

B I B L I O T E K A

D I S P U T

Zbornik radova sa naučnog skupa

„Socijalno-ekonomske promene u Srbiji/Jugoslaviji: perspektive i ograničenja“,
Beograd, 2. i 3. mart 2001. godine

Uređivački odbor

Zagorka Golubović
Svetozar Stojanović
Božidar Jakšić
Mile Savić
Stjepan Gredelj
Ivana Spasić
Đorđe Pavićević
Zoran Obrenović
Milan Subotić
Draško Grbić

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Izdavanje ove knjige omogućila je Fondacija „Friedrich Ebert“

R/EVOLUCIJA I POREDAK

O DINAMICI PROMENA U SRBIJI

Priredili
Ivana Spasić
Milan Subotić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd, 2001.

Napomena

Institut za filozofiju i društvenu teoriju je 2. i 3. marta 2001. godine organizovao naučni skup „Socijalno-ekonomske promene u Srbiji/Jugoslaviji: perspektive i ograničenja“. Tokom dvodnevnog rada skupa pedesetak učesnika iz naše zemlje i susedstva raspravljalo je o temi čiju teorijsku i praktično-političku važnost, nadamo se, nije potrebno posebno obrazlagati čitaocima koji su bili svedoci oktobarskih događaja u Srbiji. Svesni neophodnosti teorijske konceptualizacije tih događaja i daljeg toka onoga što mnogi nazivaju „poslednjom revolucijom XX veka“, doskorašnje institutske rasprave „o *moogućnostima* demokratije u Srbiji“ nastavili smo diskusijama o njenoj „stvarnosti“ nakon Oktobra. Okolnost da se neki od članova Instituta nalaze među glavnim akterima političkih promena, kao i da brojni njegovi saradnici svojim dugogodišnjim teorijskim i društvenim angažmanom imaju značajnu ulogu u našem javnom životu, uticala je da se upravo Institut za filozofiju i društvenu teoriju prihvati realizacije projekta čiji rezultat predstavlja ovaj Zbornik. U organizovanju skupa Institut je imao podršku fondacija *Friedrich Ebert Stiftung* i *Freedom House*, kao i Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije.

Radovi sakupljeni u ovom Zborniku predstavljaju deo priloga koji su učesnici izlagali na naučnom skupu. Prikupljanje celokupnog materijala odložilo bi izlazak Zbornika, a vremenska distanca bi, usled „ubrzanja“ političkog života u Srbiji i Jugoslaviji, znatno uticala na njegov sadržaj. Uvereni da sakupljeni prilozi pružaju sliku o različitim stavovima zastupanim na samom skupu, priređivači su se ograničili na minimalne korektorske intervencije, grupisanje tekstova i beleženje datuma njihove predaje.

Institut za filozofiju i društvenu teoriju ovom knjigom pokreće novu ediciju „Disput“, u okviru koje će biti objavljivani radovi sa naučnih skupova u organizaciji Instituta. Ova edicija se tako pridružuje već postojećim publikacijama Instituta – biblioteci „Fronesis“ i časopisu „Filozofija i društvo“. Beogradskoj kancelariji *Friedrich Ebert Stiftung* dugujemo zahvalnost za materijalnu podršku u objavljivanju ovog Zbornika.

Beograd, 15. jun 2001.

Ivana Spasić
Milan Subotić

Sadržaj

UVOD

<i>Mile Savić</i>	Događaj i naracija (O procenjivanju karaktera savremenih događaja)	11
-------------------	--	----

O KARAKTERU PROMENA

<i>Svetozar Stojanović</i>	Demokratska revolucija u Srbiji	23
<i>Slobodan Antičić</i>	Priroda petooktobarskog prevrata, „Miloševićevo zaveštanje“ i demokratska Srbija	33

PUT DO SRPSKOG OKTOBRA

<i>Vladimir Goati</i>	Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji	43
<i>Srećko Mihailović</i>	Političke formule održanja i promene režima u Srbiji	57
<i>Andrija Krešić</i>	Zapis povodom izglasanih promjena	71

KONTINUITET ILI DISKONTINUITET?

<i>Mirjana Vasović</i>	Promene u Srbiji – promene predznaka	83
<i>Laslo Sekelj</i>	Prinudna demokratizacija kriminalizovane države	93
<i>Đokica Jovanović</i>	Legalitet ili diskretna odbrana nacionalizma	107
<i>Jovica Trkulja</i>	Srbija na istorijskoj prekretnici	117
<i>Slobodan Divjak</i>	Kulturno-etnički i politički identitet	129
<i>Đorđe Pavićević</i>		
<i>Ivana Spasić</i>	Prelazna ocena: promene u Srbiji kao oblik socijalnog učenja	137

POGLED U BUDUĆNOST

<i>Milan Podunavac</i>	Budućnost liberalne revolucije u Srbiji	153
<i>Zagorka Golubović</i>	Šta smo zatekli i kuda dalje – budućnost demokratske tranzicije u Srbiji	165
<i>Vesna Pešić</i>	Domesti promena u Srbiji nakon Oktobarske revolucije	175
<i>Aleksandar Molnar</i>	O neizvesnostima revolucije započete 5. oktobra 2000.	183

ISKUŠENJA NA PUTU PROMENA

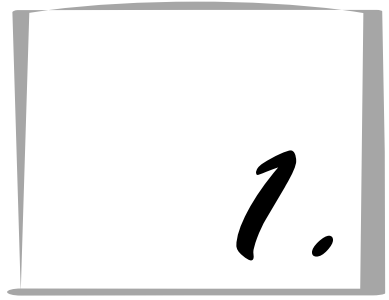
<i>Dragoljub Mićunović</i>	Pogled na promene iz perspektive političara	193
<i>Milorad Belančić</i>	Demokratske promene i otpori	205
<i>Lino Veljak</i>	Kako u Evropu?	215
<i>Božidar Jakšić</i>	Demokratski deficiti političkih promena u Srbiji	225
<i>Stjepan Gredelj</i>	Rat, zločini, krivica, sankcije	241

USTAVNO-PRAVNI I MEĐUNARODNI KONTEKST

<i>Slobodan Samardžić</i>	Da li je moguća federalna saglasnost između Srbije i Crne Gore?	263
<i>Nenad Dimitrijević</i>	Paradoksi ustavnog kontinuiteta u kontekstu osporene državnosti	273
<i>Mladen Lazić</i>	Državni status Crne Gore: teško razrešiva dilema	281
<i>Srđan Vukadinović</i>	Socijalno-političke promjene u Srbiji/Jugoslaviji i prilike u Crnoj Gori	299
<i>Ljubomir Tadić</i>	Država i društvo u procesu mondijalizacije	307
<i>Jagoš Đuretić</i>	Demokratija kao sudbina	313

USTANOVE, CIVILNO DRUŠTVO, SOCIJALNI AKTERI

<i>Zoran Ivošević</i>	Sudstvo kao nezavisna, pravedna i efikasna institucija	323
<i>Dragica Vujadinović</i>	Prepreke i perspektive razvoja civilnog društva u SRJ	333
<i>Puniša Pavlović</i>	Nevladine organizacije i njihov doprinos pozitivnom nacionalnom i međunarodnom razvoju	347
<i>Todor Kuljić</i>	O konverziji i samorazumevanju jugoslovenske stvaralačke humanističke inteligencije	361

UVOD

Mile Savić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Događaj i naracija (O procenjivanju karaktera savremenih događaja)

Rezime: U ovom članku autor se bavi problemom karakterizacije i objašnjenja istorijskih događaja na primeru „5. oktobra“. On ukazuje na principijelne teškoće koje se pojavljuju prilikom primene „naučnog objašnjenja“ na tumačenje društvenih procesa. Autor posebno ističe zavisnost smisla istorijskih događaja od naracija u kojima se on konstituiše i vezu između naracija i praktičnih ciljeva. Prema njegovom shvatanju, pseudo-naučna objašnjenja imaju više praktičnu, nego kognitivno-deskriptivnu ulogu. Tako se i objašnjenja „5. oktobra“ pojavljuju kao sami činioци promena koji svoju uverljivost pojačava posredstvom „neutralne“ teorijske naracije.

Ključne reči: naracija, naučno objašnjenje, latentne promene, revolucija.

1.

Peti oktobar 2001. godine besumnje predstavlja značajan događaj u našoj savremenoj istoriji. Čak i ako sled događaja posle njega ne opravda očekivanja, njegov značaj neće nestati, ako ni zbog čega drugog, bar zbog toga što se nije pretvorio u tragičan društveni sukob za šta su postojale uverljive pretpostavke. Dakle, njegov značaj može se tumačiti ne samo polazeći od pozitivnog ishoda, nego polazeći i od toga šta je u ovom događaju izbegnuto, šta se nije ostvarilo, a imalo je potrebne uslove da ostvari. Upravo od ove tačke započinjemo i ispitivanje koje se tiče mogućnosti karakterizacije savremenih događaja kao što je događaj čiji simboličko-praktični smisao sadrži u sebi „5. oktobar“. Problem se može formulisati na sledeći način: da li se procenjivanje karaktera događaja zasniva samo na pozitivnim činjenicama čiji smo savremenici, ili i na eksplikaciji onog što je u njemu izbegnuto i neostvareno? Čini se da ovo pitanje postaje još važnije kad se ima u vidu da ispitivanje „karaktera“ podrazumeva utvrđivanje *trajnog* i *posebnog* (bitnog) određenja samog događaja. Da li, dakle, postojeće pozitivne činjenice mogu da potvrde određenu karakterizaciju „5. oktobra“?

Pre toga, potrebno je razmotriti koji se oblici karakterizacije najčešće pominju. Problem utvrđivanja njegovog karaktera može se postaviti kao problem *imenovanja*. Na koji način se imenuje „5. oktobar“? Navešćemo nekoliko primera: „revolucija“, „mirna revolucija“, „demokratska revolucija“, „revolucija restauracije“, „kontrarevolucija“, „smena elita“, „puč“, „prevrat“, „građanska pobuna“, „moralna pobuna“... Svaki primer imenovanja podrazumeva ujedno i vrednovanje događaja u skladu sa tim kojoj „teoriji“ društva pripada određeno ime. Naime, svako od pomenutih imena ima posebno značenje u zavisnosti od vrste praktično-teorijskog diskursa u kome se pojavljuje, pa i imenovanje „5. oktobra“ kao „revolucije“, „kontrarevolucije“... ima značenje u zavisnosti od toga u kojoj se interpretativnoj tradiciji upotrebljava. „Revolucija“ u jednom slučaju može da ima pozitivnu karakterizaciju – ukoliko se pojavljuje u kontekstu „progresivnih“ interpretacija, a u drugom negativnu – ukoliko se pojavljuje u kontekstu konzervativnih. Sličan slučaj je i sa „kontrarevolucijom“. „Smena elita“ podrazumevala bi da se u samom društvu nisu desile bitne promene, nego samo u ravni dominacije nad njim; „puč“ i „prevrat“ naglašavali bi, u većem, ili manjem obimu, ulogu nasilja u procesu promena; „građanska“ i „moralna“ pobuna ukazivale bi na potencijale „građanskog društva“ i ulogu javnosti u društvenim promenama itd. Iz određenog načina karakterizacije proishode zatim različiti načini opravdavanja i osporavanja društvenih procesa koje slede posle „5. oktobra“. U ovom slučaju nećemo ulaziti u valjanost pojedinačnih oblika karakterizacije samog događaja i praktičnih implikacija koje iz toga slede, nego ćemo obratiti pažnju na strukturalnu matricu interpretacije koja se pojavljuje u svim navedenim primerima.

U svim navedenim primerima upotrebljava se jedinstvena matrica tumačenja, koja ima strukturu *nomološkog* objašnjenja. Ona se sastoji u tome da *interpretaciju* društvenih događaja svede na *objašnjenje* tako što će putem imenovanja događaj prikazati kao poseban slučaj određene „teorije“, analogno onom tipu naučnog objašnjenja, koje se sastoji u tome da pojedinačan slučaj podvede pod opšti zakon, iz čega potom sledi određen tip legitimacije i osporavanja njegovog praktičnog značaja. Problem sa ovakvim tipom tumačenja sastoji se u sledećem: niti su „teorije“ koje se primenjuju prilikom interpretacije društvenih događaja „naučni zakoni“, niti su socijalne činjenice primeri „naučnih činjenica“. Ovde više nego u „nauči“ figuriraju „priče“ (naracije) i to u dvostrukom smislu. „Teorije“, odnosno praktično-teorijske interpretacije (liberalna, marksistička, konzervativna, demokratska,...) imaju strukturu priče i time se bitno razlikuju od „naučnih teorija“. Socijalne činjenice pak imaju značenje samo u kontekstu naracija, tako da se i one bitno razlikuju od „naučnih činjenica“. Rečju, uloga *priče* u tumačenju društvenih događaja je konstitutivna, za razliku od „naučnog objašnjenja“ gde je više eksplanatorna. Previd u tom pogledu izaziva bar dve nepovoljne posledice u odnosu na tumačenje savremenih događaja. Prva se tiče toga da ovakvo quasi-naučno objašnjenje principijelno isključuje iz svog diskursa sve one segmente događaja koji ne mogu biti imenovani u njegovoj interpretativnoj matrici, tako da po pravilu ostaje „slepo“ za sve one procese

koji se odvijaju mimo njegovih principijelnih pretpostavki. Upravo ovi neobuhvaćeni, *latentni* procesi mogu presudno da opredeljuju ishod samog događaja. Druga proishodi upravo iz ove „principijelne isključivosti“ i tiče se toga da je tu maćenje ishoda savremenih događaja na saznojnoj ravni više nagađanje, nego predviđanje. U njemu se izraz *stava* prema odvijanju događaja prikazuje kao njegova deskripcija, čime se prikriva da je stav izraz određenog interesa ili strukture moći. Povratno, jača, tj. moćnija interpretacija teži da se u svom vremenu legitimiše kao saznojno vrednija upravo zahvaljujući „moćnijoj uverljivosti“ i tako preko praktične dominacije uspostavi standard „teorijske“ interpretacije.

2.

Za neku socijalnu činjenicu kaže se da predstavlja događaj ukoliko po svom značaju prevazilazi uobičajeno vrednovanje ostalih socijalnih činjenica, ukoliko je po svom značaju izuzetna. *Značaj* neke socijalne činjenice potiče od toga što ona *znači* nešto posebno u određenom kontekstu, što ima određeno *značenje* u njemu. Značenje pak ne postoji samo za sebe, nego tek u odnosu prema drugim činionicima konteksta, a kad je reč o *događaju*, onda u odnosu na celinu konteksta. Shodno tome, značaj „5. oktobra“ proizlazi iz značenja koje on ima za celinu društva, koji se ne može izvesti bez odnosa prema njegovoj budućoj projekciji – šta „5. oktobar“ znači za budućnost društva? Dakle, smisao „5. oktobra“ opravdava se projekcijom budućnosti, koja je uvek interpretativna, odnosno vezana za *naraciju* o budućnosti. Drugim rečima, događaj nema značenje izvan priče – događaj ima smisla (nešto znači) samo u okviru neke naracije. Međutim, to isto vreme znači da socijalna činjenica koja u okviru jedne naracije ima smisao izuzetnog događaja, može u drugoj biti okarakterisana kao nevažna, ili čak izbrisana. Na primer, jedan događaj koji se u jednoj priči može okarakterisati kao zločin, u drugoj može biti interpretiran kao ratna pobeda; bombardovanje jedne zemlje može biti imenovano kao „humanitarna intervencija“, ili kao „agresija“. Prema tome, može se tvrditi da u jednom trenutku postoji mnoštvo naracija koje se međusobno isključuju na osnovu toga da li priznaju ili brišu određene socijalne činjenice kao događaje. Ne radi se samo o tome da postoji više priča o jednom događaju, nego i o tome da događaji u jednoj priči postoje, a u drugoj uopšte ne postoje – priča može da poništi događaj. Tako i „5. oktobar“ može u nekim pričama biti označen kao događaj, sa vrednosno pozitivnim, ili negativnim značenjem, ali može biti i izbrisan. Na primer, ako se promene u normativnoj ne primene u faktičkoj ravni, u mnogim svakodnevnim naracijama „5. oktobar“ ne bi predstavljao izuzetnu socijalnu činjenicu.

Ako se radi o tome da je „5. oktobar“ zaista događaj u našoj novijoj istoriji, onda se treba vratiti tvrdnji da nema „čistog“ događaja, da on ima smisao samo u kontekstu priče o budućnosti društva. Međutim, takva priča ne može se potvrditi neposredno, nego može biti manje ili više uverljiva. Čime se može legitimitisati određen tip uverenja? To može biti projektovani cilj, međutim sve postojeće

socijalne činjenice ne potvrđuju ostvarenje projektovanog cilja. Pošto su podložne interpretaciji, one se mogu različito tumačiti, čak kao činjenice koje osporavaju ostvarenje projekcije. Pored toga, nisu u svim naracijama u vidnom polju iste činjenice.

Opravdavanje postojećeg stanja sa stanovišta projektovane budućnosti susreće se sa više problema. Pre svega, u društvu ne postoji samo jedna projekcija budućnosti, jedna zajednička naracija, pa ni socijalne činjenice u njima nemaju istovetno značenje. Pored toga, određene socijalne činjenice mogu u jednoj priči (projekciji budućnosti) da budu značajne, a da u drugoj ostanu sasvim izvan vidnog polja. Stoga se čini da je potrebno uvesti dodatni način legitimacije postojećeg stanja, onaj koji polazi ne samo od toga šta je u postojećem stanju postignuto, nego i od toga šta je izbegnuto.

Međutim, ni u ovom slučaju smisao događaja ne počiva na pozitivno utvrđenim činjenicama, nego na pretpostavljenom toku koji se mogao ostvariti da nije bilo „5. oktobra“. Tako su u egzistencijalno-praktičnoj ravni koncentrisani ne samo pozitivne, nego i *imaginativne* socijalne činjenice. Tek iz ove faktičke sinteze moguće je analitički ispitivati njegove određene aspekte, uklapati ih u posebne priče i interpretirati u skladu sa vladajućim interpretativnim obrascima.

Događaj je po svojoj prirodi sintetičan. Ne odvijaju se odvojeno njegovi određeni segmenti, nego je svaki sastavni deo drugog. Tek u naraciji u kojoj se interpretira njegov smisao moguće je analitički razdvojiti njegove posebne aspekte. Međutim, svaka priča, pa i analitička interpretacija, u osnovi je sintetička. Naime, ona teži da posredstvom svoje interpretativne matrice izloži celovit smisao događaja interpretirajući i one njegove segmente koje principijelno ne obuhvata. Radi se, naime, o potrebi da se faktička kompleksnost događaja „prevede na jezik“ određene interpretativne matrice. Tako, na primer, „5. oktobar“ može da se interpretira u okviru političke, ekonomske, pravne, kulturološke, svakodnevnne ili neke druge priče. Pomenuti tipovi priča mogu i sami da budu raznovrsni, čak protivrečni, ali u svakom slučaju svaki posebni tip interpretacije teži da sintetički obuhvati i prevede na svoj jezik sve segmente događaja. Sintetički karakter posebnih interpretativnih obrazaca prikriva faktičku kompleksnost događaja tako što određene socijalne činjenice izdvaja, daje im prednost nad drugim, i značaj izdvojenih činjenica uzima kao merilo na osnovu koga određuje smisao događaja, ne vodeći računa o tome iz kog segmenta događaja potiču i da li su saglasne upravo tom tipu analitičke interpretacije. Pri tome, sasvim je moguće da se socijalne činjenice koje se tiču jednog tipa interpretacije uzimaju kao potvrda za drugi interpretativni tip. Na primer, demokratija se meri ekonomskim parametrima, ili se problem nacionalno-državnog konstituisanja poistovećuje sa demokratijom... To naravno ne znači da su ovi problemi faktički sasvim nezavisni, nego to da se argumentativna interpretacija neopravdano iz jedne interpretativnog obrasca prenosi u drugi, odnosno, da se pravila jednog diskursa neprimetno primenjuju u drugom i *vice versa*. Sintetički karakter događaja prevodi se u sintetičku dominaciju jedne interpretativne matrice, ili priče, nad drugom.

3.

Ako priča može da izbriše smisao nekog događaja, da li to znači da ono što je *stvarno* zavisi samo od dominantnih priča? Ne, jer poništavanje događaja u jednoj naraciji ne isključuje njegovo osmišljavanje u drugoj. Zato, i ako u nekim pričama „5. oktobar“ nije označen kao važan događaj u našoj savremenoj istoriji, njegovo prisustvo u drugim čini ga stvarnim. Naravno, stvarnost jednog događaja ne znači da on ima jednoznačan smisao. Zbog nadmetanja različitih interpretacija pitanje njegovog smisla ostaje nerazrešeno – otvoreno.

Smisao „5. oktobra“ ne potiče samo od toga što je njegov značaj izričito priznat u nekoj naraciji, nego i od toga što se on praktično osporava (potiskuje, prećutkuje, poništava). Mnogstvo onog što je u društvu značajno biva u različitim pričama često prikrivano. Poput toga, i priče koje artikulisu „5. oktobar“ prikrivaju one događaje, koji remete njihove osnovne intencije. Ipak, događaji i procesi, koji su prećutani, koji nedostaju u dominantnim interpretacijama stvarnosti, imaju socijalni značajni. U praktičnom prostoru stvarne su i one socijalne činjenice koje još nisu stekle javnu refleksivnost, ili prevazilaze granice trenutne imaginacije. Od osnovnih intencija u dominantnim naracijama zavisi koji će socijalni činiloci delovati latentno u određenoj društvenoj situaciji.

Dominantne priče teže da se održe kao jedini obrazac interpretacije društvene stvarnosti redukujući tako interpretativnu kompleksnost događaja na sve manji broj interpretativnih komponenti. U narativnom redukovanju interpretativnih komponenti stapaju su različite, relativno nezavisne istorijske tendencije u jedinstvene procese. Tako se, na primer, tok ukupnih društvenih promena može interpretirati kao istorija jednog tipa promena – političkih, ekonomskih, tehnoloških i sl. Međutim, raspored epoha u istorijskim nizovima koje grade različite društvene tendencije ne poklapa se uvek, niti su te tendencije uvek kongruentne. Tako i događaji kao što je „5. oktobar“ sadrže u sebi društvene tendencije, koje se međusobno razlikuju prema vrsti, praktičnim ciljevima, stepenu istorijske razvijenosti i stepenu refleksivnosti. Naknadne interpretacije, kao na primer pomenuta imenovanja „5. oktobra“ predstavljaju segmente sintetičkih priča koje slede tok određene interpretativne dominacije i tako sprečavaju refleksiju latentnih društvenih procesa. Međutim, istorijsko iskustvo pokazuje da su latentni i nerefektovani procesi u svom vremenu itekako delotvorni – da je čak i konstitucija vladajućih naracija, odnosno interpretativnih obrazaca, značajno uslovljena odnosom prema njima. Latentni procesi takođe imaju svoje naracije, koje manjak refleksivnosti nadoknađuju praktičnom delotvornošću.

Kako onda u svetlu takvih naracija odrediti smisao „5. oktobra“? Pogledajmo prvo u okviru kojih priča može da se pojavi ovaj događaj. To mogu biti veoma različiti tipovi priča: teorijske, priče demokratije, priče privatizacije, priče ljudskih prava, zatim državotvorno-nacionalne, istorijske, interesne, stranačke, vojno-strateške, globalizacijske, individualne, staleške, generacijske, priče očekivanja, priče koje se tiču svakodnevnih praksi, ekonomsko-tehnološkog progressa... (Navedeni

spisak namerno nije hijerarhijski raspoređen, jer se nijednoj priči u ovom prikazu ne daje apriorno prvenstvo.) Međutim, odmah treba primetiti da u pojedinim tipovima postoje isključive priče, te da svi tipovi i sve pojedinačne priče nemaju isti stepen refleksivnosti. Da li nejednak stepen refleksivnosti utiče na delotvornost pojedinačnih priča? Skloni smo da u ovom trenutku tvrdimo da ne postoji jednoznačna veza između refleksivnosti i delotvornosti, kao što smo skloni takođe da tvrdimo da ne postoji neposredna zavisnost njihove delotvornosti i verodostojnosti.

Zamislimo Srbiju 5. oktobra 2000. godine. Koje priče su bile u igri tog dana? Da li su pravo, pravda, poredak, demokratija, sloboda, budućnost, individualni interes, individualna očekivanja, bogatstvo, tržište, privatizacija, DOS, SPS, Koštunica, Milošević... imali isto praktično, egzistencijalno i simboličko značenje u svim pričama? Da li priča demokratije, i pored toga što je bila dominantna, iskazuje stvarni smisao tog događaja, ukoliko pretpostavimo da smisao događaja zavisi od realizacije demokratske projekcije društva?

Naravno, ne mislimo da demokratski impulsi nisu opredeljivali pokret građana, nego pokušavamo da ispitamo da li sa stanovišta mogućeg ishoda promena koje slede posle 5. oktobra taj događaj mora imati smisao demokratskog čina. Da li sled događaja posle 5. oktobra potvrđuje da se u društvu ostvaruje naracija demokratije, da li je ona odgovarajuće objašnjenje? Da li imenovanje „5. oktobra“ kao „revolucije“, „mirne revolucija“, „demokratske revolucije“, „revolucije restauracije“, „kontrarevolucije“, „smene elita“, „puča“, „prevrata“, „građanske pobune“, ili „moralne pobune“ može biti potvrđeno kasnijim sledom događaja?

4.

U zavisnosti od naracija u kojima se navedena imenovanja pojavljuju, njihova adekvatnost se skoro podjednako brani i osporava. Možda bi se lakonsko rešenje sastojalo u tome ako se pretpostavi da „5. oktobar“ obuhvata sve podrazumevane aspekte! Koja bi meta-naracija mogla da obuhvati sve raznorodne, čak isključive priče?

Polazimo od pretpostavke da je takva vrsta meta-naracije kao univerzalnog objašnjenja neostvarljiva. Kao zamena za nedostatak univerzalne meta-naracije postoji tendencija da se neka posebna priča nametne kao univerzalno objašnjenje. Na primer, priča demokratije, priča suvereniteta, priča globalizacije, tehnološkog razvoja, ekonomskog napretka... Svaka od njih ponaosob ne mora potpuno da odbaci suparničke priče, ali teži da ih „prevede na svoj jezik“. Pri prevođenju značenje suparničkih priča se transformiše u skladu sa potrebama dominantne naracije. Njihov sintetički karakter omogućava, s druge strane, da se one često samoopravdavaju pozivajući se na delove iz suparničkih naracija. Tako bi, na primer, demokratija mogla da se legitimiše tehnološko-ekonomskim napretkom.

Uzmimo primer. Kritika Miloševića počivala je na normativnim principima moderne demokratije. Međutim, posle „5. oktobra“ ovi principi faktički prelaze u drugi plan, i pored toga što još funkcionišu u javnom diskursu. Krićka strategija se sve više zamenjuje „ekspertskom“, umesto normativnih utopija prednost dobijaju „ekspertske strategije“. Poseban indikator je činjenica da se marginalizuje značaj svih društvenih nauka, osim ekonomije. Vladavina „eksperata“ („ekspertska naracija“) faktički menja smisao demokratije – demokratija postaje jedan od segmenata „ekspertske“ strategije, mada se još uvek održava demokratska racionalizacija društvenih promena. Drugim rećima, normativni smisao demokratije legitimise se „ekspertskom naracijom“, naracijom globalizacije ili tehnološko-ekonomskim napretkom. Međutim, u ekonomiji, nauci i tehnologiji ne važe demokratske procedure.

Naravno, ova vrsta premeštanja težišta društvenih promena nije specifićnost našeg društva. U stvari, izlazak iz izolacije sam po sebi nametnuo je ovakvo premeštanje. Međutim, to zahteva i jednu drugaćiju interpretativnu matricu da bi se sagledao smisao unutrašnjih promena u odnosu na promene koje se već odvijaju u svetu. Problem se sastoji u sledećem: promene u Srbiji, ćiji je bitan segment uklapanje u svetski poredak, legitimise se klasićnom demokratskom prićom, koja je modifikovana upravo u razvijenom svetu. To je jedna paradoksalna situacija u kojoj se interiorizacija međunarodnih normi interpretira posredstvom normativnih modela (demokratije, međunarodnog prava, ljudskih prava, tehnološkog i ekonomskog razvoja) koji su i sami u krizi. U tom kontekstu demokratska, kao i druge dominantne naracije, sve više gube standardno znaćenje i umesto deskriptivnog dobijaju mobilizacijski smisao. U tom pogledu dominantne naracije nisu ciljevi sami po sebi, nego posebni segmenti strategija koji treba da legitimise prelazak ka mogućem stanju društva u kome je obezbeđen *modus vivendi*.

Međutim, taj prelazak odvija se u sukobu raznorodnih, ćak protivrećnih interpretacija, pri ćemu dominantne interpretacije sve više zaostaju za promenama društvenog fakticiteta. Odvijanje društvenih promena izvan vidokruga dominantnih interpretacija, ne znaći međutim da se društvo praktićno ne prilagođava promenama u globalnom poretku.

Promene su već odavno počele u različitim segmentima života, od svakodnevnih praksi do primene visokih tehnologija, ali u jednom anarhistićkom obliku. U politićkom pogledu one su verifikovane 5. oktobra. Politićka paradigma teži zatim da sintetiše sve segmente promena i da ih interpretira u skladu sa svojim interpretativnim obrascem, ali potvrdu za svoju uspešnost nalazi više u sferi ekonomije, nego politike. Pri tom se ne vidi da će formalno usaglašavanje unutrašnjeg poretka sa međunarodnim standardom morati da se susretne ne samo sa problemom primene tih standarda u našem drućstvu, nego i sa problem formalizovanja anarhićno već razvijenih oblika komunikacije sa svetom. Ta vrsta problema upućuje na postojanje latentnih praksi, koje još uvek ostaju izvan podrućja

dominantnih naracija, a one na problem nereflektovanih praktičnih interpretacije stvarnosti, koje su uprkos svoj nerefleksivnosti (ili, možda, upravo stoga) delotvornije od vladajućih normativnih naracija.

5.

Na šta se, u stvari, odnose „praktične interpretacije“? One se tiču faktičkih praksi koje subjekti u društvu primenjuju u ostvarivanju svojih ciljeva. Ovde se polazi od pretpostavke da je egzistencijalno-praktično ponašanje svesnih subjekata uvek interpretativno u tom smislu što ono predstavlja delatno „odigravanje“ naracija sastavljenih od vrednosti, očekivanja, interesa, želja, ciljeva, te strategija i taktika njihovog ispunjavanja. One se, pre svega, odnose na svakodnevne nereflektovane, ali funkcionalne prakse, koje kao takve mogu biti delotvornije od teoretizovanih/reflektovanih delovanja. Kad to tvrdimo mislimo na sledeće: praktična interpretacija vezana je za funkcionalnu ravan. Ona je valjana dok je uspešna, kad i ne postoji izričita potreba za samorefleksijom ili enormnom teoretizacijom. Refleksija nastupa kasnije, obično kao naknadna reakcija na neuspeh, onda kad praktična interpretacija ne ostvaruje očekivane rezultate. Upravo tad, dakle, kad je u krizi, može nastupiti njena refleksivna artikulacija i može joj pripasti dominantno mesto u javnom diskursu. Međutim, to može biti i trenutak njenog odvajanja od stvarnosti, tako da joj u procesu sopstvene teoretizacija izmiče ravan faktičkih događanja. Sličan je slučaj i sa dominantnim normativnim naracijama, koje sledeći svoju interpretativnu inerciju više nastoje da uklope faktičku kompleksnost u postojeći interpretativni vokabular, nego što su spremne da se odreknu „principijelne isključivosti“ i otvore za delotvorne latentne procese u društvu. Interpretivni previd latentnih praksi nadoknađuje se tako što se neostvareni ciljevi u jednoj ravni društvenih procesa zamenjuju uspesima na drugim ravnama, što je omogućeno kompleksnom prirodom dominantnih naracija. Na taj način u sintetičkim naracijama jedan događaj ne legitimise se striktno u diskursu jednog tipa naracija, nego preuzimanjem opravdanja iz drugog diskursa, na primer, nedostatak demokratske procedure može se interpretativno nadoknaditi segmentima državno-nacionalne, ili ekspertske naracije i sl. Tako se može desiti da insistiranjem na jednoj vrsti naracije faktički dođe do uspostavljanja sadržaja drugih naracija, kao što se može desiti da latentni društveni procesi i praktične interpretacije opredele tok društvenih promena u većoj meri nego refleksivne naracije. Imajući u vidu ovo poslednje, može se pretpostaviti da dominantne interpretacije društva postanu u dogledno vreme irelevantne. Šta, na primer, za generaciju sadašnjih srednjoškolaca može da znači problem „da li je 5. oktobar bio revolucija, ili puč“?

Kad bi se ovaj problem ticao samo kognitivne ravni, možda bi bio i manji, ali on ima i praktične implikacije. Naime, imenovanje „5. oktobra“ na jedan od pomenutih načina pretpostavlja, kao što je već naznačeno, da smisao takvog imenovanja zavisi od celovite sintetičke naracije u kojoj određeno ime dobija značenje.

Samo imenovanje vezuje za sebe celu naraciju u tom smislu što „5. oktobar“ definiše kao poseban slučaj opštije „teorije“/„zakona“. Na osnovu toga onda proizilazi i određena vrsta legitimacije događaja koji slede posle „5. oktobra“. Dosledno izvođenje implikacija iz ove veze značilo bi obavezu striktno primene „teorije“ (sintetičke naracije) na društvene procese. Međutim „dosledna“ primena bi završila u nasilju, jer bi praktično morala da potčini druge naracije. Zato i model *nomološkog objašnjenja* događaja kakav je „5. oktobar“ implicitno sadrži u sebi performativnu protivrečnost. U stvari, trebalo bi razlikovati problem praktične i logičke doslednosti u primeni interpretacija. Logička doslednost podrazumeva logičku nužnost pod određenim pretpostavkama, a praktična doslednost podrazumeva primenu moći, doslednost moći – u krajnjoj instanci primenu nasilja – u određenom društvenom kontekstu. U tom smislu konačna potvrda valjanosti određenog imenovanja „5. oktobra“ mogla bi da znači potpunu prevlast odgovarajuće naracije u društvu. S druge strane, slabija varijanta provere da li je karakterizacija putem određenog imenovanja valjana mogla bi da se osloni na pozitivne socijalne činjenice koje u ovom trenutku potvrđuju „teoriju“/naraciju. Međutim, smisao socijalnih činjenica može se tematizovati samo ukoliko je uklopljen u određenu naraciju, koja je u ovom slučaju povezana sa budućom projekcijom. Ništa ne garantuje da će smisao jedne socijalne činjenice u jednoj naraciji potpuno nadvladati njegovo značenje u drukčijoj naraciji, ili da će ostati isti u izmenjenom kontekstu. Pošto, dakle, svaka priča sadrži bitne elemente koji se ne mogu pozitivno potvrditi u svakom trenutku, karakterizacija savremenih događaja putem određene vrste imenovanja ima samo ograničen značaj – više praktičan, nego deskriptivan, jer više izražava praktična očekivanja i opredeljenja, nego što „odsljikava“ društvenu stvarnost. Zato je teško na osnovu karakterizacije putem imenovanja izvesti pozitivnu legitimaciju savremenih događaja.

Drugi način je *negativna legitimacija*. Smisao „5. oktobra“ opravdava se na osnovu onog što je tim događajem izbegnuto, što je sprečeno da se ostvari. U tom slučaju legitimacija se izvodi iz druge ravni, iz onog nedogođenog za što se veruje da bi bilo gore od postojećeg društvenog stanja. Takva vrsta legitimacije ne potvrđuje teoriju, nego je stavlja u kontrast sa mogućim drukčijim (gorim) scenarijima. Izbegavajući gori scenario potvrđujemo opravdanost postojećeg stanja. Radi se, dakle, o proceni, izboru između različitih mogućnosti, pri čemu kriterij izbora predstavlja izbegavanje gore alternative, a ne izvestan uspeh druge. (Naravno, ni ova vrsta legitimacije nije jednoznačna, jer u različitim naracijama gora alternativa može biti interpretirana kao vrednost. Na primer, u okviru legitimacijske naracije sa „5. oktobrom“ prekinuta je izolacija društva, ekonomska propast, bezakonje, politički teror..., ali je u okviru delegitimacijske priče sa ovim događajem izgubljen suverenitet, nacionalni interes i dostojanstvo...) Dakle, legitimacija „5. oktobra“ ne odvija se u ovom slučaju potvrđivanjem neke teorije pozitivnim primerom, time što je događaj potvrda određene zakonitosti (filozofije istorije), nego time što postojeće stanje opravdava izbegavanjem gore mogućnosti.

Međutim, ova vrsta legitimacije je i vremenski ograničena. Društvu je potrebna pozitivna legitimacija i ono ga dobija u obliku pomenutih sintetičkih naracija. Pošto smo uočili njihova ograničenja, postavlja se pitanje koliko one uspešno objašnjavaju smisao „5. oktobra“? Odgovor bi mogao da glasi: u onoj meri u kojoj mogu da prate latentne društvene procese, artikulišu ili uključe u sebe njihove praktične interpretacije.

Međutim, naknadna refleksija praktičnih interpretacija u trenutku kad padnu u krizu ima malu legitimacijsku moć. Bilo bi potrebno artikulirati principijelnu mogućnost prethodne, a ne naknadne refleksije praktičnih interpretacija. Takva mogućnost postoji u slučaju da se razvije sposobnost *viđenja-sebe-očima-dru-gih*. Na taj način neposredno sleđenje praktičnih interpretacija moglo da se sagleda u kontekstu različitih naracija i da prevaziđe privatni karakter, što bi, s druge strane, izmenilo i strukturu dominantnih sintetičkih naracija. Time bi ujedno mogla da se stvori principijelna mogućnost za jasnije pokazivanje toga da ni sami glavni akteri u događajima i njihovi tumači ne deluju strogo u skladu sa svojim „teorijama“, nego im one služe za opravdavanje neteorijskih praksi i kao pokriće za refleksivno samoispravljanje pod uticajem latentnih procesa – kao most za prevođenje društva iz jednog stanja u drugo. Stoga „objašnjenje“ karaktera savremenih događaja kao što je „5. oktobar“ i ima više praktičnu, nego čisto deskriptivno-kognitivnu ulogu. Ono se i samo pojavljuje kao činilac promena koji svoju uverljivost pojačava posredstvom „neutralne“ teorijske naracije.

Beograd, 9. 5. 2001.

Event and Narrative

(On Judging the Character of Contemporary Events)

Summary: The author discusses the problem of characterizing and explaining historical events on the example of „5 October“. He points to principled difficulties arising when „scientific explanation“ is applied in interpreting social processes. The author particularly emphasizes the dependence of the meaning of historical events on the narratives through which they are constituted and the connection between narratives and practical goals. He argues that pseudo-scientific explanations play a practical role rather than a cognitive-descriptive one. Thus the explanations of „5 October“ emerge as factors of change in their own right, increasing their credibility by resorting to „neutral“ theoretical narrative.

Key words: narrative, scientific explanation, latent changes, revolution.

O KARAKTERU
PROMENA

Svetozar Stojanović

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Demokratska revolucija u Srbiji

Rezime: U uvodnom delu rada razmotrena su pitanja prirode Miloševićevog režima, problema objašnjenja njegove relativne dugotrajnosti i naglog urušavanja tokom mirne demokratske revolucije, 5. oktobra 2000. godine. Središnji deo teksta je posvećen analizi političkih i socijalnih aktera i strukturno-istorijskih okolnosti koje su uticale na uspeh demokratske revolucije u Srbiji. Autor posebno ističe uticaj međunarodnog okruženja na dinamiku Miloševićeve vladavine, ali i kontigentnih istorijskih faktora poput ličnih osobina i loših procena samog Slobodana Miloševića.

Cljučne reči: demokratska revolucija, nacionalizam, demokratija, politički akteri, međunarodno okruženje, titoizam, komunizam, uloga Crkve.

Priroda *ancien régime*-a

Radilo se o jednoj vrsti postkomunističkog, određenije *posttitoističkog etatizma*, i to dosta *modifikovanog*. Već decenijama ja definišem „etatizam“ kao društveni sistem u kome jedna grupacija drži monopol strateške kontrole nad državom i putem nje nad privredom i ostalim oblastima društvenog života.

Miloševićevu vladajuću elitu sa posttitoističkim poretkom u prvoj polovini osamdesetih godina čvrsto je spajao deo kadrova, partijska organizacija (SKS i SSRNS objedinjeni u SPS) i „njena“ imovina. A kad već pominjemo kadrovski kontinuitet, neće biti na odmet da se prisetimo da je i sam Milošević, da o onima oko njega i ne govorimo, dugo bio funkcioner (u najboljem slučaju) srednjeg hijerarhijskog nivoa. Jedan od kontinuiteta sa (post)titoizmom činila je delimično tržišna privreda, tačnije više simuliranje takve privrede, budući da je postojao režimski monopol strateške kontrole nad „državnom i društvenom svojinom“. Skriveniju stranu tog monopola – to je miloševićevska novost – činio je *etatistički kapitalizam* u kome su mnogi pripadnici vladajuće nomenklature zloupotrebljavali „državnu i društvenu svojinu“ za stvaranje i gomilanje privatne svojine i bogatstva. Dabome, nije to ni prvi ni poslednji slučaj pljačkaške privatizacije u istoriji.

Za dolazak na vlast i učvršćenje na vlasti Miloševićeva grupacija je iskoristila srpsko nacionalno pitanje i srpski nacionalizam, dok je pravi titoizam pa i post-titoizam svim silama sprečavao njegovo otvaranje i vodio borbu protiv njega.

Do najbitnije modifikacije dolazi dopuštanjem višepartijskog pluralizma početkom devedesetih godina. To je bio ključni potez u onome što odavno nazivam miloševićevskom *demokratskom pseudomorfozom* (post)titoističkog etatizma. Mislim na to da su demokratske forme dozvoljene i istovremeno autoritarno iskorišćene za prikrivanje permanentnog monopola strukturne kontrole vladajuće grupacije nad državom i putem nje nad privredom i ostalim oblastima društvenog života. Istina, na lokalnim izborima 1996. i neuporedivo više na predsjedničkim izborima 24. septembra 2000. *subverzivni* potencijal te pseudomorfoze došao je „glave“ vladajućoj nomenklaturi.

Najteže i najinteresantnije pitanje nije zašto je *ancien régime* u Srbiji propao nego zašto je tako dugo trajao, a onda se naglo i uglavnom mirno urušio.

Karakter oktobarskog prevrata

U intervjuu datom *Radio France International* 3. oktobra 2000. godine izjavio sam da je u Srbiji „u toku masovna i mirna demokratska revolucija“¹ i tu ocenu ponovio i razradio u razgovoru sa novinarima lista „Politika“ dve nedelje kasnije.²

Da prevrat 5-6. oktobra nije bio *nagao*, ne bismo ga mogli karakterisati kao revolucionaran.

Njegovu drugu odliku predstavlja smena vladajuće elite (vrha etatičke klase) kontraelitom (DOS) koja namerava da sprovede *radikalno-sistemske promene* otvaranjem puta za razvoj demokratije i kapitalizma.

Bio je to *miran revolucionarni* prevrat uz minimalnu upotrebu nasilja na obe strane. Demonstranti su iz ranijih iskustava znali da vreme radi za čuvare poretka, a ne za njih ako se bezuslovno i do kraja drže nenasilnih metoda. Da bi se to sprečilo, bio je neophodan izvesan inicijalni nasilni izazov koji se stvarno i dogodio. Valjda (i) zbog nesvesnog ostatka komunističkog obrazovanja koje je pojam revolucije povezivalo sa mnogo nasilja, u nas se nerado govori o tom prelomu kao revoluciji.

Demokratski karakter toj revoluciji ne pripisujemo zbog proklamovanog cilja kontraelite nego zbog dobijenih predsjedničkih izbora 24. septembra, i to sa osloncem na lokalnu vlast osvojenu na izborima novembra 1996. godine, a priznatu februara 1997. godine posle tromesečnih demonstracija. U tom prevratu bilo je više ustavnopravog kontinuiteta nego diskontinuiteta, koji je takođe u priličnoj meri bio demokratski legitimisan.

¹ Intervju je preštampan u mojoj knjizi *Na srpskom delu Titonika*, Filip Višnjić, Beograd, 2000, str. 132 i dalje.

² Videti „Udžbenički slučaj mirne revolucije“, *Politika* Beograd, 19 oktobra, str. 1 i 9.

To je, znači, bio i *samoograničavajući* prevrat, radikalniji taman toliko da onemogućiti kontrarevolucionarni udar.

Masovnost učesnika u revolucionarnom prevratu ne treba uopšte dokazivati pošto ga je ceo svet video i čuo na TV, radiju, novinama i internetu. Budući da su se izveštaji koncentrisali na Beograd, van pažnje je ostao početak masovnog smenjivanja uprava državnih i javnih privrednih, obrazovnih, zdravstvenih, kulturnih, masmedijskih i drugih institucija diljem Srbije od strane štrajkačkih odbora i uopšte zaposlenih u njima. Tako je i u našoj revoluciji, kao i tolikim drugim, došlo do uspostavljanja (kod nas i vaspostavljanja) samoupravljanja, barem privremenog. Još iz sećanja nije bilo iščezlo iskustvo sa „radničkim i društvenim samoupravljanjem“ u prethodnoj Jugoslaviji.

Radilo se i o *nedovršenom* prevratu koji će biti kompletiran izborima 23. decembra, uspostavljanjem nove republičke vlasti i hapšenjem Slobodana Miloševića i njegovih doglavnika.

Poznato je da revolucionarni prevrat čini samo prvi i nužan, a nipošto dovoljan uslov za dalje sistemske promene u politici, pravu, ekonomiji, obrazovanju. Kako se one budu odvijale, tako ćemo, nadam se, imati sve manje posla sa revolucijom koja teče, a sve više sa demokratskom evolucijom. Sa dugačke liste ogromnih teškoća naše *zakasnele velike transformacije* izdvajam samo neke:

„Običan“ narod, pravno neobrazovan i neiskusn, tragično oštećen i zato osvetnički nastrojen, vrši pritisak na novu vlast da pravdu po pravilu traži na revolucionarnim prečicama. Teško ga je ubediti da novi bogataši koji su „iskoristili posebne okolnosti“ u protekloj deceniji, ali nisu istovremeno prekršili zakon treba samo da plate jednokratni porez na dohodak, pa makar i ogroman – narod bi da im se konfiskuje celokupna stečena imovina. On još manje shvata da zbačeni vlastodršci ne mogu da budu sudski gonjeni za politička i moralna nepočinstva i štetočinstva nego samo za pravna nedela.

To zapravo ne iznenađuje, ali zato veoma čudi što mnogi zapadni političari i novinari, u zemljama u kojima se svakodnevno meri puls javnog mnjenja, ultimativno insistiraju i na zahtevima koje naše javno mnjenje nipošto ne može da prihvatiti. Kao da može postojati nekakva „demokratija bez naroda“. Kako da stvorimo, ali i *održimo* demokratsko-pravnu državu pod takvim pritiscima! Izražavajući se metaforički, Oto Neurat se zalagao za opravku delimično pokvarenog državnodruštvenog broda nasred pučine bez obustave plovidbe. Neki na Zapadu, izgleda, misle da bi na „Balkanu“ taj brod pre trebalo odvući na generalnu opravku u pristanište, a možda ga čak i pretvoriti u staro gvožđe i praviti potpuno novi brod.

Mase su sklone da se odmah razočaraju, jer su imale prilično utopijska očekivanja od demokrata i demokratije. Trebaće im dosta vremena da nauče kako demokrati nisu nikakvi „ljudi naročitog kova“ i kako demokratiju ne valja već *po definiciji* izjednačavati sa dobrom vlašću i dobrim odlukama, nego samo sa svojevrsnom procedurom za izbor i kontrolu vlasti i donošenje odluka.

Nipošto nije dobro što nova demokratska vlast dugo neće imati ubedljivu i jaku opoziciju pošto se zbačena vlast potpuno moralno, politički i pravno diskreditovala u očima naroda. Svi su izgledi da će tek DOS u procesu diferencijacije iz sebe morati da izluči i efikasnu opoziciju.

Uzroci i akteri, nužnosti i kontingencije

Uoči oktobarskog prevrata već su bila znatno usahla dva socijalna bloka podrške Miloševićevom režimu: srpsko-nacionalni i socijalno-ekonomski. Njegovim napuštanjem Srba u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i najzad na Kosmetu prvi blok je sužen na deo srpskog korpusa u Srbiji. A opseg drugog bloka jako se smanjio zbog tanjenja finansijskih i drugih sredstava na raspolaganju (*re*)*distributivno*-etatištkom režimu.

Već sam podsetio na to da je vladajući režim još početkom 1997. izgubio lokalnu vlast, a sa njom i mnoge masmedije u najvećim i najvažnijim gradovima i opštinama u Srbiji.

Znatno pre prevrata stvoreno je na stotine i stotine nevladinih i drugih organizacija i ustanova „građanskog društva“, listom delatnih protiv miloševićevske vlasti.

Ogroman udarac vladajući režim je doživeo kad se od njega odvojio i protiv njega ustremio dobar deo dotadašnjih funkcionera i pristalica u Crnoj Gori predvođenih od strane Mila Đukanovića i Svetozara Marovića.

Sa novoformiranim pokretom „Otpor“ režim nije zapravo znao šta da čini. Pojačana režimska represija protiv pokrenute omladine geometrijski je uvećavala broj njenih aktivnih podržavalaca i simpatizera, čak i među onim roditeljima i rođacima koji su inače dotad bili na Miloševićevoj strani. Mnogi ugledni pojedinci, kao što je primerice prvi predsednik SRJ, Dobrica Ćosić, pridružili su se „Otporu“ i podržali kandidaturu Vojislava Koštunice za predsednika SRJ.

Srpska pravoslavna crkva takođe se odlučno založila za priznanje predsedničkih izbornih rezultata, pozvala Miloševića da to isto učini, a na vojsku i policiju dramatično apelovala da se ne opiru narodnoj volji, pogotovo ne silom.

Iz meni nerazumljivih razloga režimsko vođstvo je previdelo ili barem potcenilo delatnost Radio Indexa koji će odigrati ključnu informativno-mobilizatorsku ulogu u revolucionarnom prevratu.³

³ Na uvid javnosti stavljam pismo koje sam svojevremeno uputio Draganu Bujoševiću:

„Verujem da Vam od koristi može biti moj dolenađeni odgovor na jedno pitanje koji je zbog nedostatka prostora izostao iz razgovora Olge Nikolić sa mnom, a objavljenog u „Glasu javnosti“ 28 januara. 2001. godine:

„SPC je dala neuporedivo veći doprinos našoj mirnoj demokratskoj revoluciji nego što se vidi u inače vrlo dobroj knjizi Dragana Bujoševića i Ivana Radovanovića *5 Oktobar. Dvadeset četiri časa prevrata*. Nadam se da će taj nedostatak biti otklonjen u narednom izdanju. Sveti sinod i

Nema sumnje da se bitan preokret događa ujedinjavanjem partijske opozicije u DOS i zajedničkim kandidovanjem Vojislava Koštunice za predsednika SRJ. Često se zaboravlja da je inicijalni poziv tim strankama uputio Dragoljub Mićunović, predsednik DC. Ogromnu ulogu je odigrao i Zoran Đinđić, podređujući lične ambicije Koštuničinoj kandidaturi. Odluka Vuka Draškovića da se ponaša suprotno i bojkotuje izbore takođe je otupila dotadašnju borbu za liderski primat u opoziciji – on je to vreme provodio u Crnoj Gori, jer mu je doista pretila smrtna opasnost u Srbiji.

Koštuničina kandidatura odmah je postala katalizator rastuće antirežimske mobilizacije. Pritom je izuzetno važan činilac bio njegov osvedočeni *demokratski nacionalizam*, zbog kojeg je na njegovu stranu prešao i dobar deo srpsko-nacionalnog bloka razočaranog u Miloševića. Pošto mnogi dovode u pitanje već samu logičku mogućnost spoja „demokratije“ i „nacionalizma“, proglašavajući ga za *contradictio in adjecto*, na tome se moramo malo zadržati.

U svetu su davno objavljene i još uvek se pišu cenjene knjige i studije pod takvim ili sličnim naslovom, pa već to upozorava da se ne radi ni o kakvoj logičkoj grešci poput „drvenog gvožđa“, kako inače tvrde nedovoljno logički obrazovani ljudi. Pošto ovde nije reč ni o kakvim fizičkim nego ljudskim pojavama, sasvim je neumesno i čak arogantno postavljati takve apriorno-neprelazne granice u pojmovnoj mreži. Evo kako izgleda odnos ta dva termina u mom pojmovniku⁴:

Značenje „nacionalizma“ možemo najbolje videti u *sukobu nacionalnih pretenzija*. Zato ga i definišem kao *davanje prednosti jednoj naciji nad drugom u takvom sukobu*. Pritom valja jasno razlikovati dve vrste nacionalizma. Prvi: kad se prednost daje jednoj naciji nad drugom iako obe imaju *podjednako pravo* na tu pretenziju. I drugi: kad se prednost daje naciji koja ima *manje pravo ili čak uopšte nema pravo* na nju (u tom rasponu kreću se različiti stupnjevi i oblici nacionalizma).

Smatram da isključivo nacionalizam u tom drugom smislu treba vrednovati *negativno*. Nacionalizam u prvom smislu predstavlja zdravorazumsku i opštu grupnu pristrasnost, od koje, valjda, treba da polazi svaka *realistička* društvena praksa i koncepcija, čak i ona moralna. Na kraju krajeva, šta bi uopšte značila *samoidentifikacija* sa nekom nacionalnom grupacijom, osećanje *pripadnosti i privrženosti* njoj, ako ne taj minimum pristrasnosti? Ona se ne može ubedljivo diskvalifikovati kao „nacionalno sebičnjaštvo“. Istinski internacionalizam u real-

lično Patrijarh Pavle, Mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije i Vladika šumadijski Sava odmah su pozvali Slobodana Miloševića da prihvati izbornu volju naroda, priznali Vojislava Koštunicu kao novog predsednika, i što je najvažnije odlučno i autoritativno apelovali na policiju i vojsku da ni u kom slučaju ne upotrebljavaju silu protiv pobunjenih birača. Nije teško zamisliti šta je prolazilo kroz glavu policajaca, vojnika i njihovih starešina dok su na Radio Indexu slušali dramatične pozive SPC. Moleban pred Hramom Svetog Save, najavljen uoči prevrata, a održan sutradan 6 oktobra, takođe je mnogo pomogao.

⁴ Ponavljam postavke iz već pomenute knjige *Na srpskom delu Titonika* (str. 19.)

nom svetu ne traži altruističko samožrtvovanje nacija nego, naprotiv, podrazumeva *recipročno* očekivanje i pravo svake nacije da pod jednakim uslovima više brine o sebi nego o drugima. On zahteva samo to da nacije ne daju prednost vlastitim pretenzijama i onda kad druge nacije imaju preče pravo na njih. Oni koji i u situaciji *podjednog prava* ne brinu više o interesima vlastite nacije nego o interesima drugih nacija, obično idu na ruku rđavim nacionalistima u njenim redovima.

Naravno, još uvek treba pokazati da čak i neko ko *tek pod ostalim jednakim uslovima* daje prednost interesima svoje nacije nad interesima drugih nacija ipak može biti demokrat. U slučaju Srba u Srbiji to nije teško pokazati jer oni čine većinu građana (čak izrazitu, ako se izuzme Kosmet) i kao takvi preovlađuju u eventualnom demokratskom izboru i podršci vlasti. Takav nacionalizam ne samo da ne isključuje građanizam („Jedan građanin – jedan glas“) nego se preklapa sa njim. Dabome, pod uslovom da se iza „demokratske vladavine većine“ ne krije „demokratsku tiranija većine“ koja bi nadglasavanjem ugrožavala nacionalne manjine i njihova specifična prava.

Ali, da se od tog pojmovnog razjašnjenja vratimo glavnom toku izlaganja. Mnogi birači razočarani u Miloševića i zbog socijalno-ekonomskog stanja glasali su za Koštunicu. Dodatni razlog je bio to što ovaj nije pristalica socijalno bezobzirne kapitalističke „šok terapije“. Uostalom, ne samo Koštuničina DSS nego ni ostale stranke u DOS-u nisu u predizbornoj kampanji zastupale *laissez faire* kapitalizam nego samo jedan od sledećih, sadašnjoj Evropi primerenih tipova kapitalizma (ili njihovu mešavinu): hristijanizovani, socijal-liberalizovani i socijal-demokratizovani. Dolaskom na vlast one su to počele da dokazuju i delom.

Dobra analiza uzroka i aktera revolucionarnog prevrata u Srbiji svakako mora da uključi i međunarodno okruženje, naročito SAD i ostale zapadne sile. Kao što je poznato, Zapad je dugo pomagao Miloševiću da se održi. Na razmeđu 92/93. on uviđa da je propalo Čosićevo i Panićevo nastojanje da smene Miloševića, te se pragmatično odlučuje za oslanjanje na njega ucenjujući ga sve više (prvenstveno Sodom u Hagu). Čak ni posle Miloševićevih dejtonskih koncesija u Republici Srpskoj i njegovog kasnijeg potpunog prepuštanja Republike Srpske Krajine vlastitim snagama Zapad nije promenio politiku prema njemu pošto je preostao „posao“ sa Kosmetom. Zato je, recimo, Holbrook javno napao najavljeni opozicioni bojkot izbora 1996. godine, a takođe zato sledeće godine nije ni ometena italijansko-grčka kupovina 49 % Telekoma za 1,5 milijardu DM, neophodnih Miloševiću za sprečavanje socijalnih nemira. Kako drugačije objasniti i to što se Zapad tek posle višegodišnjih kolektivnih sankcija protiv Srbije „setio“ da može da ih selektivno usmeri protiv Miloševića, njegove porodice i vrha njegove nomenklature. Već preplašeni NATO bombardovanjem i haškim optužnicama ostali nomenklaturologi će tada definitivno zaključiti da moraju napustiti Miloševića ako hoće da spasavaju sebe. Glavna briga im postaje da ne dospeju na zapadnu crnu listu, a onima na njoj da nekako budu skinuti.

Natovskim bombardovanjem Miloševićeva iluzija o kakvoj-takvoj ravnoteži moći između Moskve i Vašingtona završila je katastrofalno. Propala mu je takođe autistična nada u nekakav državni savez sa Rusijom i Belorusijom. Ispostavilo se da se Rusija i u našem slučaju bezuspešno trudila da premoć SAD prikrije kao „ravopravno partnerstvo“. Istina, Jelcin je javnom antinatovskom retorikom jedno vreme uspešno manipulisao patriotskim osećanjima i prosrpskim naklonostima u ruskoj Dumi, vojsci, masmedijima i javnom mnjenju, ali je na posletku morao da popusti Amerikancima. Videlo se da Rusiji, izuzev simboličkih otpora i efekata, praktično ništa nije polazilo za rukom na Kosmetu i u vezi s njim, pa ni šire u SRJ. Ona nipošto nije htela dolazak NATO trupa (bezmalom 40.000) na Kosmet, a pomirila se sa praktičnim stavljanjem svog vojnog kontingenta od 3.300 ljudi (najavljivala 10.000) pod njihovu komandu. Nameravala je da za svoj kontingent, poput SAD i drugih zapadnih zemalja, isposluje poseban sektor, a pristala je da ga rasporedi po tuđim sektorima. Pripremala se da na Kosmet aviotransportuje svoje trupe, ali je bila nemoćna kad su je Mađarska, Rumunija i Bugarska ponizile odbijanjem dozvole za prelet. Iz potaje je iz Bosne i Hercegovine prebacila jednu jedinicu i zauzela prištinski aerodrom, ali je i nju i aerodrom ubrzo morala da podredi NATO generalima.

Takođe se pokazalo da ni Kina nije voljna da sa oštih antinatovskih protesta (pa i burnih reakcija na bombardovanje njene ambasade u Beogradu) pređe makar na odlučnu upotrebu veta u Savetu bezbednosti UN.

Dok su se akcije, reakcije, manevrisanja i manipulisanja glavnih aktera i njihovih posrednika odvijale iza scene, bombe su padale na nas u Jugoslaviji bezmalom osamdeset dana. Miloševiću je, međutim, bilo najvažnije da ostane na vlasti, makar i po cenu gubitka Kosmeta. Očekujući njegovu brzu kapitulaciju Zapad nije shvatao da mu je upravo radi samoodržanja bilo neophodno da se vojnički opire sve dok od njega ne dobije dvostruku *fikciju*: NATO trupa na Kosmetu kao navodno potpuno podređenih Savetu bezbednosti UN i tobožnje očuvanje teritorijalnog integriteta i suvereniteta SRJ nad Kosovom. Uzgred: zapadnim političarima još uvek nije sasvim jasno zašto Milošević nije mogao da pristane na rambujevovski diktat, pa čak i da su ga začinili dodatnim fikcijama. Odgovor je prilično jednostavan: po tom diktatu NATO trupe bi dobile pravo da se slobodno kreću ne samo po Kosmetu, nego i po celoj teritoriji SRJ. Milošević će tamo kapitulirati tek onda kad je Ahtisari-Černomirdinov aranžman isključio tu mogućnost, ali i tek onda kad je zapretila opasnost da NATO kopnenim trupama napadne Srbiju i „svrati“ do Miloševića u Beograd.

Predaja Kosmeta je nagovestila početak kraja Miloševićeve politike, koja je po pravilu proizvodila *poraze i kapitulacije samoproglašene za pobe*. A definitivni kraj nastupice kad se naprasno i naglo urušila spremnost represivnog aparata da ga silom brani od naleta pobunjenih birača. Već sam aludirao na osećanje *bezizglednosti i beznadežnosti* koje se (i) zbog zapadne blokade širilo u vladajućoj nomenklaturi, pa i njenom vojnom i policijskom delu. Miloševićeva

propaganda o pobedi nad NATO-om bila je toliko *očigledno lažna* da je i lojalnim oficirima, vojnicima i policajcima morala zvučati kao poniženje i čak pokušaj da ih napravi bezmalo ludim. A kad su se 5. oktobra prošle godine našli oči u oči sa milionskom *pobunjenom masom* u kojoj su mogli da prepoznaju i mnoge svoje saborce (takođe naoružane) sa raznih ratišta, uključujući i ono na Kosmetu, oni u sebi više nisu mogli da nađu nimalo motiva da Miloševićev režim još jedanput brane silom. Poluglasno se od jednog do drugog učesnika u toj konfrontaciji na obema stranama širilo pitanje-odgovor: sam je hteo izbore, izgubio ih je, šta sad hoće!

U istorijsku rekonstrukciju ovde valja uvesti niz Miloševićevih fatalnih grešaka. Prva: nametanje promena Ustava SRJ i raspisivanje neposrednih i prevremenih predsedničkih izbora. Nameravao je da direktno od naroda dobije mandat za još jedan period i tim svršenim činom „natera“ Zapad da ga barem ostavi na miru, ako već neće da ga prizna. On to *nije morao* da učini, imao je potpuno nerizičnu alternativu da od Skupštine SRJ, inače pod njegovom kontrolom, dobije taj mandat. A kad je već krenuo suprotnim pravcem, opet nije morao da raspiše izbore za datum koji više nedelja prethodi američkim predsedničkim izborima. Imao bi veći prostor za manipulisanje izbornim rezultatom pozivajući se na višenedeljne postizborne teškoće čak i jedne Amerike. Međutim, kao da su mu te greške bile nedovoljne, pohrlio je da načini i treću. Umesto opiranja, za njega bi bilo mnogo bolje da je odmah priznao Koštuničinu pobedu, potražio oslonac u većini poslanika u novoizabranoj Skupštini SRJ i isforsirao obrazovanje savezne Vlade pod njenom kontrolom. Ima indicija da se toga setio, ali prekasno, pošto ga je već napustila većina poslanika SNP iz Crne Gore, a on već bio praktično svrgnut sa vlasti. Uvidevši to, ipak je ko zna koji put pribegao samozavaravanju, ne shvatajući da je zbačen revolucijom, a ne naprosto smenjen izborima, te da prema tome neće moći da se povuče u normalnu parlamentarnu opoziciju, a pogotovo ne da je predvodi. Sve dok ovih dana i sami nisu podvrgnuti krivičnoj odgovornosti vodeći miloševićevci su se takođe tešili takvom nadom.

Radi izbegavanja nesporazuma moram da ekspliciram da nipošto ne sugerišem da je Miloševićev režim imao dugu budućnost pred sobom, nego samo to da nije morao da propadne baš onda kad je propao, drugim rečima da je mogao da životari još neko vreme. Kao i obično u istoriji, i ovog puta u strukturne činioce i druge nužnosti umešale su se i različite kontingencije u koje odlučujuće spada i serija Miloševićevih poslednjih samodestruktivnih odluka.

Uostalom, da 1992. nije prekršio obećanje da će se povući u opoziciju, naša najnovija istorija bi izgledala neuporedivo manje tragično. A ovako je Slobodan Milošević upropastio i sebe i svoju porodicu, a ne samo nas. Da li i o tome razmišlja u zatvoru?

Beograd, 12. 4. 2001.

Democratic Revolution in Serbia

Summary: The opening part of the paper discusses issues related to the nature of the Milošević regime and to the problem of accounting for its relative obstinacy and its eventual implosion during the peaceful democratic revolution of 5 October 2000. The central part of the paper is devoted to an analysis of political and social actors and structural-historical circumstances that conditioned the success of the democratic revolution in Serbia. The author particularly emphasizes the impact of the international environment on the dynamics of Milošević's rule, but also contingent historical factors such as Milošević's personal traits and wrong judgments.

Key words: democratic revolution, nationalism, democracy, political actors, international environment, Titoism, communism, role of Church.

Slobodan Antić

Filozofski fakultet
Beograd

Priroda petooktobarskog prevrata, „Miloševićevo zaveštanje“ i demokratska Srbija

Rezime: Autor najpre raspravlja o prirodi Petooktobarskog prevrata, koji se karakteriše kao mirna politička revolucija, koja ima potencijala da preraste u društvenu revoluciju. Ističe se činjenica da Prevrat ne samo da nije ukinuo postojeći pravni poredak, nego je upravo aktivirao njegove delove koji su dotad služili samo kao fasada, čime je izbegnuta opasnost od bezvlašća, koje često prati revolucije. Analizirajući „Miloševićevo zaveštanje“, autor ističe da se pored ogromnog broja negativnih elemenata mogu, i moraju, pronaći i oni pozitivni koje je Miloševićeva vladavina ostavila Srbiji u nasleđe: to su otrežnjenje od mitova, „prednost zaostalosti“ i ukidanje etničkog raskola kao preduslov za obrazovanje stabilne demokratije.

Ključne reči: politički prevrat, demokratija, revolucija, puč, sultanizam, Miloševićevo zaveštanje, politički mitovi.

U ovom radu želeo bih da odredim prirodu Petooktobarskog prevrata; zatim, njegov uticaj na učvršćenje demokratskog poretka u Srbiji; i konačno, ono što može da se nazove „Miloševićevo zaveštanje“.

Puč ili revolucija?

Iz istorijskog iskustva, u poslednjih trista godina, znamo da nasilno zbacivanje autoritarnih režima teži da proizvede slabe i nepostojane demokratske vlade (Elster, Offe, Preuss, 1998: 49). I u uobičajenim političkim prilikama, kao što veli Platon, na vlast svakako da ne dolaze najvrljiji ljudi. A u slučaju kada se na vlast dospeva poglavito nasiljem, malo je verovatno da će novi vladar da bude neko ko ume da upravlja zemljom. Ili da će da bude neko ko će vlast, nakon izvesnog vremena, da preda mirnim putem drugom upravljaču (Goodspeed, 1962: 235). Nasilne smene vlasti uvek su samo „očajnički lek za očajničku

bolest“. A kod takvih lekova ishod je najčešće sasvim nepredvidljiv. Jednog nasilnika često smenjuje još gori i zloćudniji, pa Batistu zamenjuje Kastro, a Pahlavija Homeini (Garfinkle et al., 1992:4; 65).

U Peto oktobarskom prevratu svakako da je bilo nasilja. Ali, nije svejedno da li se događaji od 5. oktobra mogu označiti kao „puč“ koji je „izvršila CIA“ (kako je stajalo na naslovnoj strani *Velike Srbije*; god. XI, broj. 1584/oktobar 2000), da li je posredi „revolucija“, ili neka druga vrsta prevrata. Pošto se u našoj javnosti pojmovi kao što su „puč“, „prevrat“ ili „revolucija“ dosta slobodno upotrebljavaju, nastojaću da, u daljem razmatranju, ovim nazivima dam određenije značenje.

Puč (Putsch) se, u stručnoj književnosti, smatra podvrstom *državnog udara* (Coup d'Etat). Sam državni udar određuje se kao iznenadno i nasilno obaranje vlade i preuzimanje vlasti od strane manjeg kruga ljudi koji su deo državnog ustrojstva (Goodspeed, 1962:ix; Luttwak, 1969:20; David, 1986:7; Ferguson, 1987:13; O'Kane, 1987:22; 37; Farcau, 1994:2). Državni udar ima nekoliko podvrsti: 1) *dvorski prevrat* (Palace Revolution), u kom učestvuju neposredni učesnici vlasti, pri čemu se menjaju nosioci moći, ali ne i njen raspored; 2) *pronunciamiento*, u kom prevrat izvodi vojska kao celina; 3) *puč*, u kom prevrat vrši samo jedan deo vojske (neke jedinice, neki oficiri...); posebna vrsta puča je *cuartelazo*, kod kog se najpre pobuni jedna jedinica, posle čega ostale sledbeno pristaju uz nju (Luttwak, 1969:25; Farcau, 1994:3). U svakom slučaju, za državni udar nije neophodno ni učešće mase, niti velikih vojnih snaga. Stoga se on i razlikuje od revolucije, kao i od građanskog rata (Luttwak, 1969:24; David, 1986:7). Državni udar je, jednostavno, „kratko i oštro dejstvovanje usmereno na zaposedanje ključnih poluga u ustrojstvu državne vlasti, a koje obično uspe ili propadne u okviru dvadeset četiri časa“ (Farcau, 1994:7).

Dakle, da bi se neki prevrat nazvao pučem, vlast moraju da preuzmu vojni ili policijski oficiri koji su ga i izveli. Druga je mogućnost da umesto oficira kormilo vlade preuzmu građanski političari, a da stvarnu vlast zadrži nekakav „revolucionarni komitet“ ili „vojni savet“. Međutim, ni jedno ni drugo ne nalazimo kod Peto oktobarskog prevrata. Ma koliko da je uloga policije u obaranju Miloševića bila značajna (Antonić, 2000a), stvarnu vlast ipak su preuzeli političari koji su se do prevrata nalazili u dubokoj opoziciji režimu. I drugo, ma koliko da su nove vlasti imale veze sa policijom ili vojskom, ipak su one stavile pod nadzor oružane snage, a nisu postale njihovo oruđe.

Reč li je, pak, o *revoluciji*, ona bi mogla da se odredi kao nasilna smena vlasti od strane ljudi koji nisu (ili su prestali da budu) deo državnog ustrojstva, pri čemu sâm prevrat donosi ne samo novu vlast već i novi poredak. (Novi *politički* poredak u slučaju političke revolucije, a novi *društveni* poredak u slučaju društvene). Svaka revolucija podrazumeva delatno učešće građana u pobuni, premda ne nužno i većine („verovatno i manje od dva do tri posto“; Tullock, 1987:213). Revolucija znači i izvesnu oružanu pobunu. To može da bude pobuna odmetnutog dela vlasti (parlamenta protiv kralja, kao u slučaju Engleske revolucije; ili

kolonije protiv metropole, kao kod Američke revolucije). To može da bude i juriš stranačkih jedinica (Oktobarska revolucija), ili napad naoružane svetine (Francuska revolucija). Ali, jedna mera oružanog nasilja uvek je prisutna.

Od praške „baršunaste revolucije“ (1989), međutim, počinje da se govori i o „mirnim revolucijama“. Mada je ovaj pojam protivrečan, on označava da se neki poredak, pod udarima mirnog narodnog negodovanja, raspao a da vlast nije vodila poslednju oružanu bitku. Upravo to se desilo u praškom slučaju. Kada se na Venceslavljevom trgu okupilo 50.000 protestnika, Centralni komitet se, 24. novembra 1989. godine, našao pred pitanjem da li da svakodnevna negodovanja zaustavi silom. Čehoslovačka policija i vojska nesumnjivo su raspolagali sredstvima, pa je nedostajala samo politička odluka. Ali, Centralni komitet je odlučio da se sila ne upotrebi. Uskoro je na ulicama Praga bilo pola miliona ljudi, a komunistička vlast se raspala (Schöpflin, 1993:231).

Međutim, „mirne revolucije“ još uvek su izuzeci. Mirni demonstranti, naime, teško izvode revoluciju. Vlast će čak i najveće demonstracije lako da slomije samo ako je spremna da upotrebi silu. Glavna opasnost za vlast, u tim prilikama, više je plašljivost i neodlučnost da se ide do kraja u slamanju demonstracija, negoli broj ili razbesnelost metežnika. „Za vladaoca je naročito opasno da ubije nekoliko ljudi, a onda odluči da više ne ubija. Baš to se, zapravo, i zbilo sa iranskim Šahom. Stvarno nemilosrdni vođ koji raspolaže odanim jedinicama i dobrom unutrašnjom službom bezbednosti ne treba da se mnogo brine oko narodne pobune“ (Tullock, 1987:69).

Kada, dakle, ocenjujemo prirodu dešavanja od 5. oktobra, nesumnjivo je da u njima postoje gotovo sve crte revolucije. Prevrat su izvele političke snage koje nisu bile delovi vladajućeg ustrojstva. U Prevratu je od presudnog značaja bilo učešće naroda – najmanje pola miliona građana bilo je tog dana na beogradskim ulicama (*Blic*, 6. oktobar 2000, str. 3). Bilo je i crta oružane pobune – Nebojša Čović je nabavio kamion pun pušaka i naoružao 150 ljudi, „uglavnom bivših policajaca“ (Bujošević i Radovanović, 2000:30); no kako su se, srećom, Miloševićeve oružane snage predale bez borbe, ovo oružje nije upotrebljeno (o oružanoj crti Petooktobarskog prevrata opširnije vidi u: Antonić, 2000a). Za razliku od Praga, gde naređenje za oružano slamanje demonstracija, kao što smo videli, nikada nije izrečeno, u Beogradu je takvo naređenje izdato. Po tome je beogradski prevrat bliži revoluciji od praškog. Istina, dvoje slučajno poginulih Petooktobarskom prevratu više daju praški izgled nego bukureštanski. Ali, valja imati na umu da ni drugi, mnogo slaviji, revolucionarni datumi nisu donosili veće žrtve. U jurišu na Bastilju izgleda da nije bilo mrtvih, a u jurišu na Zimski dvorac, 25. oktobra 1917, zabeleženo je manje od dvadeset poginulih (Goodspeed, 1962:233). Konačno, 5. oktobar je značio ne samo smenu vlasti, već i promenu poretka. Miloševićev autoritarni režim, sa snažnim sultanističkim težnjama (Antonić, 2000b), zamenjen je poretkom koji, istina, spada u slabiji soj demokratija (tzv. izborna demokratija; Diamond, 1996), ali je ipak demokratski.

Tako, Petooktobarski prevrat jeste revolucija. Zasad poglavito *politička*, ali nije isključeno, ukoliko reformsko-demokratske snage uspeju u svojim naumima, da neće da završi i kao *društvena*. Sa stanovišta učvršćenja demokratskog poretka, naravno, svaka revolucija ima i svoje loše strane. Ali u slučaju Petooktobarskog prevrata, loše strane su veoma ublažene.

Najpre, ovde je revolucija došla u trenutku istrošenosti jednog poretka, tako da prevrat nije zahtevao mnogo nasilja. Da je režim bio jači, odlučnije bi se branio; da se odlučnije branio, bilo bi više krvi; da je bilo više krvi, ostalo bi više omraze u narodu; veće omraze donele bi dublje podele, a one bi, opet, donele slabiju postojanost demokratskog poretka. Ovako, stari režim je pao bez mnogo krvi. Nije bilo potrebe za velikom osvetom, pa ni društveni odnosi nisu zatrovani mržnjom i netrpeljivošću.

I drugo, Petooktobarski prevrat nije bio, poput ostalih revolucija, nezakonita smena vlasti. Sam 5. oktobar valja posmatrati u sklopu koji, na jednoj strani, čine izbori od 24. septembra, a na drugoj, izbori od 23. decembra. Revolucija je baš i izbila usled težnje da se ispoštuje izborna volja građana, da se obezbedi demokratska smena vlasti. Najveće boljke mladih, poslerevolucionarnih demokratija nastaju upravo zbog prekida u radu pravnog poretka. Stari, autoritarni poredak uklanjan je poništavanjem ustava i zakona, zakonodavnom pa i ustavotvornom delatnošću kakvog samoimenovanog, neizabranog revolucionarnog tela. U Srbiji se promena političkog poretka odigrala baš po ustavno-zakonskim odredbama starog poretka, tako što je autoritarni režim nateran da se pridržava onoga što mu je, inače, služilo samo kao lažna iskaznica. Politički poredak je promenjen stavljanjem u dejstvo delova pravnog ustrojstva koji su postojali, ali koji nikada nisu radili (niti su uvedeni da bi radili). Na taj način, Petooktobarski prevrat ne samo da nije ukinuo, već je do kraja udelovio (aktivirao) sveukupni pravni poredak. Time je opasnost od bezvlašća, neprava i nezakonitosti svedena na najmanju moguću meru.

Sve u svemu, ako Srbija nije imala sreće sa Miloševićem, bar način na koji je otišao nije bio sasvim rđav. Milošević je gurnut sa vlasti bez mnogo otpora i u obliku koji je vratio narodu samopoštovanje. Da je Milošević zbačen ranije, kada njegov poredak nije bio toliko istrošen, i bez prethodno izgubljenih izbora, dakle na istinski revolucionaran način, policija bi pružila mnogo veći otpor i Srbija bi morala da prođe kroz građanski rat. Da je, pak, zbačen docnije, sultanističke težnje bi imale mnogo više vremena da uobliče samodržačko ustrojstvo, i Milošević bi mnogo pripremljenije dočekao obračun. Njega bi tada jedino kakav državni udar mogao da pomeri s mesta, a time bi izostalo nužno narodno pročišćenje. U oba slučaja, imali bismo „revolucionarne komitete“ i mnogo složeniji prelaz na istinski demokratski poredak.

Miloševićovo zaveštanje

Recimo nešto i o „Miloševićevom zaveštanju“. Ima li ičeg dobrog da je Milošević ostavio Srbiji? On, svakako, može da se računa među gore vladare u srpskoj istoriji. Za trinaest godina njegove uprave Srbiju su pogodila najrazličitija zla.

Najpre ratovi. Posle petogodišnjih ratova za jugoslovensko nasleđe (1991-1995), Srbija je ušla u rat sa savezom devetnaest najrazvijenijih zemalja (1999). Ratovi su doneli nekoliko hiljada mrtvih, desetak hiljada ranjenih i preko milion izbeglih (što u Srbiju, što iz nje). Neposredna ratna šteta prešla je četiri milijarde dolara, a posredna i svih stotinu. Osnovni zadatak vladaoca je da zaštiti svoje građane od prirodnog stanja. Nema goreg prirodnog stanja od rata. Ratovi se, naravno, ne mogu uvek izbeći. Ali, Milošević je u ratove upadao nepromišljeno, a često i nepotrebno.

Drugo zlo je beda. U Srbiji se, kada je Milošević došao na vlast, živelo bolje nego u većini drugih komunističkih zemalja. U međuvremenu, plate i penzije su spale na jednu petinu, društveni proizvod na jednu četvrtinu, nezaposlenost se udvostručila, a višak zaposlenih utrostručio (Dinkić, 2001:1). Većina ljudi pala je u oskudicu. A oskudica je, kod mnogih porodica, povremeno prelazila u ponižavajuću bedu. Svedočenja o pojedinačnim sudbinama, recimo tokom razdoblja razorne hiperinflacije, pokazuje koliko se samo patnje krilo iza svake navedene brojke:

„Beogradski intelektualac umesio je hleb i čitavo pre podne uživao je u rezultatima svog truda, pokušavajući da ubedi porodicu da je to ono pravo. Na primedbu da je jedini razlog takvog njegovo ponašanja činjenica da u frižideru nema ničeg drugog, kaže da to nije tačno, te da je za vreme Drugog svetskog rata situacija bila još teža[...] Nezaposlena doktorka otišla je sa svoje dve ćerke u javnu kuhinju. Ugledavši neobična lica izgadnelog polusveta, dete je zamolilo majku da mu objasni gde su to došli. ‘To je specijalni restoran u kome ne može jesti svako’ – kratko odgovori majka[...] Jedan od učitelja je bio prinuđen da vadi hleb iz kontejnera ispred svoje kuće, da ga pere i da ga ponovo peče[...]“ (DR, 1994: 135-138).

Treće, Srbija je, u stvarnosti (premda ne i pravno), izgubila Kosovo. Nestala je i južnoslovenska država u čije su stvaranje Srbi ugradili dva miliona života. Milošević nije bio jedini krivac za ove nesreće. Ali, vladar koji iza sebe ostavi zemlju znatno manju nego što je bila na početku njegove uprave, nije daleko od domaćina koji je nemarom izgubio većinu nasleđenih dobara.

I četvrto, Srbija je pokvarila odnose sa gotovo svim jugoslovenskim zemljama. Ostala je i bez većine starih prijatelja i saveznika. Nekada su Srbi uživali ugled, pre svega zbog časnog i hrabrog držanja u svetskim ratovima. Sada su izašli na loš glas, kao nasilnici, osvajači i besprizornici. Istina, deo takve slike je i veštački stvaran od strane srpskih političkih neprijatelja. Ali, mnogo toga je u

Miloševićевой politici davalo hranu ovakvim nastojanjima i obesmišljavalo napore naših prijatelja da nas razumeju i opravdaju.

Ipak, u svakom zlu ima nekog dobra. Tako, i iz ovako rđavih dela trebalo bi da može da izađe neka korist. Istina, ta korist je daleko manja od načinjene štete. Ali, morali bismo da je postanemo svesni kako ne bismo i nju uzaludno protraćili.

Prva korist je opšte otrežnjenje, kako inteligencije tako i običnog sveta. Narodni duh, sve do Miloševića, bio je opterećen kojekakvim mitovima. Srbi su za sebe verovali da su posebno hrabar narod, da su u ratu nepobedivi, da nikada ne nasrću na slabije od sebe, da su plemeniti i slobodoljubivi, da ako hoće mogu da prkose celom svetu, i koješta još. Pod Miloševićem, Srbi su dobili priliku da se sagledaju u pravom svetlu. Čuvena srpska junačnost, u ovim ratovima, vrlo često se pokazivala kao prazno hvalisanje. Srbi su jednako kao i drugi narodi, a kadikad i više, bivali kukavice, zulumčari i zločinci. Oni su gubili bitke čak i kad su bili jači, a mnogi ne samo da nisu „rado“, nego nisu *uopšte* želeli da „idu u vojnike“. Prkošenje svetu jasno se pokazalo kao glupo i uzaludno, a slobodarstvo se premetnulo u opštu spremnost da se trpi nepravda i poniženje samo ako iz toga proizilazi kakva lična povlastica. I sklonost da se u ime ispravljanja svetskih nepravdi, ili bolje budućnosti, upropašćava sadašnji život sebe i svoje dece, takođe je opipljivo pokazala posledice.

Sve u svemu, ako se „patnjom mudrost stiče“, Srbi su, propativši pod Miloševićem, dobili priliku da nešto više nauče, kako o sebi, tako i o svetu u kom žive. Čini se da Srbi danas, oslobođeni brojnih iluzija, mogu da sagledaju sopstveni položaj i svetske prilike bolje i jasnije negoli tokom najvećeg dela XX veka. To bi trebalo da bude prvo valjano nasleđe Miloševićevog vremena.

Drugo nasleđe je tzv. prednost zaostalosti (Bogdanović, 1997: 381). Zamrznuta u Miloševićevom „kriptokomunističkom limbu“, Srbija je nekih desetak godina zaostala za drugim zemljama tranzicije. Otuda sada ona pred sobom ima različita iskustva i različite obrasce uspostavljanja otvorenog tržišta i demokratije. Pred njom su primeri uspešnog preobražaja, kao u slučaju Češke, Mađarske, Poljske ili Slovenije. Tu su i primerci manje uspešne transformacije, kao u slučaju Slovačke, Bugarske, Rumunije ili Hrvatske. Konačno, i iz rđavih primera neuspešnog preobražaja, kao u slučaju Rusije, Moldavije ili Gruzije, štošta se da naučiti. U četrdesetak poslekomunističkih zemalja primenjeni su gotovo svi poznati obrasci privrednih, političkih, društvenih i kulturnih reformi. Otuda tranziciono „nerazvijena“ Srbija ima priliku da može da odabere najbezbolnije i najuspešnije puteve preobražaja.

I treće valjano nasleđe Miloševićeve uprave jeste narodnosna homogenost današnje Srbije. Posle gubitka Kosova i pristizanja proteranih i izbeglih Srba iz Hrvatske i Bosne, Srbija je postala skladnija državna celina negoli ranije. Ovo nije važno zbog nekakve rasne ili etničke čistoće. To je bitno zbog izgradnje političkog

naroda i demokratije. Kao što je već više puta pokazano (Mill, 1958; Miller, 1995; Antičić, 1997; 1999), odsustvo dubokih etničkih rasepa i makar najskromnija raširenost „prvobitne privrženosti“ nekoj zajednici, osnovne su pretpostavke za uspostavljanje demokratskog poretka. Ako bi se rastakanje Jugoslavije konačno zaustavilo, recimo, na nezavisnoj Crnoj Gori i (stvarno, premda ne i pravno) samostalnom Kosovu, Srbija bi dosta brzo mogla da dođe do „nacije-države“, političkog naroda i postojeće demokratije. Svakako, pod pretpostavkom da se privredne prilike u narednom razdoblju makar malo poprave.

Izgledi za budućnost

Ako o budućnosti razmišljamo imajući u vidu nasleđe koje smo dobili, kao i način na koji smo do njega došli, valjalo bi da nas ophrvta očaj. Ali, kao i svi koji prežive neku nesreću, možemo da se utešimo pomišlju da je moglo da bude i gore, i da smo dosta toga naučili. Nedostatke ćemo da pretvorimo u prednosti postanemo li svesni da smo zaslužni za njihov nastanak, i da smo, još više, zaslužni za njihovo uklanjanje. Uzmemo li, pak, proteklu nesreću kao opravdanje za sve rđavo što nam se događa, ostaćemo u zatvorenom krugu izgovora zvanim „petovekovno ropstvo“, „nenarodni režimi“, „komunistički totalitarizam“, „Miloševićeva diktatura“... Da ne bi i sutra vreme u kome živimo bilo kršteno kao „kvislinški liberalizam“, samo da se opravda kakva nova glupost, lenjost ili gramzivost.

Beograd, 8. 3. 2001.

Literatura

- Antičić, Slobodan (1997). „O jednoj društvenoj pretpostavci demokratije“, *Srpska politička misao*, No.1-2, str. 51-68.
- (1999). „Kosovo i demokratska Srbija“, *Nova srpska politička misao*, god. VI, br. 3-4, str. 131-169.
- (2000a). „5. oktobar i izgledi za demokratizaciju Srbije“, *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje: *Srbija posle Miloševića* (u štampi).
- (2000b). „Priroda poretka u Srbiji u poslednjim godinama Miloševićeve vlasti“, *Sociologija*, Vol. XLII, No. 4 (u štampi).
- Bogdanović, Mira (1997). „Vek i po tranzicije u Srbiji: bilans i izgledi“, u: *Promene postsocijalističkih društava iz sociološke perspektive*, ur. Zoran Vidojević i dr., str. 373-384. Beograd: CSI IDN.
- Bujošević Dragan i Ivan Radovanović (2000). *5. Oktobar: Dvadeset četiri sata prevrata*. Beograd : Medija centar.
- David, Steven R. (1986). *Third World Coups d'Etat and International Security*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Diamond, Larry (1996). „Is the Third Wave Over?“, *Journal of Democracy*, No.3, pp.20-38.

- Dinkić, Miroslav (2001). "Socijalni aspekti tranzicije", *Bilten G17*, god. II, br. 13 (januar), str. 1-2.
- DR (1994). *Doba razuma*, knjiga 1. Beograd: Fondacija za mir i rešavanje kriza.
- Elster, Jon, Claus Offe and Ulrich K. Preuss (1998). *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Farcau, Bruce W. (1994). *The Coup: Tactics in the Seizure of Power*. London: Praeger.
- Ferguson, Gregor (1987). *Coup d'Etat: A Practical Manual*. Poole: Arms and Armour Press.
- Garfinkle, Adam et al. (1992). *The Devil and Uncle Sam: A User's Guide to the Friendly Tyrants Dilemma*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Goodspeed, D.J. (1962). *The Conspirators: A Study of the Coup d'Etat*. London: MacMillan.
- Luttwak, Edward (1969). *Coup d'Etat: A Practical Handbook*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Mill, John Stuart (1958). *Considerations on Representative Government*. New York: Liberal Arts Press.
- Miller, David (1995). *On Nationality*. Oxford: Oxford University Press.
- O'Kane, Rosemary H. T. (1987). *The Likelihood of Coups*. Aldershot: Avebury.
- Schöpflin, George (1993). *Politics in Eastern Europe 1945-1992*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Tullock, Gordon (1987). *Autocracy*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.

The Nature of the Overthrow of 5 October, "Milošević's Legacy", and Democratic Serbia

Summary: The author first discusses the nature of the 5 October overthrow characterizing it as a peaceful political revolution, with a potential to turn into a social revolution. The fact is underscored that the Turnover did not crush the existing legal order but instead activated its segments which had served just as a facade, whereby the danger of anarchy, so often accompanying revolutions, was avoided. Analyzing "Milošević's legacy", the author stresses that apart from the multitude of negative elements that Milošević's rule has bequeathed Serbia we can, and should, look also for some positive ones, such as giving up myths, the "advantage of lagging behind", and the elimination of the ethnic cleavage as a prerequisite for establishing a stable democracy.

Key words: political overturn, democracy, revolution, putsch, sultanism, Milosevic's legacy, political myths.

PUT DO SRPSKOG
OKTOBRA

Vladimir Goati

Institut društvenih nauka

Beograd

Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji

Rezime: U Srbiji su 1990 uspostavljene demokratske ustanove: političke partije, parlament, višestranački izbori, pa bi zato bilo uprošćeno svrstati taj poredak u autoritarne poretke. Istovremeno, politički poredak Srbije nije obezbeđivao „ravnopravnu arenu“ za nadmetanje svim političkim partijama, pa se ne može govoriti o demokratskom poretku. Zato je poredak u Srbiji najtačnije svrstati u tip pseudo-demokratije, o kojoj govori Larry Diamond. Takvo određenje važno je do 1998. kada je poredak počeo u sve većoj meri da se oslanja na nasilje protiv opozicionih partija, nezavisnih medija i nevladinih organizacija. Time je bitno promenjen tip poretka: pseudo-demokratija je involuirala u čisti autoritarni tip. Na gubitak septembarskih izbora 2000. takav tip poretka u Srbiji je reagovao najpre pokušajem falsifikovanja, pa zatim kada su građani zbog toga organizovali proteste, nasiljem na koje su građani 5 oktobra pokazali spremnost da uzvrate. Suočen sa tim, represivni aparat (policija, vojska) se povukao, što je označilo početak urušavanja vladajućeg poretka. Spremnost građana da odgovore na nasilje (postojanje potencijalne sile) bitan je činilac rušenja autoritarnog poretka u Srbiji.

Glavne reči: demokratske ustanove, pseudo-demokratija, autoritarni režim, potencijalna sila, smena na vlasti.

Skoro da nema nedoumica o tome da je 5 oktobra 2000. u Srbiji ostvarena temeljna promena vladajućeg političkog poretka. Autori nisu, međutim, saglasni oko prirode tog poretka, a njihove ocene variraju u širokom rasponu od „semi-demokratije“, preko „autoritarnog pluralizma“ do „meke diktature“, pri čemu oni slede različite teorijske-filozofske tradicije i škole mišljenja. Ne ulazeći ovom prilikom u prednosti i nedostatke takvih određenja, iznećemo vlastitu ocenu o tipu političkog poretka Srbije koji je bio na snazi od 1990. do 5. oktobra 2000. polazeći od konceptualnog okvira Larija Dajamonda (Diamond 1996) koji – po našem mišljenju koje smo šire obrazložili na drugom mestu (Goati, 2000: 46-51) – pruža najviše mogućnosti za upoređenje između poredaka postkomunističkih zemalja i zemalja stabilne demokratije.

Centralna teza koju ćemo izložiti na sledećim stranicama ukratko glasi: u posmatranom vremenskom okviru od deset godina (1990-2000) u Srbiji su bila na snazi ne jedan, nego dva tipa političkog poretka; od 1990. do 1998. to je pseudodemokratija, a u drugom razdoblju to je „ogoljeni“ autoritarni poredak sa primesama sultanizma. Ovo je važno imati u vidu, jer su upravo u drugom razdoblju održani izbori (24. septembra 2000) čije je rezultate vladajući poredak pokušao da falsifikuje, što je dovelo do „oktobarskog prevrata“ kojim je taj poredak eliminisan. Bez uzimanja u obzir prirode poretka u Srbiji u septembru 2000. nije moguće razumeti dinamiku događaja koji su prethodili njegovom urušavanju, niti – kao što ćemo kasnije pokazati – važnu ulogu koju je u tome igrala potencijalna sila.

Izneta teza da su u razdoblju između 1990. i 2000. u Srbiji bila na snazi dva tipa poretka implicira da je u tom razdoblju došlo do promene tipa poretka, što valja potkrepiti argumentima. Od tih argumenata pomenućemo, naročito, bitno sužavanje slobode nezavisnih medija i zaoštavanje stava prema opoziciji i nevladinom sektoru koji su se očitovali posle uspostavljanja u Srbiji koalicione vlade između SPS, JUL-a i SRS (24. marta 1998). Na važnost tih promena upozorili su, s pravom, neki domaći i strani autori (npr: Vučetić: 2000, 22; Cohen, 2001: 423-424). Ako tome dodamo da je vladajući poredak Srbije potpuno prekinuo odnose sa rukovodstvom Crne Gore uspostavljenim na demokratskim izborima 31. maja 1998. i nastojao da to rukovodstvo prinudi na popuštanje ne samo „ekonomskom blokadom“, nego i pretnjom nasilne vojne intervencije, smatramo da kumulativni učinak navedenih promena potvrđuje tezu da je u Srbiji 1998. ostvarena transformacija – koristeći tipologiju Larija Dajamonda – pseudodemokratije (uspostavljene 1990) u autoritarni poredak *tout court*. Iznećemo sada ukratko podelu političkih poredaka koju je obrazložio citirani pisac. Dajamond polazi od ocene da je dihotomna podela poredaka na autoritarne i demokratske previše gruba, jer se u obe grupe svrstavaju poreci između kojih postoje velike razlike. Zbog toga, umesto dvočlane, on predlaže sledeću petočlanu tipologiju poredaka: autoritarni poredak, pseudodemokratija, izborna demokratija, srednji tip (između izborne i liberalne demokratije) i liberalna demokratija. Prva dva tipa spadaju u *genus* autoritarnih, a preostala tri tipa u *genus* demokratskih poredaka. Reč je, u stvari, o evolutivnoj šemi; pseudodemokratija označava „liberalniju varijantu“ autoritarnog poretka, izborna demokratija predstavlja, i pored svojih ograničenosti, kvalitativnu promenu i čini „prvi stupanj“ demokratije, srednji tip je „bogatiji oblik“ demokratskog poretka od izborne demokratije, dok je liberalna demokratija razvijeniji vid demokratije od srednjeg tipa (podrobnije o tome: Goati, 2000: 48-51). Izložićemo u najkraćim crtama dijahronični presek političkog razvoja Srbije u periodu od 1990. do septemarskih izbora 2000. u kojem je došlo do smene pomenuta dva tipa poretka.

1. Od 1990. do 1998. godine

U Srbiji su 1990. obrazovane demokratske institucije, ali su one delovale u dubokoj senci vladajuće Socijalističke partije Srbije (SPS) koja je (pod imenom: Savez komunista Srbije) vladala i u razdoblju „samoupavnog socijalizma“. SPS je zadržala sve poluge vlasti u svojim rukama: državni aparat (naročito vojsku i policiju), privredu i medije. U takvim okolnostima parlament je igrao podređenu ulogu u odnosu na neposredno izabranog predsednika republike, opozicione partije bile su sistematski marginalizovane, a izborna nadmetanja odvijala su se permanentno u „režiji“ vladajuće partije, pa se nije moglo govoriti o slobodnim i poštenim izborima. Obrazložit ćemo šire iznete tvrdnje.

U razdoblju od 1990. do 1998. SPS je imala širok oslonac u biračkom telu, o čemu ubedljivo svedoče podaci da je ona zadobijala, relativno posmatrano, najveći procenat glasova na sukcesivnim republičkim izborima. Udeo osvojenih glasova SPS ovako se kretao: 1990. – 46,1 odsto; 1992. – 28,8; 1993. – 36,7 odsto i 1997. (u „levoj koaliciji“) 34,2 odsto. Iako se može pretpostaviti da je SPS zadobijala deo glasova zahvaljujući izbornim manipulacijama, nema nikakve sumnje da je u posmatranom vremenskom okviru ta partija uživala snažnu podršku biračkog tela Srbije. Osim toga, SPS je uspevala spretnim manevrima da obezbedi podršku drugih partija (od 1992. do 1993. Srpske radikalne stranke; od 1994. do 1998. Nove demokratije), što joj je obezbeđivalo većinu u republičkom parlamentu i omogućavalo da arbitrerno donosi i menja izborne (i druge) zakone, ne konsultujući opozicione partije. Nadmoći vladajuće SPS nad opozicijom u biračkom telu i u parlamentu treba svakako dodati presudan uticaj te partije u dominantno „društvenoj“ (ustvari državnoj) privredi Srbije. U takvoj privredi SPS je vršila ulogu „generalnog menadžera“ obezbeđujući privilegije za svoje članove i za sebe kao organizaciju. Najzad, SPS je zasnivala svoju superiornu poziciju u političkom životu i na čvrstoj kontroli zvaničnih medija (pre svega RTS). Nasuprot SPS, koja je raspolagala svim napred opisanim polugama moći, delovala je programski i politički razjedinjena opozicija Srbije, koja je više energije trošila u međusobnim sukobima nego u borbi protiv vladajuće stranke. Čak i kad je opozicija uspevala da se ujedini u borbi protiv SPS i vladajućeg poretka – kao što je to slučaj sa koalicijom „Zajedno“ (Srpski pokret obnove – Demokratska stranka – Građanski savez) – to je trajalo kratko (novembar 1996. – maj 1997) i završilo se razlazom.

Višestruka superiornost SPS nad opozicijom objašnjava zašto je od 1990. do 1998. „stari režim“ Srbije samo izuzetno koristio otvoreno nasilje nad opozicionim partijama i zašto je dopuštao delovanje nezavisnih medija („Borba“ koja 1996. menja naziv u „Naša Borba“, „Vreme“, „Studio B“ i dr.) koji su iznosili kritičke stavove ne samo o pojedinim nosiocima vlasti, nego i prema režimu u celini. Nije zato preterano tvrditi da je od 1990. do 1998. vladajući poredak Srbije nastojao da, bar u izvesnoj meri, sačuva privid poštovanja demokratskih institucija uspostavljenih 1990. Dobra ilustracija za to je nevoljno odustajanje Slobod-

dana Miloševića 1997. od kandidature za predsednika republike Srbije, jer je prethodno u dva navrata (1990. i 1992) bio izabran na taj položaj. Njegovim trećim izborom bio bi grubo prekršen Ustav Srbije (1990) koji u članu 86 (stav 3) izričito naglašava da „isto lice može da bude izabrano za Predsednika republike najviše dva puta“. Da bi izbegao izvesno negativnu reakciju domaće i strane javnosti, Milošević se nije 1997. ponovo kandidovao za položaj predsednika Srbije koji svom nosiocu obezbeđuje velika prava, a, umesto toga, izabran je za predsednika SRJ čija su ovlašćenja samo „ceremonijalna“. Iz iznetih razloga mislimo da se poredak u Srbiji od 1990. do 1998. može svrstati u pseudodemokratiju u kojoj, kako beleži i Dajamond, postoje opozicione partije i druge karakteristike izborne demokratije, ali nedostaje suštinski uslov: „...dovoljno ravnopravna arena osporavanja koja omogućava da vladajuća partija bude smenjena sa vlasti“ (Diamond, 1996: 25).

2. Od 1998. do 2000. godine

Posle uspostavljanja koalicione vlade Srbije između SPS, JUL-a i SRS (24. mart 1998), počela je brza erozija političke podrške partijama koje čine tu koaliciju, što su one nastojale da nadoknade sve većim osloncem na represiju. Već sredinom 1998. intenzivirani su napadi na nezavisne medije, koji su permanentno žigosani od strane režimskih glasila zbog finansijske i druge pomoći koju dobijaju iz inostranstva. Osim toga, prorežimska glasila sistematski su ignorisala aktivnost opozicionih partija koje su bojkotovale republičke izbore 1997. (DS, DSS, GSS i dr.) i izveštavala isključivo o partijama vladajuće koalicije, pominjući veoma retko i SPO koji je sudelovao na izborima 1997. O stepenu dominacije stranaka „crveno-crne“ koalicije u prorežimskim glasilima Srbije (RTV Srbije, „Politika“, „Borba“) govore rezultati istraživanja sprovedenog u periodu od marta do oktobra 1998. Komentarišući rezultate pomenutog istraživanja koji se odnose na prisutnost pojedinih partija u programu Televizije Srbije, jedan od istraživača je zabeležio: „Partijske aktivnosti čine četvrtinu sadržaja ‘Dnevnika’ i uglavnom je TV minutaža dodeljena partijama koalicije (SPS, JUL i SRS – V.G.). Unutar nje, učinjena je raspodela koja se u analiziranom periodu dosledno poštuje. Vladajuća koalicija, uključujući i priloge o SNP CG, ima 90 odsto partijskog vremena. U preostalih 10 odsto smešteni su svi izveštaji o partijama koje su zaslužile da budu pomenute – to su SPO i ND. Partijski, pa i politički život izvan parlamenta, za državnu televiziju ne postoji“ (Milivojević, 1998: 19). Slični su zaključci istovremeno izvršenih analiza programa Radio Beograda i listova „Politika“ i „Borba“ (Matić, 1998: 45; Todorović, 1998: 52).

Vladajući poredak se nije, međutim, zadovoljio ignorisanjem opozicije i neprestanim optuživanjem nezavisnih medija za doušništvo sa spoljnim neprijateljima Srbije, nego je 2. oktobra 1998. usvojen „Zakon o javnom informisanju republike Srbije“ koji je bitno ograničio slobodu delovanja nezavisnih medija. Tim zakonom ustanovljene su visoke novčane sankcije (član 69) koje se izriču u

prekršajnom, a ne u krivičnom postupku. Objašnjenje zašto je materija iz domena redovnih sudova dodeljena u nadležnost sudijama za prekršaje treba tražiti u tome što, kako jedan poznavalac ocenjuje, „...prekršajni organi nisu sudovi u ustavnom smislu, ne uživaju ustavom garantovanu nezavisnost i stalnost sudske funkcije. Sudije za prekršaje imenuje vlada Srbije i po uprošćenoj proceduri može ih razrešiti dužnosti. Otuda je, za razliku od redovnih sudova, na prekršajne organe mnogo lakše ostvariti odlučujući uticaj izvršne i političke vlasti“ (Vučetić, 2000: 22). Kao što se moglo očekivati, sudije za prekršaje su odmah posle stupanja navedenog zakona na snagu počele da izriču visoke novčane kazne nezavisnim glasilima u kojima je opozicija iznosila kritičke ocene o postupcima pripadnika vladajuće političke elite. Od početka oktobra 1998. pa do kraja februara 2000. nezavisni mediji su – prema podacima Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS) – kažnjeni 47 puta sa ukupno 24.424.000 dinara, ili nešto više od 6 miliona DM po zvaničnom kursu (*Blic*, 29. mart 2000). Od februara pa do pobeđe 5 oktobra 2000. – kada je taj zakon prestao da se primenjuje – kampanja režima protiv nezavisnih medija je intenzivirana i suma izrečenih kazni porasla je na oko 14 miliona DM.

Drakonske finansijske kazne i drugi oblici pritiska doveli su do gašenja više nezavisnih glasila (štampanih i elektronskih), što je omogućilo vladajućoj koaliciji SPS, JUL-a i SRS da još potpunije zagospodari medijskim prostorom Srbije. Pored pomenutog zakona o informisanju, regresivne tendencije u političkoj sferi snažno su podstakli „Zakon o univerzitetu“ (1998), koji je bitno suzio autonomiju univerziteta u odnosu na državu, i „Zakon o lokalnoj samoupravi“ (1999), koji je još više redukovao inače malu finansijsku i kadrovsku samostalnost opština i gradova. Citirani zakoni bitno su suzili prostor slobode i prava građana i poslužili kao alibi za sve češću i masovniju primenu nasilja. Vladajući poredak u Srbiji se naročito nemilosrdno obračunavao sa učesnicima višemesečnih mirnih demonstracija koje je od 19. septembra 1999. pa sve do septembarskih izbora 2000. organizovala koalicija opozicionih partija „Savez za promene“ (DS, GSS, Demokrišćanska stranka Srbije i ND).

„Ciljna grupa“ represije vladajućeg poretka postali su, takođe, lideri partija demokratske opozicije i aktivisti studentskog, odnosno (od maja 2000) narodnog pokreta „Otpor“. To dobro ilustruju podizanje optužnice 24. februara 2000. protiv predsednika ND, Dušana Mihailovića, zbog tvrdnje saopštene u emisiji ANEM, emitovanoj na „Studiju B“, da „...stranka na vlasti vlada pomoću terora i da je to prvi stadijum diktature...“ i podnošenje (krajem marta 2000) serije krivičnih prijava od strane visokih funkcionera vladajućeg režima zbog kleveta, protiv predsednika DS, GSS, Socijaldemokratske partije, DHSS i NS. Nije preterano tvrditi da je „trn u oku“ vladajućeg poretka bio i pokret „Otpor“. Za dve godine privedeno je na informativni razgovor u policiju, pokrenut je sudski postupak protiv ili je uhapšeno 1700 članova tog pokreta. Policija je čak 4. septembra 2000. upala u centralu „Otpora“, bez sudskog naloga, i zaplenila svu opremu. Na udaru poretka našli su se i advokati, što ilustruje podatak da je krajem marta 2000.

bio u toku krivični postupak protiv sedam advokata koji su branili nezavisne medije, učesnike mirnih protesta ili opozicione političare (*Blic*, 29. mart 2000). Najzad, pored otvorene represije kojoj je bila izložena, opozicija je delovala u atmosferi sve veće nesigurnosti podstaknute nerasvetljenim atentatima ili pokušajima atentata na ličnosti iz političkog života (npr. dva pokušaja atentata na lidera SPO, Vuka Draškovića) za koje su postojale indicije da su organizovani od službe državne bezbednosti. Takvu atmosferu podgrejavala je i otmica bivšeg predsednika Srbije, Ivana Stambolića, izvršena 26. avgusta 2000, koja je do trenutka pisanja ovog teksta (mart 2001) ostala nerasvetljena. Sumnju javnosti da otmica ima političku pozadinu podstakle su informacije da je Stambolić u kampanji za septembarske predsedničke i parlamentarne izbore pomagao Demokratskoj opoziciji Srbije (DOS).

Smatramo da prethodno nabrojane promene predstavljaju dovoljnu činjeničku podlogu za iznetu tezu o involuciji vladajućeg poretka Srbije 1998. od pseudodemokartije u autoritaritarni poredak. Štaviše, pred septembarske izbore 2000. taj poredak je – kako smo pokazali na drugom mestu (Goati, 2000: 54-57) ispoljio naglašene sličnosti sa sultanizmom čija su bitna obeležja: nejasne granice između režima i države; personalizacija vlasti; konstitucionalna hipokrizija; uska socijalna osnova i odsustvo razgraničenja vladarevog bogatstva i „javne blagajne“ (Chehabi and Linz, 1998: 11-23). Istini za volju, involucija u autoritarizam nije dovedena do kraja, jer u Srbiji ipak nisu zakonom zabranjene opozicione političke partije, mada je sloboda njihovog delovanja bila bitno ograničena. Uz to, ukidanje opozicije bilo je najavljeno u govoru predsednika SRJ i predsednika SPS, Slobodana Miloševića, na Četvrtom kongresu SPS 17. februara 2000. U tom govoru Milošević je ustvrdio da u Srbiji ne postoji opozicija, nego „...grupacija potplaćenih slabića i lopova koji, koristeći teško vreme u kojem mnogi ljudi ne žive lako, i koristeći značajna finansijska sredstva koja im se doturaju iz inostranstva, manipulišu osećanjima i potrebama izvesnog broja ljudi, često veoma mladih prećutkujući razloge zbog kojih je teško, lažući ih da iz teškoća nema izlaza bez savijene kičme pred silom koja je pokorila ceo svet...“ (*Politika*, 18. februar 2000). S obzirom na moć kojom je Milošević raspolagao, izneta ocena nije bila samo semantičko poništavanje opozicije, nego najava da će opozicija biti i formalno ukinuta. Bez obzira što do septembarskih izbora 2000. nije donet zakon o zabrani opozicije, posle Miloševićevog govora usledilo je intenziviranje represivnih mera protiv opozicionih partija, na osnovu čega se može zaključiti da je poredak u Srbiji prestao da „toleriše opoziciju“, što je konstitutivno obeležje pseudodemokratije. Time je pseudemokratija involuirala u autoritarni poredak (koji Dajamond naziva „rezidualnom kategorijom“).

Iz iznete „dijagnoze“ prirode vladajućeg političkog poretka u Srbiji pred septembarske izbore 2000. logično proizlaze dve hipoteze – koje je razvoj događaja potvrdio, a na koje ćemo se još vratiti – da je bilo nerealno očekivati da će takav poredak priznati izborni poraz i da je bilo još manje verovatno računati na njegovu spremnost da bude „mirno demontiran“ nakon gubitka izbora.

3. Septembarski izbori 2000. i krah vladajućeg poretka

O održavanju saveznih izbora 24. septembra odluku je donela vladajuća koalicija na saveznom nivou (SPS – JUL – SRS – Socijalistička narodna partija CG – Srpska narodna stranka). Osim izbora za oba veća Savezne skupštine, istog dana zakazani su izbori za predsednika SRJ, kao i (samo u Srbiji) pokrajinski i lokalni izbori. Septembarskim izborima prethodilo je, 6. jula, iznenadno usvajanje ustavnih amandmana kojim je, u „režiji“ vladajuće koalicije, iznenada i protivustavno bitno promenjen Ustav SRJ (1992). Ustavnim amandmanima prihvaćene su, između ostalih, dve bitne izmene. Prva se sastoji u tome što se Predsednik SRJ bira neposredno, dok je po Ustavu SRJ (član 97) Predsednika republike birala Savezna skupština. Druga izmena tiče se načina odabira članova Veća republika Savezne Skupštine. Amandmanima je, umesto posrednog, usvojen neposredni izbor, što je bitno narušilo ravnopravnost Crne Gore sa Srbijom u federaciji (šire: Goati, 2001: 236-237). U znak protesta protiv navedenih promena ustava koje su usvojene bez njene saglasnosti, vladajuća koalicija Crne Gore „Da živimo bolje“ (Demokratska partija socijalista – Narodna stranka CG – Socijaldemokratska partija CG – Demokratska unija Albanaca) odlučila je da bojkotuje savezne izbore. Opozicija u Srbiji nije se, međutim, priklonila istoj opciji, jer bi nesudelovanjem na izborima sama „išla na ruku“ upornim nastojanjima vladajućeg poretka da je politički potpuno marginalizuje.

Pred septembarske izbore u biračkom telu Srbiji mnogobrojna empirijska istraživanja registrovala su dva politički važna trenda: prvi je nezadrživo sužavanje političkog oslonca vladajuće „crveno-crne“ koalicije, a drugi je ekspanzija uticaja opozicionih partija. Unutar oba suprotstavljena bloka, vladajućeg i opozicionog, manifestovale su se, takođe, oprečne tendencije; u vladajućoj koaliciji sve su više dolazile do izražaja interne napetosti i sukobi, dok je u ranije hronično podeljenom opozicionom bloku otpočeo proces političkog ujedinjavanja. Sukob u vladajućem bloku između SPS i JUL a, sa jedne strane, i SRS, sa druge strane, prouzrokovan je prvenstveno nezadovoljstvom Radikala – koji su u republičkom parlamentu imali samo tri poslanika manje od SPS (82 prema 85) – time što ih „crveni partneri“ uporno drže u „predsoblju vlasti“, a ne programskim razlikama. Da u središtu spora nisu bile programske divergencije pokazuje to što su SPS i JUL, kao i njihov predsednički kandidat, Slobodan Milošević, izašli su na septembarske izbore sa platformom koja je skoro identična sa platformom SRS i njenog predsedničkog kandidata, Tomislava Nikolića. U obe platforme dominirale su ideje o opasnosti od „novog svetskog poretka“ koja se nadvila nad Srbijom i SRJ i o neophodnosti da se u borbi za opstanak eliminiše demokratska opozicija kao „peta kolona“ spoljnih neprijatelja. Pored toga što Radikali nisu dobili udeo u vlasti u srazmeri sa njihovom parlamentarnom snagom, ta partija je bila nezadovoljna zato što je bila potisnuta u zvaničnim medijima u korist SPS i JUL-a.

Nasuprot produbljivanju političkog rasepa unutar „crveno-crne“ koalicije, među opozicionim partijama snažno su se od sredine 1998. manifestovale ten-

dencije ka akcionom povezivanju. Jedan od „sto2 era“ tog povezivanja je DS, koja je u julu 1998 obrazovala sa GSS, DHS i NS koaliciju „Savez za promene“. Prvi politički cilj oko kojeg su se ujedinili novoobrazovana koalicija, SPO i druge partije demokratske opozicije bio je zahtev za održavanjem vanrednih slobodnih i ravnopravnih izbora na svim nivoima. Sledeći važan korak u poboljšanju odnosa između opozicionih partija predstavlja njihov sporazum od 10. januara 2000. u kojem se od vladajućeg poretka zahteva: 1. da se vladajuće i opozicione stranke dogovore o vanrednim izborima na svim nivoima koji će biti održani do kraja aprila 2000; 2. „...obustavljanje svih akata državnog terora i bezakonja u svim njegovim oblicima...“; i 3. ukidanje postojećih represivnih zakona kojima se ograničavaju prava građana i antidemokratskih zakona o štampi i univerzitetu. Zahtev za održavanjem vanrednih slobodnih i poštenih izbora na svim nivoima koji se, kao eho, ponavlja u svim obraćanjima opozicije vlastima, opozicija je istakla i na velikom protestnom skupu u Beogradu održanom 14. aprila na kojem je uzelo učesća oko 200.000 građana. Opozicione partije su u teži da od vladajućeg režima Srbije izdejstvuju slobodne i ravnopravne izbore primenile različite taktike; SzP je nastojala da iznudi raspisivanje izbora oslanjajući se na masovne proteste i akcije građanske neposlušnosti, dok je SPO težio da ostvari isti cilj zalaganjem svojih poslanika u Narodnoj skupštini Srbije. Obe su se taktike, međutim, pokazale neuspešnim, jer je vladajući poredak zakazao izbore tek kad je to sam procenio oportunističkim i po pravilima koja je sam nametnuo.

Na septembarskim izborima 2000. stranke vladajuće koalicije na saveznom nivou (SPS – JUL – SRS – SNP CG – SrNS CG) bile su privilegovane nad opozicijom u institucionalnoj i medijskoj sferi (o tome: Goati, 2001: 237-239), pa se, zbog toga, septembarski izbori ne mogu svrstati – kao ni svi prethodni izbori za parlament SRJ i za parlament Srbije – u slobodne i poštene. Od niza izbora održanih 24. septembra, najveću „političku težinu“ imali su, neosporno, izbori za Predsednika SRJ, jer je na njima u borbi sa opozicionim kandidatima „odmerio snagu“ Slobodan Milošević, ne samo najmoćniji političar vladajućeg režima, nego i ličnost koja je personifikovala taj režim. Na predsedničkim izborima, osim Miloševića, sudelovala su još četiri kandidata: Vojislav Koštunica (DOS), Tomislav Nikolić (SRS), Vojislav Mihailović (SPO) i peti, potpuno anonimni kandidat, Afirmativne stranke (AS), Miodrag Vidojković. Na tim izborima ubedljivo je trijumfovao, već u prvom krugu, kandidat DOS-a, Vojislav Koštunica nad Slobodanom Miloševićem. Koštunica je osvojio je 2.470.304 glasova (50,2 odsto), Slobodan Milošević 1.826.799, dok su ostali takmaci zadobili znatno manju podršku građana. Kandidati DOS-a odneli su, takođe, pobeđe i na saveznom, pokrajinskim i lokalnim izborima.

Postavlja se pitanje kako je moguće da opozicija odnese pobeđu na izborima u jednom autoritarnom poretku? U odgovoru na to pitanje treba najpre uzeti u obzir da je opozicija ostvarila u biračkom telu toliko veliku prednost nad „crveno-crnom“ koalicijom da poredak nije mogao da je eliminiše standardnim načinima manipulacije primenjivanim u prethodnom razdoblju. Drugo, tradicionalno

suprotstavljene opozicione partije Srbije, ujedinjene u DOS, uspešno su artikulisale nezadovoljstvo građana i ponudile im uverljiv alternativni projekt demokratskog i tržišnog preobražaja. Treće, u izbornu kampanju protiv režima uključio se, osim opozicionih partija, širok spektar nevladinih organizacija (G 17+, CESID, Otpor, Građanske inicijative, Evropski pokret u Srbiji i mnoge druge) koje su uspele da podstaknu veliki broj ranijih apstinenata da izađu na biračka mesta i da izraze svoju izbornu volju. Nastojanje opozicije da podstakne što veći procenat građana da izađu na glasanje rezultat je saznanja da je na taj način ostvarena izborna pobeda demokratskih snaga u Slovačkoj (1998) i u Hrvatskoj (2000). Osim toga, nalazi mnogih empirijskih istraživanja sprovedenih od 1990. do 2000. pokazivali su da su građani koji nisu učestvovali na izborima većinom podržavali opozicione partije. Kampanja za što masovniji izlazak građana na izbore postigla je uspeh, o čemu govore podaci da je na septembarskim izborima u Srbiji sudeležovalo 74,4 odsto građana, dok je na republičkim izborima 1997. taj procenat bio samo 57,4 odsto.

Četvrto, opozicione partije i nevladine organizacije Srbije dobile su u izbornoj kampanji ogromnu pomoć (elektronska oprema, finansijska sredstva, obrazovanje aktivista i dr.) od međunarodnih organizacija, čime su u velikoj meri neutralisale institucionalne i medijske prednosti vladajućih partija. Vlast je, doduše, pokušavala da osujeti priliv inostrane pomoći stogom finansijskom kontrolom opozicionih partija i nevladinih organizacija koja je intenzivirana sredinom 2000, ali je to dalo slabe rezultate, jer je pomoć pristizala preko Crne Gore, čija vlada je aktivno pomagala opoziciju u Srbiji. Opozicija je dobijala pomoć i preko Mađarske za koju za građane SRJ važi princip slobodnog prelaska granice (bez viza). Nije zato slučajno što su u Crnoj Gori i Mađarskoj održavani važni sastanci opozicionih partija i nevladinih organizacija – često uz prisustvo predstavnika međunarodnih organizacija – na kojima je dogovarana strategija izborne borbe protiv vladajućeg poretka u Srbiji. Iz toga što je prethodno rečeno proizlazi paradoksalan zaključak da deo objašnjenja izbornog poraza autoritarnog poretka u Srbiji treba tražiti u tome što taj poredak nije bio „dovoljno autoritaran“ i što nije onemogućio slobodno kretanje građana Srbije preko granica uvođenjem „unutrašnjih viza“ (o čemu je, inače, bilo nagoveštaja u javnosti početkom 2000). Najzad, peti uzrok izbornog poraza vladajuće „crveno-crne“ koalicije je jedan subjektivni momenat. Vladajuća elita – prvenstveno njen autistični vrh oličeni u Slobodanu Miloševiću i njegovoj supruzi Mirjani Marković – pogrešno je procenila odnos snaga u biračkom telu i zakazala je predsedničke izbore, premda je mandat predsednika isticao tek u julu 2001. godine, verujući da će izvojevati ubedljivu izbornu pobjedu. Važnost uloge „loših procena“ u epohalnim događajima jedan autor je dobro naglasio na sledeći način: „Greške, pogrešna tumačenja i pogrešna shvatanja učesnika u istorijskim zbivanjima igraju onakvu ulogu kakvu igraju genetske mutacije u biološkim zbivanjima: prave istoriju“ (Soroš, 1999: 21).

Izborni porazi Miloševića na predsedničkim izborima i koalicije SPS i JUL-a na saveznim izborima izazvali su u vrhu vladajućeg poretka najpre šok, a po-

tom, potpuno očekivano, očajničke pokušaje, koji su trajali od 25. septembra do 5. oktobra 2000, da prikrije Miloševićev poraz. Kao „potpuno očekivano“, jer je personalni vrh autoritarnog poretka Srbije toliko ogrezao u nasilju da je gubljenje vlasti značilo za njega neminovno suočavanje sa krivično-pravnom i građansko-pravnom odgovornošću. Povrh toga, protiv Miloševića i najuže kruga njegovih saradnika Međunarodni sud u Hagu je podigao, maja 1999, optužnice i gubitak izbora značio je njihovu verovatnu ekstradiciju tom sudu. U pokušaju falsifikovanja izborne volje građana ključnu ulogu odigrala je Savezna izborna komisija (SIK), koja je delovala kao *longa manus* vladajućeg poretka, čineći veliki broj teških prekršaja izbornih i drugih propisa. Kršeći te propise stalni sastav SIK-a je objavio u svojoj Odluci (*Službeni list SRJ* od 29. septembra 2000) krivotvorene rezultate izbora po kojima je kandidat DOS-a, Vojislav Koštunica, dobio samo 2.474.392 glasova, odnosno 49, 9 odsto od ukupnog broja glasalnih. Na osnovu toga, SIK je ocenila da Koštunica nije ispunio uslov (od 50 odsto plus jedan glas) da bi bio izabran u prvom krugu, pa je proglasila da će drugi krug predsedničkih izbora biti održan 8. oktobra 2000. Na zahtev DOS i njegovog predsedničkog kandidata protiv citirane odluke SIK-a Savezni ustavni sud (SUS) doneo je 4. oktobra rešenje prema kojem kompletan prvi krug izbora za predsednika treba da bude ponovljen. To je, u stvari, značilo da se predsednički izbori moraju iznova održati, što je Miloševiću otvaralo mogućnost da pripremi novu izbornu prevaru.

Ali, pokazalo se da to nije poslednja, nego pretposlednja faza izbornog zapleta. Finalni čin tog zapleta počeo je pozivom lidera DOS-a (29. septembra) na građansku neposlušnost i na masovne proteste sve do priznavanja rezultata predsedničkih izbora. Pored desetina hiljada građana koji su svakodnevno demonstrirali na ulicama Beograda i drugih gradova Srbije, protestima se pridružilo i oko 13 hiljada rudara kolubarskih rudnika koji su prekinuli proizvodnju. Vladajući poredak je pretnjom upotrebe vojske i policije pokušao da prinudi rudare da nastave rad, ali su se hiljade građana pridružili rudarima što je, verovatno, odvratilo poredak od primene nasilja. Višednevne demonstracije dostigle su apogej u četvrtak 5. oktobra, kada je na ulice Beograda izašlo više od sedam stotina hiljada građana iz čitave Srbije, koji su, i pored intervencije policije palicama i suzavcem, zauzeli zgrade Savezne skupštine i RTS. Krvoproliće je, ipak, izbegnuto, jer su elitne policijske formacije (Posebne jedinice policije, Specijalna antiteroristička jedinica i Jedinica za specijalne operacije poznate kao „crvene beretke“) odbile da pucaju i pridružile su se građanima.

Tako se na ulicama Beograda 5. oktobra dogodila „meka demokratska revolucija“, koja zbog svoje masovnosti ima sličnosti sa zbivanjima u Pragu 1989. Pored sličnosti postoje, međutim, i razlike, jer je u Beogradu ipak bilo nasilja (policija je koristila palice i suzavac, a demonstranti kamenice, štapove i buldožer) i žrtava (jedna osoba mrtva i više desetina ranjenih), što asocira na „rumunski scenario“. Ne treba nipošto zanemariti da je potencijalna sila demonstirana u Beogradu daleko nadmašivala primenjenu silu (nasilje) o čemu govori to što je

veliki broj učesnika protesta bio naoružan i što je zauzimanjem Narodne skupštine i RTV uverljivo demonstrirao odlučnost da se ako treba svim, a ne samo mirnim sredstvima bori za priznavanje izbornih rezultata. *Imajući u vidu prethodno opisanu prirodu vladajućeg poretka u Srbiji, važnost sile – koja je, ponavljamo, pretežno ostala u latentnoj formi – ne treba potcenjivati kada se raspravlja o temeljnom političkom preokretu ostvarenom 5. oktobra; latentna sila nije u tom preokretu bila slučajan, uzgredan i nevažan fenomen, nego je imalo suštinsku ulogu, jer bi, pretpostavljamo, bez nje autoritarni poredak (sa „jednom nogom“ u sultanizmu) najverovatnije ignorisao rezultate izbora, i nastavio da vlada po starom.* Ogromna potencijalna sila od više stotina hiljada ljudi u Beogradu delovala je, u stvari, kao „zastrašivač“ i podstakla represivni aparat (vojni, policijski, parapolijski) da odbije izvršavanje naređenja vlastodržaca, čime prestaje analogija sa događajima u Bukureštu 1989. Umesto toga, pošto su demonstranti zauzeli zgrade Savezne skupštine i RTV, pripadnici represivnog aparata počeli su da se „bratime sa narodom“ što podseća na zbivanja u Portugalu (1974) poznata kao „revolucija karanfila“.

Temeljno uzdrmani vladajući poredak Srbije bio je prinuđen da prizna izbor Vojislava Koštunice za Predsednika SRJ i pobedu DOS-a na saveznim izborima, posle čega je počeo proces nezadrživog urušavanja tog poretka. To se odmah očitovalo kad su mu „otkazale poslušnost“ najvažnije organizacije iz sfere informisanja i bankarstva. Uporedo sa tim, mnoge organizacije u vitalnim društvenim delatnostima (nauka, kultura, školstvo, zdravstvo) spontano su odbile da primenjuju važeće propise nametnute u ranijem razdoblju kojima je režim kontrolisao njihov rad, a u nekim od tih organizacija zaposleni su eliminisali upravljačke garniture nametnute od režima. Beogradski univerzitet je, na primer, prestao da se povinuje „Zakonu o univerzitetu“ – koji je 1998. ukinuo njegovu autonomiju – i počeo da primenjuje zakon koji je prethodno bio na snazi. Istovremeno, na univerzitetu i na većini fakulteta odstranjena su od države nametnuta rukovodstva, a njihova mesta privremeno su zauzeli organi izabrani od strane samih fakulteta.

Posle septembarskih izbora u Srbiji ipak je ostvarena parcijalna, a ne celovita eliminacija ranije politički vladajuće garniture. Objašnjenje za to treba tražiti u političkom kompromisu između DOS-a i predstavnika *l'ancien régime* koji je formalizovan u „Političkom sporazumu“ potpisanom 16. oktobra od strane DOS, SPS i SPO, uz garanciju Predsednika SRJ, Vojislava Koštunice, i Predsednika Srbije, Milana Milutinovića. Pomenuti sporazum sadrži, između ostalog, odluke o raspisivanju republičkih izbora 23. decembra i o obrazovanju i načinu delovanja nove republičke Vlade. U skladu sa citiranim Sporazumom, Predsednik Republike Srbije doneo je 26 oktobra odluku o raspuštanju Narodne skupštine i zakazao vanredne parlamentarne izbore za 23 decembar.

Oslabljeni „stari režim“ bio je, ustvari, prinuđen da pristane na decembar-ske izbore zbog novog odnosa snaga; da se tome suprotstavio koristeći svoju

većinu u parlamentu Srbije izabranom 1997, rizikovao bi nasilno eliminisanje sa političke scene. Zbog toga nije preterano tvrditi da su decembarski izbori, u stvari, „produžetak“ septembarskih izbora. Na decembarskim izborima vladajuće partije „starog režima“, SPS, SRS i JUL, pretrpele su ubedljiv poraz, što dobro ilustruju podaci da su SPS i SRS zajedno osvojile samo 24 odsto (14,8 + 9,2) mandata, a JUL je ostao bez ijednog poslaničkog mesta, dok je DOS izvojevao 70,4 odsto poslaničkih mandata.

Posle decembarskih izbora eliminisani su sa strateški važnih položaja preostali pripadnici političke elite „starog režima“ (sa izuzetkom Predsednika republike Srbije, Milana Milutinovića koji je, u aktuelnoj konstelaciji snaga, potpuno marginalizovan), a njihova mesta zauzeli su pripadnici DOS-a, čime je, ustvari, „zaokružena“ prva smena na vlasti započeta 5 oktobra. Takva smena je bitan preduslov demokratskog preobražaja (Schmitter, 1986: 9; Weiner and LaPalombara, 1966: 412), a do nje je u većini postkomunističkih zemlja jugoistočne Evrope došlo još 1990. Posle decembarskih izbora 2000. u Srbiji je otpočeo proces uspostavljanja demokratskog poretka ili, koristeći opet tipologiju Larija Dajamonda, izborne demokratije. Taj proces će se svakako suočiti sa teško savladljivim preprekama, zbog dramatično teške ekonomsko-socijalne situacije i postojanja na političkoj sceni snaga koje ne prihvataju demokratska „pravila igre“.

Beograd, 29. 3. 2001.

Literatura

- Chehabi H. E. and Linz, Juan. 1998. „A Theory of Sultanism: Type of Nondemocratic Rule“, In: *Sultanistic Regime*, Eds. H. E. Chehabi and Juan Linz, Baltimor: John Hopkins Press.
- Cohen, Lenard. 2001. *Serpent in the Bosom, The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Diamond, Larry. 1996. „Is the Third Wave Over“, *Journal of Democracy*, 3: 20-38.
- Goati, Vladimir. 2000. *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*, Bar: Conteco.
- Goati Vladimir, *Izbori u SRJ od 1990 do 1998, Volja građana ili izborna manipulacija, Dodatak izbori 2000, 2001* (drugo dopunjeno izdanje), Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Matić, Jovanka. 1998. „Radio Beograd: Državni interes nema opoziciju“, U: *Odsutne partije*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Milivojević, Snježana. 1998. „Radio televizija Srbije: Volimo te otadžbino naša...“, U: *Odsutne partije*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- LaPalombara, Joseph and Weiner, Myron. 1966. „Conclusion“, In: *Political Parties and Political Development*, Eds. Joseph LaPalombara and Myron Weiner, Princeton: Princeton University Press.

- Schmitter, Philippe. 1986. „An Introduction to Southern European Transition from Authoritarian Rule: Italy, Greece, Portugal and Turkey“, In: *Transition from Authoritarian Rule, Southern Europe*, Eds. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter and Laurence Whitehead, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Soroš, Đorđ, 1999. *Od kapitalizma ugroženo društvo*, Beograd: Samizdat, B-92.
- Todorović, Mirjana. 1998. „Politika i Borba: sve je Jul osim avgusta a i on je ako nije glup...“, U: *Odsutne partije*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Vučetić, Slobodan, 2000. *U krugu poraza*, Beograd: Stubovi kulture.

The Nature of the Order and the October Overthrow in Serbia

Summary: In Serbia democratic institutions – political parties, parliament, multiparty elections – were introduced in 1990, so it would be an oversimplification to call this order authoritarian. At the same time, Serbia's political order did not ensure an “equal arena” for mutual contest to all political parties; therefore it cannot be called democratic either. Hence the political order in Serbia is most accurately classified as the quasi-democratic type analyzed by Larry Diamond. This definition held until 1998 when the regime started increasingly to resort to violence against opposition parties, independent media and NGOs. In this way the type of order was essentially changed: quasi-democracy degenerated into a pure authoritarian type. After the defeat in the September 2000 elections this type of order in Serbia responded first by attempted fraud and then, when citizens in response to this organized protests, by violence; on 5 October citizens manifested readiness to strike back. Facing this, the apparatus of repression (police, army) withdrew, which marked the beginning of the implosion of the ruling order. The readiness of citizens to react to violence (i.e. the presence of potential force) was an essential factor in toppling the authoritarian order in Serbia.

Key words: democratic institutions, quasi-democracy, authoritarian regime, potential force, transfer of power.

Političke formule održanja i promene režima u Srbiji

Rezime: Sve do pred kraj 2000. godine građani se u Srbiji nisu izborno opredeljivali shodno učinku ekipe na vlasti. U Srbiji se retko glasalo na osnovu efikasnosti i uopšte na osnovu vladine delotvornosti, što je, inače, jedan od vidova tzv. racionalnog izbora! Osnovna teza u ovom tekstu glasi: u Srbiji je, počev od 1990. godine, dominantan posredan izbor; počev od 1999. može se računati sa prevagom neposrednog izbora; taj tip izbora je potvrđen na izborima u drugoj polovini prošle godine. Sa stanovišta izbora zasnovanog na lojalnosti i vernosti partiji, socijalizmu, naciji... postepeno se prelazi na stvarni izbor, na racionalne kriterijume, na sopstveni interes. Ukupno uzev, sve manje je vernika (u socijalizam, naciju, partiju), a sve više izbornika koji o svom glasu odlučuju na osnovu stvarnih činjenica. Naznačeni obrati u javnom mnenju građana Srbije doveli su, u krajnjoj liniji, do bazičnog prestrukturiranja političke moći, do *realigning election*. Ostvaren je i zahtev građana da se opozicija oblikuje kao *single issue group*, koja vodi *single issue politics*, odnosno globalno usmerenje kao promeni vlasti!

Ključne reči: glasanje, posredan izbor, neposredan izbor, racionalni izbor, socijalistički nacionalizam, nacionalistički socijalizam, istraživanja javnog mnenja.

Na prošlogodišnjim septembarskim izborima u Srbiji pobedili su Vojislav Koštunica i Demokratska opozicija Srbije. Izborna pobeda je odbranjena u događajima nakon izbora i faktički je ponovo dobijena 5. oktobra. Decembarski izbori za republičku skupštinu pobedu DOS-a učinili su trijumfalnom. – Bili su to veoma važni, ali tek prvi koraci ka društvenim promenama. Reč je o početnim pobedama koje će, potom, jedni smatrati konačnim te govoriti o završenom poslu, dok će drugi s njima započinjati dugotrajnu borbu za jedno moderno društvo. No, i za jedne i za druge, reč je o pobedama.

Pitanje glavnih aktera pobede i/ili doprinosa pobedi posle svake bitke ne aktualizuju samo oficijelni interpreti, već pre svega oni koji se smatraju zakinitim u podeli plena ili, barem, u podeli zasluga i drugih simboličkih nagrada¹. Po

¹ Poznata sintagma: „Revolucija jede svoju decu“, okrenuta je za stoosamdeset stepeni: „Deca revolucije jedu svoju revoluciju!“.

pravilu, samoprocenjivane uloge i zasluge znatno su veći od stvarnog udela u pobedi. Nastojanja takvog smjera imaju svoj *raison d'être*. Stvar je u tome što se podela plena i zasluga ne odvija prema stvarnom udelu u pobedi, već prema nametnutim i naknadno uspostavljenim predstavama o tome. Interpretacija postaje važnija od samog događaja.

Objektivno gledano, daleko je važnije pitanje kako je došlo do „dobitne kombinacije“, odnosno do pobedničke konstelacije društvenih i političkih aktera. Kako je ta konstelacija smišljena, a potom, kako je uspostavljena. U svemu tome vidim ključnu ulogu građana Srbije i promenu tipa (ili modela) biranja, odnosno *novu izbornu formulu* koju su oni uspostavili krajem 2000. godine.

1. Izborne formule

Može argumentovano da se tvrdi da u Srbiji, sve do pred kraj 2000. godine nije bilo retrospektivnog glasanja (*retrospective voting*). Tačnije, u Srbiji se retko glasalo na osnovu efikasnosti i uopšte delotvornosti Vlade (*government performance*), što je, inače, jedan od vidova tzv. racionalnog izbora (*rational choice*)! Drugim rečima (i banalno rečeno) vlada u Srbiji mogla je da radi šta god hoće, proizvoljno i volontarno, ali je iz nekih razloga partija koja drži tu vladu uvek imala dovoljnu² podršku građana da i dalje to čini. Zašto je to tako? Zašto su na vlasti opstajali oni čijim poslom građani nisu bili zadovoljni?

Nesporno je da se deo objašnjenja duguje izbornim krađama. Međutim, one ne mogu uočenu pojavu da objasne do kraja, a smatram da one nisu glavni činilac objašnjenja. Uostalom, uvek se možemo zapitati: A zašto opozicija nije osvajala dovoljno glasova kojim bi anulirala izborne krađe partija na vlasti, ako već nije bila sposobna da spreči krađe?

Među nekoliko mogućih objašnjenja ovog apsurdnog fenomena (glasati za one čijim smo radom nezadovoljni), ovde ćemo se koncentrisati na jedno koje u znatnoj meri objašnjava taj apsurd. Reč je o kvalifikovanosti birača, odnosno o pitanju: *Kako građani glasaju i zašto glasaju tako kako glasaju*, pošto odgovor o tome *za koga glasaju već znamo!*

Izbor podrazumeva najmanje dve ostvarene pretpostavke: *prvo*, znanje (ili barem predstavu o znanju) o osobinama sadržaja ili kandidata između kojih se bira; i *drugo*, slobodu da se izabere ono čemu se daje prednost.

² Pitanje je šta to znači „dovoljna podrška“ – u ovom kontekstu to je onaj nivo osvojenih glasova na izborima koji je omogućavao Socijalističkoj partiji Srbije da sama ili u koaliciji vlada Srbijom. „Dovoljna podrška“ niti na jednim republičkim izborima nije značila apsolutnu većinu glasova koja bi omogućavala lagodnu vladavinu, pogotovo desetogodišnju. To je, međutim, česta tvrdnja, ne samo od strane inozemnih glasila, već i u nas – uz nastojanje da se odgovornost za dugogodišnju vladavinu Slobodana Miloševića isključivo vidi u građanima Srbije, odnosno u njihovom izbornom opredeljenju (videti podatke u tabeli 1).

Znanje (obaveštenost) o sadržajima između kojih se bira nužan je preduslov izbora. Doduše, dovoljno je i samo da mislimo da znamo. Dakle, nije u pitanju istinitost znanja kao takvog, već prisustvo procedure koja može da produkuje i istinito saznanje o pojavama odnosno akterima između kojih biramo. Ovo „znanje“ može da se zasniva i na manipulisanim podacima. Poenta je u postojanju procedure u kojoj birač pre izbora nastoji da dođe do nekih podataka (stvarnih ili izmanipulisanih, u ovom momentu je svejedno) i da se potom opredeljuje na osnovu tih podataka.

Dakle, prethodna su pitanja da li su građani Srbije u stanju da slede proceduru sticanja znanja neophodnih za racionalni izbor³, da li su dovoljno zainteresovani za politiku⁴ da svoj izbor potvrde davanjem glasa određenoj partiji ili kandidatu, da li su u stanju da se odupru jakom socijalnom pritisku za glasanje⁵ za ove ili one (koji je itekako jak u izrazito konfrontirajućim političkim situacijama kao što je to ova naša)... Neobaveštenost i nezainteresovanost za politiku su, istovremeno, i glavni činioci izborne apstinencije. No, sva ta pitanja ostavljamo po strani i orijentišemo se ka građanima koji znaju za koga će da glasaju, koji izlaze na izbore i daju glasove preferiranim strankama i kandidatima i koji to čine po svojoj volji, a ne pod pritiskom ove ili one političke i socijalne moći!

Nesporno je da se izborna opredeljenje efektuira na samim izborima preko glasanja za određenu stranku i/ili određene kandidate. Od ključne je važnosti saznanje o tome na osnovu čega se glas daje upravo toj stranci i tom kandidatu, a ne nekom drugom. *Tu je i pitanje: kada pojedinac stvarno bira? Da li je to u vreme*

³ Mogu se građani na izborima opredeljivati i na osnovu boje ili simbola (slike magarca, slova), no pitanje je da li je i koliko je tu reč o izboru. – Ako se zna da je na popisu stanovništva Srbije, 1991. godine, utvrđeno da gotovo dve trećine punoletnih građana ima osnovnu školu ili pak ni to, onda je zaista pitanje koliko se u nas može govoriti o racionalnom izboru. (Naravno da ne znači da čovek koji ima samo osnovnu školu ili ni nju – da on ne može da pravi racionalni izbor; nizak nivo obrazovanje je tek činilac koji ukazuje na manju verovatnoću racionalnog izbora) – Neka istraživanja govore čak o trećini građana funkcionalno nepismenih, to jest onih koji nisu u stanju da pročitaju deo teksta iz dnevnih novina i da kažu o čemu se tu radi, pitanje je kakav smisao imaju izbori za građane ove „pismenosti“.

⁴ U jednom javnomnjenjskom istraživanju iz septembra 1999. godine utvrđeno je da je 31% građana nezainteresovano za politiku, a još 35% kaže da je zainteresovano „malo, ne naročito“. Ovome treba dodati još jedan podatak iz istog istraživanja: 10% ispitanika izjavljuje da im uopšte nije važno ko će pobediti na izborima, a 18% da im nije naročito važno, što su itekako veliki postoci uz onih 7% koji kažu da ne znaju da li im je važno ili nije važno ko će pobediti na izborima (Mihailović i drugi, 2000).

⁵ Davanje glasa spolja diktirano, prisilno – bez obzira da li dati građanin ima ili nema izbornu volju. U slučaju odsustva izborne volje npr. starije polupismene ili nepismene žene u seoskoj porodici – zainteresovani članovi porodice „vode baku na glasanje“, i ona „glasa“ onako kako joj kaže muž, sin, unuka... Priča druga: radnik dobija u svojoj firmi listić na kojem je zaokružen „onaj ko treba da je zaokružen“, radnik ima obavezu da taj listić ubaci u glasačku kutiju, a da u firmu vrati prazan glasački listić (kako bi manipulatori znali da je radnik izvršio svoju „obavezu“). Svemu ovome treba pridodati i jak socijalni pritisak u pojedinim sredinama da se glasa ovako ili onako!

izborne kampanje a na osnovu stranačke ponude, dakle neposredno uoči izlaska na izborno mesto, ili je izbor već davno ranije učinjen pristajanjem uz određenu stranku ili nekim drugim davno ili samo relativno ranije učinjenim izborom?

U osnovi se onda može govoriti o dubljem značenju izbornog ponašanja⁶. U jednom slučaju imamo *stvarni izbor* – *kada čovek zaista bira kome će da da svoj glas* na osnovu određenih kriterijuma, a u vreme izborne kampanje ili gotovo u momentu izlaska na biralište. U drugom slučaju čin izlaska na biralište i davanje glasa određenoj partiji, odnosno kandidatu nije ništa drugo do *potvrda ranije izvršenog izbora*, bez obzira na kriterije koji su upotrebljeni pri formiranju tih preferencija.

U razmatranju izbornih preferenci pomenute društvene grupe (oni koji znaju i koji glasaju i koji to čine svojom slobodnom voljom) važno je uneti izvesne inovacije, pa i preuređenje standardnih teorija o modelima glasanja, a upravo na iskustvu izbora u Srbiji. U tom smislu, počinjemo za razlikovanjem posrednog i neposrednog izbora.

1. Posredan izbor je u pitanju onda kada su jednim, prethodnim izborom, ustvari određeni i svi kasniji izbori. Svi kasniji izbori su potvrda, izraz, eksplikacija ranije učinjenog opredeljenja. Može se reći da je tu reč samo o jednom izboru, dok je svaki sledeći izbor u stvari *iskaz o lojalnosti prvom izboru!* U pitanju je duboka lojalnost, dugotrajno osećanje vezanosti, identifikacija sa jakim psihološkim nabojem, sa određenim političkim akterom ili određenom društvenom grupom ili određenim konceptom politike. Tu imamo manjak pravog izbora, a višak odanosti ovom ili onom; manjak racionalnosti, a višak vere. Nosioci ovog tipa izbora su više „vernici“ nego što su slobodni građani!

1.1. Glasanje na osnovu partijske identifikacije. – Izbor je i onda izbor kada na osnovu jednom učinjenog izbora političke stranke (ne mora, u ovom momentu, da bude bitno kako je došlo do tog prvog izbora), svaki put kada se nađemo u istoj ili sličnoj situaciji mi ponavljamo taj jednom već učinjeni izbor. Na primer, uvek glasamo za republikance! – U literaturi je ovaj tip izbora poznat kao glasanje na osnovu partijske identifikacije (*party identification*).

1.2. Vrednosno glasanje. – O izboru je reč i onda kada postoji jedan apsolutizovani kriterijum za sve izborne preference – tu se prihvata opšti princip, a onda se deduktivno zaključuje o partiji ili kandidatu kome treba dati glas. Ako sam prihvatio određeno *apsolutno vrednosno opredeljenje*, onda će moj glas dobiti ona stranka za koju ja mislim da će najoptimalnije ostvariti taj apsolut. Naravno, to može biti nacija, ili bilo šta drugo „tako veliko“! – U literaturi je ovom tipu izbora retko kad posvećivana pažnja, a ako je o tome i bilo reči onda je obično shvatano kao deo *problemskog glasanja (issue voting)*. Primerenija odredba za ovaj tip glasanja bila bi *vrednosno glasanje*.

⁶ „Da li je glasanje čin potvrde (ranijeg opredeljenja – primedba S.M:) ili izbora? To je fundamentalno pitanje oko kojeg se modeli glasanja ne slažu“ (Harrop and Miller, 1987: 130).

1.3. Ideološko glasanje. – Izbor političke stranke ili kandidata kao konsekvencija samo-pozicioniranja birača u političkom kontinuumu levo-desno. – Ovaj tip glasanja je u literaturi poznat kao *ideološko glasanje* (*ideological voting*).

2. Neposredni izbor je u pitanju onda kada se izborne preference formiraju tokom same izborne kampanje (ili pre nego što je i počela), a na osnovu kriterijuma koji proizlaze iz sameravanja sopstvenih interesa i programskih opredeljenja i konkretne politike stranaka i kandidata. Može se reći da je ovde u pitanju ono što se u literaturi imenuje kao *racionalno glasanje* (*rational voting*). Kako kažu Harrop i Miller „... glasači biraju partiju koja je bliža njihovim sopstvenim interesima, vrednostima i prioritetima. Tragajući za partijom koja je najbolje sredstvo za postizanje njihovih interesa, glasači čine racionalni izbor“ (1987: 130). „Suštinski, racionalni izbor sastoji se od podrške partiji koja će najverovatnije da dostigne političke ciljeve glasača“ (Harrop and Miller, 1987: 145). Naravno, prethodna je pretpostavka da birač prepozna svoje sopstvene interese (*recognizes his own self-interest*) i da je u stanju da uspostavi odgovarajuću vezu između sopstvenih interesa i partija odnosno kandidata koji mogu uspešno da rade na njihovom ostvarivanju. Model racionalnog izbora potiče iz ekonomije, otuda se o njemu često govori kao o *ekonomskom modelu*.

2.1. Problemsko glasanje. – Glasanje na osnovu procene o tome da će određena partija ili kandidata najefikasnije ostvariti percipirane društvene i lične probleme kao kriterijum za davanje glasa partiji ili kandidatu. Kriterij izbora je, dakle, procena uspešnosti rešavanja aktuelnih problema. U literaturi je ovaj tip glasanja poznat kao *problemsko glasanje* (*issue voting*).

2.2. Glasanje na osnovu učinka vlade. – „Izbori mogu biti prilika da se registruje vladina delotvornost ili neodobravanje njenih grešaka. Kada su glasači zadovoljni od njih se može očekivati podrška vladajućoj partiji ili partije, a kada nisu oni glasaju za opoziciju“ (Oppenhuis, 1995: 102). – U literaturi je ovaj tip izbora poznat kao glasanje na osnovu *vladine delotvornosti* (*government performance*).

Osnovna teza u ovom tekstu glasi: *u Srbiji je, počev od 1990. godine, dominantan posredan izbor; počev od 2000. može se računati sa prevagom neposrednog izbora; taj tip izbora je potvrđen na izborima u drugoj polovini prošle godine. Sa stanovišta prethodnog izbora, lojalnosti, vernosti, odanosti (partiji, socijalizmu, naciji...) postepeno se prelazi na stvarni izbor, na racionalne kriterijume, na sopstveni interes. Ukupno uzev, sve manje je vernika (u socijalizam, naciju, partiju), a sve više izbornika koji o svom glasu odlučuju na osnovu stvarnih činjenica.*

2. Formula bivše vlasti

Dva rascepa su oblikovala političku scenu Srbije krajem osamdesetih i u devedesetim godinama: *komunizam/socijalizam vs. kapitalizam/antisocijalizam i nacionalni vs. građanski princip organizovanja društva.*

Rascepi na liniji za ili protiv socijalizma i na liniji nacionalno vs. građansko, lagano su se transformisali u vododelnicu – na jednoj strani bilo je ono što je socijalističko i nacionalističko, a na drugoj ono što je građansko i što nije socijalizam. Duž obala ove razgraničavajuće vododerine, tog opšteg raskola, polarizuju se birači, oblikuju partije, strukturira javno mnjenje, stvaraju stranačke i državne strategije... Na jednoj obali je ustanovljen doskora vladajući obrazac *posrednog izbora*, a na drugoj od skora obrazac u usponu – *neposredni izbor*.

Biračko telo Srbije formira se u toku dvanaestogodišnjeg rata (1988-2000) koji je doneo ukidanje privatnog života, a gotovo i ukidanje javnosti čime su izbori obesmišljeni jer im je zadata njima neprirodna i neprimerena kolektivistička osnova. Time je ustanovljena „nealternativna politika“ koja ne trpi nikakav pravi izbor i nikakvu „drugačijost“.

Dualnost partijske scene Srbije (neokomunisti vs. demokratska opozicija) koja je jedino mogla da generiše smenu vlasti, nije sve ovo vreme bila uspostavljena, osim donekle za vreme lokalnih izbora 1996. godine. *Partijskom i političkom scenom dominirala je neokomunistička koalicija naspram fragmentirane opozicije*.

Partijsko takmičenje je čak povremeno bledelelo i gotovo potpuno nestajalo pod unisonim totalitarizmom ideološkog opredeljenja, odnosno pod silinom pritiska jednog ideološkog opredeljenja. Prvo *apsolutno vrednosno opredeljenje* bio je socijalistički nacionalizam (vrhunac dose`e 1988. i 1989. godine), a potom je na delu nacionalistički socijalizam (vrhunac u 1993. godini). I upravo je to osnova za formulu pomoću koje se održavala vlast Slobodana Miloševića. U prvom slučaju reč je o primatu socijalističkog u amalgamu „*socijalizam + nacionalizam*“, a u drugom slučaju na delu je primat nacionalizma u amalgamu „*nacionalizam + socijalizam*“.

Još je devedesete godine na prvim višestranačkim izborima u Srbiji, vlast bilo moguće osvojiti na izborima (prvi izbori: 9 i 23. decembar 1990. godine) s pomoću *sigurnosti* „toplog krila socijalizma“, ali se već na drugim republičkim izborima (20. decembar 1992. godine) pokazalo da je za osvajanje i održanje vlasti neophodno socijalizmu priključiti nacionalizam. Formula vlasti, od tog vremena, glasi „*bivši komunisti + novi nacionalisti*“, ili „*socijalistička sigurnost + nacionalizam*“. S tom formulom se, kao što podaci kazuju, konstantno, sve do 2000. godine, osvaja trećina glasova ukupnog biračkog tela (videti tabelu 1). – S obzirom da je u toj izbornoj formuli „socijalistička sigurnost“ oblik specifične podrške (građani za svoj glas dobijaju minimum sigurnosti, ma kakva i ma kolika da je), a da je nacionalizam oblik difuzne podrške, promene su se desile, kao što su pojedini istraživači očekivali, na ovom drugom planu!

U ideologiji socijalizma najveći manipulativni zahvati ostvarivani su preko socijalne sigurnosti kojom se „kupuju“ niži društveni slojevi, ali i svi oni koji se

osećaju nesigurno⁷ u najavljenoj tržišnoj utakmici⁸. U ideologiji nacionalizma najveći prodori ostvarivani su preko priča o ugroženosti nacije i patriotizma kao odgovora na svekoliku ugroženost zemlje. – I dok se prosocijalistička orijentacija, gotovo od samog početka redukovana⁹ na priču o sigurnosti i zaštiti najsiromašnijih, dotle se u praksi „socijalizam“ štiti time što se po svaku cenu čuva *status quo*. Na drugoj strani, sve ogoljenija i providnija nacionalistička priča biva preoblikovana i preusmerena ka patriotizmu, dok je proces „etniifikacije“ zahvatio celokupni društveni život, a pre svega politiku; etnički identitet je postao vrhovni kriterijum i merilo svega.

Tabela 1: Izbori za poslanike republičke skupštine (1990-2000)

	1990.	1992.	1993.	1997. (bojkot)	2000.
SPS, f	2.320.587	1.359.086	1.576.287	¹⁾ 1.418.036	515.845
SRS f	-	1.066.765	595.467	1.162.216	322.333
SPS+SRS f	2.320.587	2.425.851	2.171.754	2.580.252	1.254.979
SPS %	32,9	20,1	22,5	19,7	7,9
SRS %	-	15,7	8,5	16,1	5,0
SPS+SRS %	32,9	35,8	31,0	35,8	²⁾ 19,3
Ostale stranke f	2.509.814	2.021.999	1.956.862	1.394.521	³⁾ 2.402387
Ostale stranke %	35,6	29,8	27,9	19,3	37,0
Apstinenti f	2.009.184	2.051.284	2.709.949	3.071.306	2.745.949
Apstinenti %	28,5	30,3	38,7	42,6	42,3
Nevažeći glasovi f	205.212	275.861	171.824	164.307	89.738
Nevažeći glasovi f%	2,9	4,1	2,4	2,3	1,4
Ukupno biračko telo	7.044.797	6.774.995	7.010.389	7.210.386	6.493.672

Izvori: Izveštaji republičke izborne komisije, osim za izbore u 2000. gde su dati podaci iz dnevnih novina.

¹⁾ Reč je o koaliciji SPS – JUL – ND

²⁾ Sve stranke izvan DOS-a

³⁾ DOS

⁷ Naspram kulture promene je tradicionalizam sa nesigurnošću „koja je prvenstveno vezana za građane koji su po svom stvarnom položaju objektivno podložni nesigurnosti (manje obrazovani, nekvalifikovani, penzioneri, domaćice, stariji, nacionalne manjine...). Otuda i njihova vezanost za prethodni režim koji im je omogućavao, prema njihovom mnjenju, a i inače, minimum za njih jedine sigurnosti, dakle – ekonomske. Njihova percepcija društva je više biološka nego politička, za njih pitanje promene političkog sistema ne postoji kao političko pitanje“ (Mihailović, 1999: 213).

⁸ Među pristalicama SPS ima 58% građana orijentisanih ka sigurnosti i 18% orijentisanih ka riziku, a među pristalicama stranaka demokratske opozicija ima 23% orijentisanih ka sigurnosti i 57% orijentisanih ka riziku (Izvor: IDN; JJM 129/96).

⁹ Može se tvrditi da je izbegavana klasična socijalistička terminologija zbog izvesne odbojnosti naroda prema njoj. U stvari, građani imaju podeljeno mišljenje i o socijalizmu i o kapitalizmu. U jednom istraživanju iz 1997. godine nađeno je da 29% građana kaže da negativno reaguje na reč socijalizam, a pozitivno reaguje 44%, dok na kapitalizam negativno reaguje 31% a pozitivno 32%. Veliki broj građana je ustvari uzdržan, 27% u slučaju odnosa prema socijalizmu a čak 37% u slučaju kapitalizma (videti: Slavujević i Mihailović, 1999).

Slobodan Milošević i njegovi vazali imali su vlast u „Nebeskoj Srbiji“. Ta vlast je i trajala dok je „Nebeska Srbija“ postojala. Onog trenutka kada se ovaj imaginarij, pod pritiskom stvarnog života, počeo urušavati, počela je i vlast da se obrušava, kruni i nestaje! Sa nestajanjem te Srbije, uspostavlja se „Zemaljska Srbija“ i njoj je bila potrebna drugačija vlada i ona će se naći!

3. Opozicione političke stranke u „borbi“ za vlast – dugo traganje za uspešnom formulom –

Čitava decenija bila je potrebna opozicionim strankama Srbije da reše dva ključna pitanja koja su određivala prirodu vlasti u Srbiji. Reč je o (1) njihovom odnosu prema naciji i nacionalizmu (nacionalna vs. građanska država) i (2) pitanje strategije u pretenzijama na izbornu osvajanje vlasti.

Opozicija u Srbiji, od svog nastajanja pa sve do kraja 1999. godine, nije imala strategiju koja bi vodila ka izbornoj pobjedi. Fragmentirana i međusobno sukobljena opozicija ništa nije naučila iz iskustva postkomunističkih zemalja. Opozicioni lideri su se uljuljkivali u snove o moći svojih stranaka; izbori bi ih, pak, trgli iz sna bacajući ih u grubu stvarnost, a onda „Jovo nanovo“, u snove.

(1) Strategija (striktno ograničenog) objedinjavanja opozicije. Pokušaji sa DEPOS-om 1992. i 1993. i Koalicijom „Zajedno“ 1996. godine bili su tek *delimično objedinjavanje* opozicionih napora pa su zato (između ostalog) i dali tek polovične rezultate. Značajno je istaći da su inicijatori objedinjavanja odbijali nove interesente; te „koalicije“ su unapred bile ograničene na određene subjekte, dok su drugi unapred bili isključeni. U pozitivne konsekvence treba ubrojati i raskrinkavanje „lopovskog režima“, odnosno izborne krađe na lokalnim izborima u jesen 1996. godine, kao i spremnost građana da se angažuju kada motivi pređu „kritični prag“ – građani su te 1996. godine masovno ustali u odbranu svojih glasova!

(2) Strategija bojkota izbora kako bi se dobili bolji izborni uslovi. Ideja o bojkotu izbora doživela je potpuni fijasko (1997. godine čak 12 stranaka: Demokratska stranka, Demokratska stranka Srbije i druge)¹⁰. Bojkot izbora (osim onda kada se pomoću njega prikriva svoja mala snaga) znači nastojanje stranaka koje bojkotuju da „ucene“ drugu stranu radi postizanja boljih izbornih uslova ili, ako do izbora ipak dođe, rezultate izbora učine nelegitimnim. „Ucena“ je propadala, jer se uvek moglo naći dovoljno stranaka koje će izaći na izbore (neke bi da „iskoriste priliku“); vladajuća stranka nije pokazala neku „moralnu osetljivost“ pa nije bila ni „dodirnuti“ bojkotom; pokazivanje ne-legitimnosti izbornog rezultata pred svojim pristalicama objektivno ništa nije značilo (a čak se ni u tome nije uspevalo jer je deo pristalica stranaka u bojkotu ponekad glasao za

¹⁰ Zanimljivo je videti, iz današnje perspektive, argumentaciju politikologa i inih analitičara koji su protežirali bojkot izbora kao oblik borbe protiv tada aktuelne vlasti.

stranke/kandidate koji nisu bojkotovali izbore); „međunarodni faktori“ ne samo da su bili indiferentni prema ideji bojkota izbora, već su ga u nekim trenucima proglašavali za političku glupost a uostalom ti „faktori“ su, tokom vremena, Miloševiću sve manje značili)...

(3) Strategija iznuđivanja boljih izbornih uslova putem protesta. Ništa bolje se nije dogodilo niti sa trećom „strateškom“ idejom – protestima, mitinzima, demonstracijama, generalnim štrajkom prisiliti vladajuće stranke na promenu izbornih pravila (kako bi opozicione stranke došle u ravnopravniji položaj) i na vanredne izbore! Stalno je prizivana neka „kritična masa“ ljudi na ulici; lideri opozicionih stranaka kukali su za „milijon ljudi na ulici“¹¹! – Može se reći da je ovaj koncept doživeo krah i u očima njegovih glavnih promotora, početkom jeseni 1999. godine (sa „Preobraženjskim“ mitingom, na primer)¹². Međutim, nije bez značaja što su se tokom prethodne godine veka i milenijuma, uvidele prednosti „demetropolizacije“ protestnih okupljanja građana (Leskovac, Valjevo, Požega, Čačak...)

Nesporno koketiranje stranaka opozicije sa konceptom nacionalne države i nacionalizmom, osim direktnih implikacija (i široko pogubnih za građane bivše Jugoslavije) takvog opredeljenja, činilo je manje vidljivom liniju razdvajanja između stranaka na vlasti i stranaka u opoziciji. Gotovo sve stranke bile su nacionalne stranke; razlika se svodila tek na veći ili manji stepen nacionalizma¹³. Time je opozicija gubila identitet i gotovo da je nije ni bilo. Doživljavala se (masovno) kao nešto fiktivno, iskonstruisano, načinjeno tek da zbunjuje ljude; kao nešto što je ravno onima na vlasti u zalaganju za „nebesku Srbiju“, a mnogo slabije u nizu drugih elemenata. Sve je to, skupa sa drugim činiocima, doprinosilo delegitimaciji političkih stranaka u celini. Tako je, prema nalazima jednog istraživanja iz jeseni 1999. godine, nađeno da se 55% građana slaže sa tvrdnjom „Stranke služe samo interesima svojih vođa“ (ne slaže se 21%), a 53% se slaže sa tvrdnjom „Političke stranke samo svađaju narod“ dok se ne slaže 28% (navedeno prema Mihailović i drugi, 2000: 51).

¹¹ „Pojedinci iz vrhova opozicionih stranaka ponekad kažu kako bi građani hteli 'Da neko drugi umesto njih 'odradi' posao"! Kao svojevrsan odgovor navedenom iskazu može da posluži mišljenje jednog našeg ispitanika koji, komentarišući pitanja o ciljevima i dometima protesta, kaže: „Mi imamo opoziciju koja bi htela da im narod donese vlast na tanjiru, a da nas oni posle zajašu k'o i ovi sada!“ (Mihailović i drugi, 2000: 44).

¹² U julu 2000., prema istraživanju CPA, 27% građana izjavilo je da je barem jednom učestvovalo u nekim demonstracijama, mitinzima ili drugim protestima, pri tom svaki četvrti od njih kaže da više neće u tome učestvovati. Na drugoj strani, 11% od ukupnog broja ispitanika nije dosada učestvovalo, ali bi želelo da to učini. Ukupno onih koji do tada nisu učestvovali i onih koji jesu ali više neće, iznosi 69% (naspram 31% onih koji izjavljuju da su učestvovali ili izjavljuju da bi želeli da učestvuju u protestima).

¹³ Znam da ima drukčijih mišljenja, „nežnijih“ prema opoziciji. No, bez obzira na očekivana oponiranja, smatram da ovde nije mesto za šire navođenje argumentacije. Ipak je reč o veoma transparentnoj pojavi.

Potiranje sopstvenosti (preko nacionaliteta) i odsustvo odgovarajuće strategije za preuzimanje vlasti – u osnovi, i na površini – transparentne netrpeljivosti, svađe i zahevce opozicionih lidera, kao i direktno koketiranje sa vlašću (fenomen „Miloševićovo kanabe“), nužno je dovelo do pitanja u čiju raširenost ne treba sumnjati, „*A da li oni uopšte i hoće da smene Slobodana Miloševića?*“. Možda su i hteli, ali se to gotovo i nije videlo sve do kraja 1999. godine, kada se, možda više u iznudici¹⁴ nego voljno, krenulo ka konceptu stvaranja društvene opozicije oko opozicionih stranaka objedinjenih jednim ciljem – doći na vlast!

4. Građani i promena vlasti – pronađena formula

Da li su građani Srbije bili za *onda postojeću* vlast ili za njenu promenu? Da li se u Srbije o promeni vlasti odlučivalo na izborima ili ne? Ako se o promenama vlasti odlučivalo na izborima, zašto onda promene nisu ranije izvršene?

Jedno od opštih mesta u evaluaciji „srpske političke scene“ jeste tvrdnja da su građani nezadovoljni vlašću u Srbiji ali da na svakim izborima glasaju za tu istu vlast!

Nema sumnje da je tačan prvi deo ove tvrdnje. Ovde ne treba posebno navoditi istraživačke nalaze koji to potvrđuju¹⁵. Drugi deo tvrdnje je tek delimično tačan – za stranke na vlasti za vreme vladavine Slobodana Miloševića, glasala je (videti tabelu 1) trećina građana Srbije (+3%, – 3%).

Problem sa građanima Srbije bio je u tome što oni sve ovo vreme nisu imali gotovo nikakvu alternativu. Naspram režima Slobodana Miloševića nije bilo realne alternative. *Prvo su svi bili isti, potom su građani u znatnijem obimu počeli da se međusobno razlikuju ali nisu imali za koga da glasaju, zatim su i stranke unutar stranačke scene počele da se razlikuju, ali su bile toliko razjedinjene da sa stanovišta građana nije imalo svrhe bacati glasove* (optirajući za takvu opoziciju).

Na putu građana ka svom političkom punoletstvu treba razlikovati pet čvorišta:

1. „denacionalizacija“ građana i njihovo prizemljenje,
2. percepcija preživljavanja (minimuma standarda) kao prioritnog političkog pitanja,
3. transparentno opredeljenje za „objedinjenu“ opoziciju,
4. razstrašivanje i opredeljenje za izbornu participaciju; naknadno se ovome može dodati još jedan činilac,
5. spremnost građana da silom odbrane svoje glasove!

¹⁴ Može se tvrditi da su „političke igre“, počev od 1998. godine, postale igre sa mogućnošću smrtnog ishoda. Za lidere političke i društvene opozicije, u pitanju je zaista bio i sam život!

¹⁵ Pogledati, na primer, istraživanja Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje IDN objavljena u studijama: Mihailović, S. i drugi. 1997. Između osporavanja i podrške. Javno mnjenje o legitimitetu Treće Jugoslavije. FES i IDN; Slavujević, Z. i S. Mihailović. 1999. Dva oglada o legitimitetu. Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije. FES i IDN.

„Denacionalizacija“ građana i njihovo prizemljenje. Istraživanja javnog mnjenja Srbije obavljena krajem 1999. i početkom 2000. godine pokazuju veliki obrat u temeljnim preferencama građana. Istraživanja konstatuju postepeno *napuštanje jednog od dva apsolutna vrednosna opredeljenja* – nacionalizam je sve manje preokupacija građana, a to skupa sa ostalim promenama upućuje i na ključne promene u tipu izbora, *prelaz od posrednog ka neposrednom izboru*. – Od nekoliko indikatora smanjenja obima nacionalizma, ovde navodimo jedan – opadanje identifikacije sa nacijom¹⁶! Dok je, na primer, 1996. godine, 50% građana smatralo da je pripadnost naciji „veoma važna“ ili „važna“, dotle je taj postotak u jesen 1999. godine opao na 37% (Vasović, 2000: 21), a u februaru 2000. godine na 30% (istraživanje Instituta društvenih nauka, JMS 137/2000). U istraživanjima Centra za proučavanje alternativa, izgradnju nacionalne (naspram građanske) države na prvo mesto među četiri društvena cilja¹⁷ stavljalo je u julu i avgustu po 10% ispitanika, a u oktobru 2000. godine 6% ispitanika. – Međutim, i pored očitosti ovog trenda, ipak ostaje pitanje opasnosti od revitalizacije nacionalizma, što možda i nije bez osnova u kontekstu neodređenih i nesigurnih granica političke zajednice i raširenih mitologema u istorijskoj svesti građana.

Percepcija preživljavanja (minimuma standarda) kao prioritnog političkog pitanja. Opadajuću supremaciju po mnogo čemu fiktivne nacije, u drugoj polovini devedesetih, zamenjuje rast trenda sve jačeg naglašavanja egzistencijalnog preživljavanja kao svekoliko dominantnog pitanja. U drugoj polovini 1999. godine, istraživači nalaze da je nacionalno pitanje zamenjeno pitanjem preživljavanja koje time postaje ključni akter orijentacije i ključni politički kriterijum. – U istraživanju Centra za proučavanje alternativa iz avgusta 2000. godine utvrđeno je da čak 73% građana navodi standard kao glavni kriterijum njihove izborne odluke (glasa se za onu stranku/koaliciju za koju se proceni da će najviše doprijeti rastu standarda).

Transparentno opredeljenje za „objedinjenu“ opoziciju. Pojednostavljeno i ukratko rečeno, građani su pre samih opozicionih stranaka shvatili da do promene može da dođe jedino ako se oko toga dogovori i objedini cela opozicija. U istraživanju Centra za proučavanje alternativa, obavljenom u septembru 1999. godine, našli smo da tri petine građana smatra da zemlju iz krize može izvesti (samo) društvena opozicija, a u julu 2000 godine postotak građana koji izlaz vidi u objedinjavanju napora političkih stranaka, nevladinih organizacija, nezavisnih

¹⁶ Konstatujući da je svega 11% ljudi dalo primat naciji kao „grupi za koju se najviše vezuje“, naspram nekih drugih društvenih grupa, Mirjana Vasović ističe: „U konkurenciji sa ostalim, pripadnost naciji našla se na pretposlednjem mestu na lestvici značajnosti. Nacionalnoj, etničkoj vezanosti, građani pretpostavljaju pripadnost grupama ljudi istih interesovanja (33%), iste generacije (26%), a zatim profesionalnim, (14%) i konfesionalnim (13%) grupama (Vasović, 2000: 21).

¹⁷ Pored izgradnje nacionalne države u „meniju“ su bila još tri cilja: privatizacija i tržišna privreda, demokratizacija i izgradnja demokratskih institucija, podizanje standarda i rešavanje socijalnih pitanja.

sindikata, nezavisnih medija, nezavisnih pojedinaca – iznosi 71%. Pri tom, objedinjavanje opozicije imalo je u očima javnog mnjenja pozitivni sinergetski efekat, za razliku od objedinjavanja stranaka oko Socijalističke partije Srbije (Jugoslovenska udružena levica i Srpska radikalna stranka) koje je donosilo negativne sinergetske efekte.

Razstrašivanje i opredeljenje za izbornu participaciju. Proces razstrašivanja i rasta vere u boljitak bila su ona raspoloženja građana koja su direktno uticala na izlazak na izbore i izbornu pobedu Demokratske opozicije Srbije¹⁸. U jednom trenutku je izgledalo da su izbori izgubljeni za DOS. U dva istraživanja pre septembarskih izbora utvrdili smo snažan *izborni defetizam* – nevericu građana u mogućnost da DOS pobedi. Postojala je mogućnost da ako je neverica snažna i raširena, da to postane predskazanje koje se samoostvaruje. U julu smo našli da građani masovno prognoziraju izbornu pobedu tada vladajućih stranaka, da misle da će izbori biti pokrađeni, da misle ako se nekim čudom i pobedi da će Milošević silom zadržati vlast. Početkom septembra, građane smo pored ponovljenih prethodnih pitanja, još pitali, a da li će oni, pored sveg svog pesimizma, ipak izaći na izbore ili će možda ostati kod kuće. Dobili smo odgovor, da će građani i pored pesimizma i zastrašenosti ipak izaći na izbore i glasati za svoju opciju. – Ti odgovori značili su samo jedno – DOS će dobiti izbore!

Tabela 2: Prosečne ocene raširenosti straha i vere u boljitak, Srbija 2000. godine (min=1, max=5)

Raspoloženje	Avgust	Septembar	Oktobar	Decembar
Zabrinutost I strah	3,16	3,12	2,63	2,44
Vera u boljitak	3,27	3,44	3,47	3,78

Izvor: Istraživanja Centra za proučavanje alternativa.

Naznačeni obrati u javnom mnjenju građana Srbije doveli su, u krajnjoj liniji, do bazičnog prestrukturiranja političke moći, do *realigning election*. Ostvaren je i stari zahtev građana da se opozicija oblikuje kao *single issue group*, koja vodi *single issue politics*, odnosno globalno usmerenje kao promeni vlasti! – *Time* je „Nebeski izbor“ zamenjen „zemaljskim izborom“; građani Srbije spustili su se na zemlju, u kal! Pokazalo se, vidimo, da je i „živo blato“ sigurnije od „nebeskih visina“.

¹⁸ Ostaje pitanje koji su činioci doveli do procesa razstrašivanja građana. Izvesno je da do toga nije došlo samo od sebe, spontano. Nesporno je da je određenog uticaja imala i izborna kampanja, potom „klima oslobađanja“ koju su generisali nezavisni mediji, imidž snažne („ujedinjene“) opozicije, harizma (u nastajanju) Vojislava Koštunice, uverenje u (konačno) punu podršku međunarodnih faktora, percepcija dotrajalosti i onemoćalosti režima Slobodana Miloševića... No, ostaje potreba za detaljnom analizom razloga kako za nastajanje jačih i širih osećanja (socijalnog) straha, počev još od kraja osamdesetih, tako i za njegovo (postepeno, a u jednom trenutku i naglo) nestajanje straha, odnosno činioca koji su doveli do razstrašivanja građana.

Literatura

- Goati, Vladimir. 1999. *Izbori u SRJ od 1990. do 1998. Volja građana ili izborna manipulacija*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Harrop, Martin and William L. Miller. 1987. *Election and Voters. A comparative introduction*. Macmillan.
- Mihailović, Srećko (ed.). 1997. *Između osporavanja i podrške. Javno mnjenje o legitimitetu Treće Jugoslavije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanje i javno mnjenje.
- Mihailović, Srećko (ed.). 2000. *Javno mnjenje Srbije. Između razočaranja i nade*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa, UGS „Nezavisnost“ i Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja.
- Oppenhuis, Erik. 1995. *Voting Behavior in Europe*. Amsterdam: Het Spinhuis Publishers
- Slavujević, Zoran i Srećko Mihailović. 1999. *Dva ogleda o legitimitetu*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Vasović, Mirjana. 2000. „Karakteristike grupnih identiteta i odnos prema društvenim promenama“. U: Mihailović, Srećko (ed.). *Javno mnjenje Srbije. Između razočaranja i nade*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa, UGS „Nezavisnost“ i Udruženje za unapređivanje istraživanja Centra za proučavanje alternativa u 1999. i 2000. godini.

Beograd, 2. 4. 2001.

Political Formulae of Maintenance and Change of Regime in Serbia

Summary: Before the end of the year 2000 there was no *retrospective voting* in Serbia. Voting based on efficiency and *government performance*, generally one of the forms of the so-called *rational choice*, was very rare in Serbia. The basic thesis of this paper is: since 1990 indirect choice was dominant in Serbia; by the beginning of 1999 direct choice could be seen progressing; that type of choice was confirmed by the elections in the second half of the last year. Choice based on loyalty to and faith in the party, socialism, nation etc... was gradually replaced by real choice, rational criteria, or self-interests. In sum, there are less and less believers (in socialism, nation, party), and more and more voters who make their voting decisions on the basis of real facts. The changes registered in the public opinion of citizens of Serbia finally brought about a fundamental restructuring of political power, i.e. a realigning election. The demand of citizens upon the opposition to shape itself as single-issue group making single-issue politics, i.e. working generally towards the change of the regime, was realized as well.

Key words: voting, direct choice, indirect choice, rational choice, socialist nationalism, nationalist socialism, public opinion surveys.

Andrija Krešić

Beograd

Zapis povodom izglasanih promjena

Rezime: U radu su analizirani događaji u Srbiji u svetlu dva teorijska koncepta društvenih promena – „reforme“ i „tranzicije“. Prvi koncept je korišćen za razumevanje nastanka i dinamike Miloševićevog režima koji je selektivno „reformisao“ titoističko nasleđe politokratske vladavine. Proces tranzicije iz autoritarnog u demokratsko društvo je omogućen oktobarskim promenama u Srbiji. Na putu ove transformacije koja prevazilazi puku „reformu“ stoje mnoga iskušenja sa kojima se suočava nova vlast. Jedna od osnovnih je neophodnost depolitizacije društva, tj. omogućavanje autonomnosti različitih područja društvenog života. Druga je izbegavanje apsolutizacije nacionalne suverenosti koja na Balkanu vodi suprotstavljanju etničkih kolektiviteta koji samo u sopstvenoj državi vide osnovni instrument osiguranja sloboda i prava.

Ključne reči: reforma, tranzicija, demokratija, komunizam, politokratija, nacionalizam, rodoljublje, pojedinac.

O karakteru promjena

Na izborima krajem prošle godine narod Srbije se masovno izjasnio *protiv* dotadašnjeg režima glasajući za *promjene* društveno-političkog života u Republici. Uzavrelo političko stanje u zemlji, a naročito spektakularno mnoštvo okupljenog svijeta pred zgradom Savezne skupštine 5. oktobra, odvrtili su režim od ponovne veće krađe izbornih rezultata i prinudili ga da prizna poraz. Silna antirežimska energija naroda, akumulirana desetogodišnjom antidemokratskom vladavinom po načelu „sve za vlast a vlast ni za što“, teško da ce se smiriti prostom smjenom crveno-crne „vlade narodnog jedinstva“. (Ova neobična sprega *quasi*-ljevice i *quasi*-desnice zapravo se očituje samo kao sprega obostranog bezobzirnog vlastoljublja.) To bi bilo sveopće razočarenje glasača za promjene, mada su mišljenja o nužnim promjenama različita, pa se očekivane promjene različito i nazivaju. U našoj tekućoj političkoj retorici – kao i u ostalim istočno-evropskim zemljama nakon propasti njihovih totalitarnih sistema – promjene se označavaju ponekad kao (postkomunističke) *reforme*, a ponekad kao društva u *tranziciji*. Događaji kod nas prošlogodisnjeg 5. oktobra nekima su izgledali kao „oktobarska revolucija u Srbiji“, a nekima čak kao „četvrti ustanak naroda Srbije“ (1804, 1815, 1941, 2000).

Reforme

Reforma je, doslovce, preoblikovanje, promjena lika, popravka nečega što ostaje to što jeste. (Redovno kozmetičko dotjerivanje lica ili kose, pa i kozmetička hirurgija, ne mijenjaju identitet tretiranog.) U principu isto važi za identitet i reforme društva. (Na primjer, u bivšem Sovjetskom Savezu pedesetih godina pod vođstvom N. Hruščova poduzeta je reforma u vidu „uklanjanja posljedica kulta ličnosti“ radi stabilizacije sovjetskog monopartijskog sistema.)

Desetak i više godina nakon samogubitka istočno-evropskog totalitarizma kod nas se održavao istorodan sistem podosta zahvaljujući reformi pod vođstvom S. Miloševića. Njegov Savez komunista Srbije, kao vladajuća partija, nastavio je svoju vladavinu pod nazivom Socijalistička partija Srbije (SPS). U partijskoj ideologiji politika oslobođenja radnog naroda ustupa primat politici oslobođenja cijelog srpskog naroda, slično nacističkoj formuli „*Ein Volk, ein Reich, ein Führer*“ („Jedan narod, jedna država, jedan vođa“). Tako je ova zemlja zahvaćena istočno-evropskom pandemijom nacionalizma koja je izbila i zbog ranijeg potiskivanja nacionalnosti u ime lažnog internacionalizma (čemu je glavno mjerilo bila odanost politici Sovjetskog Saveza).

Popuštajući pritiscima domaće i međunarodne javnosti naši vlastoljupci, kao novopečeni rodoljupci, dopuštaju dopunu svoje monopartijske vladavine nekakvim političkim pluralizmom; osnivaju mnoštvo minibus-partijica koje im nimalo ne ugrožavaju vlast, a rasparčavaju protivnički dio biračkog tijela. Uz to, oslobođeni nacionalisti osnivaju svoje etnički čiste stranke (SRS, SPO i još neke) koje također nisu ozbiljni konkurenti „nacionaliziranim“ socijalistima, jer ne mogu računati na nesrpsko stanovništvo, tj. na trećinu biračkog tijela, kao ni na sunarodnike koji nisu nacionalisti.

Posebno indikativan manevar u ovoj kozmetičkoj pluralizaciji politike bilo je osnivanje dvije stranačke filijale vladajuće SPS; to su SRS i JUL. Prvoj je namijenjeno pridobijanje ultradesnih, a drugoj ultralijevih biraca. (Vođa prve je raščinjani „vojvoda“, „najmiliji opozicionar“ predsjednika SPS i jedini iz zvanične opozicije koji mu je čestitao nekakvu pobjedu. Zdušno je pomagao predsjedniku pri razvlašćenju Čosića i Panića kao nepoželjnih narodno-političkih uglednika. JUL vodi predsjednikova supruga, ima vrlo imućno i moćno vođstvo, a sasvim malobrojno članstvo.) Na kraju su obe filijale sa svojom centralom sačinile „vladu narodnog jedinstva“ i sa njom zajedno politički bankrotirale.

Pod vlašću SPS-a bilo je i nešto kozmetičke promjene u privredi i vlasništvu. Stranka je inače uporno odlagala iole ozbiljniju privatizaciju tzv. društvenog vlasništva, jer je iz njega – posredstvom državno-partijske regulative – mogla puniti partijsku kasu kako joj je trebalo. Međutim, za razliku od ortodoksnog titoidnog antikapitalizma, posttitoidni reformator je dopustio nešto privatno-kapitalističkog poslovanja (npr. u bankarstvu), ali sa mogućnošću legalnog i nelegalnog zahvatanja vlasnikove dobiti. Pored ovih – većinom partijski odabra-

nih i potpomognutih – privatnika pojavili su se bogati skorojevići iz redova političko-privrednih funkcionera koji su (zlo)upotrebom funkcija iskoristili konjunkturane prilike (npr. nestašice i šverc za vrijeme privredno-političke blokade zemlje) da lako steknu velika bogatstva.

Sve u svemu, ovdašnji preoblikovani politokratski sistem nadživio je istovrsne sisteme u Istočnoj Evropi, ali nije preživio, a ostavio je za sobom veću pustoš i zato što je zemlju uvalio u dvoipomjesečno ratno pustošenje NATO-bombarderima. Tokom svoga reformiranja uvrstio se među svjetske rekordere u nizu neslavnih „disciplina“: npr. rekordna inflacija, stope nezaposlenosti i opadanja životnog standarda, migracije, međunarodne sankcije, vice-šampioni svijeta u državnoj korupciji, pa – nikad više policije i nikad više kriminala. Stoga Demokratska opozicija Srbije, koju je narod zadužio da izvodi spasonosne promjene, mora neodložno i smjelo popraviti sve što je svrgnuti protunarodni režim upropastio, unakazio, izopačio, i to, po svemu sudeći, reformirati vise hirurškim intervencijama nego lakom kozmetikom, da bismo što skorije obnovili kvalitet života s kraja osamdesetih godina proteklog vijeka.

O tranziciji

Postizborna kompleksna reforma u režiji DOS-a nije jedini ni glavni ispit koji ova višestranačka koalicija polaže pred historijom. Prava, historijski vrijedna rješenja su ona koja dugoročno imuniziraju društveni organizam protiv kriza, privremeno zaliječenih reformskim pilulama. Takva rješenja pretpostavljaju istinske, prave dijagnoze. Ako se pod istinom misli podudarnost pojma i predmeta (po klasičnoj formuli – *adaequatio intellectus et rei*), onda se u aktuelnom poimanju tzv. postkomunističke realnosti može uočiti puno odudaranja od istine. Uglavnom nije sporno da predstoji odlučan prelaz, *tranzicija*, iz dosadašnjeg i sadašnjeg stanja u neko *drugo*, kao na primjer: od komunizma u kapitalizam, od komandno-administrativne u slobodno-tržišnu privredu, od javnog (državnog, društvenog) vlasništva u privatno vlasništvo, od despotije u demokratiju, od internacionalizma (antinacionalizma) u (antikomunistički) nacionalizam, od jednodomnoljke vladajuće ideologije u slobodu misli i govora i dr. Razmotrimo neka od spomenutih shvatanja s obzirom na perspektivu promjena kojima bi trebalo da se bavi perspektivna demokratska politika.

Komunizam i „komunizam“

Dvadeseto stoljeće je karakteristično po tome, prvo, što su se u njemu dogodila prvi put dva *svjetska* rata i, drugo, što su u njemu nastala i nestala dva *totalitarna* sistema, fašističko-nacistički na Zapadu i boljševički, pseudokomunistički na Istoku Evrope.

Epochalna zabluda (nesvjesna neistina) ili obmana (svjesna neistina), kojoj jednako podliježu i samozvani komunisti i razni ovovremeni antikomunisti, jeste

vjerovanje da je koncem Prvog svjetskog rata – Oktobarskom revolucijom 1917. – u Rusiji zaživio komunizam (prve, socijalističke faze), a krajem Drugog svjetskog rata isti poredak u nizu zemalja Istočne Evrope

Komunizam kao poredak je, po definiciji, nekonfliktno, harmonično društvo socijalne pravde i jednakosti ljudi koji žive u skladu s načelom „Od svakoga prema sposobnostima, svakome prema potrebama“. U prvoj fazi, u socijalizmu, vazi princip pravedne srazmjere rada i zarade, „Od svakoga prema (radnoj) sposobnosti, svakome prema radu“. Komunizam je, inače, u smislu spomenutog načela uvijek postojao i postoji u *prirodnoj* (krvnoj) zajednici ljudi koji žive na porodičnom imanju.

U potpunom neskladu s tim pojmom komunizma, a pod tim nazivom, u istočno-evropskim zemljama je postojalo *politokratsko* društvo duboke *socijalne* podjele između povlašćene svemoćne manjine i podvlašćene nemoćne većine stanovništva, gdje je apsolutnu vlast nad društvom (ekonomsku, političku, ideološku) vršio formalno ovlašćeni i hijerarhično ustrojeni državno-partijski *corpus politicum*. (Protivnicima istinskog komunizma je ovakva njegova izopačenost veoma pogodovala.)

Komunizam (u ovovremenom političko-socijalnom značenju) nastaje kao pokret samooslobođenja klase najamnih radnika ispod vlasti kapitala, što (i po Marx-Engelsovom *Komunističkom manifestu* i po naknadnom iskustvu) ne može izvesti nikakva politička partija u ime ili umjesto te klase.

Komunističke partije su osvajale državnu vlast da bi silom partijske države oduzimale kapital od privatnih vlasnika. Ovom tranzicijom vlasništva iz privatnog u „nacionalno“ (doživljavano kao „svačije-ničije“) gubi se snaga lične motivacije u poslovanju, a najamni radnici dobijaju novog poslodavca-eksploatatora radne snage, „državu radnog naroda“. Taj „dobitak“, naravno, nije nikakvo oslobođenje rada od kapitala, nikakav komunizam, kako se predstavljalo. „Dobitak“ za eksploatiranu klasu je samo njoj pridodati broj razvlašćenih privatnika. Kako nije bilo tranzicije iz kapitalizma u komunizam, *eo ipso* ne može biti ni obratne tranzicije iz komunizma u kapitalizam.

Kao što se pseudokomunistička diktatura i kod nas utemeljila tzv. nacionalizacijom privatnog kapitala, tako se sada, na izlazu iz te diktature, demokratska vlast mora utemeljavati denacionaliziranim, privatiziranim vlasništvom, što je neodložna krupna političko-pravna i ekonomska zadaća DOS-a. Ako u ovoj privatizaciji i radniku pripadne dio privatizirane vrijednosti, srazmjerno njegovom radu u proizvodnji vrijednosti, radnik-proleter se pretvara u proizvođača-suvlasnika vrijednosti, tj. za toliko se oslobađa iz položaja robe-radne snage u tuđem (kupčevom) raspolaganju. Moguće je da oslobađanje rada ove vrste ne bude samo jednokratno, samo činom predstojeće denacionalizacije i privatizacije.

Moguće je da i vlasnik i proizvođač kapital-vrijednosti stalno nalaze obostrani interes u produktivnijoj proizvodnji kao posljedici proizvođačeve participa-

cije u višku vrijednosti iznad najamnine potrebne za prostu reprodukciju radne snage proizvođača. Ova mogućnost postaje utoliko realnija ukoliko prost fizički rad uzmiče pred visokostručnim, pronalazačkim i umnim radom pomoću elektronske tehnologije.

(Jedna historiografska ilustracija prethodnog mišljenja. U nekadašnjoj Rimskoj imperiji robovi su obrađivali robovlasničke latifundije, ali nisu bili lično zainteresirani da što više proizvode nego da što manje rade. Zato je trebalo sve više i više toga „oruđa koje govori“ /pored volova i konja za vuču/, pa na kraju nije bilo dovoljno proizvoda ni za izdržavanje robova, a kamoli za robovlasnike. Ropstvo se više nije isplatilo, Imperija se iznutra sama istrošila i relativno je lako podlegla najezdama barbara. Za razliku od roba, kmet je bio lično zainteresiran da više proizvodi; povećanjem proizvoda količinski je povećavao i stabilne proporcije dažbina latifundisti /razne desetine, četvrtine i dr./, ali i ostatak proizvoda za svoju porodicu.)

Personalna obnova i demokratska tranzicija vlasti

Promjena personalnog sastava vlasti je normalna u politici nakon pobjede opozicije. Brojne smjene čelnika – koje se još vrše u privrednim, prosvjetnim i drugim nadležstvima i medijskim kućama – kao poslušnika razvlašćenog režima, koliko god su potrebne, same po sebi ne znače *demokratski* preokret odnosa narod-država, sto se očekuje od pobjedničke, ovlašćene *demokratske* opozicije.

Prema pojmu demokratske vlasti ili samovlašća društva, udruženi građani (građansko društvo) su koautori društvenog poretka. Njihovim „društvenim ugovorom“ (Rousseau), tj. ustavom, ustanovljuju se organi, službe, organizacije, ustanove što čine državu kojoj je zadato da održava ustavni poredak u pravnoj (pravnoj) funkciji. Država je, dakle, po logici prava servis udruženih građana, a faktički nerijetko je manje-više samovoljni gospodar društva. Tranzicija bi ovdje značila ukidanje izopačenog odnosa društvo-država, povratak realnosti svome pojmu ili *istinskoj* realnosti, umjesto naopake činjeničnosti, kako bi bilo – hegelovski rečeno – „Što je razumno stvarno je, što je stvarno razumno je“. Konačni cilj ovoga demokratskog preokretanja nije blizak, ali je nedostižan ako je nepoznat i ako u pravcu poznatog strategijskog cilja demokratski pokret ne poduzima odgovarajuće mjere takorekuć svakodnevnom taktikom. (Po tome se prepoznaje da li je pokret zaista demokratski.)

Demokratizacija kao uspostavljanje vladavine prava umjesto samovolje vlastodržaca može (iako ne mora) samo početi izbornom zamjenom vlastodržaca *političarima* drukčije partijske pripadnosti. Međutim, istinsko samovlašće društva ostvaruje se praktičnom *depolitizacijom* autentičnih ljudskih vrijednosti.

U politokratskom totalitarizmu državno-partijska regulativa prožima cijelo društvo, zahvata sve njegove dijelove, preko politički podobnih komesara-regulatora. U ekonomskoj oblasti, na primjer, službeno je važno pravilo da „država

određuje mjeru rada i potrošnje“. Prema ovoj vanjskoj komandno-distributerskoj političkoj dominaciji nad ekonomijom, politika se služila ekonomijom a ne ekonomija politikom, „politička“ ekonomija je bila zbog toga sve manje ekonomična i sve više inferiorna prema slobodno-tržišnoj (zapadnoj) privredi. Isto je, *mutatis mutandis*, u svim oblastima društvenog rada i života. Državno-partijski komesari su sve u društvu odmjeravali mjerom praktično-političke korisnosti, sve vrijednosti im vrijede koliko su politične, politiziraju se prosvjeta, nauka, kultura, sport, čak i crkvena religija. Politički pragmatizam *par excellence!* Politokratski sistem, zapao u takvu devalorizaciju, raspao se sam od sebe, propao je bez ikakve vanjske najezde.

Historijski je nužno inicirati *proces depolitizacije* društva kao radikalan, efikasan izlaz iz tekućeg „postkomunističkog“ stanja stvari. Ova sveobuhvatna i temeljna tranzicija znači da svaka oblast društvene djelatnosti (privreda, prosvjeta, zdravstvo, novinarstvo itd.) postaje *sama sebi politika*. Slijedeći svaka vlastiti interes upućena je manje-više svakoj drugoj, svaka je *potrebna* svima, pa sve čine *federaciju radno-interesnih zajednica*, sa federalnim parlamentom gdje usklađuju posebne interese u zajedničkom interesu.

Ova je federacija – za razliku od federacije sastavljene od teritorijalno-političkih jedinica (npr. nacionalnih republika) – nekonfliktno, stabilno, prosperitetno društvo u kojem politiku preuzimaju ljudi-stručnjaci u svojoj delatnosti, koji mogu kompetentno suodlučivati u zemaljskim forumima, umjesto svenadležnih, „sveznajućih“, manje-vise profesionalnih političara.

Rodoljublje i vlastoljublje

Druga velika zabluda stoljeća (pored one već spomenute o komunizmu) – koja se naročito na Balkanu plaća ogromnim žrtvama ljudi i ljudskih dobara – jeste široko uvriježeno vjerovanje da se potpuna, prava suverenost nacije ostvaruje suverenošću nacionalne države. U kontekstu toga vjerovanja provlači se – više praktično nego izričito – određenje čovjeka kao bića nacionalnosti, tj. da je nacionalnost temeljno određenje ljudskog bića. Ova „nacionalizacija“ čovječstva, svođenje subjekta na jedan atribut ili uzurpacija ukupnosti ljudskih potreba i prava za račun nacionalnih potreba i prava javlja se posebno u vidu etnički čistih političkih partija.

Kao što je političko-partijski komunizam osvajao državnu vlast za svoje vlastoljubno liderstvo zloupotrebom težnji i osjećanja radništva, tako i nacionalističke snage, u ime suverenosti nacije osvajaju državnu vlast za nacionalne „očeve“ i liderstva zloupotrebom rodoljubnih osjećanja sunarodnika. Vlastoljubnim državotvorcima je potrebna država kao teritorija, omeđena neprikosnovanim granicama, sa prirodnim i stvorenim bogatstvima i stanovništvom, kao objektom *njihove* državno-suverene vladavine, u koju se ne upliće niko *izvan* državnih granica. Pri takvoj *vanjskoj* suverenosti, nacija *unutar* državnih granica

može biti – a najčešće i jeste – sasvim nesuverena. Pod autoritarnom državnom vlašću građani mogu biti samo nesuvereni podanici, a nacija koja se sastoji od nesuverenih pripadnika nije istinski suverena. Pojam i realnost suverenosti manje-više se razilaze svugdje gdje se demokratija manje-više izrodila, preokrenula u državnu nadmoć nad političkim stanovništvom, pa tako i u mononacionalnoj državi. (Srednjovjekovna „vladavina jednog“, monarhija, bila je u tom pogledu bez hipokrizije; suveren je zvanično bio samo vladar, suveren i vladar bili su sinonimi.)

U ime nacionalne suverenosti kao nacionalne državnosti na Balkanu se još vrši uzajamno istrebljivanje ovdašnjih naroda, počesto masovnije i bestijalnije od svakog uništavanja štetočina u živoj prirodi. Primitivni, medijski fanatizirani, zavađeni i ostrašćeni nacionalist ubija „tuđina“ druge nacije i vjere – dijete, ženu, starca, zarobljenika, ranjenika i vojnika, progoni, pljačka, siluje, masakrira, spaljuje, razara – i to ne samo mirne savjesti, kao da uništava običnu divljač, nego čak sa osjećanjem dužnosti, revnosti i ponosa zbog „rodoljubnih“ zasluga. Ovo izopačeno, divljačko, *homicidno* orgijanje oličene zloće je razgoličena, pokazana i dokazana *priroda* državotvornog (ultra)nacionalizma ili šovinizma, što se razmeće kao vrhunsko rodoljublje.

Prava, potpuna nacionalna suverenost može se ostvariti, bez ikakvog državno-teritorijalnog razgraničenja i ograničenja, ako se praktično etnicitet ne podmeće umjesto i protiv humaniteta, nego se organizira i djeluje dosljedno *svom pojmu* kao poseban pojavni oblik i činilac mnogovrsnog humaniteta.

Prihvatljiv obrazac za vanjsku suverenost nacionalne zajednice može biti nedržavna vjerska zajednica ili crkva. Srpska pravoslavna crkva, na primjer, nema nikakvu omeđenu crkvenu teritoriju, važni su joj vjernici a ne zemlje u kojima žive, pa ona okuplja svoje vjernike u Srbiji i u svijetu u vjersku zajednicu koja je suverena po tome i zato što joj niko izvana ne određuje ni religijsko vjerovanje niti crkvenu organizaciju. Rimokatolička crkva, također, ima svoje vjernike u područnim crkvama na svim kontinentima; njena državica Vatikan je samo simboličan ostatak nekadašnje papske države. I ova crkva ima punu vanjsku suverenost, sasvim nezavisnu od papske državnosti. Međutim, ove crkve nisu obrazac za unutrašnju suverenost. (U objema se održava srednjovjekovna podjela vjernika na svenadležni kler – nekadašnji drugi feudalni stalež – i obične vjernike koji ništa ne odlučuju ni o crkvenoj organizaciji niti o vjerovanju.)

Slično suverenoj crkvi, suverena nacija bi okupljala svoje pripadnike i u njihovoj matičnoj zemlji i u dijaspori. Kao što crkve postoje *samo* radi njegovanja vjerskog identiteta svojih vjernika, tako bi se suverena nacija konstituirala kao nedržavna cjelovita zajednica sunarodnika *samo* radi očuvanja i njegovanja njihovog nacionalnog identiteta, bez uplitanja u njihove ljudske (imovinske, profesionalne, porodične, komunalne i dr.) i građansko-stranačke prilike.

Nedržavnim rješenjem nacionalnog pitanja ukida se podjela na važne i nevažne nacije u vidu razlike između većinske i manjinske nacije. Jasnim razgrani-

čenjem djelatnosti građanske države i suverene nedržavne nacionalne zajednice nestaje i mogućnost da se nacionalna država krijumčari pod imenom građanske države, pa ne bi bilo nemoguće i neobično da predsjednik države, parlamenta, vlade ili načelnik generalštaba bude neki pripadnik malobrojnije nacije u građanskoj državi ravnopravnih građana.

Država ne mora biti teokratska da bi crkva u njoj bila suverena, pa ne mora biti ni naciokratska da bi nacija u njoj bila suverena.

Suverena nedržavna nacija, poput suverene građanske države, može imati svoj nacionalni višestranački parlament i vladu, ali nacionalne partije bi djelovale samo unutar nacije. (Nacionalističke partije koje su se istakle kao stranke rata u ratnom divljanju jugobalkanizma, s pretenzijom osvajanja velikonacionalnih država, zaslužile su jedino da budu raspuštene.)

Uspostavljanje nedržavne, vandržavne suverenosti nacije već je izvjesno uključivanje u subkontinentalnu, kontinentalnu, svjetsku, *općeljudsku* integraciju, sto je očigledan dalji proces prelaženja čovječanstva „po sebi“ u čovječanstvo „za sebe“. *Gens una sumus*, sto bi rekli šahisti u duhu planetarnog olimpicizma.

Nešto kao epilog

Na prigovor dragog i mudrog prijatelja da moje teze (na skupu prekratko rečene, a ovim zapisom šire komentirane) izgledaju previše „eshatologične“ da bi bile praktično-politički dovoljno djelotvorne, imam odgovor. Filozofsko-historijski *logos* i praktično-politička „vještina mogućeg“ razlikuju se. Zbivanje nije fatalistički predestinirano i mogućnosti su različite. Koju izabrati? Politika, sa svojim izborima, za filozofiju je predmet kritičkog prosuđivanja, razlučivanja istine od neistine, čovječnog izbora od nečovječnog, u svjetlu teorije o historijskom iskustvu svijeta. Ako iz toga slijede rješenja koja, u okviru datog stanja stvari, izgledaju nerealna, krivo je dato stanje a ne filozofija. Putovanje spoznatom pravom cilju ne mora trajati kao biblijski *Exodus*, tj. da izumre nekoliko generacija dok narod stigne u „Obećanu zemlju“, jer poznati pravac kretanja cilju štedi putnike od prakticističkog tumanaranja pustinjskim bespućem.

Beograd, 28. 3. 2001.

A Note on the Changes We Voted for

Summary: In the paper the events in Serbia are analyzed in the light of two theoretical concepts of social change – “reform” and “transition”. The first concept is used for understanding the emergence and dynamics of Milošević’s regime which selectively “reformed” the Titoist legacy of politocratic rule. The October changes in Serbia made possible the process of transition from authoritarian to democratic society. On the way of this transformation going beyond simple “reform” there lie numerous challenges. One of them is the necessity to depoliticize society, i.e. to enable the autonomy of various spheres of social life. The other is to avoid an absolutization of national sovereignty since in the Balkans it always results in a confrontation of ethnic collectivities which view their own state as the exclusive instrument of securing their liberties and rights.

Key words: reform, transition, democracy, communism, politocracy, nationalism, patriotism, individual.

KONTINUITET
ILI DISKONTINUITET?

Mirjana Vasović

Fakultet političkih nauka

Beograd

Promene u Srbiji – promena predznaka

Rezime: U izlaganju se kritički raspravlja o mogućnostima sagledavanja, kako perspektiva tako i ograničenja, dosadašnjih socijalno-političkih promena u Srbiji sa stanovišta „opozicionog“ političkog ili politizovanog intelektualnog pristupa. Ukazuje se na tendenciju da se o promenama (kontinuitetu ili diskontinuitetu) raspravlja u smislu puke promene političkog predznaka, a ne na osnovu poređenja različitih političkih programa. Ono što nedostaje jeste mogućnost sagledavanja prethodnog političkog perioda u kontekstu jasno i pozitivno definisanog, alternativnog, projekta budućeg razvoja ovog društva.

U drugom delu izlaganja ukazuje se na konkretne ideologizacijske „efekte“, tj. stranpu-tice, ovakvog pristupa. Ukratko, ilustracije radi, opisuju se neki od stereotipnih načina tematizovanja političkih i društvenih procesa, tj. specifične i prepoznatljive „teorije“ o društvenoj stvarnosti, u čijem kreiranju i diseminaciji učestvuje i intelektualna javnost. Navedeni primeri pokazuju da se neki obrasci političke kulture ovog društva u dužem periodu nisu promenili uprkos promenama političkih sistema i režima.

Gljučne reči: političke promene, politička kultura, politički projekti, intelektualna javnost, socijalna psihologija.

Počecu jednom konstatacijom: ovaj skup, posvećen socijalnim i političkim promenama u Srbiji, organizovan je – prerano. Ne mislim time da osporim važnost proteklih događaja, pa ni sveopšti utisak da se „naša (oktobarska) revolucija“ zaista dogodila.¹ Ne mislim ni da bi se ovaj protekli period mogao smatrati nedovoljno dugim za izvođenje zaključaka o prirodi i dubini eventualnih promena. Moja konstatacija zasnovana je na uverenju, koje i tok ove rasprave potvrđuje, da tema *promene*, ni na planu političkog delovanja, niti u smislu racionalne refleksije o stanju u društvu – još nije ni stavljena na dnevni red. Sa ovakvom konstatacijom moramo da se složimo ako želimo da raspravljamo o kontinuitetu ili diskontinuitetu, ne u smislu puke *promene političkog predznaka*, već na osnovu *poređenja različitih političkih programa*. Ono što nam nedostaje

¹ Štaviše, činjenica da „miran“ karakter ove „revolucije“ u poslednje vreme postaje sve nasilniji, samo me uverava u ispravnost ovakvih ocena.

jeste mogućnost sagledavanja prethodnog perioda u kontekstu jasno i *pozitivno* definisanog, alternativnog, projekta budućeg razvoja ovog društva. Činjenica da takav projekat do sada nije formulisan, kako od strane novih vlasti, tako ni od strane intelektualnih poslenika, obesmišljava ovakvu raspravu u celini.

Na političkoj, kao i na intelektualnoj, sceni, naime, ne događa se, u ovom času, mnogo više od onoga što je „običan“ narod – više gonjen teškim životnim nevoljama nego usmeravan jasnim političkim vizijama – na proteklim izborima manifestovao: da nije više za „one“, nego za „ove“; da generalno nije više za „negativan“, već za „pozitivan“ (društveni, ekonomski i politički) „saldo“; da je odlučno određen „protiv“, mada ne i za neko osvešćeno „za“. Neosporno je da je upravo na talasu ove *negativne* energije Demokratska opozicija Srbije uspela da osvoji vlast i sruši režim koji je, putem represije, održavao monopol na svojevrsnu (mada nikada dovoljno jasnu) definiciju državnih i nacionalnih interesa (i, znatno transparentniji, odabir sredstava za njihovo ostvarivanje). Dugogodišnje sveopšte propadanje društva i države je bilo tako očigledno, a njegovi efekti tako bolni za sve, da ni opoziciji nije bio potreban neki jači i ubedljiviji politički argument u osporavanju „takve politike“, osim upornih nastojanja da ubaci klipove u sve njene točkove. Međutim, činjenica da, ni po dolasku na vlast, ona nije ponudila neki jasan i jedinstven, bar minimalan, program oko koga bi bilo moguće postići nacionalni konsenzus, lišava nas danas bilo kakvog „repera“, ili reference, u odnosu na koje bismo mogli da tematizujemo do sada ostvarene ili anticipirane promene.

Ja vidim dve osnovne grupe razloga za nemogućnost (ili odsustvo volje) da se jedan takav – alternativan, a pozitivan – politički i društveni projekat danas u Srbiji formuliše.² Deo tih razloga je nasleđen i „objektivne“ je prirode: leži, pre svega, u činjenici da država još uvek nije u stanju ni da reši pitanje svojih granica, a narod (nacija), sledstveno tome, pitanje svog identiteta (kao političke zajednice), pa otuda i problem jasnog određivanja državnog, tj. nacionalnog interesa koji bi bio osnova takvog programa. Drugu grupu razloga čine oni „subjektivne“ prirode, a sadržani su u ograničenjima vezanim za ustrojstvo i funkcionisanje same Demokratske opozicije Srbije. Kao konglomerat većeg broja stranaka različitih, pa i suprotnih, programskih opredeljenja, odnosno „dogovorna koalicija“, DOS zasniva svoje političke aktivnosti na stalnom „usaglašavanju“ i balansiranju stavova (najčešće, pre i mimo institucija) gotovo o svakom *pojedinačnom* društvenom ili političkom problemu. Stoga, jedina moguća osnova njegovog *jedinstvenog* „programskog“ nastupa ostaje inercija „*opozicionog*“ političkog (i propagandnog) delovanja, što je, inače, najupadljivije obeležje politike u ovom, „postrevolucionarnom“, periodu. U tome ima nečeg (i teorijski) očekivanog. Naime, „opozicioni program“ sa kojim nove vlasti danas nastupaju pred političkom javnošću čini se kao potencijalno najuspešnija strategija obezbeđivanja i daljeg učvršćivanja raširene „*nespecifikovane podrške*“. Pošto se narod i opre-

² Mada ih, sigurno, ima više.

delio na osnovu obećanih promena, a ne specifičnog programa, valja pokazati da DOS ispunjava svoja obećanja. Težište se zato stavlja na generalno naglašavanje diskontinuiteta u odnosu na raniji period; distanciranje i podvlačenje nepomirljivih različitosti u odnosu na prethodni sistem; i pokušaje da se na svaki način ospori i moralno raskrinka bivši režim. *Promena* kao takva – manje-više isprašnjena od sadržaja – ostaje osnova njihovog legitimiteta.³

Neobična sličnost u („programskom“) pristupu našoj društvenoj i političkoj stvarnosti odlikuje srbijanske političare i intelektualce. Taj pristup može slikovito da se izrazi uz pomoć dve, danas uobičajene (u političkom i intelektualnom diskursu podjednako zastupljene) floskule: a) „Ne biti ‘miloševićevac‘“ („svaka sličnost sa Miloševićem je samo slučajna“); i b) „Biti kao i sav ostali (‘demokratski’) svet“. Oba „programska“ stava usmeravaju obe pomenute strane u sličan (politički, odnosno intelektualni) čorsokak.

Pod a). Najupadljivija javna demonstracija pomenute strategije „opozicionog“ političkog delovanja koalicije na vlasti jeste gotovo ritualno „određivanje“ u odnosu na Miloševića prilikom svakog političkog „poteza“ koji se preduzima. Taj ritual postaje neizbežan sastavni deo današnjeg „postrevolucionarnog“ folklor. Štaviše, neophodnost stalnog „određivanja“ u odnosu na Miloševića i distanciranja od perioda njegove vladavine uvodi sadašnju vlast u neku vrstu „magijskih radnji poništavanja“. Ova metafora opisuje tendenciju da se diskontinuitet pre naglasi tako što će se nediskriminativno osporiti sve što je (i, ne manje važno, svako ko je) na bilo koji način u vezi sa prethodnim režimom. „Krizni štabovi“ i kadrovske čistke – od direktora preduzeća do direktora osnovnih škola – samo su najekstremniji izraz ovakve tendencije. Pojava je, međutim, daleko složenija. Kako su za period vladavine prethodnog režima, hteli mi to da priznamo ili ne, vezana ne samo loša politička rešenja i zloupotrebe, već i realno postojeći društveni i politički problemi sa kojima svaka vlast, kad-tad, mora da se suoči i da ih rešava, ovakva legitimaciona strategija (bez pozitivnog političkog programa razvoja društva, zasnovanog na jasnim ciljevima, poštovanju nacionalnih i državnih interesa i realnoj proceni mogućnosti njihovog ostvarivanja) nužno vodi u političke improvizacije i voluntarizam. Pošto se gorući politički problemi, ipak, ne mogu „sakriti pod tepih“ (bio on i „opozicioni“) imamo situaciju da DOS, javno nastavljajući sa istom retorikom, neretko, „ispod žita“, primenjuje slična ishitrena rešenja (rampe na administrativnoj granici sa Crnom Gorom, „slučaj“ ICN-Galenike, samo su neki od karakterističnih primera).

Ovakav pristup našoj političkoj stvarnosti, kako smo se i na ovom skupu mogli uveriti, nije deo samo političkih aktivnosti i diskursa. Deo naše intelektualne elite, takođe, sklon je preuzimanju ovog, opozicionog ili reaktivnog, obrasca u

³ Štaviše, postaje očigledno da svaki pokušaj otvaranja pitanja specifičnih sadržaja obećanih promena, tj. konkretnih rešenja za pojedine političke i društvene probleme, može ozbiljno da ugrozi dosovsko jedinstvo, a time i vlast. Zato pitanje da li će se DOS raspasti postaje pitanje od krucijalne političke važnosti.

analizi i tumačenju političkih procesa. Razlog tome je, s jedne strane, sama činjenica da je ova elita, u jednom značajnom delu, i personalno poistovećena sa političkom. Međutim, ovakav intelektualni nastup ima i svoja osobena socijalno-psihološka ishodišta. „Postrevolucionarna“, afektivno pregrejana i izrazito politizovana, društvena klima, naime, ne dozvoljava ni jednom članu društva, pa ni intelektualcima, da ostanu „neutralni“. Socijalni pritisak koji nalaže „opredeljivanje“, karakterističan za ovakve društvene situacije, suviše je jak da bi mu se odolelo. Intelektualna zajednica u nas je, inače (iz istih razloga) u poslednjih deset godina bila izrazito politizovana: biti „antimiloševićevac“ je predstavljalo „socijalnu ulaznicu“ za srbijanske intelektualne krugove onih koji „drže do sebe“ (uostalom, kao i za jedan značajan deo međunarodnih političkih, intelektualnih i „fondacijskih“ krugova). Ne sporeći doprinos intelektualaca demokratskim promenama u nas (šta više), moj je utisak da je ovakvo delovanje, neretko, išlo na uštrb intelektualne objektivnosti i analitičnosti. Hipoteka „miloševićevštine“ i „nacionalizma“ koja je srbijanskom intelektualcu stalno visila nad glavom, uslovljavala je neku vrstu permanentne autocenzure⁴ što se odražavalo i na pokušaje objektivnog razmatranja socijalnih, političkih i ekonomskih uzroka svega što se u ovih deset godina dešavalo. Politički rizičan, ali intelektualno lagodan, status „opozicionara“ rezultirao je, stoga, tumačenjima zasnovanim na mnoštvu stereotipija, „ad hoc“ hipoteza i „teorija“ zdravorazumske provenijencije koje su, po pravilu, završavale u nekom obliku psihološkog redukcionizma. Najpopularnije teorije socijalne uzročnosti ovde najčešće su bile rukovođene tzv. „fundamentalnom greškom atribucije“⁵ i svodile se, uglavnom, na karakter Miloševića i članova njegove porodice ili, još češće, na – „srpski mentalitet“.

Uhvaćeni u „ralje antimilošević-izma“, intelektualci, kao i političari danas, takođe, propuštaju da iznesu svoje viđenje *poželjnih* ciljeva i pravaca društvenog razvoja uopšte; da ih uporede, potom, sa konkretnim načinima na koji su oni u prošlosti i sada shvatani i rešavani; i da, na taj način, pokušaju racionalno da sagledaju realne tokove i stvarne domete izvršenih *promena*. Ono što je dozvoljeno pragmatičnom političaru, ipak, nije onome ko pretenduje na istinu. Na intelektualnom planu, ista ova tendencija vodi u logičku grešku zaključivanja *od posledica ka uzroku*. Katastrofalni *ishodi* Miloševićeve politike uzimaju se kao osnova za „poništanje“ dobrog dela društvene i političke stvarnosti, tj. realnih, a nerešenih pitanja ove države i društva koja su davno pokrenuta. Nedovoljna diferenciranost političkog i intelektualnog delovanja uslovljava, pored toga (kako je i današnja diskusija pokazala) da se prilikom analize često daje prednost

⁴ U tom maniru i danas se u nekim intelektualnim, NGO i političkim krugovima svako isticanje državnog ili nacionalnog interesa proglašava za nacionalizam; poziv na odbranu zemlje, nediskriminativno, povezuje sa ratnim zločinima; vojska sopstvene države, u propagandne svrhe, naziva „psima rata“; a legitimni autoritet države izjednačava sa – „autoritarnošću“. Da ne govorimo o nategnutim tezama o potrebi „demokratske kontrole“ vojske (!?), ili preterani „objektivizam“ državnih predstavnika u spoljnopolitičkim kontaktima.

⁵ Tendencija da se pri tumačenju uzroka nečijeg ponašanja (ili neke pojave, događaja) potceni važnost situacionih determinanti, a preuveliča uticaj dispozicionih karakteristika aktera.

vrednosnim sudovima nad sudovima istine; da se ne pravi razlika između „izvo-ra“ i „poruke“ (što je odlika dogmatske svesti); da se, uprkos tvrdoglavosti činje-nica, zadržava isti, unapred postavljen, „opozicioni“ eksplanatorni okvir (u koji se nove informacije samo uklapaju, a ako se ne uklope, analitički nekorektno se „razjašnjavaju“); ili da se „zapada“ u idejni nihilizam i negatorstvo.⁶

Umesto da ponude autonomne projekte društvenog razvoja, intelektualci se usmeravaju na delovanje novih nosilaca vlasti sagledavajući ga u istoj, „opo-zicionoj“, paradigmi, tj. sameravajući njegovu sličnost ili odstupanje od obraza-ca Miloševićeve vladavine. Određenje u odnosu na Miloševića postaje, tako, ne samo merilo svake politike, već i merilo istinitosti i, čak, moralnosti. Imajući u vidu ovu podudarnost, možemo, s pravom, da zaključimo (parafrazirajući profesora Puhovskog⁷) da ovo danas ne može da se označi kao post-miloševićevska, već, još uvek, i samo kao *anti-miloševićevska* era.

Pod b. „Biti kao i sav ostali (normalan, demokratski) svet“ predstavlja drugu opštu odrednicu koja kôla u intelektualnoj javnosti – oko koje ćemo se svi, bez problema, načelno složiti. Problem iskrsava onog trenutka kada valja objasniti šta se pod tim („normalnost“, pa i „demokratija“ u našim okolnostima) podrazu-meva. Bez osmišljenog programa demokratskog razvoja i jasnog definisanja prioritetnih interesa društva i države, naši političari u svom delanju podsećaju na aktere one anegdote o slepcima i slonu: čega se ko prvo i nasumice dohvati, to uzima kao stožer svoje ideje modernističke reformacije, demokratizacije i „nor-malizacije“ društva.⁸ Osim toga, stalno insistiranje na „povratku u međunarodnu zajednicu“ – bilo to kroz učlanjenje u EZ, Partnerstvo za mir, NATO, itd., oko čega, takođe, nema uvek saglasnosti – ostaje samo predizborna floskula ukoliko se ne zna (i ne objasni ovom narodu) šta mi zapravo tražimo u njoj.

Za intelektualne poslenike, nekritičko i neosmišljeno inkliniranje standardi-ma „normalnog sveta“ nosi sobom dodatno iskušenje, kojeg su političari, uglav-nom, lišeni. Prihvatiti norme međunarodne zajednice, naime, ne mora da znači ništa drugo (ili više) nego ponašati se onako *kako ona očekuje* od nas. Uverili

⁶ „Ništa se nije, niti može promeniti“. Razmatranje socijalnih i političkih promena koje je naš „Oktobar“ doneo (i, posredno, pitanja kontinuiteta-diskontinuiteta), međutim, mora biti zasno-vano na ozbiljnim analizama kako negativnih (ishoda), tako i pozitivnih (političkih ciljeva, sredstava) elemenata „miloševićevske“ politike, ako već hoćemo da se držimo „opozicione“ paradigme. Da li postoje neki realni i legitimno „otvoreni“ problemi ove države i društva, pre i izvan Miloševića, ili ih je sve Milošević izmislio? U čemu se oni sastoje? Ako nisu ti koje je on istakao kao primarne, koji su? Ako postoje neki koji su važniji, da li ih je i on rešavao i kako ih je rešavao? Da li su bili legitimni ciljevi, interesi, sredstva? Da li postoje neki drugi načini na koji se oni mogu rešiti? Itd.

⁷ Da period „tranzicije“ na ovim prostorima sve do sada nije bio period postkomunizma, već antikomunizma.

⁸ Očigledan primer predstavljaju mnoge ideje novog ministra prosvete o reformi školstva, u cilju „približavanja Evropi i demokratskom svetu“: od smanjivanja obima gradiva iz nacionalne istorije, do skraćivanja školskih časova na 30 minuta.

smo se, međutim, tokom ovih deset godina, da su „očekivanja“ koja je „međunarodna zajednica“ ispoljavala u odnosu na ponašanje svih aktera balkanske drame najčešće bila nejasna i nekonzistentna, upravo zato što su često bila diktirana pragmatičnim političkim razlozima.⁹ Za deo međunarodne političke zajednice, očigledno, proglašavanje „kraja ideologije“ nije označilo samo kraj „hladno-ratovskog“ nadmetanja, već eliminisanje *vrednosti* iz političke igre uopšte; to znači, prepuštanje tokova istorije ogoljenom i stihijnom političkom pragmatizmu. Deo naše političke elite, takođe, smatra da je, opravdano prilagoditi se ovakvom stanju stvari, pošto je to, u sferi „umeća mogućeg“, najefikasniji put.¹⁰ Ali, pred intelektualnu elitu, od koje se očekuje da ponudi „smernice“ i bude „korektiv“ društvenog razvoja (a to znači da kreira implicitne ili eksplicitne „ideologije“ o društvu *usklađene sa osobenostima socijalnog sistema u kojem živimo*) to se postavlja kao problem koji nije samo etičke prirode. Ako takav sistem vrednosti ne bi bio ponovo ubačen „u igru“, a naša elita se rukovala samo očekivanjima „međunarodne zajednice“, bila bi u svom idejnom delovanju – kao, uostalom, i političkom – „osuđena“ na beskrajni i kapriciozni konformizam.

* * *

U svom dosadašnjem izlaganju bavila sam se, pre svega, pitanjem da li je uopšte moguće, polazeći od opisanog „opozicionog“ (ili politizovanog) intelektualnog polazišta, analizirati perspektive ili ograničenja socijalno-političkih promena u Srbiji. Osvrnula bih se, međutim, sasvim ukratko¹¹, na neke njegove idejne „efekte“, tj. stranputice. Imam u vidu konkretne načine tematizovanja političkih i društvenih procesa, tj. sadržaj i prirodu nekih specifičnih i prepoznatljivih „teorija“¹² o društvenoj stvarnosti u čijem kreiranju i diseminaciji, itekako, učestvuje i naša intelektualna javnost. To su, najčešće, obrasci mišljenja ili kognitivne predstave koji se primenjuju u tumačenjima uzročnosti aktuelnih događaja. Kao idejni (ideološki) „filteri“ koji „pročišćavaju“ informacije „o ljudima i događajima“ oni ne samo da, u prenosnom smislu, „konstruišu stvarnost“ već, utičući na stavove i uverenja svih pripadnika političke zajednice, mogu i „opipljivo“ da je determinišu i menjaju. Upornost sa kojom se pojedini od ovih obrazaca reprodukuju i održavaju „na ovim prostorima“ u poslednjih pedeset godina (uprkos promenama političkih sistema i režima) ukazuje da su oni nešto više od puke greške u procesu intelektualnog zaključivanja, ili propagandnog sredstva koje se koristi u cilju osvajanja vlasti; to znači, da predstavljaju, možda, kolektivne reprezentacije već ugrađene u temelje ovdašnje političke kulture.

Navešću samo neke od ovih „tema“ koje su kontinuirano prisutne u okviru naše političke kulture.

⁹ U senci „globalizacije“ ponovo je aktualizovan sukob između pragmatizma i vrednosti.

¹⁰ Raskol na našoj političkoj sceni između političkog pragmatizma Z. Đinđića i „legalizma“ V. Koštunice odražava, upravo, istu ovu dilemu.

¹¹ Pošto je to tema posebnog, većeg, rada.

¹² „Kognitivnih reprezentacija“, socijalnih mitova ili stereotipa, kako ih god nazvali.

Tema političkog diskontinuiteta – Politički razvoj društva poima se, nužno, kao diskontinuiran proces i to je praćeno više-manje nasilnim „intervencijama“ u političku kulturu. Konkretno, to se ispoljava kroz negiranje (tj. radikalno osporavanje, diskreditovanje, „poništanje“) svakog doprinosa političkih prethodnika razvoju društva. Sledstveno tome, svaka nova politička generacija nastoji da radikalno (nasilnim ili propagandnim sredstvima) utiče na promenu uverenja, stavova, pretpostavki i preovlađujućih vrednosti članova političke zajednice. Ne postoji pojam *pozitivne* političke tradicije i nasleđa, evolucije ili reforme (koji bi ukazivao na „istoričnost“ političke svesti) već samo ideja „permanentne revolucije“. Takođe, umesto predstave o periodičnoj smeni vlasti kao smeni različitih političkih projekata, a u okviru kontinuiranog političkog razvoja društva, u političkoj svesti ostaje delatna metafora nove vlasti kao Feniksa koji može izrasti samo iz pepela političkih prethodnika.¹³

Tema političkog monopola – predstava o politici kao monopolisanom prostoru, što u suštini označava težnju ka ukidanju svake politike. Nastojanje da se ospori, diskredituje i (simbolički ili stvarno) „poništi“ svaki *konkurentski* politički program, odnosno (što ima isti efekat) da se „zaposedne“ celokupan politički prostor.¹⁴ Ili se odbacuje ideja političkog pluralizma u celini (kao u doba bivše socijalističke Jugoslavije)¹⁵ ili je to zamisao o „političkom pluralizmu bez političke konkurencije“ (period od 1990. do danas). Ova „tema“ i danas je aktuelna. Mada se ideja pluralističke i konkurentne demokratije (koegzistencije kompetitivnih političkih programa) načelno prihvata, implicitno ili eksplicitno se zastupa monopol kako na ponuđenu interpretaciju društvene stvarnosti i globalne ideje o načinima rešavanja društvenih problema, tako i na donošenje konkretnih političkih odluka.¹⁶ U osnovi, ovo je generalna „tema“ političke netolerancije.

Personalizam u političkom mišljenju – Personalizam u osmišljavanju političkih procesa predstavlja, inače, karakteristiku „primitivnog“ ili nezrelog političkog mišljenja. Pošto mala deca nisu u stanju da usvoje apstraktne pojmove (vlada, društvo, država) oni politiku i političke procese poimaju samo preko konkretnih ličnosti

¹³ Ja ovde ne govorim o objektivnim tokovima i osobenostima političke istorije koji su mogli usloviti ovakvu predstavu političkog razvoja društva, već samo o njihovim efektima na političku svest, na „raširenu i zajedničku interpretaciju političke situacije“ članova političke zajednice..

¹⁴ U ovom delu se pozivam na teze S. Samardžića koji koristi pojam „ciničnog pluralizma“ ili vladavine posredstvom zaposedanja (uništavanja) političkog prostora. Vid. „Levica i desnica kao politički surogati“, u: *Argumenti za Srbiju*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Beograd, 2000.

¹⁵ U svom poznatom istraživanju posleratnog sistema i političkog razvoja bivše Jugoslavije Košunica i Čavoški iznose rekonstrukciju nastanka i osobenosti ovakve ideje u okviru naše političke kulture, tj. opisuju „period uspostavljanja jednog posebnog oblika političkog pluralizma koji od početka pokazuje tendenciju kretanja u pravcu stranačkog monizma“. Košunica, V. i Čavoški, K. *Politički pluralizam ili monizam*. Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1983.

¹⁶ Karakterističan primer su skupštinske rasprave o nacrtima zakona u kojima se, po pravilu, ne usvaja ni jedan amandman koji podnesu poslanici opozicije.

(tako da i u svom govoru o vlasti koriste zamenice „on“ ili „oni“). Među odraslima ovakav način osmišljavanja politike predstavlja regresivan vid političkog mišljenja. On je karakterističan ili za manje obrazovane socijalne grupacije (kada su politički problemi i procesi suviše složeni da bi mogli da ih razumeju) ili za situacije kada su uverenja pojedinaca angažovana do nivoa strasti ili mržnje. Personalizam u političkom mišljenju u našoj političkoj kulturi ima oba ova ishodišta.¹⁷

Teorija zavere i proganjanja kao dominantna teorija socijalne uzročnosti – U teoriji atribucije ona se određuje kao generalizovano uverenje da svi složeni (posebno, zastrašujući) istorijski, politički i društveni procesi imaju relativno jednostavna objašnjenja. U nas se ispoljava kao rašireno verovanje u krajnje jednostavnu uzročnost katastrofičnih političkih događaja koji su uticali na sudbinu društva. Teorija zavere uvek se izražava posredstvom socijalnog mita koji ukazuje na to da se sva zla ovog sveta mogu se pripisati mahinacijama male grupe zaverenika. To je, naravno, potkrepljeno verovanjem u mogućnost radikalnih rešenja za pogibeljnu situaciju u kojoj se društvo našlo: odlučna akcija protiv određene, prepoznatljive i prokažene, grupe „izopštenika“ omogućiće kolektivno spasenje, tj. kvalitativno različit (i bolji) politički i društveni poredak. Ovakve, pojednostavljene, teorije socijalne uzročnosti uvek su praćene diseminacijom stereotipa (o političkim protivnicima, rivalskim grupama i sl.).¹⁸

Predstava o opoziciji kao inherentno *nelojalnoj* – Prema Olmondu i Verbi (1963), razvijena demokratska kultura počiva, između ostalog, na osećanju (ili stavu) interpersonalnog poverenja koje je od esencijalne važnosti za poštovanje demokratskih pravila igre¹⁹. „Opozicija se mora posmatrati kao *lojalna* opozicija, koja vas neće uhapsiti ili pogubiti ako im predate političku moć, već na koju se možete osloniti da će se ponašati u okvirima zakona i recipročno vam ustupiti vlast ako vaša strana dobije sledeće izbore“²⁰. Ova pretpostavka demokratske političke kulture u nas sve do danas nije zadovoljena. Naprotiv, po pravilu, prevlađujuća uverenja o političkoj manjini su bremenita nepoverenjem. Ona

¹⁷ „Opsednutost“ Miloševićem (kao nekada Brozom), bilo kao predmetom obožavanja ili mržnje (što su dve strane iste „autoritarnosti“) najekstremniji su primer ovakve personifikacije politike.

¹⁸ Širenje i (zlo)upotreba stereotipa (kao neopravdanih generalizacija i osobnih teorija uzročnosti korišćenih u političke svrhe) na ovim prostorima, u poslednjih desetak godina, posebna je tema. Ovde ću navesti samo stereotipe o „velikosrpskoj opasnosti“, o osobenom „srpskom nacionalnom karakteru“, o „nacifikaciji Srbije“, o „totalitarizmu“, o samo-opažanju Srba kao „nebeskog naroda“, o „sveprisutnom agresivnom nacionalizmu u ovoj sredini“ – što je sve, ako se oslonimo na iskustvene podatke istraživanja i naučnu, racionalnu, argumentaciju – umesto na puki, politički motivisan, „impresionizam“ – relativno lako pobiti. Međutim, psiholozi odavno znaju da stereotipiziranje ne služi racionalizaciji društvene stvarnosti, već njenoj ideologizaciji.

¹⁹ Vid. Almond, G. & Verba, S.: *The Civic Culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton University Press, Princeton, 1963.

²⁰ Prema: Inglehart, R. *Culture Shift*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1990., p. 23.

se ne posmatra kao politički konkurent sa alternativnim ili korektivnim programom uređenja društva i države, već kao „izopštenik“ iz političke zajednice – na koga se ne primenjuju principi i merila moralne i pravne pravednosti, ili parlamentarizma. Izrazi „kompromitovana“, ili „nekonstruktivna“ opozicija prisutni su u političkom (i skupštinskom) diskursu 2001. u istoj meri kao što su bili u periodima 1990-2000. i 1944-1949. Za ondašnji kao i za današnji parlamentarni život karakteristično je da se ne osporavaju samo politički argumenti koje opozicija iznosi, već i njeno *pravo* da uopšte učestvuje u političkom životu.²¹

Tema revolucionarne pravde – „Revolucionarnom pravdom“ se, u socijalno-psihološkom smislu, označava pravda koja je zasnovana na očekivanjima masa, pri čemu su ta očekivanja zasnovana na datom (upravo promenjenom) odnosu političkih snaga. Tako, u okviru ovakvog pojma pravde, ono što jeste postaje ono što treba da bude: pravedno nije ništa drugo do ono što odražava aktuelnu distribuciju moći. Princip revolucionarne pravde, u različitim oblicima, primenjivan je u prvom posleratnom periodu u bivšoj Jugoslaviji. Mada se, uobičajeno, pod tim podrazumevaju masovna streljanja na osnovu „prekog suda“, revolucionarna pravda je, u stvari, najčešće preuzimala oblik osuda za dela „protiv naroda i države“ koja su sadržavala veoma neodređene inkriminacije, ili čak bila definisana po principu analogije²². Socijalnopsihološka suština ovog principa sadržana je u njegovoj nameni „opravdavanja“ diskriminacije ili eliminacije snaga koje su upravo ostale u „političkoj manjini“. On se primenjuje, da upotrebim citat iz knjige Koštunice i Čavoškog (mada ga oni koriste u nešto drugačijem kontekstu), kada se „...usled izmenjenih društveno-političkih okolnosti, nađe potreba da treba proglasiti krivim i kazniti nekoga koji je društveno opasan, jer smeta sprovođenju novih ciljeva koji su diktirani izmenjenim društveno-političkim prilikama“.²³ Princip revolucionarne pravde primenjivan je i po preuzimanju vlasti od strane Miloševića (posebno na Kosovu), a, po mom mišljenju (bez obzira na različita tumačenja) primenjuje se i danas.²⁴ Tačnije, danas na našoj političkoj sceni postoji sukob između zagovornika principa revolucionarne pravde i principa legaliteta.

Tema (partijske) lojalnosti – Lojalnost ili „podobnost“ kao kadrovski kriterijumi bili su u ovoj političkoj kulturi uvek od značaja – i opet su aktuelni.²⁵ „Krizni štabovi“, koji niču kao pečurke posle kiše, osnovna su egzekutiva ovakve politike

²¹ Obično, ukazivanjem na „grehove iz političke prošlosti“: „Videli smo mi kako ste to vi radili“, i sl.

²² Vid. Koštunica, V. i Čavoški, K. Isto, str. 136 i dalje.

²³ Prema: Koštunica, V. i Čavoški, K., Isto, s. 143.

²⁴ Imam u vidu pojavu masovnih hapšenja predstavnika bivše vlasti, pod inkriminacijama prilično neodređenog karaktera („zloupotreba službenog položaja“, što neodoljivo podseća na dela „špekulacije i sabotaže“ iz posleratnog perioda bivše Jugoslavije), uz prejudiciranje i javno izricanje presuda preko medija i pre suđenja – što se sve, pri tom, od strane aktuelne vlasti, prikazuje kao ispunjenje predizbornih obećanja.

²⁵ O moralno-političkoj podobnosti u samoupravnom socijalizmu, kao i o periodu Miloševićevog režima ne moram posebno ni da govorim.

danas. Postoje, međutim, bar još dva idejna oblika u kojima se ova tema ova-
ploćuje: idejna borba protiv „ostataka miloševićevštine“ (koja se, kako vidim,
vodi i u okviru ove intelektualne rasprave) i, u javnosti izuzetno prisutna i etički
naglašena, tema „prevrtača“ (ideološkog konvertitstva). Postoji izvesna proti-
vrećnost u pristupu ovoj „temi“: istovremeno se kritikuje kadrovska politika nove
vlasti (po kriterijumu partijske lojalnosti) i zagovara eliminisanje „starih režims-
kih kadrova“ (po kriterijumu nepodobnosti). Pri tom, u osnovi političko pitanje
predstavlja se kao, u osnovi, moralno. U suštini, aktualizovanje ove „teme“,
izražava dilemu svih pobedničkih političkih partija u periodu učvršćivanja vlasti:
opredeliti se između manjeg broja „posvećenih“ pristalica – i masovne, mada
konformistički motivisane, podrške.

* * *

Ovim sam htela da ilustrujem (polazeći od svog, socijalnopsihološkog, sta-
novišta) neke načine tematizovanja pitanja promena u periodu posle 5. oktobra.
Ovi primeri, međutim, istovremeno pokazuju da se „preko noći“ može promeniti
vlast, ali nikako – obrasci političke kulture.

Beograd, 8. 5. 2001.

Changes in Serbia: The Change of Sign

Summary: The paper critically discusses the strategies of analyzing perspectives and li-
mitations of social and political changes in Serbia from the standpoint of an “oppositional”
political or politicized intellectual approach. The tendency is noted to understand the
changes (continuity or discontinuity) merely as a change of the political sign rather than
on the basis of comparing different political programs. What is lacking is a possibility of
viewing the previous political period in the context of a clearly and positively defined, al-
ternative project of the future development of this society.

In the second part of the paper some concrete ideologizing “effects” or more precisely
blind alleys of such an approach are presented. For example, some of the stereotypical
ways of thematizing political and social processes are described, i.e. specific and reco-
gnizable “theories” of social reality in whose creation and dissemination the intellectual
public also participates. The examples show that some patterns of the political culture of
this society have not changed for a long period of time in spite of changing political sys-
tems and regimes.

Key words: political change, political culture, political project, intellectual public, social
psychology.

Laslo Sekelj

Institut za evropske studije

Beograd

Prinudna demokratizacija kriminalizovane države

Rezime: U septembarsko-oktobarskom političkom prevratu građani Srbije učinili su neophodni iskorak iz neoboljševičkog autoritarizma i na taj način stvorili pretpostavke za preobražaj autoritarnog u demokratski poredak. Time su stvorene samo pretpostavke za započinjanje procesa političke, ekonomske i socijalne transformacije jugoslovenskog i srpskog društva u moderno društvo i državu. Nažalost, realnost Srbije i SRJ je takva da su principi liberalno-demokratske države za sada ostali samo puka predizborna obećanja DOS-a. Nakon prevrata ostali su netaknuti funkcionalni mehanizmi starog sistema, uključujući organizovani kriminal kao dominantni ekonomski faktor. Od samog procesa strukturnog preobražaja sistema vlast je zapravo odustala: umesto toga, ona je po pravilima igre nasleđenog sistema sprovela vlastitu kadrovsku politiku, funkcionalizovala državu, medije i institucije.

Ključne reči: demokratija, država, društvo, strukturne reforme, kriminalizacija, kadrovska politika, klijentelizam, etnički nacionalizam.

U svim evropskim komunističkim zemljama 1989-1990. odigrala se promena poretka. Po raširenom mišljenju, u Evropi se na 200-godišnjicu pada Bastilje odigrala nova liberalna (Kiss, 1993: 5; Ackerman, 1992; Fukuyama, 1990) ili liberalno-nacionalna (Nodia, 1992 :3) revolucija. Nesporan je njen anti-komunistički karakter, naročito ako se pod „komunizmom“ podrazumevaju razne varijante boljševičkog poretka, uključujući i „realno-egzistirajući socijalizam (Beyme, 1994). Takođe je opšte mišljenje da se radi o procesu prelaska iz autoritarnog poretka u demokratski, da je reč o veoma komplikovanoj, slojevitoj i suprotno prvobitnim nerealnim očekivanjima dugotrajnoj i trnovitoj socijalnoj promeni (Goralcyk, 1995: 143-144; Offe, 1994).

Ono što se u centralno-evropskim zemljama odigralo 1989, u Srbiji se desilo tek oktobra 2000-te godine. Zašto? Odgovor na ovo pitanje pokušao sam da dam u jednom svom ranijem tekstu (Sekelj, 1998); ovde ću ponoviti polazišnu tezu. Demokratski poredak nije moguć sve dotle dok se ne uspostavi temeljni

društveni konsenzus na osnovu čvrsto utemeljene političke zajednice. Pretpostavka toga je prevazilaženje etničkog shvatanja nacije bilo revolucionarnim političkim shvatanjem nacije utemeljenim u francuskoj revoluciji ili liberalnim konceptom građanstva kao primarnog u odnosu na kulturno-etničko shvatanje nacije. U jednonacionalnim državama kao što su Mađarska, Poljska, Češka, Francuska, itd. političko shvatanje nacije nije nikakav problem: svaki državljanin je Mađar, Čeh, Poljak, Francuz, a ono malo pripadnika manjina su pripadnici jezičkih ili kulturnih manjina koji se u odnosu na političko shvatanje nacije nalaze u isto takvoj relaciji kao što je – po liberalnom modelu – nečija religiozna pripadnost javno-pravno zaštićena privatna stvar svakog pojedinca. Otuda je 1989-1990. u Mađarskoj, Poljskoj, Češkoj i Sloveniji politička zajednica već bila stvorena. Te zemlje ulaze u proces političke i ekonomske transformacije na pretpostavkama političke zajednice. Za razliku od ovih zemalja države naslednice SFRJ ili SSSR-a, kao i nacionalno heterogene Slovačka, Rumunija i Bugarska, slom komunizma dočekuju sa dve ili više pre-političke zajednice na etničkoj ili etničko-religioznoj osnovi. Etnička pripadnost i to po principu *ius sanguini*, a ne državljanstvo i prihvatanje zajedničkih temeljnih vrednosti je merilo pripadnosti zajednici. U tim zemljama, a Srbija i SR Jugoslavija su sve do septembarsko-oktobarskih događaja spadale u ovaj tip zemalja – etnicitet je isključiva, dominantna ili bitna matrica politike i tim posredovanjem najznačajnija determinanta procesa socijalne, ekonomske i političke transformacije. Otuda je Miloševiću uspelo da nametne pravila političke igre i to ne samo u smislu kako se vlast legitimise nego, u prvom redu, šta je sadržaj i svrha reprezentativne demokratije i izbornog nadmetanja. Naime, sve do drugog kruga opštinskih izbora decembra 1996. jedino političko pitanje u SRJ bilo je srpsko nacionalno pitanje. S obzirom da je Milošević čvrsto držao u svojim rukama državu i bio oličenje stvaranja državnosti u toku procesa raspada Jugoslavije, tzv. demokratska opozicija (Demokratska stranka, Demokratska stranka Srbije, Srpski pokret obnove, i niz manjih stranaka) je neprestano pokušavala na nacionalnom pitanju da preotme Miloševiću primat ubeđujući birače da je ona, a ne Milošević, pravi reprezent nacionalnih interesa. Pri tome, one nisu postavljale pitanje pripadništva političkoj zajednici na osnovu građanstva već, kao i dominantna matrica vezana uz Miloševića – na etničkoj osnovi. Otuda su i takozvane demokratske stranke bile na isti način etničke stranke kao SPS, SRS ili Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara. Na taj način, Miloševiću je uspelo da između sebe i svih opozicionih političara napravi temeljnu distancu: Milošević je bio državnik, a svi su oni „političari“ u pežorativnom značenju te reči.

Obaranje Miloševićevog režima putem izborima legitimisane skupštinske i predsedničke većine bilo je moguće tek onda kada su politički akteri izašli iz začaranog kruga etničke države, nacije i religije kao faktora koji određuju građanima podobnost za uključivanje u političku zajednicu. Na ovaj način stvorene su pretpostavke (ali samo pretpostavke) za započinjanje procesa političke, ekonomske i socijalne transformacije jugoslovenskog i srpskog društva u moderno

društvo i državu. Kada je srpska opozicija, prvi put, uverila građane da predstavlja alternativu politici Miloševića i SPS-a, ona je ne samo dobila izbore – već je i stvorila nužne, ali ne i dovoljne pretpostavke za tranziciju od virtualne avnojevske Jugoslavije ka modernoj liberalnoj državi. Doduše, za ovo socijalno sazrevanje političkim akterima u Srbiji bilo je potrebno 10 godina. Deset godina srpska opozicija bezuspešno je tragala za „srpskim Havelom“: najzad ga je dobila, onda kada je, prvi put, uverila građane da ima nosioca alternativne politike Miloševiću i SPS-u. Alternativnost te politike bila je upravo u (1) napuštanju do tada dominantne etničke matrice politike, tj. isključivanja i uključivanja u političku zajednicu i (2) u obećanom programu strukturnih reformi političkog i ekonomskog sistema, zapravo celokupnog društva i države.

Zahvaljujući izbornoj pobedi Vojislava Koštunice i DOS-a, i načinu na koji je ona ostvarena, Srbiji je ukinuta međunarodna izolacija i time stvorene mogućnosti da zakorači na put modernizacije. Ali, Srbija, odnosno SRJ, mora kao i svaka druga zemlja trećeg talasa demokratizacije da prođe kroz proces „prinudne demokratizacije“. Takozvani treći talas demokratizacije u Evropi nakon Drugog svetskog rata suočava se sa opštim problem transformacije autoritarnog poretka u demokratski. Kontekst je dakle daleko širi nego Istočna Evropa (Diamond, 1990: 48-49). Sa druge strane, ne radi se samo o nekritičkom preuzimanju jednog konkretnog i – za kritičku teoriju – problematičnog pojma demokratije („polovična demokratija“ ili u kod drugih autora „minimalna demokratija“), već o tome da niti jedan od ova tri talasa demokratizacije nije bio rezultat slobodnog izbora. Mađarski politički teoretičar Atila Ag (Agh) nazvao je ovaj proces „prisilnom demokratizacijom“. *Pobeđeno društvo ili mala zemlja koja želi da se uključi u međunarodnu zajednicu prisiljena je od strane ovog činioca da se demokratizuje, tj. da se prisilno prilagodi spolja nametnutim pravilima igre*. Devedesetih godina izvršen je pritisak na Istočnu Evropu, 1970. godine na Južnu, a još ranije na Nemačku i Italiju. Prisilna demokratija, zaključuje Ag, pojavljuje se u Mađarskoj i celoj Istočnoj Evropi u sledeća tri institucionalna oblika: 1) magloviti demokratski poredak, 2) klijentelizam, 3) paralelno, neformalno javno mnjenje. (Agh, 1992: 3, 11-13) Iz toga sledi jedno sasvim suženo formalno shvatanje demokratije – višepartijski izbori, privatno preduzetništvo, garantije za strane investitore i pravna sigurnost investicija, minimalno poštovanje individualnih ljudskih prava i povinovanje zahtevima vlade SAD u okviru njenog shvatanja uloge Amerike kao jedine svetske sile. Manipulativna pozadina „slobodnih“ izbora, nepostojanje ni približno jednakih šansi izbornih konkurenata prihvatljiva je ako je rezultat jaka vlada koja vodi politiku komfornu ciljevima SAD i Evropske Unije. S obzirom da je za proces političke transformacije potreban spoljni legitimitet („prinudna demokratija“), manipulativni i nedostajući elementi unutrašnje legitimacije nadoknađivani su presudom od strane pobednika u hladnom ratu („Zapada“) da je novouspostavljeni poredak „demokratski“. Iz tih razloga se i pojam demokratije, kako na nivou američke spoljne politike tako i političke nauke prilagodio (za spoljnu upotrebu) ovoj realnosti polovične ili minimalne demokratije. Iz toga

možemo da zaključimo, da Srbiji, kao i prethodno zemljama uspešne tranzicije, sledi jedan put društvene promene nametnut spolja, dakle nešto daleko šire od zahteva za saradnju sa Haškim sudom i isporučenja okrivljenih. Ta prinuda ima i svoje dodatno opterećenje: svaka vladajuća garnitura Srbije koja će postupati komforno globalnim ciljevima politike SAD, proglašiće se demokratskom – bez obzira na njen stvarni učinak i karakter društvenih odnosa koji promoviše.

DOS: predizborna obećanja

Uz puno pompe, na početku predizborne kampanje, avgusta 2000, tada još samo ujedinjena opozicija, današnji režim, izašla je sa programom strukturnih društvenih reformi. U preambuli se naglašava da se radi o jeftinoj vladi, budućim skromnim i poštenim funkcionerima, čiji je jedini cilj rad na opštedruštvenoj dobrobiti: obnavljanje poverenja građana u državu i iskorenjivanje korupcije u upravnim organima i javnim ustanovama:

Prvi dan nove skupštine

„Mi, dolepotpisani poslanički kandidati, koji ćemo činiti parlamentarnu većinu, obavezujemo se da ćemo već prvog dana prvog zasedanja novoizabrane Skupštine izglasati sledećih deset akata u cilju vraćanja poverenja naroda u državu i njene organe:

Prvo, usvojićemo deklaraciju o hitnim pripremama za donošenje novog Ustava, radi otklanjanja postojećeg ustavnog haosa. Nova ustavna i zakonska rešenja biće usklađena sa savremenim pravnim i civilizacijskim standardima, posebno u sferi ljudskih sloboda, zaštite građanskih i manjinskih prava, parlamentarizma, odgovornosti vlada i vladavine prava. Deklaracija će uvažiti potrebu za decentralizacijom države, sa posebnim osvrtom na regionalizaciju Srbije i afirmaciju autonomije Vojvodine i Kosova i Metohije. Istovremeno, propisaćemo zakonsku obavezu za sve nosioce vlasti da prestanu sa selektivnom i diskriminatornom primenom zakona. U formulisanju zakona i vođenju politike rukovodićemo se načelom da je građanima dozvoljeno sve što zakonom nije izričito zabranjeno, a da je vlasti i državi zabranjeno sve što zakonom nije izrekom propisano.

Drugo, donećemo rezoluciju kojom se ukida sadašnja ekonomska i politička blokada Crne Gore, a najviši državni organi obavezuju da odmah otpočnu razgovore sa legitimno izabranim rukovodstvom Crne Gore o karakteru i funkcijama buduće državne zajednice Srbije i Crne gore.

Treće, obavezaćemo buduću Vladu da odmah podnese program konkretnih mera Savetu bezbednosti UN kojim bi se omogućila dosledna primena Rezolucije 1244 o Kosovu, očuvao teritorijalni integritet i suverenitet Srbije, garantovala prava na miran i siguran život svim stanovnicima Kosova i podstakla njegova

integracija u nove demokratske institucije zemlje. Posebno ćemo insistirati da se hitno reši pitanje otetih i ubijenih lica nakon dolaska Kfora.

Četvrto, donećemo zakon kojim ćemo smanjiti broj ministarstava barem za jednu trećinu, ukinuti sva ministarska mesta „bez portfelja“ i ograničiti broj potpredsedničkih mesta na najviše tri. Istovremeno, usvojićemo odluku kojom se smanjuje broj skupštinskih odbora i komisija za jednu trećinu, a osoblje skupštinskih odbora i komisija takođe za jednu trećinu. Odluka će istovremeno obavezivati sve skupštinske odbore i komisije na potpunu javnost u radu, bez izuzetaka.

Peto, donećemo zakon kojim se svim poslanicima i članovima Vlade zabranjuje gomilanje funkcija tokom trajanja mandata. Članovima Vlade mora biti izričito zabranjeno da tokom svog mandata upravljaju privrednim organizacijama (privatnim, društvenim ili državnim). Narodni poslanici i članovi Vlade imaju pravo na članstvo u samo jednom upravnom (nadzornom) odboru privrednih, sportskih, naučnih i drugih društvenih organizacija, ali bez prava na primanje ikakve nadoknade u bilo kom obliku za taj angažman. Svim članovima Vlade biće zabranjeno da koriste službena prevozna sredstva, službena sredstva za rad i prateće državne službe van vremena obavljanja službenih funkcija.

Šesto, izglasaćemo rezoluciju kojom će se nova Vlada obavezati da u roku od sto dana stavi na uvid nadležnim skupštinskim odborima sve tajne policijske dosjeee prikupljene o građanima bez njihovog znanja, osim u slučaju kada se radi o potrebama državnih organa za vođenje krivičnih postupaka u obračunu sa kriminalom. Dokumentacija specijalnih službi koja nema operativnu vrednost biće ustupljena na čuvanje arhivama. Posebnim zakonom, u skladu sa evropskim standardima, biće uređen sistem službene evidencije podataka o građanima u vezi sa bezbednošću i odbranom zemlje. Nadležni skupštinski odbor vršiće redovnu kontrolu sprovođenja ovog zakona.

Sedmo, usvojićemo rezoluciju kojom će svi članovi Vlade i narodni poslanici biti obavezni da objave detaljan pregled svog imovinskog stanja i imovinskog stanja članova najuže porodice na dan stupanja na dužnost, kao i na dan napuštanja dužnosti. Narodni poslanici i članovi Vlade biće obavezni da javno evidentiraju poklone, novčane priloge i donacije primljene tokom trajanja mandata prilikom službenih poseta, službenih kontakata i obavljanja ostalih javnih funkcija.

Osmo, donećemo rezoluciju kojom se od Narodne skupštine Republike Srbije zahteva da odmah obustavi primenu onih zakona koji proizvode ogromnu društvenu štetu Srbiji i njenim građanima; da stavi van snage sadašnje zakone o informisanju i o univerzitetu, a umesto njih proglasiti važećim prethodne zakone do donošenja novih; da ukine zakon o „oduzimanju neobrađenog zemljišta seljacima“ i zakon o „predsedničkim privilegijama“; da obustavi primenu sadašnjeg zakona o privatizaciji do donošenja odgovarajućih izmena po hitnom postupku. Istovremeno, odmah će biti ukinuta taksa za izlazak iz zemlje.

Deveto, odabraćemo jednu renomiranu, nezavisnu revizorsku kuću koja će biti zadužena da izvrši reviziju budžeta i obavi temeljan pregled finansijskog poslovanja Skupštine i Vlade tokom prethodnih mandata i da podatke o eventualnim nenamenskim izdancima, zloupotrebama, malverzacijama i prekomernim trošenjima učini javnim. Ova firma će istovremeno dati svoj predlog na osnovu kojeg će Skupština i Vlada usvojiti propise za sprovođenje maksimalne štednje u poslovanju ovih javnih institucija (racionalizacija voznog parka, reprezentacija, opremanje kabineta i ostalih službenih prostorija, itd.).

Deseto, Skupština će formirati nezavisnu komisiju eksperata koja će preispitati i obnarodovati sve relevantne dokumente i audio-video zapise koje je sadašnja vlast držala u tajnosti, a odnose se na vođenje unutrašnje i spoljne politike Srbije i Jugoslavije u periodu 1987-2000. godine, kao i sadržaj svih razgovora i pregovora visokih državnih funkcionera koji su predodredili sudbinu nacije u ovom razdoblju“.

Prvih 100 dana nove Vlade

Obavezaćemo novu demokratsku Vladu da u prvih 100 dana svog mandata iznese na skupštinsku raspravu i na javnu dabatu predloge ključnih sistemskih zakona. Svaki od dole navedenih zakonskih predloga mora biti u potpunosti usaglašen sa važećim zakonodavstvom Evropske unije, a sačinice ga naši pravници i ekonomisti, u saradnji sa ekspertima OEBS i drugih relevantnih međunarodnih organizacija. Skupštini će u naznačenom roku biti predloženi sledeći zakoni:

1. Paket reformskih ekonomskih zakona
2. Anti-korupcijski zakon
3. Zakon o vojsci i policiji
4. Zakon o sudovima i sudijama
5. Zakon o javnom tužilaštvu
6. Krivični zakon i zakon o krivičnom postupku
7. Zakon o javnom informisanju
8. Zakon o Univerzitetu
9. Zakon o lokalnoj samoupravi
10. Paket izbornih zakona

Prva godina nove Vlade

1. Vraćanje Jugoslavije i Srbije u svet
2. Radikalne ekonomske reforme
3. Smanjenje javnih rashoda
4. Uvođenje stabilnog novca
5. Obnova poverenja u finansijski sistem i reforma banaka

6. Finansijska podrška makroekonomskim reformama
7. Liberalizacija cena
8. Reprogramiranje spoljnog duga
9. Spoljnotrgovinska liberalizacija
10. Privatizacija
11. Nova agrarna politika
12. Obezbeđenje socijalne i zdravstvene sigurnosti građana
13. Početak velikih investicija u infrastrukturu

„Kandidat DOS za mandataru republičke vlade Zoran Đinđić u ponedjeljak je izjavio da će prioriteti nove demokratske vlasti biti uspostavljanje pravne države i borba protiv korupcije. Istovremeno s tim, rekao je on na prvom predizbornom skupu DOS u Šapcu, biće i izrada nacionalnog programa protiv siromaštva i bede.“ (B92 vesti za 11. 12. 2000)

„Demokratska opozicija Srbije je u utorak uveče održala predizborni skup u Pančevu na kome je predstavljen program rada buduće vlade, u slučaju da DOS pobjedi na izborima, javlja reporter Radija B92. Oni su izneli osnove programa buduće vlade Srbije, i kao najvažnije izdvojili regionalni razvoj, vraćanje nadležnosti opštinama, zavođenje reda u Srbiji, pre svega reda u vlastima. Najavljeno je i formiranje organa koji će kontrolisati vlast, obećan je i program pomoći preduzećima, njihova konsolidacija, a zatim i privatizacija.“ (B92 vesti za 12. 12. 2000)

A šta je urađeno?

Prvo: Ni prvog ni stotog ni dvestotog dana, ništa nije urađeno na promeni ustava, uključujući autonomiju Vojvodine i regionalizaciju Srbije. Kada je u pitanju nivo SRJ, to nije krivica DOS, ali jeste kada je reč o decentralizaciji, autonomiji, vladavini prava, zaštiti građanskih prava, odgovornoj vladi i parlamentarizmu. Kao i načelan stav „da je građanima dozvoljeno sve što zakonom nije izričito zabranjeno“ i prethodna načela liberalne države ostalo su na nivou pukih fraza. Jedino je u proceduru pušten zakon o manjinama.

Drugo i Treće: ispunjeno.

Četvrto: Srpska vlada ima sedam potpredsednika. Na početku svog mandata obećavala je da će sprovesti u život predizborno obećanje u vezi sa smanjenjem administracije, personala, itd. Do sada, koliko je poznato, na delu je kraj procesa primanja na desetine hiljada novih zaposlenih, što imenovanih rukovodilaca, što administrativnih službenika u obe vlade i po opštinama i gradovima. U tom pogledu istakla se diplomatija, koja je povećala broj ambasada umesto da ih smanji adekvatno zaduženosti, siromaštvu i veličini ove zemlje. Naravno i, ambasadora sve istaknutih prvoboraca, kumova, rodbine i inih koji na dvome-sečnom večernjem kursu stiču znanja za ovaj posao (u Nemačkoj dve godine).

Peto: Od obećanog zakona nema ništa. Članovi vlade gomilaju naveliko funkcije i ne zna se da su se odrekli honorara od članstva u upravnim odborima.

Šesto: Od obećane rezolucije nema ništa, a u policiji je jedna frakcija Miloševićeve DB zamenila drugu (i gazdu), a veza policija-organizovani kriminal-ekonomija je ostala netaknutom, što priznaje i potpredsednik Mihailović. Uvid u tajne policijske dosjee niko više ni ne spominje, ali ni nadzor javnosti nad policijom.

Sedmo: Neki su dali na uvid javnosti svoje imovno stanje, neki ne. Od evidentiranja poklona, honorara i (skrivenih) prinadležnosti nema ništa.

Osmo: Delimično ostvareno

Deveto: O delatnosti revizorske kuće javnosti nije ništa poznato, kao i njenim predlozima uštede budžeta: gospoda ministri se voze istim crnim limuzinama, a diplomatija nadalje besomučno troši: Mnogo više se daje na troškove apsolutno nepotrebne diplomatije (200 miliona DEM) nego na preko potrebne lekove.

Deseto: Prazno obećanje. Najmanje polovini članova Politbira DOS-a bilo bi više nego neprijatno čeprkanje po prošlosti. Isto tako, isti ljudi („intelektualci“) koji su svojevremeno uzdigli Miloševića sada su bliski ili se trude da budu bliski novoj vlasti.

Prvih 100 dana nove vlade: Donet je jedino Zakon o lokalnoj samoupravi. Kozmetički prepravljen stari. Sistem ostao nepromenjen.

Prva godina nove vlade: najviše izgleda na pozitivno ostvarenje, ali je još prerano za donošenje sudova.

DOS na vlasti: država kao plen

DOS je na saveznom, pokrajinskom, gradskom i opštinskom nivou na vlasti 6 meseci, a formalno, na republičkom upravo ističe prvih 100 dana. S obzirom da je republički premijer Đinđić svoje samonaimenovanje na tu funkciju, dve nedelje pre republičkih izbora, pravdao potrebom da nova vlada bude oformljena još pre izbora da bi stupila u dejstvo odmah sledećeg dana nakon izbora, prvih 100 dana je zapravo i na ovom nivou već podavno isteklo.

Mi smo poznavali i nasilnije i autoritarnije vlasti i vlade pre DOS-a, ali ne i batatije. S obzirom da je DOS vlast bez opozicije i to na svim nivoima, to je logičan rezultat. Ne začuđuje ni ulizivački karakter državnih medija. Čovek zaista ne zna da li su bili degutantniji pod Miloševićem ili pod Đinđićem. Sve to, zajedno sa delatnošću super-vladinih organizacija, ne može da zabašuri sledeće činjenice:

1. U Srbiji se živi lošije nego pre 5. oktobra, a mnogo lošije nego pre 23. decembra.

2. U pojedinim segmentima društva – pre svega u socijalnim funkcijama države – u zdravstvu, školstvu, nauci, situacija je katastrofalna.

3. Osnovni privredni subjekt je sa politikom povezani organizovani kriminal.

4. Nedostaje bilo kakva ozbiljna reforma: pravosuđa, vojske, policije, školstva, zdravstva, političkog sistema, univerziteta, javne i državne uprave,

5. Paket reformskih ekonomskih zakona je samo delimično poznat javnosti. Iz onoga što se zna, i s obzirom na stepen kriminalizacije države i ekonomije – oni će imati kao završni efekat još dublju kriminalizaciju ekonomije i države. Ovome nas uči iskustvo Rusije, Rumunije, Makedonije, Bugarske i mnogih drugih zemalja u tranziciji. Ako je praksa liberalne države da su činovnici stalni, a političari se smenjuju, naša dosadašnja praksa, a iskustvo drugih nam ukazuje da nam je to i obećana svetla budućnost – je da kriminalci ostaju, a političari se smenjuju.

6. Sistem je samo kozmetički promenjen, došlo je jedino do radikalne zamene ljudi. Ali, ne svih. Karijeristi, konformisti, ulizice, kao i svugde drugde u Istočnoj Evropi, ostali su na svojim položajima, a poneki su i napredovali. Tako je osoba koja je kao sudija-pojedinac Trećeg opštinskog suda u Beogradu autora naučne monografije osudio za krivično delo klevete, tj. delikt mišljenja 1997. godine, što se čak ni u Brozovo vreme nije dogodilo, postao je pod Miloševićem zamenik, a sada ga je DOS postavio za predsednika istog suda i to među prvih pet imenovanja u sudstvu.

DOS nije stvorio ovakvu situaciju: ono što je navedeno pod 1-3 je nasleđeno. Ali današnja vlast demonstrira svoju bahatost time što isključivo po partijsko-kumovskoj logici imenuje rukovodioce u javnom sektoru. Kao i robove u antičkom Rimu, zaposlene u javnom i državnom sektoru niko ni za šta ne pita: najveći deo zaposlenih lišen je elementarnih prava na participaciju u upravljanju i na osnovnu socijalnu sigurnost. Imamo arogantnu, ekstremno skupu i veoma rasipnu vladu s obzirom na opštu bedu i siromaštvo koje nam nudi kao ostvarenje svog programa i predizbornih obećanja o srednjoevropskom standardu i mogućnosti poštene i fer zarade za sve.

Umesto radikalne promene sistema, DOS zadržava sistem i radikalno menja kadrove. Politbiro ili kadrovska komisija odgovarajućeg nivoa zaseda i doneše odluku, a državna institucija je bespogovorno sprovodi i pri tome je dužna da očite promašaje proglašava za upravo genijalna rešenja. Drugo sredstvo republičke vlade je demagogija i ideologija prekog suda. Tako umesto da se na hapšenju i eventualnom procesu protiv Miloševića generacije pravnika uče kako je uvedena pravna država, premijer, ministri i deo štampe proglašavaju osumnjičene krivim, izriču im presude i prete novim hapšenjima. Što se kriminala tiče, i onih sa i onih bez državnih funkcija, uopšte više nije izvesno da će lopovima biti oduzeto bilo šta od onoga što su ukrali, a da će kriminalci odgovarati. U tom pogledu, ništa se nije promenilo od 5. oktobra: i nadalje postoje šleperi kojima carina (i danas apsolutno najkriminalizovaniji segment državne uprave) ne prilazi, i nadalje se korupcijom legalizuje sve, siledžije se podjednako bahato ponašaju kao i pre. Policije nema nigde da štiti građane, niko ne gradi sa dozvolom, a ako

je suditi po opštini Novi Beograd, novu dosovsku vlast i njene odbornike apsolutno ne interesuje činjenica da je njihova opština grad-đubrište, da su svi kanali začepljeni, da se besomučno uništavaju i uopšte ne obnavljaju zelene površine i slični komunalni problemi.

U septembarsko-oktobarskom političkom prevratu građani Srbije učinili su onaj neophodni iskorak iz neoboljševičkog autoritarizma i na taj način stvorili pretpostavke za preobražaj autoritarnog u demokratski poredak. Na ovaj način stvorene su pretpostavke (ali samo pretpostavke) za započinjanje procesa političke, ekonomske i socijalne transformacije jugoslovenskog i srpskog društva u moderno društvo i državu.

Nažalost, realnost Srbije i SRJ je takva da su principi liberalno-demokratske države zasada ostali samo puka predizborna obećanja DOS-a. Ono što imamo u stvarnosti su netaknuti funkcionalni mehanizmi starog sistema, uključujući organizovani kriminal kao dominantni ekonomski faktor. Umesto vlade stručnjaka i administracije koja je politički neutralna i kompetentna, na sva četiri nivoa vlasti (lokalna, pokrajinska, republika i savezna država) imamo shvatanje države kao plena (od čega je lakrdija sa ambasadorskim mestima samo vrh ledenog brega), ekstremni klijentelizam, drugim rečima reprodukciju svih mehanizama prethodne partijske države samo što je broj stranaka povećan. Od samog procesa strukturnog preobražaja sistema, vlast je zapravo odustala: umesto toga, ona je po pravilima igre nasleđenog sistema sprovela vlastitu kadrovsku politiku, funkcionalizovala državu, medije i institucije.

Postavlja se pitanje da li su i građani Srbije, Koštuničini i DOS-ovski glasači na dva izborna nadmetanja na četiri nivoa, takođe odustali od promene sistema. Oni su septembra, oktobra i decembra prošle godine glasali za promenu sistema, a ne za puku promenu upravljača na osnovama starog sistema. DOS je vlast bez opozicije, sa svojim „kadrovima“ na svim mestima lokalne, pokrajinske, republičke i savezne vlasti i to na svim mestima, od portira do direktora. Oni koji su glasali za DOS, sigurno nisu glasali za to da ova mala, siromašna i prezadužena zemlja zameni jedne nekompetentne ambasadore i atašee drugim nekompetentnim ambasadorima i atašeima, samo različite partijske pripadnosti, kumovske ili rođačke podrške. Oni su glasali za to da se smanje, a ne da se povećaju troškovi države i lokalnih vlasti. Oni sigurno nisu za to glasali da se sekretarice i drugo pomoćno osoblje dosovskih lidera, njihovi partijski drugovi, saborci, kumovi, rođaci i prijatelji preimenuju u pomoćnike i zamenike ministara, načelnike, samostalne referente i savetnike (na republičkom, pokrajinskom i lokalnom nivou) – na osnovu šumarskog i inog staža kao najvažnije kvalifikacije. Građani Srbije nisu glasali za to da se dosovski političari namesto SPS-JUL-SRS nađu u upravnim odborima državnih firmi i fondova po starim pravilima igre: debela lova za nikakav i često nepostojeći rad. Niko nije glasao za DOS i dvostrukog nosioca izborne liste, Vojislava Koštunicu, za to da karijeristi, oportunisti i ulizice, a istovremeno apsolutno nekompetentni za funkciju koju obavljaju, ostanu na svojim

funkcijama ili čak da napreduju. Novine nas svakodnevno izveštavaju o smeni dobrih rukovodilaca ali sa pogrešnom partijskom knjižicom i o uspešnim „preletačima“ sumnjivih sposobnosti, prošlosti i još sumnjivijeg morala. Građani su glasali za to da policija, naročito Državna bezbednost (DB), bude podvrgnuta parlamentarnoj i vanparlamentarnoj kontroli i da najzad počnu da obavljaju svoj posao. Umesto toga, jedna frakcija Miloševićeve UDBE zamenila je drugu, a funkcionisanje policije i DB ostalo je nepromenjeno: ništa se nije promenilo u pogledu šverca cigareta, nafte i robe široke potrošnje, reketiranja, trgovine narkoticima i oružjem. Vladavina prava spada u ključna predizborna obećanja DOS-a.

U najboljem stilu kadrovskih komisija nekadašnjeg Socijalističkog Saveza, DOS kadruje li kadruje. DOS je obećavao da neće biti revanšizma kada dođe na vlast. I zaista nema revanšizma, samo što su sva rukovodeća mesta u Srbiji izdelfjena po ključu među strankama nekadašnje opozicije a današnjeg režima i one postupaju sa školama, bolnicama, preduzećima, javnim i komunalnim službama, ustanovama i preduzećima kao sa svojom privatnom prćijom. Umesto da zaposlene stave u položaj da biraju ili u najmanju ruku da u punoj meri učestvuju u biranju svojih rukovodilaca, lideri i liderčići postavljaju svoje ljude u „svojim“ firmama, kao da se radi o njihovoj dedovini, a ne o opštem dobru i javnom vlasništvu.

DOS ipak nije najgori

U pozitivnu stranu vladavine DOS-a treba upisati, na prvom mestu, povratak države Srbije samoj sebi. Srbija je najzad postala građanskom državom iz čije političke zajednice se niko ne isključuje zarad etničke pripadnosti. Doduše, vidna je tendencija klerikalizacije države i ona direktno dovodi u pitanje ovu tekovinu septembarsko-oktobarskih događaja. Drugi ogromni veliki plus DOS-a, odnosno savezne vlasti je povratak Srbije u svet i veoma umereno i vešto vođenje politike spram Juga Srbije i crnogorskog separatizma. Naravno, kada bismo mi imali diplomate i diplomatiju to bi se pretočilo i u znatno pozitivnije držanje međunarodne zajednice u odnosu na jugoslovenski dug i neophodne humanitarne pomoći zdravstvu (uključujući i plate osoblja), školstvu, penzijama, socijalnoj pomoći. DOS je olako insistirao na tome da će se nakon njegove izborne pobeđe, sve promeniti na bolje. U Srbiji se sada lakše diše, ali stepen razočaranosti novom vlašću je, opravdano, veoma visok. To se, međutim, ne odnosi na Vojislava Koštunicu, čiji rejting je stabilno veoma visok i što je još bitnije, njegov negativni rejting je danas mnogo manji nego pre šest meseci. Uostalom građani Srbije su samo za njega i glasali: on je bio nosilac liste DOS na oba izborna nadmetanja. Srbija ima krajnje autoritarni i nedemokratski izborni zakon, a koji jako pogoduje partijskim liderima – jer oni, a ne narod bira poslanike – i otuda oni sami nemaju nameru da ga menjaju. Posledica toga da su građani tri puta birali Vojislava Koštunicu, uključujući i srpske skupštinske izbore i otuda njegova odgovornost pred biračima i za ono što drugi, tj. vlada Srbije, radi nezavisno od

njega. A građani Srbije su sva tri puta, zaokružujući listu DOS i ime njenog nosioca, glasali za promenu sistema, a ne za puku zamenu jednih „kadrova“ drugim „kadrovima“.

Legitimaciona osnova nove vlasti nisu njena dela, ili ne u prvom redu, nego antimiloševićizam. Ta negativna legitimaciona osnova ima ograničeno vremensko trajanje i to uprkos delovanju profesionalaca za propagandu uvezenih iz Amerike. Ni ti, za naše prilike basnoslovno skupo plaćeni PR- agenti, ne mogu da nedelovanje prodaju kao delovanje. Zapravo, daljnje odlaganje strukturne reforme sistema, a za šta je preduslov dekriminalizacija države, tim pre je hitno potrebna jer iskustva zemalja u tranziciji pokazuju da nakon promene prethodnog sistema uspostavljeno stanje ima tendenciju da postane permanentno. Uostalom, dugogodišnje iskustvo politologa potvrđuje Rokanovu hipotezu, postavljenu na osnovu analize država koje su prošle kroz proces demokratske transformacije u Evropi nakon Drugog svetskog rata – da su odmah nakon promene sistema uspostavljeni novi konstitutivni elementi veoma teško promenljivi i postaju trajni institucionalni temelji novog poretka (Rokkan, 1970). Imajući na umu ovu iskustvenu činjenicu, kao i to da Srbija i SRJ prolaze takođe i kroz proces prinudne demokratizacije, što znači da spoljašnji faktor nije zainteresovan za demokratiju ili dekriminalizaciju države već za jaku vladu i politiku komfornu interesima SAD, situacija u Srbiji je zapravo alarmantna: Ako se nešto veoma brzo ne dogodi na planu strukturnih reformi i sa time povezane dekriminalizacije države *postojeće stanje će postati trajno stanje*.

Beograd, 28. 4. 2001.

Literatura

- Ackerman, Bruce. (1992), *The Future of Liberal Revolution*. New Haven and London: Yale University Press.
- Agh, Attila. (1992), „A kenyszerdemokracia paradoxonjai.“ *Tarsadalmi Szemle*, december. 47(12): 3-14.
- Beyme, Klaus von. (1994), „Ansätze zu einer Theorie der Transformation der ex-sozialistische Länder Osteuropas.“ In: Wolfgang Merkel, Ed. *Systemwechsel 1. Theorien, Ansätze und Konzeptionen*. Opladen: Leske+Budrich, 141-172.
- Diamond, Larry. (1990) „The Paradoxes of Democracy“. *Journal of Democracy*. Summer. 3(1): 48-60.
- Fukuyama, Francis. (1990) *The Last Man*.
- Goralcyk, Bogdan. (1995), „Post-communist challenges: an attempt of identification“. In: Bogdan Goralcyk, Wojciech Kosteci, Katarina Zukrowska, eds. *Transformations of postcommunist states 1989-1994*. Warsaw: Polish Academy of Sciences, 143-156.
- Nodia, Ghia. (1992), „Nationalism and Democracy“, *Journal of Democracy*. October. 3(4): 3-22.
- Offe, Claus. (1994), *Der Tunnel am Ende des Lichts*. Frankfurt, etc: Campus.

Kiss, Janos. (1993), „Reform es foraradalom koezoett“. *Vilagossag*, November. 34(11): 5-19.

Rokkan, Stein. (1970), *Citizens, Elections, Parties: Approaches to the Comparative Study of Develepment*. Oslo: Universitetforlaget.

Sekelj, Laslo.(1998), „Nacionalizam i demokratija: tri tipa transformacije u Istočnoj Evropi.“, *Nova srpska politička misao*, 5 (2-3): 189-212.

Forced Democratization of a Criminalized State

Summary: In the September-October overturn the citizens of Serbia took the necessary step out of the neo-Bolshevik authoritarianism, thus creating preconditions for the transformation of the authoritarian order into a democratic one. However, these are just pre-suppositions for initiating the process of political, economic and social transformation of the Yugoslav and Serbian society into a modern society and state. Unfortunately, the reality of Serbia and FRY is such that the principles of the liberal democratic state have remained nothing but empty pre-election promises of the DOS. After the overturn the functional mechanisms of the old system, including organized crime as the dominant economic factor, have remained intact. The new government has actually given up the structural transformation of the system. Instead it has followed the rules of the game of the inherited system, redistributing important offices and placing the state, the media and institutions under its control.

Key words: Democracy, state, society, structural reforms, criminalization, personnel policy, clientelism, ethnic nationalism.

Dokica Jovanović

Filozofski fakultet

Niš

Legalitet ili diskretna odbrana nacionalizma

Rezime: Osnovno pitanje koje je postavljeno u ovom tekstu glasi: da li je dosledno praktikovanje legaliteta, koji je uspostavio prethodni režim, od sadašnje vladajuće garniture u Srbiji, posle izborne smene legitimno? Odgovor ne bi mogao biti pozitivan zato što je čitav pravni poredak bio uspostavljen kao fasadni demokratski poredak. Institucije su delegitimizovane tako što se u njima nije odlučivalo, u njima se nisu stvarno donosili zakoni. Zemljom je, realno, upravljao sam Milošević uz pomoć sopstvene nomenklature, čak, mimo zakonom propisanih pravila koja je usvajala Skupština po njegovom diktatu. Taj legalitet je bio zasnovan na decenijskoj nacionalističkoj politici, koja je usloвила unutrašnju društvenu krizu, a potom i duboku kriminalizaciju institucija i društva. Nacionalističku politiku su podržavale i skoro sve opozicione političke partije. U tom smislu na legalistički kontinuitet se može gledati kao na kontinuitet nacionalističke politike. Sa druge strane, poslednjim izborima u društvu je načinjen otklon od tradicionalističkih, kolektivističkih vrednosti prema orijentaciji ka progresu. Utoliko legalistički kontinuitet nije legitiman.

Gljučne reči: legitimitet, legalitet, nacionalizam, etnički ekskluzivizam, kontinuitet, diskontinuitet, država (kriminalizovana).

Država se poznaje po pravima koja brani. O njenoj prirodi se sudi, pre svega, po onome šta ona doprinosi ljudskoj sreći.

Herold Laski

Od onog časa, sa kraja devete decenije minulog veka, kada je boljševizam, kao politički projekt, potrošio sopstvenu supstancu, u Srbiji je, takođe, nastupila kriza dotadašnjeg političkog sistema. Raspadanje sistema je, istovremeno, usloвило i raspadanje pravnog poretka. Ako je legalitet najvažnije sredstvo (oruđe) kojim barataju politički akteri, onda nestajanje postojećeg legaliteta dovodi u pitanje i samu organizaciju političkog sistema. Njihova borba za uspostavljanje legaliteta je, u stvari, borba za politički opstanak. Ako se taj vakuum ne popuni gubi se uporište za političku akciju. Ili, ona postaje nelegalna. Zato je nastojanje da se

uspostavi legalitet prirodna reakcija političkog aktera. Međutim, pravo pitanje se postavlja u ovoj ravni. Da li će legalitet biti zasnovan na legitimitetu? Ako je zasnovan na legitimitetu, o kakvom se legitimitetu radi? I, konačno, najteže pitanje, da li će pravo biti u saglasju sa pravičnošću?

Nema opšteprihvaćenog određenja pojma legitimitet, kao osnovnog pojma političke filozofije. Za ovu priliku se možemo složiti sa konstatacijom da legitimitet pretpostavlja konsenzus o tome šta je opšte dobro, što, dalje, obavezuje zajednicu da bude brižna prema posebnom dobru svake grupe i pojedinačnom dobru svakog pojedinca. „To jest, ja imam prava koja su sastavni deo moje ličnosti kao člana društva; i ja cenim državu, kao osnovni instrument društva, po načinu kojim ona teži da mi obezbedi suštinu ovih prava. Razume se u naknadu za to i ja imam prema njoj dužnosti. *Meni su data prava da mogu obogatiti zajednički život. Ali ako se ova prava ne realizuju, imam prava da kritikujem državu pretpostavljajući da je njena volja uperena drugim ciljevima a ne opštem dobru* (kurziv – Đ.J.). (...) Ako vidim da ona omogućuje pun i bogat život za druge, potpuno je opravdana moja težnja da doznam da li je ovaj bogati i puni život dostupan i meni. Jednom reči, ja imam prava na državu, jer sam građanin. Ja imam prava u svakom trenutku na sve potpore koje ona može pružiti mome moralnom biću, i najpotpuniju harmoniju nagona koju mogu postići. *Kao što ja, bez ovih prava, nemam značaja, sem kao rob, tako i država koja propušta da mi ih obezbedi, gubi od svog značaja za mene* (kurziv – Đ.J.).“¹ Ako mi polazi za rukom da pratim ovu misao Herolda Laskija, to znači da su valjani oni zakoni koji izviru iz osnovne ljudske potrebe za društvenim životom, koji, da bi se održao, mora biti organizovan u državno-institucionalnom okviru. Država, tako, unapređuje i brani interes svojih građana. Da bi to mogla činiti ona se služi instrumentom – zakonom (legalitet). Legalitet izvire iz legitimiteta, ovaploćuje se u građaninu i, konačno, vraća se, uvire u legitimitet. „Princip legalnosti u širem smislu (...) zahteva da pravni poredak počiva na određenim humanističkim etičkim vrednostima i političkim principima koje štiti i omogućava da se ostvare približavajući pravo i ‘pravedno’. Taj princip podrazumeva načelo vladavine prava, vladavinu zakona, a ne ličnosti ili tela.“² Govor o pravu podrazumeva govor o pravdi, iako ti pojmovi nikada ne mogu biti identični jedan drugom, već i stoga što su u zakone uvek utkani i interesi dominantnih grupa. Ali, ukoliko su zakoni samo konvencija „najjačih“, ukoliko proizlaze isključivo iz konsenzusom utvrđenog sistema interesâ dominantnih grupa, onda oni ne počivaju na legalitetu. Oni su tada nedemokratski, autokratski, diktatorski, totalitarni... Da bi se pribavila legitimacija pravnom poretku (iako je on manje-više rezultat igre moći) – on mora biti brana (ustava = ustav) svakoj vlasti, koja bi, bez ograničenja koja postavljaju zakoni, pohitala da osvoji apsolutnu moć. Kako političku, tako i ekonomsku. Onda će se

¹ Herold Laski, *Politička gramatika*, I knjiga, preveo s engleskog: Dragomir Ikonić, Geca Kon, Beograd, 1934. str. 39.

² Vojislav Stanovčić, *Legalitet*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 580.

desiti da institucije izgube sadržaj, da se politički sistem degeneriše u fasadni privid, da se građanin zaturi, da se legitimitet traži tamo gde ga nema – u podaniku, da vlastodržac (bez obzira na to na koji se način dokopao vlasti) postane samozvanac.

Pogledajmo kako stoje stvari u Srbiji. Vratićemo se malo unazad. U vreme ratova na području bivše Jugoslavije, pojavio se čitav niz peticijâ, deklaracijâ... kojima se „brane“ i zastupaju kolektivna „prava“ Slovenaca, Muslimana, Hrvata, Srba, Albanaca... Ti dokumenti su svojevrsna interpretacija bratoubilačke klаницe, prema kojima je isključivo „odgovorna“ druga ili treća strana. Nikako se odgovornost ne sagledava i na sopstvenoj strani. Ti dokumenti su i svojevrsna *prolegomena* za novo uspostavljanje legaliteta na svim stranama, u svim novo-rođenim državicama. Ti dokumenti su, dalje, po intonaciji, nedemokratski – ne zastupaju pravâ građanina niti pravâ bilo kojih drugih kolektiviteta ukoliko se ne radi o sopstvenim etničkim kolektivitetima.

Imam pri ruci dva takva dokumenta: *Deklaraciju protiv genocida nad srpskim narodom* i *Drugu deklaraciju o obustavljanju postupka Haškog tribunala protiv dr Radovana Karadžića*. I jedan i drugi su ugledali svetlo dana u Beogradu 1997. godine, prva „o Vaskrsu“, a druga „na Krstovdan“. Štampani su na više svetskih jezika. I jednu i drugu deklaraciju prate potpisi po šezdeset poznatih intelektualaca i javnih delatnika znanih po izrazitoj nacionalnoj orijentaciji (akademika, profesora univerziteta, umetnika...). Obe je blagoslovio i potpisao patrijarh SPC gospodin Pavle. Među potpisnicima *Deklaracije protiv genocida nad srpskim narodom* nailazimo i na imena nekih sadašnjih najviših državnih funkcionera u Srbiji, koji se javnosti predstavljaju kao demokrate građanske orijentacije. Nesporno je da su Srbi bili žrtve zločina koje su nad njima vršili pripadnici drugih naroda. Tačno je da su ubistva i progoni nad Srbima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i, konačno, na Kosovu bili inspirisani nacionalističkim (i šovinističkim) programima hrvatskih, bošnjačkih i albanskih političkih oligarhija. Međutim, tačno je i to da je, u ime „srpskih interesa“, vršen organizovan zločin nad pripadnicima drugih etničkih zajednica. Međutim, o tome u ovim dokumentima nema ni reči.

Evo nekoliko stavova iz ovih deklaracija. *Deklaracija protiv genocida nad srpskim narodom*: „Kroz čitavu svoju istoriju oni (Srbi – Đ.J.) su suočavani s najžešćim oblicima genocida i egzodusa koji su ugrožavali njihov opstanak, a uvek su bili samobranitelji svoje egzistencije, svoje duhovnosti, kulture i demokratskog ubeđenja. (...) Tokom svih tih događaja Srbi su bili na strani humanizma, spasavali su ne samo svoju egzistenciju, nego su bili i brana najezdi uništavanja drugih naroda. Od ranog srednjeg veka Srbi su sa svojim vladarima i crkvenim velikodostojnicima u borbi protiv Turaka bili poslednji bedem odbrane Evrope od najezde Turaka i prodora islama. (...) U procesu razaranja SFR Jugoslavije Srbi su podneli najveće patnje i progon sa svojih istorijskih staništa u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U ovom razdoblju Srbi su izloženi fizičkom

istrebljenju i duhovnom genocidu. Istorija srpskog naroda svedoči i posvedočiće svakom objektivnom čoveku danas i u buduće o veličini njegove duhovnosti.“ Ne nameravam da na ovom mestu polemishem sa ovim stavovima koji pretenduju na status opšteg mesta. Međutim, očigledno je da ovde nema ni reči kritike upućene doskorašnjoj političkoj oligarhiji u Srbiji koja je kreirala zlo nad pripadnicima drugih etničkih zajednica zarad „viših nacionalnih interesa“. Zaključivanje po principu *pars pro toto*, nije ništa drugo do skrivanje jednog dela istine. Ako je istina celina, ovde se onda radi o neistinitom zaključivanju.

U *Drugoj deklaraciji o obustavljanju postupka Haškog trbunala protiv dr Radovana Karadžića* kaže se „(...) da se Haški tribunal za sve vreme ponašao isključivo kao instrument za progon Srba; (...) da manevri Haškog tribunala u poslednje vreme ne mogu sakriti gnusne zločine koje su izvršili Muslimani i Hrvati nad Srbima. (...) Pritisak na Radovana Karadžića u stvari je pritisak na čitav srpski narod. (...) Dr Karadžić uspeo je da sve napore usmeri protiv šovinizma, lokal-patriotizma ali i lažnih zaštitnika Srba i drugih građana koji žive na ovim prostorima. (...) Nije moguće predočiti svu beskrupuloznost onih koji su usmerili svoje napade na uništenje dr Radovana Karadžića s krajnjim ciljem kažnjavanja celog srpskog naroda. (...) Sudbina dr Radovana Karadžića danas jeste sudbina čitavog srpskog naroda.“ Identifikacija vođe sa „celim“ narodom je dobro poznat postupak svake nedemokratski intonirane ideološke doktrine – od izreke onog francuskog suverena „*L'Etat, c'est moi*“, a pre njega, od izreke nastale u osvit srednjeg veka, „*Une foi, une loi, un roi*“, preko programske maksime „*Eine Volk, eine Reich, eine Führer*“, do parole „*Āāēīnōāī īāđīāā, īđīēāāđēāāđā, ēī-īīāđōđēē ē Nōāēēīā*“... I, šta je rezultat? „Uništeno je hiljade sela, desetine gradova, uništen je vekovni trud niza pokolenja, spaljene su i uništene šume, upropašćeni putevi, srušeni mostovi, u prahu i pepelu leže zemaljske riznice koje je sazdao uporni i mukotrpn trud čovekov. Plodno tle zemlje izrovano je fugasnim bombama, minama, raketama, izbrazdano je rovovima i ogoljena je neplodna zemlja, izrovana je zemlja i oskrnavljena trulim leševima nevino ubijenih ljudi. Silovane su žene, ubijena deca – nema gnusobe koju rat nije omogućio, nema prestupa koji se ne pravda ratom. (...) Desetine hiljada obogaljenih vojnika će dugo, do svoje smrti, pamtiti svoje neprijatelje. Pričajući o ratu oni će mržnju preneti deci koja su već vaspitana trogodišnjim svakodnevnim krvavim užasima. Tih godina je mnogo posejano na zemlji mržnje – bogatu će žetvu dati ta setva! (...) Nećemo tražiti krivce dalje od sebe samih. Recimo gorku istinu: svi smo krivi za te prestupe – svi i svako.“³

Nekoliko navedenih primera ukazuju na način uspostavljanja legaliteta u Srbiji, koji je bio na snazi do pred kraj minule godine. Izdvajam dve osnovne linije:

1. Ideologija nacionalnog ekskluzivizma. Ekskluzivizam upućuje na „izuzetnost i posebne osobine“ sopstvene nacije. Zato je ona („naša nacija“) uvek

³ Maksim Gorki, *Neugodne misli*, preveo s ruskog: Mirko Đorđević, Filip Višnjić, Beograd, 1987. str. 16-17.

ugrožena jer je poželjan plen moćnih, ali etički inferiornih nacija. Otuda „zavera“ protiv naše nacije, jednako inspirisana i od Kominterne, i od Vatikana, i od NATO pakta, i od islamskog „fundamentalizma“... Zanimljivo je da ideolozima nije bilo neobično savezništvo između ovih globalnih političko-konfesionalnih „asocijacija“, iako su one, uglavnom, bile neprijateljski orijentisane jedne prema drugima. Naravno, ne može se sporiti neprijateljstvo ovih moćnih sila prema srpskoj državi u određenim istorijskim periodima, ali se razložno može posumnjati u njihovo savezništvo proizvedeno upravo radi uništenja Srbije.

2. Osećanje ugroženosti koja dolazi spolja (bez obzira na to da li je opasnost istinska ili je tek ideološki proizvod) dovodi do jačanja unutrašnje kohezije. U našem slučaju, kohezija („homogenizacija“) je značila „zbijanje redova“ uz dominantnu političku partiju i uz njenog vođu („Samo nas jedinstvo može održati“, odnosno „Samo sloga Srbina spasava“). Pored „zavere svetskih moćnika“, prema aktuelnoj ideološkoj interpretaciji, protiv Srba su se zaverili drugi jugoslovenski narodi i etničke manjine. Srbi su, dakle, bili „prinuđeni“ da učestvuju u odbrambenom, „pravednom“ ratu protiv svih „neprijatelja“ u vreme raspada Jugoslavije.

Iz ovih pretpostavki je politički tumačen legitimitet i izveden legalitet. Objektivno gledano, stanje u zemlji je bilo vanredno i upravo zato je Miloševićev režim kreirao odgovarajući „politički i državno-pravni ambijent“. Šta je taj „ambijent“ značio? Nepoštovanje Ustava i zakonâ je smatrano prirodnim činom, jer je valjalo „čuvati domovinu i razbijati spoljašnju blokadu“. Poštovanjem zakonâ taj naum nije bilo moguće sprovesti u delo. Kršenje međunarodnih (a i unutrašnjih) pravnih normi smatrano je nužnim činom. Da bi taj naum bio izvodljiv, formirani su nelegalni (polukonspirativni) centri političke i finansijske moći. To je, takođe, obrazlagano „višim interesima naroda i njegove države koji se bori za opstanak“. Nelegalni centri moći su uvek polukriminalizovane ili otvoreno kriminalizovane grupacije. Tako je nastupilo stanje pravnog vakuuma, stanje arbitrarnog odlučivanja izvan „institucija sistema“, stanje fasadne demokratije i fasadnog parlamentarizma. Institucije su izgubile sadržaj. „Srbija takođe nije bila klasična diktatura. I tamo je bila sačuvana fasada demokratske države sa pluralizmom, sa izborima i slobodnom štampom. Međutim, i u Srbiji iza te fasade vlast je vršila ‘unutrašnja mafija’ Slobodana Miloševića.“⁴ Ukratko, uz pisane zakone vladalo je bezakonje. Sa jedne strane je održavan privid legaliteta donošenjem prevelikog broja zakona, koji su odmah i zaboravljani i koji nisu bili sprovedeni. A sa druge strane su usvajani zakoni i uredbe⁵ kojima je trebalo stalno iznova učvršćivati (padu sklonu) piramidu moći koja je, u uslovima stagnacije, počela da „troši“ sve manje društvene resurse. Neproduktivno trošenje društvenih resursa je ubrzalo proces društvene anomalije. Uviđajući da društveni resursi i društveno

⁴ Adam Mihnijk, *Virus Montesinos, Diktatura sa fasadom demokratije*, Danas, 27. 3. 2001.

⁵ Naročito je zakonima o univerzitetu i o štampi trebalo ojačati nedodirljivost vladajuće oligarhije, zato što su, po definiciji, znanje i javno mnenje najjače društvene pretpostavke racionalne kritike sistema vlasti.

bogatstvo ubrzano opadaju, vladajuća oligarhija je, takođe, ubrzala represivni hod ka ogoljenoj sili i sopstvenom bogatstvu. Institucije su definitivno izgubile svoj izvorni karakter i pretvorene su u centre organizovane kriminalizacije vladajuće oligarhije.

Pogledajmo sada, u ovom svetlu, na tren i srpsku političku pijacu. Skoro sve vreme u toku poslednje decenije bezmalo sve političke partije su zastupale ideologiju koju je zastupala i vladajuća partija: svet (tačnije, Zapad) je neprijateljski orijentisan prema Srbiji; ugrožen je integritet „srpskih zemalja“ ili „teritorija“; ugrožena je srpska kultura (u modi je izraz „duhovnost“)... Opozicija nije vladajuću partiju kritikovala zbog onoga što čini, već zbog toga što to što čini ne čini „dosledno i do kraja“. Sarajevo, Srebrenica, Vukovar... nisu bili predmet političke debate opozicije (izuzev nekoliko malobrojnih partija), već je predmet debate uglavnom bio „gubitak vekovnih srpskih ognjišta“. I pored toga, represija režima prema opoziciji je bila snažna, ne zato što se radilo o suprotstavljanju ideološkoj alternativi, već zato što je opozicija pretendovala na vlast i to u okviru, manje-više, istog nacionalnog političkog koncepta. To je bilo osnova legalizma u Srbiji do pred kraj minulog milenijuma.

I posle pada režima neki dominantni politički akteri (kako vladajući, tako i opozicioni) praktikuju jedinstven nacionalistički ideološki model. I dalje su u upotrebi mitovi (Kosovo, svetska zavera, globalizacija...). Oni su sada prerađeni utoliko da se ne koriste kao ratni poklič. Ali su, i dalje, jak propagandno-ideološki instrument („Kosovo⁶ – sveta srpska zemlja“, „Kosovo mora biti pod srpskim suverenitetom“, „Zapad nas ne voli“, „globalizacija – potčinjavanje interesima svetskih moćnika“...). Napokon, demagogija se svodi na politički kič, koji, u ovom slučaju, nije samo kulturna činjenica, već dobija političko-normativni karakter. Time je dešovinizacija (neki koriste neopravdano jak termin: denacifikacija) dovedena u pitanje, skoro onemogućena. Tišinom su pokrivena zločinstva, društvo se i nadalje vodi ka stanju kolektivne amnezije. Dok se u javnom govoru stari režim osuđuje zbog zločina prema „sopstvenom narodu“ (čak: „najveća zla je naneo sopstvenom narodu“), zla prema drugima se pominju tek sporadično, kao manje važna. „Ukratko, san (koji se nekima može učiniti košmarom) o savršenom poklapanju teritorije, stanovništva i države nije ostvariv. Taj san je, osim

⁶ U čemu se može ogledati diskontinuitet kada je reč o Kosovu? U napuštanju demagoškog i birokratskog govora o tome da je „Kosovo sastavni deo Srbije“. Sa zvanične adrese (država) treba obelodaniti kakva je prava istina o statusu Kosova. Naime, zadugo, a možda i definitivno, na Kosovu neće biti uspostavljen puni suverenitet Srbije. Albanci, većinsko stanovništvo na ovom području, odlučno (po cenu oružanog sukoba) ne prihvataju jurisdikciju Srbije. Ni jednu, ma kako primamljivu, ponudu iz Beograda Albanci neće prihvatiti. Sa druge strane, što se Srba i pripadnika drugih nealbanskih etničkih grupa tiče, mnogi su odranije otišli sa Kosova sa Nijlom da se nikada ne vrate. Oni su, izgleda, poslednji tužni ešeloni u dugoj povorci koja od XVII veka pa do danas putuje „put Srbije“. Oni samo deklarativno brane stav „Kosovo je Srbija“, jer može biti vrlo neugodno svako javno priznavanje Nije da se Nvi u novom zavičaju, podalje od Kosova. Javna je tajna da su „najveći rodoljubi“ i mnogi politički funkcioneri „na vreme“ dobro unovčili svoje kuće i imanja („vekovna ognjišta“) prodajom Albancima.

toga, tuđ demokratskom duhu. On, naime, zahteva da pojedinac bude zatočen u identitetu koji su mu podarili njegovi roditelji i slučajnost rođenja, umesto da mu bude ostavljena mogućnost da ispolji samostalnost svog mišljenja. Etnička država se predstavlja kao *prirodna država*, dok demokratska država, naprotiv, mora biti pojmljena kao *ugovorna država* čiji su stanovnici zapravo podanici koji raspolažu, a ne puki predstavnici jedne zajednice, potčinjeni svom fizičkom ili kulturnom identitetu. Demokratska država nije, naime, zajednica krvi niti samo porekla, već svakome ostavlja mogućnost da upražnjava svoju slobodu i umiče determinantama koje trpi.⁷ Nacionalistička ideologija je tako, naizgled, suprotstavljena komunističkoj, kao emancipatorska. Radi se, međutim, o tome da je reč o dvema kolektivističkim ideologijama, koje imaju mnoge strukturalne sličnosti. I jedna i druga su izolacionističke. I jedna i druga ne priznaju prevashodni suverenitet građaninu. I jedna i druga proizvode neprijatelje. Obe ideologije su totalizujuće, ne priznajući legitimitet drugim ideologijama, naročito liberalnim. Za sada (još uvek), uglavnom, personalna politička promena ne znači i napuštanje nacionalističke ideologije. Ideologija je promenjena utoliko što se sada radi o, uslovno rečeno, „mekom“ nacionalizmu. Taj „meki“, „umereni“, „demokratski“ nacionalizam budi asocijacije na „meki“ socijalizam, „socijalizam sa ljudskim likom“. Izgleda da kolektivističke ideologije, onda kada „potroše“ sopstvenu supstancu, prelaze u stanje „tolerantnih“ ideologija. Figurativno rečeno, prelaze u stanje političke poluhibernacije do nove istorijske prilike. Ako se kriza ne počne rešavati na valjan način realnu šansu će dobiti novi populisti, koji ambiciozno pripremaju politički nastup. Socijalni očaj i radikalne ideologije idu ruku pod ruku „zato što je sit i biološki namiren građanin, sa nabijenim džepovima i širokim izborom potrošnih dobara, loš podanik oligarhijske države. Čovek koji se nažderao mesa ne haje za oglodane kosti političke doktrine. Fanatična odanost vladajućoj partiji lakše se stiče među materijalno bangavima. Na kraju, odanost i nekadanji patriotizam najlakše se održavaju kada je neprijatelj kobajagi pred vratima.“⁸

Poziv na strogo poštovanje legaliteta koji se sada čuje od strane nekih najviših državnih funkcionera ima ishodište prevashodno u nacionalističkoj ideologiji i u zajedničkoj „patriotskoj“ bliskoj prošlosti. Ne sumnjamo da se, pored toga, radi i o impulsu koji počiva u potrebi da se ustanovi princip poštovanja prava. Tačno je: „Bolje i loši zakoni, nego stanje bezakonja“. Međutim, ne počiva li miloševićevski legalitet, koji se proteže i na postmiloševićevsko stanje, na bezakonju, na razaranju javne volje? Izgleda da su se zato neka pitanja tvrdoglavo ukopala u, još uvek, krhkom javnom mnjenju. Zašto se novi režim javno i potpuno ne distancira od zločina počinjenih nad drugima u ime „viših“ interesa srpstva? Zašto se ne pokreće istraga povodom osnovanih sumnji u počinjene ratne zločine od strane bivše vladajuće oligarhije? Zašto su u društvenoj struk-

⁷ Cvetan Todorov, *Sećanje na zlo, iskušenje dobra*, preveo s francuskog: Aljoša Mimica, Republika, Beograd, 256-257/2001, str. 17.

⁸ Entoni BardNs, 1985, preveli s engleskog: Zorica Babić i Dragan Babić, Prosveta, Beograd, 1986. str. 13.

turi na mnogim rukovodećim mestima ostali pripadnici bivšeg reNma, za koje se osnovano sumnja da su odgovorni za sunovrat društva? Zašto su, sa druge strane, akcijom tzv „kriznih štabova“ uklanjani neki „reNmski kadrovi“ bez valjanog pravnog postupka za utvrđivanje njihove odgovornosti? Zašto se u ime „nacionalnog dostojanstva“ dovodi u pitanje egzistencija velikog dela stanovništva nepristajanjem na saradnju sa Haškim sudom? Zašto se radosno prihvata članstvo u UN, i sa indignacijom odbija saradnja sa jednom od njenih institucija? Zašto se kritike Haškog suda, koje se smatraju razloNnim, ne artikulišu zvanično, na drNnavnom nivou i upute pravoj adresi – Savetu bezbednosti UN? Zašto bivša opozicija, a sadašnja vlast, nije učinila diskontinuitet sa nelegitimnim legalizmom bivšeg reNma? Zašto nije još u vreme predizborne kampanje pripremila nacрте novih zakona? Da li je to razlog neostvarivanja predizbornih obećanja? Zar nije deo sadašnje vladajuće garniture podrNavao optuNene (KaradNća i saradnike) od strane Haškog suda i onda kada im je Milošević (posle Dejtona) okrenuo leđa?

Naravno, puki delegitet bi neodoljivo ličio na dugu tradiciju u srpskoj političkoj istoriji, prilikom smena vladajućih garnitura, koja se sažima u krilatici „istorija počinje od nas“. Nesporno je da se za jednim od uzroka, sada već viševekovne, društvene stagnacije u Srbiji može tragati u seriji diskontinuitetâ, koji nisu nosili nov kvalitet, već su, suštinski, bili zasnovani na principu *ab ovo*. Moguće je postaviti i ovakvo kontrapitanje „zastupnicima“ legaliteta (kontinuiteta?): Zar nije novovekovna evropska istorija – istorija diskontinuitetâ: od građanskih revolucija i prevrata do restauracija i socijalističkih (i boljševičkih) revolucija; od uspostavljanja autokratskih, diktatorskih i totalitarnih režima do konstituisanja otvorenih društava; od potpunog suvereniteta do samoodricanja u stvarima suvereniteta formiranjem Lige naroda, potom Ujedinjenih nacija i uspostavljanjem evropskog suvereniteta u liku Evropske unije. Uz sve krize i ratne kalvarije, hod zapadne Evrope od diskontinuteta do diskontinuiteta je hod u potrazi za racionalnom političkom organizacijom.

U ovom razmatranju o legalitetu ne sme se smetnuti s uma da su građani na izborima glasali upravo za potpuni diskontinuitet sa kriminalizovanom državom, ali se nisu, istovremeno, opredelili za diskontinuitet sa racionalnim tekovinama srpskog društva. Drugim rečima, radi se o prepoznavanju (i odbrani) racionalnih tekovina (ma koliko ponekad bile male) u svim periodima novije istorije srpskog društva. U tom smislu, ovi izbori nisu bili izbori za određenu političku orijentaciju, već su bili izbori *protiv* postojećeg stanja. U ovim izborima je postala dominantna ideja o progresu u odnosu prema tradicionalističkim vrednostima, koje su u proteklih petnaestak godina bile supstancijalne u ideološkoj arhitekturi Miloševićevog režima. Tačnije, nije DOS pobedio, već je izgubila koalicija SPS-JUL-SRS. Utoliko pobednici moraju da idu za većinskom voljom stanovništva, bez naknadnih interpretacija i reinterpretacija sopstvenih usko-partijskih koncepcija. Te koncepcije nisu bile pokretački motiv građanâ, već jaka, politički

artikulisana, volja da se zaustavi sunovrat. Legitimitet se nalazi u opštoj volji izraženoj u zahtevu za diskontinuitetom.

Na kraju, promena vlasti predstavlja šansu da se prevlada kriza. Ali, ne zaboravimo, formiranje Kraljevine SHS / Jugoslavije 1919. godine je, takođe, bila velika istorijska šansa. Ta šansa je olako potrošena u krvi. Ako, kao građani, ne budemo dorasli ovoj prilici koju nam istorija još jednom pruža, poraženi i umorni ćemo, poput Gotfrida Bena, uzdahnuti: „Istorijski svet – besramno narastao i brzo izmakao kontroli; u časti sede debeli sa svojim naložnicama i ljubimcima; violine prosipaju najlepše zvuke pred ubice, a mrak guta bezimene žrtve i sve ubijene pokriva zavera ćutanja – ne, nema tu ničeg zbog čega bi trebalo istupiti, ničeg čemu bi se trebalo suprotstaviti, ni malom praćkom ni velikom trubom – pustite mirno neka taj žrvanj sam melje.“⁹

Niš, 1. 4. 2001.

Legality or a Discreet Defense of Nationalism

Summary: The basic question raised in this work is: is the consistent practice of the legality, established by the previous regime, on the part of the present government in Serbia, after the electoral change, legitimate? The answer could not be positive because the entire legal system was established as a facade democratic system. Institutions were delegitimized – decisions and laws were not actually made by them. In reality, the country was governed by Milosevic himself, helped by his own nomenclature, even disregarding the prescribed legal regulations which the parliament adopted following his dictation. This legality was founded on the decade-old nationalistic policy which conditioned the interior social crisis and then the profound criminalization of institutions and the society as well. Almost all opposition political parties supported nationalistic policy. In that sense, the legalistic continuity can be seen as the continuity of nationalistic policy. On the other hand, with the latest elections, the society made a move from the traditionalistic, collectivistic values towards progress. In that respect the legalistic continuity is not legitimate.

Key words: legitimacy, legality, nationalism, ethnical exclusivism, continuity/discontinuity, state (criminalized).

⁹ Gotfrid Ben, *Dvostruki život*, prevela s nemačkog: Mira Litričin, Svetovi, Novi Sad, 1991. str. 71.

Jovica Trkulja

Pravni fakultet

Beograd

Srbija na istorijskoj prekretnici

Rezime: Političke i društvene promene u Srbiji započete pobedom Demokratske opozicije Srbije na izborima 24. septembra i odbranom izbornih rezultata 5. oktobra 2000. g. predstavljale su prvi korak na putu oporavka od srpske državne i nacionalne tragedije. Očekivalo se da će veliki talas promena koji je preplavio celu zemlju (sličan onom koji je zapljusnuo Srednjoistočnu Evropu nakon pada Berlinskog zida) odbaciti nepodnošljivu i neodrživu stvarnost starog, Miloševićevog režima, te postaviti temelje novog modernog društva ekonomske sigurnosti, garantovane slobode i stabilne demokratije. Međutim, ubrzo je postalo jasno da je kraj Miloševićeve vladavine možda kraj starog režima, ali ne i krah starog društva koje se ne može političkim dekretom promeniti i pretvoriti u civilno društvo. Zato još ne možemo govoriti o postmiloševićizmu već o antimiloševićizmu u kojem se odvija, u raljama „anti“ i „post“, magijski obred poništenja, ne suštine starog režima već njegovih pojava elemenata i posledica. Dosadašnjim promenama su tek otvorena suštinska pitanja demokratske rekonstrukcije i reintegracije našeg društva i države.

U ovom radu se razmatra priroda tih društvenih i političkih promena i dilema ima li (dis)kontinuiteta između starog i novog režima. Posebno se akcentuju problemi simulirane demokratije, posebno tzv. singularizacije pluralizma i opasnosti od jačanja autoritarnih snaga i pokreta u društvu koji su demokratiju stavili na veliku kušnju, a Srbiju na sudbonosnu istorijsku prekretnicu.

Ključne reči: političke promene, (dis)kontinuitet, demokratija, pluralizam, nacionalizam, političke vođe, vlast, opozicija, autoritarizam.

1. Odlazak srpskog vožda

U rano jutro prvog aprila 2001. godine uz mnogo buke i neizvesnosti uhapšen je bivši predsednik SRJ. Time je na operetski način okončana vladavina srpskog Luja Bonaparte. Slično francuskom, i na srpskom dvoru istorija se ponavlja prvi put kao drama, a drugi put kao farsa.

Uprkos mnogim osporavanjima, Slobodan Milošević je u jednom periodu doživljavao kao narodni vođa. On je isplovio iz sivila partijskog aparata SK, a na talasu nacional-populizma koji je preplavio „događeni“ narod Srbije. Taj talas je

iz temelja pokrenuo društvo, otvorio jugoslovensku Pandorinu kutiju iz koje su pokuljala sva balkanska zla i otpočela svoj bestijalni ples preteći da nas zbrišu sa lica zemlje. On je izbacio na površinu mnogobrojne domaće i (belo)svetske aktere, kao i mnoštvo različitih sukoba, saveza, (ne)principijelnih koalicija, ustupaka, nagodbi i manipulacija, što je rezultiralo jugoslavenskom ratnom apokalipsom i nacionalističkim bezumljem.

Proces oblikovanja Miloševića kao vođe predstavlja čitav lanac događaja čije su bitne karike: osma sednica CK SK Srbije septembra 1987, mitinzi i „događanje naroda“ u leto 1988. – smena vojvođanskog rukovodstva (tzv. jogurt revolucija) oktobra 1988. i crnogorskog januara 1989. – beogradski miting za Jugoslaviju februara 1989. – amandmansko vraćanje državnosti Srbiji 28. marta 1989. – govor na Gazimestanu na Kosovu na Vidovdan 1989.

Ustoličenju Miloševića kao novog srpskog Vožda odlučujuće su doprineli sledeći faktori: 1) milenijumska tradicija autoritarne vladavine u Srbiji, 2) nacional-populizam deklarativno okrenut liberalno-demokratskim vrednostima, a stvarno zaglibljen u predmodernu nacionalnu mitologiju i autarhiju, 3) dominacija lojalnih partijsko-državnih i ideoloških aparata, 4) oreol demokratskog legitimiteta višestranačkih izbora, 5) cezaristička ovlašćenja predsednika Republike po Ustavu od 1990, 6) podrška vojnog i sve moćnijeg policijskog kompleksa, 7) odsustvo bazičnog konsenzusa u Srbiji i SRJ, 8) monopol nad finansijama, 9) monopol nad medijima i univerzitetom 10) lična vlast kvaziharizmatkog karaktera, 11) koncentracija vlasti u jednom centru koji kontroliše glavne poluge moći, 12) patrijarhalna priroda Srbije u kojoj ne postoje pojedinci kao osvešćeni građani, već podanici koji su naviknuti da budu vođeni i prepuštaju se vođama; 13) politika sve moćnijih krugova u Sloveniji, Hrvatskoj, BiH i svetu svojom naglašenom antisrpskom politikom. (Trkulja, 1993: 126-136, Antonić, 1993).

Sticajem ovih činilaca ustoličen je plebiscitarno-cezaristički režim s naglašenom personalizacijom političke vlasti Miloševića koji je uživao široku podršku naroda. Tu podršku on je uspešno pribavljao u početku putem masovnih mitinga građana i referenduma, a zatim, kada je ta podrška izostala, sinhronim delovanjem državno-partijskih i ideoloških aparata, instrumentalizacijom ratnih sukoba, represijom i manipulacijom.

U teoriji se razlikuju tri tipa političkih vođa: vođe pobedioci, uzurpatori i izbavitelji (Veber, 1976: 214, Čupić, 1992: 211). Milošević ne pripada nijednom od ovih tipova političkog vođe. Međutim, u njegovoj ličnosti su kombinovani elementi sva tri tipa i (ne)srećno spojeni sa potrebom ogromne većine srpskog naroda za vođom.

Na početku svoje vladavine Milošević je u svesti većine Srba percipiran kao pobednik, jer je vratio državnost Srbiji i „dostojanstvo obespravljenom srpskom narodu“, nagoveštavajući čak i mogućnost ostvarenja vekovnog sna: život svih Srba u jednoj, srpskoj državi. On je istovremeno i vođa-uzurpator, jer je nakon uspona i učvršćivanja na vlasti ustoličio cezarističko-sultanističku vladavinu

koja se samo prikivala iza demokratske fasade. I, najzad, Milošević se prikazivao i kao politički vođa izbavitelj. Mada on ne poseduje harizmatička svojstva u Veberovom smislu, određene osobine njegove ličnosti učinile su ga prijemčivim za učitanje harizmatičke moći od strane većine srpskog naroda.

Verovatno je višedecenijski osećaj nacionalne i državne frustriranosti srpskog naroda zatamneo kritičku optiku ne samo obespravljenih Srba i Crnogoraca na Kosovu već i akademika i vrhunskih intelektualaca. Oni su u S. Miloševiću videli ne samo političara i partijskog lidera već i najsajjniji nacionalni simbol (Popov, 1992: 20-21).

Zanimljivo je i nedovoljno istraženo da su ideološku artikulaciju i duhovnu potporu ovom promovisanju Miloševića u nacionalnog vođu izvršili istaknuti kulturni stvaraoci i najuticajnije grupe u duhovno-kulturnim institucijama SANU i SPC. Čak je i Beogradski univerzitet povremeno organizovao manifestacije podrške Miloševiću i njegovoj politici (Popov, 1996). No, uprkos toj činjenici, svi oni zajedno nisu uspeali da ponude konzistentan nacionalni program, niti da jasno identifikuju interese Srbije i srpskog naroda u jugoslovenskoj krizi, tako da je Miloševićeva ideologija ostala nerazvijena, nekonzistentna i neutemeljena.

Idejni odgovor njegovog režima na ratne i izborne poraze, na ideološke udare i konfuzije svodio se na pragmatički „taktički eklektizam“. Naime, nemajući vlastiti nacionalni program, koji bi sadržao odgovore na aktuelna i strategijska pitanja srpskog nacionalnog i državnog interesa – Milošević je po potrebi preuzimao pojedine stavove i delove programa opozicionih partija od Građanskog saveza i SPO-a do DSS-a i SRS-a.

Milošević je bio izrazito drzak vladar, organizator (ne)ustavnih i (van)institucionalnih državnih udara i ustavno-zakonskih pogroma. Predstavlja mračnu pojavu, često dostojnu sažaljenja i bednu kreaturu u svojim ambiciozno-avanturističkim postupcima. Njegova katastrofalna politika razotkriva umišljenost malog partijskog aparatčika, onog trulog proizvoda boljševizma koji je potkopao mnogo solidnije države nego što su druga i treća Jugoslavija. Čovek, koji se na istorijsku pozornicu Srbije popeo iz zadnjih političkih ešalona, taj silni srpski Vožd koji ratuje jer ne ume drugo, proigrao je svoju šansu kao svi vlašću opijeni karijeristi koji sve stavljaju na jednu kartu. Oslobodivši zao duh srpskog nacionalizma i megalomanije, postao je nesrećna inspiracija svih balkanskih šovinista. Sistematski je zabranjivao štampu, gušio slobode otpočinjao i gubio ratove vodeći svoj narod iz poraza u poraz.

Okrušio se stvorenjima ispod moralnog i intelektualnog proseka – kukavcima, laskavcima i lupežima koji su omogućili da njegova bolesna želja za moći postane bezgranična. Njegov režim je morao sve talente i darovitosti nadomestiti šarlatanima i budalama zato što je njihova glupost bila najbolje jemstvo za sigurnost njegove lične vlasti. Držao ih je „u fioci“ i strahu preteći uništenjem kad god bi pokazali znake kolebljivosti i panike.

Tako je formirana „miloševićevska elita“ (koja će još dugo žariti i paliti našim životima) kao svojevrсни hibrid sačinjen od novih kapitalista i partijsko-državnih funkcionera. Njihova vlast izvire iz ekonomsko-političke moći, a izražava se u formi kvazi-plemstva, tj. u simbolima feudalno-monarhijske moći: nepotizmu, raskošnim kućama, dvorskom svitom, gardama, statusnim simbolima i ničim kontrolisanim privilegijama. U povesti srpskog naroda nije se desilo da ispliva na površinu i doživi društveno-političku promociju toliki broj razbojnika, ratnih zločinaca i profitera, kriminalaca raznih boja, fukara, belosvetskih protuva i prodanih duša, fabrikantata magle i proizvođača laži i slično (Vidojević, 1997; Pihler, 1998; Lazić, 2001).

Velika nevolja srpskog naroda sa dalekosežnim posledicama je u tome što je imao nesreću da mu u sudbonosnim zbivanjima krajem XX veka vođa bude mali glumac u izuzetno ozbiljnoj, odgovornoj i velikoj istorijskoj ulozi. Bez jasne državničke vizije i strategije njegova politika je bila antipolitika sile, svršenog čina, balkanskog utuka na utuk. Porazni saldo njegove vladavine je negacija svega za šta su se Srbi (iz)borili u svojim ustancima i brojnim nacionalno-oslobodilačkim ratovima u XIX i XX veku (državna tragedija, gubitak teritorija, razaranje stožernih nacionalnih institucija, ugrožavanje duhovnog i materijalnog potencijala naroda, legalizacija nezakonito stečene imovine, vladavina ološa, izgon najsposobnijih, drastično osiromašenje većine stanovništva, gubitak istorijskih saveznika i ugleda u svetu) (Trkulja, 1999: 35-41).

Trinaest mračnih godina vladavine Slobodana Miloševića govore o tome kako je naš silni Vožd bio, zapravo, srpski Ikar Gubitnik, lelujava ibijevsko-bonapartistička senka sa svojim mutnim porocima i ograničenjima malog aparatčika-karijeriste, koji se ne snalazi u ozbiljnoj političkoj igri i ne ume da izađe na kraj sa najbanalnijim ljudskim slabostima. Krleža bi rekao: „Klasičan primjer abnormalnog izobličenja u halucinantnoj rasvjeti cezaromanije“.

2. Ima li diskontinuiteta?

Šest meseci nakon oktobarskih događaja sve je manje jasno kakva je priroda tih zbivanja: društveni prevrat, demokratska revolucija, mirna (r)evolucija, sudar države i društva, narodni bunt, ustanak i sl. Na naučnim skupovima ta društvena zbivanja i promene se tumače ukrštanjem različitih teorijskih stanovišta, a na političkoj pozornici sukobljavanjem oprečnih političkih paradigmi. Uprkos konfuznim interpretacijama, sve je više autora među naučnicima i političarima koji se slažu da je veliki društveni preokret u Srbiji oktobra 2000, koji se neosnovano naziva „demokratska revolucija“, zapravo – zakasnela „nadoknađujuća revolucija“ koja oslobađa prostor za nadoknađivanje propuštenog razvoja. Sintagma „propušteni razvoj“ simbolično označava one neapsolvirane lekcije moderne političke istorije koje Srbija tek mora da sričući savlada na svom povratku u (modernu) istoriju. „Može se govoriti o zakasneloj tranziciji kao prelaznom periodu, ali koja nije jednoznačna i jednosmerna, budući da izvršeni čin ne

dovodi automatski do demokratske transformacije društva... Ali, time je bivši režim samo načet i ne može se govoriti o radikalnom raskidu sa bivšim poretkom, niti o ukidanju osnovnih pretpostavki starog sistema“ (Golubović, 2001: 1).

Međutim, ovaj povratak Srbije u istoriju poprima sve više oblike „osvete istorije“. Jer, vodeće političke snage na čelu sa vladajućim DOS-om ostaju i dalje u kaljuzi predgrađanskog društva koje ne poznaje demokratske vrednosti, nema građanina, ni demos, ni profilisane subjekte demokratskih procesa. Niti su dojučerašnji podanici i sluge Miloševićevog režima oktobarskim prevratom postali građani, niti su artikulisani socijalno-politički slojevi koji bi potrebovali demokratiju kao uslov egzistencije (Trkulja, 2000).

Ukoliko uklonimo veo dosovske neprozirnosti uvidećemo da, uprkos narcisoidnoj revolucionarnoj frazeologiji, oktobarski prevrat u Srbiji nije još uvek doneo ništa novo. Veliki demokratski talas koji je bio u osnovi izborne narodne volje nije se prelio u novoformirane institucije političkog sistema, niti u političke stranke, koje su po svom unutrašnjem ustrojstvu ostale autoritarne i firske. Politička demagogija, ogoljeni populizam, klijentelistički odnos spram vlasti, rigidnost, argumenti snage i dalje dominiraju na političkoj sceni negirajući političku odgovornost, dijalog, moralnost, razboritost, elementarnu pristojnost i sl.

U toj optici politički prevrat u Srbiji značio je „samoodbrambeni refleks masa od brutalno kriminalizovanog režima“ (Perović, 2001: 2), odbacivanje nepodnošljive stvarnosti i rokadu dojučašnjih vozača i suvozača srpske pogibelji. Dramatični kraj Miloševićeve vladavine možda je krah starog režima, ali ne i krah starog društva koje se, za razliku od režima, ne može političkim dekretom promeniti i pretvoriti u civilno društvo.

Iz tih razloga krajnje je vreme da oktobarska euforija ustupi mesto trezvenijem raspoloženju i razmišljanju. Jer, kako vreme odmiče sve je očiglednije da naš problem nije čovek, nego princip, nije Milošević već miloševićizam, nije vidljiva personalna platforma autoritarnog režima već njegovi stubovi koje demokratski talasi još uvek nisu uzdrmali. Otuda se danas nameće kao krucijalno pitanje: da li postoji diskontinuitet između starog, Miloševićevog i novog, dosovskog režima? Da li je Koštunica Miloševićev protivnik ili nastavljač? Da li Srbija nakon pada Miloševića i pobeđe DOS-a na saveznim i republičkim izborima ima političku alternativu?

U nedostatku elementarnih pretpostavki za demokratsku konstituciju društva, Srbija još uvek nema demokratski pluralizam, niti stvarnu i produktivnu opoziciju, što rezultira nepostojanjem političke alternative. Iza višestranačke koprene skriva se monistička obrazina autoritarne stvarnosti. Sve je više analitičara koji zaključuju da nije uspostavljen stvarni diskontinuitet sa prethodnim režimom, da se oslobođenje od pogubnih mitova i zabluda odvija sporo, preispitivanja prošlih događaja gotovo i da nema. Stiče se utisak da se na najodgovornija mesta u političkom, javnom i kulturnom životu vraćaju i ustoličuju novi/stari

ljudi, te da su stubovi prethodnog režima i poluge vlasti ostali nepromenjeni: lojalan partijsko-državni aparat + monopol nad finansijskim kapitalom + vojno-policijski kompleks + monopol nad „ideološkim aparatima“. (Trkulja, 1999: 32-34).

Uz to, fiksacija DOS-a na Slobodana Miloševića ne samo da sužava objašnjenje dubljih uzroka naše svekolike tragedije već ga lišava sposobnosti da misli budućnost izvan kontinuiteta sa dosadašnjom nacionalnom i državnom politikom. Većina dosovskih partija i lidera, sada u funkciji državnih funkcionera, zadržali su anahrone, tradicionalne poglede na prošlost, sadašnjost i budućnost. Oni očigledno nemaju razvijenu i konzistentnu strategiju demokratskih promena, niti smisao za distinkcije između demokratije i demonokratije, nacionalističkog diskursa i stvarnog nacionalnog interesa itd. Stoga se oni bave praktično-političkom taktikom osvajanja vlasti, „kvotama“ koje pripadaju pojedinim partijama, licitacijom političkih funkcija i sl.

Zato još ne možemo govoriti o postmiloševićizmu već o antimiloševićizmu u kojem se, u raljama „anti“ i „post“, odvija magijski obred poništenja, ne suštine starog režima već njegovih pojavnih elemenata i posledica (Vasović, 2001). Zamka antimiloševićizma ima kobne posledice. Na političkoj ravni nepostojanje pozitivno fundiranog, alternativnog demokratskog projekta. Na idejnom planu, „gađenje“ da se fenomen miloševićizma teorijski promisli i prevlada. Reč je u oba slučaja o iluzionističkom miloševićevskom načinu borbe protiv miloševićizma. Zabluda je misliti da je miloševićizam idejno-politički incident, greška nedoraslih političkih snaga i njihove sulude strategije. Naprotiv, Miloševićev režim je „logičan“ proizvod u Srbiji XX veka duboko ukorenjenog političkog mišljenja, delanja i realnog odnosa snaga.

Upravo dosovski površno-kozmetički antimiloševićizam tretira Miloševićev režim kao puku zabludu koja se rešava Zakonom o stambenim odnosima. Oni ne uviđaju da bitni koreni otuđenosti i izopačenosti bivšeg režima ne leže (samo) u njegovoj ideologiji po sebi (tj. Miloševiću), već u izopačenom autoritaranom, predmodernom društvu koje ga stvara. Stoga kako god borbeni dosovci svojom revolucionarnom retorikom pokušavali negirati Miloševićev režim, oni ga zasad, uistinu, samo dopunjuju.

Nastavi li ovako, nova dosovska vlast će ubrzo građane Srbije staviti pred dilemu sličnoj onoj supruzi koja je bežeći iz bračnog pakla sa pijancem preudala za kockara, te sada na novim mukama, razmišlja o novom braku, ili vraćanju pijancu.

3. Singularizacija pluralizma

„U Srbiji nema opozicije!“ – odrečno kao vojna komanda glasila je rečenica Slobodana Miloševića na IV kongresu SPS februara 2000. g. Šta nam govori ta rečenica danas, dve godine kasnije? Nije li najbolji odgovor veliki prevrat u kojem su patuljaste partije (koje Vođa sa svojih olimpijskih visina nije ni primećivao)

legalno preuzele vlast, a njega razvlašćenog i poniženog bacile u tamnicu? Nisu li bili u pravu oni koji su tu rečenicu okarakterisali kao autističnu nebulozu diktatora koji je odlepio od stvarnosti?

Uprkos preovlađujućem mišljenju, čini se da je ta rečenica dobila na aktuelnosti i značaju. Budući da slobode nema bez mogućnosti da se misli drugačije, politički pluralizam (čija je okosnica opozicija) postao je civilizacijska tekovina modernog društva. Legitimno pravo svakog pojedinca ili grupe je da ima vlastito mišljenje ili politički stav i da se u skladu s njim slobodno politički organizuje i utiče na državnu vlast.

Demokratski pluralizam podrazumeva pretpostavke: ekonomiju bez tutorsva politike, građansko društvo i građanina, disperziju izvora moći, pravnu državu i vladavinu prava, sistem(at)sku kontrolu nosilaca političkih funkcija, slobodne i fer izbore, slobodu informisanja i demokratski tip političke kulture. U nedostatku ovih pretpostavki u Srbiji danas ne postoji demokratski višepartijski sistem. Štaviše, mnoštvo političkih stranaka na političkoj sceni Srbije, ne izražavajući realnu potrebu građana, doprinele su kompromitaciji ideje pluralizma i obezvređivanju višestranačja, što je kod većine građana izazvalo odbojnost prema učešću u politici i negativan odnos prema strankama.

Dok se ne ostvare pomenute pretpostavke iluzorno je govoriti o demokratskom pluralizmu. Može se, eventualno, govoriti o pluralizmu u singularu koji je obeležio politički život Srbije u protekloj deceniji, sa vladajućom partijom kao vozačem i opozicijom kao suvozačem. Budući da se vladajuća koalicija partija javljala (i danas se javlja) kao dominantna i naddeterminanta svih relevantnih društvenih procesa, jasno je da tu nije reč o demokratskom pluralizmu već o pluralizmu u singularu, koji građani doživljavaju kao „grupni seks sa samim sobom“.

Dakle, u Srbiji je posle poluvekovne vladavine jednopartijskog monopola, od 1990. do 2000. godine na delu prividni pluralizam sa kvazi-opozicijom koji negira osnovne postulate demokratskog poretka. Tek se mukotrпно stvaraju pretpostavke za demokratski pluralizam. Nakon septembarsko-decembarskih izbora došlo je do određenih promena: do juče 18 marginalnih stranaka, taktički ujedinjene u DOS, pobedile su vladajuću koaliciju SPS-JUL-SRS i sa ubedljivom većinom preuzele vlast. Međutim, procesi singularizacije pluralizma su dobili na intenzitetu, a način kako se odvijaju stranačke borbe po skupštinama je obespekujavajuće farsičan.

Uprkos činjenici da u Srbiji ima preko dvesta stranaka od kojih su dvadesetak parlamentarne, utisak je da se i dalje povlađuje jednomlju, da se umesto demokratske procedure najvažnije odluke donose autoritarno u uskom krugu. Dosovskim liderima su usta puna demokratije, slobodnih i fer izbora, oslobođenih i nezavisnih (!?) medija, slobode govora i okupljanja itd. Ali, ako zavirimo iza vela lepo upakovane demagogije, uočićemo da smo od suštinske demokratije još veoma daleko.

Dosovska elita svaku kritiku na svoj račun doživljava kao napad na demokratiju, na državni i nacionalni interes, proglašavajući je za „šešelizam“ i „miloševićizam“. Umesto da podstiču konstituisanje kritičke javnosti kao dragocenog korektiva i kontrole nove vlasti, oni ne propuštaju priliku da „opale šamar“ „intelektualnim voajerima“ i da stave pod kontrolu svaki disonantan glas.

Predstavnici DOS-a nisu odoleli opijumskom dejstvu vlasti. Socijalizovani u periodu autoritarnog režima, u njihovom mentalitetu i ponašanju su vidni tragovi autoritarnosti i žudnje za vođom – težnje da se stvori kult ličnosti u liku novog predsednika Republike, kojem se pridaju harizmatička svojstva i spremnost da se glavne poluge vlasti predaju u njegove ruke (Golubović, 2001).

DOS kao opozicija na vlasti pokazuje se i u logičkom i u političkom smislu kao nonsens. Kako vreme odmiče u DOS-u se kao u ogledalu odslikavaju slabosti prethodne koalicije (nedovoljna socijalna utemeljenost stranaka koje su nesposobne za dijalog, nespreme za kompromise i koaliciono delovanje, sa sujetnim liderima-firerima na čelu bez jasne političke vizije i strategije). Porazna je činjenica da Srbija nema još uvek političku alternativu, da je i dalje daleko od demokratskog višestranačkog sistema. Jer, vladajući DOS a još manje opozicione SPS, SRS i SSJ nemaju razvijenu i konzistentnu strategiju promena. Oni nisu sposobni misliti budućnost izvan kontinuiteta sa dosadanjem nacionalnom i državnom politikom. Stoga se one bave pragmatiko-političkom taktikom osvajanja vlasti.

Pola godine posle oktobarskog „bljeska slobode“ u Srbiji raspršene su mnoge nade koje je on rasplamsao i izdužile senke nad vizijom naše maglovite i neizvesne budućnosti. Poslednjih nedelja sa porastom socijalno-ekonomskih problema u društvu rastu tenzije i animoziteti stranačkih lidera u DOS-u. Ova koalicija sve više nalikuje na 18 mačaka vezanih u jednoj vreći. Na okupu ih drži ne zajednički program i politička kohezija već spoljašnji zajednički problemi, potencijalni i stvarni neprijatelji. Uz to, nijedna stranka DOS nema dovoljno vlastitih mandata da izlaskom ugrozi apsolutnu većinu koalicije u Skupštini Srbije.

Proces raslojavanja i demontiranja DOS-a je nezaustavljiv. Pitanje je samo vremena kada će šavovi koalicije početi da pucaju. Svi su izgledi da će se DOS raspasti pre sledećih izbora. Time bi se jasnije profilisao višestranački mozaik Srbije: sa DS kao stožerom centra, sa SD i DA kao okosnicom levice i DSS i DHSS kao okosnicom desnice. Prednost ovog profilisanja DOS-a i pozicioniranja pojedinih partija je u tome što bi one uspele da privuku birače opredeljene za ekstremnu (kvazi)levicu (JUL, SPS i sl.) i ekstremnu (kvazi)desnicu (SRS, SSJ i sl.).

Otvoreno je pitanje sa dalekosežnim posledicama da li će pucanje šavova dosovske koalicije imati za posledicu pucanje šavova i fragmentaciju države Srbije.

Da bi se politički život u Srbiji uozbiljio i uspostavio kompetetivni višepartijski sistem, neophodno je uspostavljanje navedenih pretpostavki demokratskog

pluralizma. Važna karika u tom lancu je donošenje novog Zakona o političkim strankama, saobraženog evropskim standardima.

Iznete pretpostavke demokratskog pluralizma važne su za Srbiju ne samo u smislu normativnog političkog ideala već u smislu pravno-političke rekonstrukcije društva i svakodnevne političke komunikacije. Njihovo oživotvorenje dopri- nelo bi konstituisanju Srbije kao moderne i stabilne političke zajednice.

3. Kako iz bespuća?

U oktobarskoj euforiji izgledalo je da je Srbija, odnosno SR Jugoslavija, odlučno krenula putem Nemačke nakon Drugog svetskog rata. Nemačke koja je uspela da u relativno kratkom roku, pod vođstvom kancelara Adenauera, zaliže rane ratnog poraza i stradanja, osudi i izruči ratne zločince, otvori procese dena- cifikacije i demokratizacije, uspostavi porušene mostove sa svetom. U periodu 1945-1949. godine tri zapadne okupacione zone Nemačke postepeno su pre- rasle u novu državu – Saveznu Republiku Nemačku, koja je ubrzo postala rav- nopравни član svih zapadnoevropskih „atlantskih“ organizacija, uključujući i NATO. Početkom 50-tih godina u njoj će obnovljena i modernizovana privreda doživeti svoj procvat („nemačko privredno čudo“), pa će ova zemlja svojom pri- vrednom dinamikom steći najjače mesto u Evropi.

Mnogima se učinilo da Srbija i SRJ, predvođene predsednikom Koštunicom kao „srpskim Adenauerom“, izlazeći iz izolacije na velika vrata i iznenađujućom brzinom, zakoračuju na široki evropski drum:

- odbacivanja autoritarnog i autističnog političkog sistema čiji je legitimitet iscareo kao u peščanom časovniku;
- odlučnog raskida sa politikom i ličnostima koji su nas doveli u sukob sa celim svetom i samim sobom;
- konsenzusa relevantnih političkih snaga o mirnom izlasku iz krize i princi- pima na kojima počivaju Srbija i SRJ kao političke zajednice;
- ubrzane obnove zemlje i demokratizacije;
- uspostavljanja pravne države i vladavine prava;
- oslobađanja medija i univerziteta;
- rešavanja kosovskog pitanja i redefinisanja odnosa sa Crnom Gorom;
- donošenja odgovarajućih zakona i harmonizacije zakonodavstva sa evropskim standardima;
- reintegracije Srbije i SRJ u međunarodnu zajednicu.

Budući da u Srbiji i SRJ ne postoji nijedna stranka ili organizacija sposobna da sama iznese teret ovih promena, očekivalo se da će DOS, koji je dobio dvo- trećinsku podršku građana na izborima, uspeti da objedini snage preporoda i mobilize sve demokratske potencijale: političke i nestranačke organizacije,

sindikate, nevladine organizacije, profesionalna udruženja građana, grupe i pojedince. Ovi akteri je trebalo da kroz javnu raspravu dođu do zajedničke platforme izlaska iz krize i do personalnog sastava vlade i ostalih državnih organa sačinjenih od stručnih, kompetentnih i nekompromitovanih ljudi.

Međutim, nekoliko meseci kasnije postalo je jasno da put iz bespuća mnogo teži nego što se činilo, da je dosovska demokratija krhka i ranjiva, jer njene slabosti daleko nadmašuju vrline. Od proklamacija demokratije do pojave stvarnih demokratskih ličnosti na političkoj sceni Srbije, trebaće puno vremena, strpljenja i volje.

Budući da vladajući DOS nije uspeo da uspostavi stvarni diskontinuitet sa prethodnim režimom, na delu je svojevrsno tapkanje u mestu šljafujuće demokratije. Kao mehur od sapuna raspršena je iluzija o mogućnosti brzog izlaska iz očajnog položaja. Štaviše, može se reći da je svekolika kriza zaoštrena, jer glavni problemi nisu rešeni već su produbljeni:

- država Srbija i SRJ *de facto* ne postoje;
- privreda je u ruševinama i na izdisaju;
- socijalne tenzije i konflikti su sve veći;
- rešenje kosovskog pitanja i odnosa sa Crnom Gorom nije na vidiku;
- nema spremnosti za suočavanje sa poraznom istinom o nama samima, sa sopstvenim nedelima i zločinima koje smo počinili;
- na najodgovornija mesta u društvu ustoličuju se ne stručni i sposobni već partijski podobni i istrošeni;
- istraživanja upozoravaju na žudnju za novim vođom naroda (preko 70% ispitanika bi glasalo za predsednika Koštunicu);
- produbljene su stare i javljaju se nove frustracije (gubici teritorija, egzodusi stanovništva, sukobi na Kosovu, jugu Srbije i Crnoj Gori, kriza identiteta i sl.).

Iz tih razloga sve je više analitičara kojima se nameće sličnost između dosovske Srbije/Jugoslavije i Vajmarske Nemačke posle Prvog svetskog rata, kada je demokratska vlast propustila svoju šansu, „kada je uspostavljena na trulim temeljima, krhka demokratija koja nije uspela da uhvati korena u zemlji uništene ekonomije, sa široko rasprostranjenim osećanjem da je poraz doneo veliko poniženje, da su potpisani mirovni ugovori uzrok propasti zemlje i gubitka teritorija, a politički kriminalci zapravo nacionalni heroji“ (David, 2001: 1).

Ukoliko DOS svoj skromni kredibilitet razvuče kao svinja masnu krpu, neće li on ovaj narod (koji je deset godina birao pogrešnu, pogubnu vlast) gurnuti u zagrljaj najgorih snaga SRS-SSJ i neofašističkih grupa i najcrnjeg šljama koji isplivava kao mulj u mutnoj vodi. Reč je o sve militantnijim grupama skinhedsa, neoljotičevskim, neoklerikalnim i sl. pokretima čiji je kredo: „Bogom blagoslovena pravedna sila“. Na mesto gibaničara Crvenog Vojvode i Arkanovih mafijaša, ili zajedno s njima, stupaju naizgled sofisticirani, ali u smutnom vremenu ništa

manje opasni neofašisti. Meta njihovog napada su: američka dominacija nad „ekshrišćanskom Evropom“, ali i „ustaše, poturice šiptari i NATO okupatori...“. koji uzmiču samo kad se na njihovu Demokratsku silu odgovori Bogom – blagoslovenom pravednom silom, kojom bi trebalo zveknuti i sve ovdašnje proklete „homoseksualce, pedofile, narko-dilere, beskrupulozne pljačkaše državne i narodne imovine“. Za njih je „demokratija *par excellence* poluga globalne ideološke manipulacije kojom se najbeskrupuloznije razaraju suvereniteti nacionalnih država. Priče o tome da je demokratija vladavina prava i zakona jesu priče namenjene sluđenim naivčinama i gordim glupacima“. Kao alternativu demokratiji oni ističu „život u državi zasnovanoj na skratokratskim načelima, pošto je neposredna politička delotvornost moguća samo na temeljima staleške sabornosti“ (Komlenović, 2001: 28-29).

Realna je opasnost da ove neofašističke snage zajedno sa šljamom bivšeg režima iskoriste sveukupnu krizu i nemoć demokratskih snaga i institucija, te da, poput hitlerovaca, preuzmu vlast i zavedu diktaturu na razvalinama dosovske demokratije. Ili, pak, da ih konzervativci u DOS-u iskoriste kao alibi da izbegnu demokratske promene i definitivno kompromituju demokratske i patriotske snage Srbije. Bilo kako bilo, ta diktatura bi, izvesno, predstavljala najteže razdoblje u dugoj i tegobnoj povesti srpskog naroda.

Srpska narodna mudrost kaže: „Čuvaj nas, Bože, druge nesreće!“

Na sreću, istorija kao ni priroda, kako je govorio Hercen, nikad ne stavlja sve na jednu kartu. Izlazeći iz šovinističkog mulja u kojem je bila u prethodnoj deceniji, Srbija se nakon izbora u jesen 2000. godine našla na sudbonosnoj istorijskoj raskrsnici: put u slobodu i demokratiju, ili sunovrat u samodržavlje i despotizam.

Beograd, 17. 4. 2001.

Literatura

- Antonić, Slobodan. 1993. *Srbija između populizma i demokratije*. Beograd: IPS.
- Antonić, Slobodan. 1995. „Vladavina Slobodana Miloševića“, *Srpska politička misao*, Beograd: IPS.
- Čupić, Čedomir. 1992. *Politika i zlo*, Beograd: Čigoja.
- David, Filip. 2001. „Nema diskontinuiteta“, *Odgovor*, Beograd, 15. februar.
- Golubović, Zagorka. 2001. „Šta smo zatekli i kuda dalje – budućnost demokratske tranzicije u Srbiji“, uvodno izlaganje za Međunarodni naučni skup „Socijalno-političke promene u Srbiji/Jugoslaviji: perspektive i ograničenja“, 02-03. mart 2001, Beograd.
- Habermas, Juergen. 1990. *Die nacholende Revolution*, Frankfurt/Main.
- Komlenović, Uroš. 2001. „Obrazluk i teodulija“, *Vreme*, Beograd, No 534.
- Lazić, Mladen (prir.). 2001. *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić.

- Perović, Latinka. 2001. „Uklanjanje Miloševića je odbrambeni refleks masa“, *Odgovor*, Beograd, 15. februar.
- Popov, Nebojša (pir.). 1996. *Srpska strana rata*, Beograd, Republika.
- „Srbija posle Miloševića“, okrugli sto časopisa *Nova srpska politika misao*, izlaganja: L.Sekelja, S.Antonića i J.Trkulje (u štampi).
- Trkulja, Jovica. 1993. *Osvajanje demokratije, ogled o postkomunizmu*, Beograd.
- Trkulja, Jovica. 1999. *Na rubu propasti, zapisi iz ratne 1999*, Beograd.
- Vasović, Mirjana. 2001. Izlaganje u generalnoj debati na Međunarodnom naučnom skupu „Socijalno-političke promene u Srbiji/Jugoslaviji: perspektive i ograničenja“, 02-03. mart 2001, Beograd.
- Veber, Maks. 1976. *Privreda i društvo*, Beograd: Prosveta.
- Vidojević, Zoran. 1997. *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, Beograd.

Serbia at a Historical Turning Point

Summary: Political and social changes in Serbia initiated by the victory of the Democratic Opposition of Serbia in the elections of 24 September and the defense of the election results on 5 October 2000 were the first step in Serbia's recovery from the tragedy of state and nation. The huge wave of change that flooded the whole country (similar to the one which swept over East Central Europe after the fall of the Berlin Wall) was expected to break with the intolerable and untenable reality of the old, Milosevic regime and to lay the foundations of a new modern society of economic security, guaranteed freedom and stable democracy. It soon turned out however that the end of the Milosevic rule meant the end of the old regime, but not the collapse of the old society, which cannot be changed by a political decree and transformed into a civil society. Therefore we cannot yet speak of "post-Milosevicism", but just of „anti-Milosevicism“ which, torn between the horns of "anti" and "post", has been performing a magical rite of obliteration of the manifest elements and consequences of the old regime rather than its essence. The changes effected thus far have merely opened the crucial questions of the democratic reconstruction and reintegration of our society and state. In this paper the nature of these social and political changes is discussed along with the dilemma of whether there is (dis)continuity between the old and the new regimes. Special emphasis is on the problems of simulated democracy, particularly the so-called singularization of pluralism and dangers of a revival of authoritarian forces and movements in the society which have put democracy to the test and brought Serbia to a fateful historical turning-point.

Key words: political changes, (dis)continuity, democracy, pluralism, nationalism, political leaders, power, opposition, authoritarianism.

Slobodan Divjak

Treći program Radio Beograda

Beograd

Kulturno-etnički i politički identitet

Rezime: Imajući u vidu važnost tekućih sporova o pojmovima „nacije“ i „nacionalizma“ u Srbiji, u ovom tekstu je analizirana kulturno-etnička i građanska koncepcija nacije. Nakon rekonstrukcije ova dva modela poimanja „nacije“, ukazano je na brojne teškoće koje nastaju njihovom jednostranom primenom u kompleksnoj socijalno-istorijskoj stvarnosti. Isključivo kulturno-etnički koncept nacije vodi u monokulturnu, zatvorenu državu, dok isključivo građanski koncept previđa važnost kulturno-etničke pripadnosti za konstituciju političke zajednice. Pokušaji pomirenja ova dva suprotstavljena pristupa, vidljivi u različitim teorijama multikulturalizma, razmatrani su u središnjem delu rada. Na kraju, tematizovane su tri osnovna vrednosno-politička stava prema nacionalnoj kulturi u savremenoj Srbiji. Prvi se oslanja na organski, kulturno-etnički pojam nacije, dok se drugi zalaže za kulturnu evropeizaciju Srbije i polazi od „građanskog“ koncepta nacije. Treći stav – „liberalno-nacionalistički“ – pokušava da spoji prva dva, tj. da odbrani kulturni identitet uz uvažavanje političkih vrednosti i institucionalnih modela savremene Evrope.

Gljučne reči: identitet, nacija, kultura, građanski pojam nacije, kulturno-etnički pojam nacije, multikulturalizam.

Pred našim intelektualcima stoji veliki zadatak – da reproblemizuju naš odnos prema svetu, posebno prema Zapadu. Taj posao podrazumeva i otvaranje velike – tolerantne – rasprave o problemu odnosa između građanske i kulturno-etničke koncepcije nacije, u vezi sa čim inače postoji velika konfuzija pa otuda i veliki nesporazumi u našoj sredini.

Pristalicama kulturno-etničkog shvatanja nacije neretko izmiču iz vida negativne implikacije radikalne verzije ove koncepcije. Naime, između čistog kulturno-etničkog pojma nacije i zatvorene države postoji ne tek istorijsko-kontingentna već konceptualna, nužna veza. Kada to kažem, onda mislim pre svega na činjenicu da je pomenutom pojmu nacije imanentna monokulturna država za čije je održavanje neophodna formalno-pravna zaštita date konkretne kulture kao njenog supstancijalnog temelja. Drugim rečima, država koja bi htela da do kraja postavi kulturno-etnički princip kao svoj temelj morala bi svoje bazične ustavne principe iskazati u posebnim kulturno-etničkim terminima. Recimo, ukoliko bi

Srbija htela da strogo sledi kulturno-etničke principe kao principe svoje državne konstitucije, ona bi morala da se definiše kao država isključivo srpskog naroda u kojoj se priznaje samo pravoslavna vera itd. Dakle, ona bi morala i formalno-pravno da se zatvori za pripadnike drugih etnosa, za pristalice drugih vera i da u svoje zakone ugradi mehanizme javne zaštite svoje kulture. Otuda zatvorenost pripada samom pojmu kulturno-etnički određene države: ona ne nastaje kao rezultat otklona od principa, već kao rezultat doslednog sleđenja principa; idealna država ovakvog tipa bila bi fihteanska zatvorena država.

Ovome treba dodati i to da je kulturno-etnička država u svom čistom vidu nespojiva sa primatom individualnih prava, jer su u njoj individualna prava *pre-determinisana* pripadništvom određenoj kulturno-etničkoj grupi. Utoliko je tu originerni nosilac prava konkretna kulturno-etnička grupa, a ne pojedinac, jer se posebna kulturno-etnička supstanca, kao nešto što predstavlja *conditio sine qua non* date države, ne može prepustiti nečemu što je promenljivo, kao što je slučaj sa individualnom voljom.

Iz dosada rečenog jasno je da je radikalizovana verzija kulturno-etničke koncepcije države u potpunosti nespojiva sa građanskom koncepcijom. Utoliko je ona antiliberalno i antizapadno orijentisana. Ovakva njena usmerenost dolazi na videlo ukoliko se principi, vrednosne orijentacije i politike države izvedene iz date koncepcije uporede sa principima, vrednosnim orijentacijama i politikama čiste liberalne države. Kad je reč o osnovnim kohezivnim faktorima, radikalno kulturno-etnički određena država insistira na supstancijalnom jedinstvu koje potiče iz prepolitičkih veza (zajedničko poreklo, verovanja, običaji, sudbina i slično): politički oblik vladavine tu je samo formalno-pravna kodifikacija ovog prepolitičkog jedinstva. Za razliku od toga, jedinstvo čiste građanske države dovodi se u vezu sa konsenzusom koji je određeni skup pojedinaca postigao u vezi sa političkim oblikom vladavine pod kojim će živeti, pri čemu se pitanje kulturno-etničkog porekla tih pojedinaca posmatra kao irelevantno za sam karakter date političke zajednice. Otuda se iz perspektive čiste građanske koncepcije politička sfera posmatra kao nešto što je odvojeno od kulturno-etničkog, koje se smešta u privatnu sferu, sferu civilnog društva. U skladu sa tim, ovde kao kohezivni faktori figuriraju: etos individualnih prava, ustavni patriotizam, politička kultura i slično. Na planu vrednosnih orijentacija, suprotnost između čiste kulturno-etničke i čiste građanske države mogla bi se iskazati kao suprotnost između partikularizma i univerzalizma, etnocentričkog kolektivismu i individualizmu, organske solidarnosti i konkurencije, državne religije i religije odvojene od države, izolacionizma i otvorenosti, na planu političke organizacije kao suprotnost između centralizovane države i minimalne države, ideološke kontrole društva i slobodne artikulacije interesa, klijentelizma i jednakosti šansi, intervencionizma i lesefera itd.

S druge strane, imajući u vidu negativne implikacije institucionalizacije čistog kulturno-etničkog poimanja nacije, pristalice građanske koncepcije nacije

sklone su da odbace svaku njegovu relevantnost za konstituisanje i održavanje moderne države, olako prelazeći preko empirijske evidencije koja im ne ide u prilog. Naime, brojnije su države u kojima dominira jedan kulturno-etnički sklop, usled čega pripadnici većinskog etnosa mogu biti faktički favorizovani, a zvanični kalendar, rituali i ceremonije javnog života pod uticajem posebne etničke ili religiozne tradicije, zahvaljujući čemu će ona zadobiti stepen političke podrške koji joj obezbeđuje povlašćen status u odnosu na ostale religije; u ne malom broju država sa multietničkom strukturom, kulturno-etnička merila se pokazuju kao relevantna za političku sferu, utoliko što se politički principi i institucije u ovoj ili onoj meri prilagođavaju ovoj multietničkoj i multikulturnoj strukturi datih država, zbog čega dolazi i do odstupanja od načela jedan-čovjek jedan glas; tamo gde to nije slučaj, dešava se da različite manjinske kulturno-etničke grupe ističu zahteve za javnu zaštitu svojih kultura, tj. za to da do određenog stepena budu tretirane kao političke jedinice. Do radikalnije repolitizacije etnosa nije došlo samo u realsocijalističkim zemljama – u kojima su se sovjetski, češkoslovački i jugoslovenski građanin pokazali kao daleko nedelotvorniji konstrukt od kulturno-etničkih nacija – već i u nekim državama sa dugom parlamentarnom tradicijom kao što su recimo Kanada i Velika Britanija. Sve to svedoči o relevantnosti kulturno-etničkog pojma nacije za političko-državnu sferu, što ako se ne uzme u obzir može da ima za posledicu pokušaj instaliranja čiste – na individualističkoj paradigmi utemeljene – koncepcije građanske države koji se ne bi zasnivao na slobodnom pristanku pojedinaca već na nasilju nad njihovom voljom.

Nemali broj naših teoretičara predstavlja se istovremeno i kao zagovornik radikalne građanske opcije i kao pristalica maksimalističkog multikulturalizma. Međutim, ove dve stvari su teško spojive. Jer je radikalno građanska koncepcija nacije – kao koncepcija koja polazi od pojedinca nezavisno od njegovih kulturno-etničkih određenja – kulturno-etnički neutralna, dok multikulturalisti u ovoj ili onoj meri rehabilituju kulturno-etnički pojam nacije, pridajući kulturno-etničkim grupama status koji nadilazi status grupe unutar civilnog društva i utoliko posmatraju ove grupe u ovoj ili onoj meri kao političke jedinice, tj. kao nešto što je relevantno za političku sferu. Ta napetost između čiste građanske nacije i multikulturalizma koja proizlazi iz samih njihovih pojmova biva to veća što su multikulturalisti bliži maksimalističkim varijantama, tj. shvatanju konkretnih kultura kao homogenih identiteta koje implicira čisti kulturno-etnički pojam nacije: naime, ma koliko da je multikulturalizam vođen nastojanjem da iznađe najbolje moguće moduse suživota različitih kultura u okviru šire globalne zajednice, ovaj suživot pod pretpostavkama maksimalističkog multikulturalizma postaje teško ostvariv pošto koncepcija nacije kao čistog kulturno-etničkog identiteta zahteva ne multikulturnu već monokulturnu državu.

Ova napetost koja postoji između čiste građanske koncepcije nacije i multikulturalizma može se ilustrovati na primeru SAD u kojoj je državno-političko očišćeno od kulturno-etničkog. Branioци postojećeg ustavnog ustrojstva američke države – koje je najbliže idealnom građanskom modelu – svakako bi se suprots-

tavljali svakom zahtevu da kulturno-etničke specifičnosti izađu iz okvira privatnosti „civilnog društva“, jer bi to dovelo u pitanje njihovu postojeću državnu organizaciju.

Ali, ukoliko bi u nekoj državi u kojoj su kulturno-etnički i politički identitet međusobno razdvojeni, politički zahtevi neke kulturno-etničke grupe dobili realnu snagu time što bi velika većina članova te grupe stajala iza njih, onda bi njihovo potpuno ignorisanje u ime čistog građanskog principa zapravo predstavljalo represiju nad voljom većine članova te grupe. Otuda insistiranje po svaku cenu na čistoj koncepciji građanske države, bez obzira na konkretni istorijski kontekst, može imati za posledicu, nezavisno od motiva onih koji na tome insistiraju, nasilje nad realnošću čiji je indikator slobodno izražena volja pojedinaca. S druge strane, udovoljavanje političkim zahtevima određenih kulturno-etničkih grupa znači nužno i odgovarajuće odstupanje od čisto građanskih načela, ukoliko naravno nije reč o maksimalističkim zahtevima usmerenim na secesiju. Drugim rečima, data protivrečnost se može razrešiti ugrađivanjem u građansku koncepciju elemenata kulturno-etničkog pojma nacije. Kao empirijska ilustracija za ovo može poslužiti primer Kvebeka u Kanadi.

Pri svemu ovome, valja upozoriti da je uslov bez kojeg nema moderne demokratije primat individualnih prava koji proističe iz građanskog načela. Tek se uvođenjem pomenutog primata individualnih prava otvara mogućnost kombinovanja elemenata kulturno-etničkog i državno-teritorijalnog poimanja nacije, kombinovanja koje je neretko na delu u modernim demokratijama u čije ustave se ugrađuju članovi kojima se modifikuju čisti građanski principi utoliko što se njima garantuju grupna kulturna prava, jezički pluralizam, kulturne autonomije, odgovarajuće kvote za kulturne grupe kojima se dopunjava načelo jedan čovek-jedan glas (dobar primer za to je španski ustav koji predstavlja spoj građanske i umerene multikulturalističke koncepcije). Primat individualnih prava zapravo znači da je pojedinac, a ne grupa originarni nosilac prava, tj. da su kolektivna prava nešto što je u krajnjoj liniji izvedeno iz volje njenih članova kao pojedinaca. U ime ovog primata, pojedincima se ne može zabranjivati da se mešaju sa drugim etnosima, da stupaju u doticaj sa drugim kulturama, da napuštaju svoju državu ukoliko to žele, što će reći da kulturno-etnički identitet nije više u principu zaštićen jer je individualna volja nešto promenljivo.

Za razliku od umerenijih varijanti multikulturalizma, koje su spojive sa građanskim konceptom države, maksimalistički multikulturalizam to nije, jer on, u suštini, polazi od pretpostavke da su kulture homogeni identiteti koji preracionalno determinišu svoje pripadnike kad je reč o njihovom izboru vrednosti i koje kao takve, kao čisti partikulariteti, zahtevaju sebi odgovarajuće partikularne političke i pravne aranžmane. U stvari, objektivno gledano, krajnja konsekvenca maksimalističkog multikulturalizma je potpuno preokretanje logike liberalno-demokratskog modela. Dok ovaj poslednji postulira primat individualnih prava, dotle onaj prvi mora ustanoviti primat grupnih prava. Dok građanski koncept nastoji da

obezbedi bazični okvir prava koji ne pretpostavlja nijednu koncepciju dobra kako bi se unutar njega mogle slediti bilo koje koncepcije dobra, dotle maksimalistički multikulturalizam mora da radikalno dovede u pitanje upravo taj bazični okvir kako bi različitim partikularnim dobrima, dobrima različitih kulturnih grupa, pribavio status javnih dobara, čime zajednička (nacionalna), u odnosu na partikularna dobra neutralna instanca u najboljem slučaju poprima oblik *modusa vivendi* koji je rezultat političkih nagodbi različitih etnocentrizama u vezi sa krhkom i nestabilnom koegzistencijom različitih pravno-političkih sistema kojima se kodifikuju dobra kulturnih grupa o kojima je reč. Time zapravo na videlo izlazi težnja ovog oblika multikulturalizma – da se kulturno-etničko iz privatne sfere u potpunosti premesti u javnu sferu, tj. da se rehabilituje čisti kulturno-etnički pojam nacije.

U stvari, iza sve tri pomenute koncepcije države leže odgovarajuća shvatanja kulture. Polazišna tačka maksimalističkog pluralizma jeste kulturni pluralizam herderijanskog tipa, koji teži da apsolutizuje razliku između posebnih kultura, tj. koji teži da kulture posmatra kao nešto što je *sui generis* ili *causa sui*. Krajnja implikacija ovog pristupa je uvođenje logike holizma unutar pojedinih kultura i na njima počivajućih država: ako se kulture međusobno apsolutno razlikuju, onda se one ne mogu tretirati kao heterogeni već kao potpuno homogeni entiteti, što za posledicu ima zahtev za kulturnom uniformnošću njenih članova, jer oni ne bi imali mogućnost da biraju između različitih kulturnih opcija – apsolutizacija razlika između posebnih kultura ima tako za posledicu ukidanje razlika umutar njih.

Umereni multikulturalizam pak shvata razliku između posebnih kultura kao razliku koja uključuje relaciju i interakciju i utoliko on posebnu kulturu, ma koliko je posmatrao kao nešto što zadržava svoja specifična obeležja, tretira kao entitet koji je otvoren za spoljašnje uticaje i utoliko kao nešto što se do određene mere heterogenizuje.

Radikalizovana građanska verzija pak dovodi u pitanje sam pojam partikularne kulture: ono što se naziva „našom kulturom“ predstavlja, po njoj, ne neki homogeni identitet već mozaik kulturnih fragmenata koji potiču iz različitih kulturnih izvora, tj. koji pripadaju različitim kulturnim tradicijama: utoliko pojedinac ne bira između različitih opcija koje nudi u osnovi isti kulturni obrazac, već se opredeljuje između kombinacija različitih kulturnih fragmenata.

Poslednja dva pristupa mogu se pozivati na empirijsku evidenciju i spojiva su sa liberalno-demokratskom državom. Onaj prvi, međutim, predstavlja samo modernizovanu varijantu shvatanja nacije u čistim kulturno-etničkim terminima koje vodi u samoaparthejd i samosegregaciju.

Na našem tlu na delu su, grubo govoreći, tri osnovne vrednosno-političke orijentacije kad je reč o odnosu prema nacionalnoj kulturi.

Prva nastoji da umesto pređašnjeg mitološkog kulta revolucije, koji je insistirao na radikalnom raskidu sa tradicijom, postavi novi mitološki kult – metafiziku

i patetiku prošlosti. „Povratak korenima“ – u njenoj interpretaciji – ima neposrednu normativnu snagu. On zapravo znači poziv na reintegraciju kulturno-etničkog i političkog identiteta. Ma koliko da je diskurs ove orijentacije obeležen radikalnom antikomunističkom retorikom, ona logici pluralizma zasnovanoj na formalno-proceduralnoj racionalnosti pretpostavlja kolektivistički obrazac, tačnije unutar-tribalnu organsku solidarnost. U temelju te koncepcije stoji zahtev da prihvatimo etnocentričke granice našeg mišljenja i da objektivnost izjednačimo sa intersubjektivnom saglasnošću koja postoji među članovima jednog tribaliteta. Diskurs ovog novog tribalizma mora biti antizapadni diskurs: ne može biti pomirenja između života posvećenog sleđenju zajedničkog dobra koje ima svoje korene u uzvišenoj vizantijskoj kulturi i zapadnog atomističkog individualizma čiji se moto može izraziti Sioranovim rečima „Duše koje se vezuju samo za jednu formu kulture nikada me nisu privlačile. Nigde se ne ukorenjuj, ne veži se samo za jednu zajednicu, to je uvek bio moj moto“. Nasuprot stavu Svetog Save, za pristalice ove koncepcije nema mosta između u Vizantiji ukorenjene Srbije i iskorenjenog Zapada.

Druga vrednosno-politička tendencija pokušava da izmiri ono što je za onu prvu orijentaciju neizmirljivo: povratak korenima i integraciju u moderni svet; tradicionalni i moderni ustavni patriotizam; kulturno-etnički ponos i ponos na političku liberalno-demokratsku kulturu vlastite zemlje. Ona polazi od pretpostavke da je liberalni formalno-pravni okvir spojiv sa različitim kulturno-vrednosnim sistemima. Otuda tradicija u ovoj interpretaciji nema više neposrednu normativnu snagu, već samo simboličku.

Treća političko-vrednosna orijentacija – tretirajući „liberalni nacionalizam“ kao „drveno gvožđe“ – zastupa stanovište da se Srbija ne može modernizovati ukoliko se prema Evropi otvori samo u uskom smislu ekonomske i političke integracije, a ne i u širokom kulturnom smislu.

Prva – antizapadna – tendencija već je, čini se, doživela istorijski poraz. Koja će od druge dve preovladati ostaje da se vidi. I jedna i druga mogu naći uporište u empirijskoj evidenciji. Sudeći po dosadašnjoj reakciji biračkog tela, izgleda da društveni realitet pruža veći otpor ovoj poslednjoj.

Beograd, 5. 4. 2001.

Cultural/Ethnic and Political Identity

Summary: Against the backdrop of current debates around the concepts of “nation” and “nationalism” in Serbia, the paper analyzes cultural-ethnic and civic conception of the na-

tion. After reconstructing these two models of understanding the “nation”, the author points to numerous difficulties arising from their one-sided application in complex socio-historical reality. The exclusively cultural-ethnic concept of the nation results in a mono-cultural, closed state, while the exclusively civic concept of the nation disregards the importance of cultural-ethnic affiliations in constituting political community. Attempts to reconcile these two opposed approaches, evident in various theories of multiculturalism, are discussed in the central part of the paper. Finally, three basic political and evaluative attitudes to national culture in today’s Serbia are identified. The first relies on the organic, cultural-ethnic concept of the nation, while the second calls for cultural Europeanization of Serbia and starts from the “civic” concept of the nation. The third attitude – “liberal-nationalist” – attempts to combine the former two, i.e. to defend cultural identity while cherishing political values and institutional models of contemporary Europe.

Key words: identity, nation, culture, civic concept of the nation, cultural-ethnic concept of the nation, multiculturalism.

Dorđe Pavićević

Ivana Spasić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Beograd

Prelazna ocena: promene u Srbiji kao oblik socijalnog učenja

Rezime: Polazeći od toga da u situacijama prelomnih političkih promena tumačenja i zajedničke definicije predstavljaju konstitutivni činilac stvarnosti o kojoj se govori, osnovna namera autora jeste da ukažu na neprimerenost brzopletih i jednoznačnih interpretacija događaja u Srbiji 5. oktobra i kasnije. U tu svrhu, idealnotipski se izdvajaju tri vrste stavova: a) isključivi, koji projektuje apstraktne normativne modele ne uzimajući dovoljno u obzir društvenu stvarnost, b) „partizanski“, koji odobrava sve poteze nove vlasti jer se s njome nekritički identifikuje, i c) realistički, koji procenjuje ponašanje nove vlasti na osnovu kriterijuma uspešnosti. Pošto trećem stavu nedostaju jasna merila procenjivanja poželjnih i nepoželjnih političkih poteza, autori predlažu njegovu dopunu tezom o promenama u Srbiji kao kumulativnoj manifestaciji procesa socijalnog učenja. Ukazuje se na niz pokazatelja koji ovu tezu potkrepljuju i na niz pouka koje su građani Srbije izvukli iz desetogodišnjeg iskustva prilagođavanja i odupiranja Miloševićevoj vladavini. Autori zaključuju da je i teorijski i praktično-politički značajno identifikovati one elemente tekućih procesa koji mogu doprineti istinski demokratskoj rekonstrukciji društva u Srbiji i Jugoslaviji.

Gljučne reči: političke promene, građani Srbije, socijalno učenje, argumentacija, tumačenje, normativna očekivanja, politička mobilizacija, političko ponašanje, demokratija.

Rasprava o tome da li se 5. oktobar može shvatiti kao tačka prekida u novijoj istoriji Srbije otvorena je odmah nakon smene vlasti. Rasprava pokazuje da se događanja vezana za ovaj datum ne mogu svesti na uklanjanje jedne rđave vlasti, nego da su za njih vezana određena normativna očekivanja. Sam novoizabrani predsednik SRJ među prvima je (a mnogi su ga u tome sledili) okarakterisao peti oktobar kao *demokratsku revoluciju*. Ovom kvalifikacijom je želeo da iskaže dvojaki karakter tog događaja. S jedne strane, čuvan je legalni kontinuitet i branjena demokratska legitimacija: pritiskom na ulicama Beograda nije se htelo ništa više od onoga što prema zakonu i demokratskim procedurama građanima i grupi političkih partija pripada – priznanje regularnih rezultata izbora. Sa

druge strane, uvođenjem pojma revolucije htelo se reći da je priznanje izborne pobeđe izvojevano na ulicama, društvenim pritiskom, uz ograničenu i uglavnom kontrolisanu upotrebu nasilja; no, pojam sugerise i više od toga: spremnost na diskontinuitet u smislu načina vladanja i vođenja politike. Pri tom, diskontinuitet se ogleda već samom poštovanju legaliteta i demokratskih procedura. U tom smislu, sintagma *demokratska revolucija* značila bi početak demokratizacije revolucionarnim činom iznuđenog priznavanja regularnih rezultata izbora (odnosno, legaliteta).

Smatramo da ta sintagma, nezavisno od namere onoga ko je izriče, dobro opisuje društvenu i političku dinamiku i napetosti u Srbiji nakon 5. oktobra. Jer, ona ukazuje na dvosmisleni karakter petooktobarskog događaja, koji unosi izvesnu konfuziju u normativna očekivanja vezana za nj, kao i vrednovanje društvenih zbivanja koja su mu usledila. Da bismo videli da li je reč o kontinuitetu ili diskontinuitetu, i u kom smislu, treba oceniti oba aspekta – značenje raskida sa praksom bivšeg režima, s jedne strane, i proces demokratizacije, odnosno uspostavljanja legalnog kontinuiteta (vladavine prava), s druge. Stavovi prema jednom ili drugom u najvećoj meri uslovljavaju ocenu ispunjenosti ili neispunjenosti normativnih očekivanja vezanih za taj datum. Ova dva procesa nisu samo dve strane istog novčića, mada na prvi pogled tako deluje. Jedan često remeti drugi: raskid sa tekovinama bivšeg režima usporava proces demokratizacije, ali i obrnuto: uspostavljanje demokratskih tekovina koči proces raskida. Nove ustanove se ne mogu graditi na starim temeljima, ali proces raščišćavanja terena može itekako ugroziti nove temelje. Važno je da raskid bude što je moguće brži, ali nije sve jedno da li će biti nasilan i nepravedan, ili miran i uz poštovanje novih pravila igre. Kao dobra ilustracija mogu poslužiti pometnja i rasprave oko pristupanja krivičnom gonjenju bivših funkcionera, uključujući i onog vrhovnog. Ocene dosadašnjih dostignuća koje su u opticaju u javnoj sferi često nedovoljno uvažavaju teškoće pronalaženja „prave“ ravnoteže između uklanjanja negativnog nasleđa i građenja novih, zdravih osnova za život. U osnovi, to su dva suprotna, ali komplementarna procesa: jedan bez drugog ne ide, umeće balansiranja čini ih saveznicima; a neravnoteža u vidu zaborava prošlosti ili žudnje za naplatom duga, opet, može ih učiniti neprijateljima.

Različita shvatanja pojmova „demokratizacije“ i „raskida“, različita očekivanja vezana za ta dva procesa, kao i za njihovu uzajamnu dinamiku – koju smatramo ključnom – dovela su do toga da su u javnom prostoru prisutna veoma raznorodna tumačenja poslepetooktobarskih zbivanja. Ova tumačenja, sa svom svojom raznolikošću, veoma su važna, jer pridavanje smisla dosadašnjim događajima bitno utiče na budući tok zbivanja. Zato ćemo te različite opise pobrobnije razmotriti, razvrstavajući ih u tri grupe, obrazovane na osnovu stava koji se pri tom zauzima: *isključivi*, *partizanski* i *realistički*. Treba napomenuti da nije reč o nekakvim empirijskim generalizacijama, nego o analitički izdvojenim stanovištima, idealnim tipovima, odnosno imenima za skupove argumenata (ili

pravce argumentacije), koji se mogu prepoznati u javnosti, gotovo svakodnevno čuti ili pročitati u medijima. Takođe treba reći da ovde razmatramo samo opise onih komentatora koji drže – ili bar žele tako da se prikažu – da je uklanjanje prethodnog režima nešto dobro, a ostavljamo po strani one koji se prema tom događaju odnose sasvim negativno.

a) *Isključivi* stav je kritički stav koji se iznosi iz tačke gledišta izvan društvene stvarnosti, oslanjanjem na stroge normativne standarde. Grubo rečeno, njime se tvrdi da se ništa bitno nije dogodilo osim personalne smene vlasti. b) *Partizanski* stav se zauzima iz unutrašnje pozicije nekoga ko sebe doživljava kao učesnika u zajedničkom pothvatu popravljjanja društva: promene idu u najboljem mogućem pravcu (jer svi koji učestvujemo u tome dajemo najbolje od sebe), treba imati strpljenja i čekati da trenutni potezi političke vlasti (koji su i naši potezi) u Srbiji i SRJ daju rezultate. c) *Realistički* stav obično stavlja naglasak na savladavanje prepreka, a kao svoju normu uzima uspeh. Potezi vlasti koji daju pozitivne društvene posledice su vredni hvale, a oni koji daju loše posledice se kritikuju. Zbog nedostatka i nejasnosti u merilu procenijavanja, odnosno određivanja referentne tačke uspeha (kontekstualnost i nestabilnost kriterijuma šta se shvata i doživljava kao uspeh – jer, recimo, i uspeh u nepravednom ratu je uspeh) mi ćemo ovaj stav precizirati i tvrdićemo c+) da je 5. oktobar bio uspešan društveni događaj ukoliko se može uzeti kao pokazatelj da je značajan deo građana Srbije iz prethodnih zbivanja izvukao neke pouke, odnosno, počeo da uči kako da politički misli i da se ponaša.

Ovde se, bez sumnje, radi zasad samo o jednoj smeloj tezi, koja se još ne može do kraja iskustveno potkrepiti. Za to je potrebno jedno dubinsko, kvalitativno empirijsko istraživanje koje bi se fokusiralo na stavove ljudi o promenama, njihovo prethodno i naknadno tumačenje onoga što se dogodilo i logiku njihovog tumačenja¹. Međutim, bez obzira na prvobitnu neverodostojnost teze, smatramo da je njena prednost u tome što je u stanju da bolje objasni dinamiku zbivanja nego što je slučaj sa konkurentskim tezama (koje, uzgred, nemaju bolju potvrdu i podjednako su intuitivne, a pokušavaju da se potkrepe pozivanjem na ograničen i selektivan skup činjenica). Stoga ćemo najpre ukratko izložiti argumentata koji potkrepljuju ove teze i samo naznačiti njihove slabosti. Zatim ćemo pokušati da objasnimo na koji način teza o socijalnom i političkom učenju objašnjava socijalnu i političku dinamiku.

a) Isključivi stav povlašćenog posmatrača

Oni koji tvrde da se ništa značajno nije dogodilo svoj stav obično podupiru trima vrstama argumentacije: a) da se politička kultura nije bitno promenila, te da nacionalistički i ksenofobični milje, koji je proizveo prošli režim i koji je doveo

¹ Izrada nacrtata takvog istraživanja je u toku i nadamo se da ćemo do kraja ove godine biti u prilici da ga sprovedemo.

do katastrofe, i dalje daje osnovni ton srbijanskom društvu. Štaviše, nova vlast ga i sama promovira i pokušava njime da manipulira. Dokazi za to se vide u nespremnosti nove vlasti da bezuslovno sarađuje sa Haškim tribunalom i međunarodnom zajednicom uopšte, nevoljkosti da se prihvati odgovornost za nedela i ratne zločine i sprovede proces očišćenja „razračunavanjem sa prošlošću“, zatim u nepromenjenom odnosu prema manjinama, Srbima van Srbije ili Crnoj Gori. b) Druga teza je da sa promenom vlasti nije došlo do uspostavljanja uspešnih mehanizama kontrole vlasti. Konstatuje se tendencija nove vlasti da one-mogućava političke i nepolitičke oblike kontrole. To znači, najpre, da ne dolazi do polarizacije stranaka unutar DOS-a, da u Srbiji (opet) ne postoji efektivna opozicija; ukratko, još nije nastupila istinska pluralizacija političkog društva u Srbiji. Drugo, ne dolazi do zadovoljavajućeg diferenciranja i osamostaljivanja sfera vlasti koji bi vodili uspešnoj uzajamnoj kontroli i uravnoteživanju. Institucije zakonodavne, izvršne i sudske vlasti nisu autonomne u odnosu na političke centre moći, niti se vidi tendencija izgradnje institucija na novim osnovama. Treće, da civilno društvo nije sposobno da ostvari adekvatnu kontrolu vlasti i da nije dovoljno zrelo niti organizovano da odgovori novim izazovima. c) Konačno, nove vlasti su nasledile obrasce vladanja prethodne vlasti (i same su upale u „zamku sistemskih privilegija“²) i ne žele da se odreknu prednosti koje im oni pružaju. Politička vlast se i dalje doživljava kao prilika za bogaćenje i rešavanje ličnih egzistencijalnih problema.

Ovde možemo videti tri vrste nerealnih očekivanja, koje ovakav stav čine nekonzistentnim: 1) očekivanje da se socijalni procesi mogu odvijati istom dinamikom kao i političke promene; 2) očekivanje da politička vlast treba da ima glavnu ulogu u njima (i da se njima može neposredno politički upravljati), i 3) očekivanje da se društvene i političke ustanove mogu graditi polazeći od zamišljene nulte tačke, prema uzoru idealizovanih normativno-teorijskih modela.

Sve ove slabosti proističu iz nedovoljne reflektovanosti, odnosno nepromišljenosti uslova važenja svojih teza: govornik i ono što on/ona tvrdi unapred su iz toga isključeni. Epistemološki rečeno, reč je o privilegovanom uvidu i samopotvrdivim tezama. Na primer: niko ne zna šta je demokratija, ali ja znam; Srbi imaju nedemokratsku političku kulturu, ali ja nisam njen deo, iako sam Srbin/Srpkinja. Zbog toga zagovornici ovog stava neretko sami sebi protivreče, pozivajući na političko kreiranje društvenih promena, za koje inače smatraju da su izvan domena politike; ili, komplikovano rečeno, upadaju u niz performativnih protivrečnosti. Recimo: vlast ne samo da ne treba da se meša u rad medija, nego treba da aktivno brine o njihovoj nezavisnosti (kao da i to nije oblik mešanja). Ili: vlast je – a ne same sudije – odgovorna što sudstvo nije nezavisno. Posredi je metodološka nebriga prema stvarnosti, koja se pokriva nekontrolisanim uopštavanjima i stavom sveznajućeg („većina ljudi misli...“, „uobičajeno je...“, „u svetu je normalno...“, „narod hoće...“). Time se zamagljuje loše postuliran odnos

² Zgodna fraza S. Antonića, izvorno upotrebljena u jednom drugačijem kontekstu.

društvenog i političkog, koje se smeštaju u rđavi krug iz koga nema izlaska niti napretka. Loše društvo rađa loše političare, loši političari samo doprinose održavanju lošeg društva.

Ove stavove smo grupisali pod jednu oznaku jer nam se čini da su kao eksplanatorne teze i praktično-politički koncepti potpuno neplodni, a što je važnije, kao nezavisni od činjenica, sasvim neproverljivi. Naime, u njima je sadržana samoodbrambena odredba da sve što se s njima ne poklapa ima karakteristike realnosti koju oni osuđuju. Mada je reč „kritika“ zaštitni znak ovog stava, ona se na njega ne odnosi: svaka kritika ovakvog stava je nemoguća, jer će naići na zatvorena vrata kluba onih sa povlašćenim pristupom, čija se pristupnica stiče isključivo samolegitimacijom.

b) Partizanski stav učesnika

Ovaj stav zastupaju oni koje još nije napustilo oduševljenje i čistota revolucionarnog zanosa od 5. oktobra. Naime, svoje učešće u „revolucionarnim“ zbivanjima oni projektuju i na učešće u vlasti. Njihova argumentacija se zasniva na učesničkom stavu da se a) ništa neće ni dogoditi ukoliko se svi ne potrudimo da se to dogodi, jer b) politička vlast i država i nisu nešto drugo i različito od ljudi kojih se postupci te vlasti tiču, zbog toga se c) ovaj stav mora održavati čak i kao korisna fikcija, a d) probleme koji se javljaju treba shvatiti kao rezultat ograničavajućih, konkurentskih faktora.

Slabosti ovog stanovišta su: 1) prevelika vera u doslednost i konzistentnost onih koji su na vlasti – da znaju šta rade i da to što rade rade sa određenim planom i dobrom namerom (za sve postoji opravdanje), 2) projektovanje vlastitih, inače međusobno dosta različitih, očekivanja na stvarne poteze vlasti, 3) previše doslovno shvatanje demokratske reprezentacije, usled čega zastupnici ovog stava sebe doživljavaju kao jednake učesnike u političkom životu.

Radi se, u suštini, o nereflektovanom odnosu između građana i vlasti. Ako je isključivi stav patio od preterane distance, stav učesnik pati od nedostaka distance prema političkoj vlasti i društvenim zbivanjima uopšte. Problem je što se svi učesnici u političkom i društvenom životu doživljavaju kao suštinski ravnopravni, uz prenebravanje razlike proistekle iz institucionalne podele moći i odgovornosti. Ako je na svakome da uradi svoj deo posla i da ponese deo odgovornosti za ono što se zbiva, to još uvek ne znači da je svačija moć i odgovornost za taj posao ista. To što nam je cilj zajednički, ne znači da je njegova realizacija u podjednakoј nadležnosti svih ponaosob. Neki su se kandidovali da urade veći deo posla i institucionalno ga preuzeli na sebe. U tom slučaju, moramo imati distancu prema nosiocima vlasti, jer ne možemo ih bezrezervno tretirati kao deo tima u kome svako ima jednako važan zadatak. Selektor može da zabrlja mnogo više od desnog beka.

c) Realistički stav

Na ovom stavu svoje procene zasnivaju oni posmatrači koji se trude da zbivanja posmatraju nezavisno od aktuelnih nosilaca vlasti. Oni na vlast gledaju kao na institucionalno dodeljenu društvenu funkciju čiji je cilj da ostvari određene zadatke. Stavovi prema trenutnim nosiocima vlasti zauzimaju se na temelju pragmatične ocene koliko oni ispunjavaju dodeljene im zadatke.

Realistički stav polazi od pretpostavke da je politika oblik samoorganizovanja, čiji je cilj savlađivanje prepreka u nastojanju da se građanima omogući bolji život, pri čemu se uzima da je „bolji život“ agregat stavova ljudi o tome šta je za njih bolji život. Argumentacija je sledeća: a) stabilnost društva se može postići samo ukoliko je vlast sposobna da pridobije i očuva podršku većine građana. b) Neka vlast će to uspeti ukoliko je u stanju da zadovolji, tačnije konstantno zadovoljava bitne potrebe građana. c) Zbog toga, uspešna je ona vlast koja zadovoljava realne potrebe građana, a ne ona koja se poziva na ispunjavanje nekakvih ideoloških zahteva. d) Dakle, vlast treba da bude koncentrisana na realnost i realne potrebe građana, u datim okolnostima.

Slabosti ovog pristupa su: 1) nemogućnost uspostavljanja merila interpretacije realnih potreba bez uvođenja normativnih kriterijuma za odluku o tome (npr. pozivanjem na „demokratsko izjašnjavanje“ u igru se uvodi priča o normativnim standardima, koja bitno narušava konzistentnost stava); 2) pouzdanje u interpretativnu moć onih koji odlučuju, 3) pouzdanje u njihovu sposobnost iznalaženja sredstava za postizanje željenog cilja i 4) nedostatak efektivne kontrole za predupređivanje nepopravljivih grešaka.

Ovaj stav, dakle, pati od nedostatka oruđa procenjivanja u kojim slučajevima se neki pragmatički „uspešni“ potezi vlasti mogu tretirati kao nepoželjni. Mehanizam za nadogradnju ovog stava vidimo u postignutoj društvenoj saglasnosti, kao rezultatu društvenog učenja, o minimalnim normativnim i materijalnim uslovima stabilnog funkcionisanja društva. Smatramo da je ovaj kapacitet društvenog učenja, koji predstavlja ozbiljnu prepreku vlasti da čini nepopravljive greške, u dosadašnjim analizama u dobroj meri bivao zanemaren. Naravno, nećemo tvrditi da su akteri srpskog političkog i društvenog života potpuno racionalne ličnosti, nego samo da postoje znaci da je postignut određeni društveni minimum o tome šta je dopustivo, odnosno nedopustivo činiti u nekim segmentima, i da on postoji u formi znanja i kapaciteta za racionalno kolektivno delovanje, koje je potrebno brižljivo negovati i unapređivati – a ne neodgovorno diskvalifikovati. Napredak u izgradnji ovog konsenzusa je za nas kriterijum koliko su se stvari u Srbiji zaista promenile.

c+) Društveno učenje

Zbog toga mi želimo da ojačamo realistički stav dopunjujući ga tezom o društvenom učenju. Na taj se način uvodi kriterijum koji će ispraviti neke slabosti

realističkog stava, istovremeno uključujući neke jake strane partizanskog i isključivog stava. Naime, tek ukoliko građani sami uzmu za ozbiljno svoja normativna i materijalna očekivanja, i tretiraju ih kao relevantna za politički život, možemo govoriti o tome da su nešto naučili. Ne koristimo, dakako, habermasovski pojam racionalnog društvenog učenja kao usvajanja mehanizama za izgradnju i održavanje društvenog konsenzusa. O tome ovde još uvek ne može biti reči, a teško da je takav ideal uopšte i provodiv. Reč je o mogućem mukotrpnom napretku u svesti o tome koliko je takav konsenzus uopšte značajan, i pomalo trapavim pokušajima da se on uspostavi. Možda je ovo za nekoga premalo, ali i to je već značajan napredak u odnosu na prethodni period – kada se u Srbiji taj proces uvek iznova uspešno ometao i sprečavao – i jedini put kojim se može uspostaviti dugo željena društvena stabilnost.

Gde je snaga ovakvog stava? Upravo u kapacitetu da se identifikuju elementi društvene racionalnosti ili iracionalnosti u individualnom, ali i kolektivnom ponašanju građana Srbije, i da se na njima gradi osnova za procenu institucionalne rekonstrukcije društva. Po našem mišljenju, reč je o višestruko plodnoj tezi. a) Ona može bitno pomoći objašnjenju onoga što se zaista dogodilo i događa u srpskom društvu; b) ona omogućava identifikovanje onih elemenata koji doprinose, odnosno odmažu željenom toku društvenih promena; c) uz to ima veliku praktično-političku moć da ponudi okvir za procenu poželjnog pravca društvene reorganizacije, ali takvog koji se neće zasnivati na neodmerenim očekivanjima i željama, nego na realnim kapacitetima ljudi da te promene iznesu.

Napredak u ostvarenju ovog minimuma mi vidimo u mnogim tačkama. Pokušaćemo da u daljem tekstu, nužno selektivno, naznačimo neke od pokazatelja o postojanju elemenata postignute društvene saglasnosti, koja proizlazi iz procesa društvenog učenja, umesto da bude spolja nametnuta.

Primena teze o socijalnom učenju nalaže praćenje dve linije: retrospektivne, koja sagledava ono što je dovelo do 5. oktobra, i prospektivne, koja se tiče reinterpretacije i rekonstrukcije u potonjem razdoblju. Smatramo da su rekonstrukcija i reinterpretacija – ne samo analitičko-naučna, nego pre svega ona koju obavljaju sami akteri – jednako važne kao i „aktuelistički“ shvaćene motivacije i ciljevi delanja, „na licu mesta“. U političkim procesima – pogotovo onima koji uključuju tako veliki broj ljudi, i po svojim posledicama imaju tako preloman značaj, kao što je slučaj sa promenama u Srbiji 5. oktobra i nadalje – dinamički shvaćena interpretacija deo je same stvarnosti; ne samo da se ta stvarnost ne može adekvatno oceniti nezavisno od procesa pripisivanja značenja, naknadne refleksije i njenog povratnog uviranja u tok zbivanja, nego teško da se o stvarnosti uopšte može i govoriti kao nečemu što „postoji“ nezavisno.

Možda se zaista može tvrditi, kako to u kritičkom tonu čine neki komentatori, da građani 5. oktobra, pa i kasnije, nisu imali artikulisanu viziju „šta hoće“, nego samo „šta neće“. Čak i da je to logički moguće kao konzistentan stav, mi u tome ne vidimo problem. Prvo, ako su znali „šta neće“, to je ne samo sasvim dovoljno

za početak, nego i izuzetno značajno. A smatramo da su znali šta neće, štaviše, da je negativni cilj (okončavanje jednog osobenog vida vladavinske prakse) bio dobro markiran. Jasnoća ovog opredeljenja već predstavlja diskontinuitet u odnosu na ranije razdoblje, doduše, kao njegov kumulativni proizvod, ali sada prvi put nedvosmisleno ispoljen. Time „šta neće“ građani su, takođe, uspostavili dobru kočnicu novoj vlasti, u smislu upozorenja da mora ostvarivati opipljive rezultate i ne sme da ponavlja greške prethodnika. Drugo, da su ljudi znali „šta hoće“, to bi značilo zalaganje za neki relativno precizan nacrt jednog „boljeg sutra“, sa čijim je ostvarivanjem u praksi, i svim pratećim patologijama, ovo društvo imalo dovoljno iskustva u svojoj novijoj istoriji. (A da su zbivanja išla tim smerom, isti oni kritički komentatori bi, najverovatnije, stali da prokazuju tiraniju utopijskih vizija.) Najveći dobitak i jeste u tome što je na delu neprekidna rekonstrukcija i revizija vlastite pozicije: kako se stvari razvijaju, tako ljudi u hodu ocenjuju da li je to što se događa ono što žele i, retrospektivno, ocenjuju šta su zapravo hteli, ili mislili da hoće, 5. oktobra. Upravo je takav stav, smatramo, zdrav i racionalan u društvu koje se, nakon dugog razdoblja srozavanja i još dužeg razdoblja vladavine pozitivno-zacrtnih ciljeva, poduhvatilo mučnog zadatka izgradnje demokratije. Konačno, stav „znam šta neću“ može imati dvojako značenje: može značiti „znam da *to* neću“ (Miloševićevu vladavinu), ali može značiti i „znam da *tako* neću“. Ako prvo tumačenje možda umanjuje vrednost onoga što se dogodilo, drugo mu daje jednu sasvim drugu dimenziju, dimenziju poopštenog i stabilnog stava o tome kakav način vladavine ne želim, dakle dimenziju političkog znanja. Prenagljava diskvalifikacija stava „znam šta neću“ propušta da uvidi ovu pozitivnu dimenziju, koja je uvek pomešana sa onom drugom, partikularnom i negativističkom.

Iako se, kao što je rečeno, hipoteza o socijalnom učenju ne može proveriti bez daljih istraživanja, smatramo da se već mogu izdvojiti određeni pokazatelji koji joj idu u prilog. Razmotrićemo, u tu svrhu, dijahronijski razvoj antirežimskih aktivnosti tokom devedesetih godina, u njihovim različitim oblicima. Ovaj razvoj pokazuje tendenciju kumulativnosti i učenja iz iskustva. Stalno se pokušavalo nešto novo; isprobani, pa istrošeni modeli nisu se ponavljali. Recimo, godinama je prizivana ideja „kritične mase“ koja samo treba da se okupi pa će, „sama od sebe“, da sruši režim; opozicioni vođi su tu ideju zastupali još dugo pošto su oni koji je trebalo da sačine tu „kritičnu masu“ uvideli da je, u datim uslovima, ideja promašena i ne вреди truda. Uopštenije uzev, posle velikih zimskih protesta 1996/97. praktično je napušten čitav model „šetnji“ – koji je u toj prilici urodio ograničenim plodom (postizanje neposrednog cilja), ali se pokazao nemoćnim da dovede do korenitog preokreta – a čije su osnovne odlike bile: vaninstitucionalnost, nenasilnost i kreativnost („karnevalizacija“).

Time već naznačavamo sledeći pravac učenja, koji se tiče odnosa građana prema opoziciji: veliki (i rastući) broj ljudi ju je doista opažao kao nosioca i mogućnog ostvaritelja svojih političkih težnji, ali su ujedno pokazivali sve manju spremnost da naprosto ispunjavaju želje i naloge opozicionih vođa i glasnogo-

vornika. (To se, recimo, nedvosmisleno iskazalo u jesen 1999. godine, posle „PreobraJenskog mitinga“, kada je opozicija najavila „neprekidne masovne proteste“, ali nije uspela da za to animira građane, koji su bolje od nje procenili da se time ništa neće postići.) S vremenom, odnos „vođenja“ se u izvesnoj meri preokrenuo – opšte je mišljenje da je objedinjavanje opozicije i isticanje zajedničkog kandidata, do kojeg je na kraju došlo i koje je rezultiralo pobedom, bilo više plod pritiska „iz baze“ (vidljiv preko rezultata istraJivanja javnog mnjenja, signala iz lokalnih ogranaka opozicionih stranaka itd.) nego voljne odluke stranačkih vrhova.

Dalje, sami rezultati izbora od 24. 9. 2000. godine mogu se shvatiti kao pokazatelj da se nešto naučilo. Naime, tada je, prvi put, došlo do jasne polarizacije za/protiv i do dovoljnog izbornog opredeljivanja za opoziciju. Prva stvar koju treba uočiti, a koja može imati (pozitivne) reperkusije po političku budućnost Srbije, jeste bar delimično premošćavanje etničkog raskola u političkom polju, učešćem nacionalnomanjinskih stranaka u poredničkoj koaliciji, kasnije pretočeno i u kadrovske raspodele u novoj vlasti. Time je, prvi put od 1990, pokazano da je i u Srbiji moguće politički delati na *političkoj*, a ne etničkoj osnovi; odnosno, učinjen je prvi korak u deetnifikaciji politike. Druga interesantna tačka jeste marginalizacija SPO i SRS, koja se može protumačiti kao kažnjavanje onih koji nisu pokazali spremnost da se prilagode novonastaloj situaciji. Najpre je uspostavljena neka vrsta nepisanog „društvenog sporazuma“ da opozicija mora da nastupi ujedinjeno – pre no što su se stranački vrhovi stvarno o tome dogovorili – i postojalo je raspoloženje da se SPO priključi; ali, kada je on to odbio, bio je izborno kažnjen. Apatija i najavljena apstinencija s proleća 2000. pa sve do ujedinjavanja opozicije pokazuju da je u pozadini bio stav: „nećemo više podržavati opcije koje nemaju šanse za uspeh“. SRS se takođe može shvatiti kao žrtva ovog opredeljenja. Masovnost glasanja za DOS bila je, tako, izraz racionalne odluke da se podrži ono što je realno – a ovoga puta smenjivanje režima na izborima bilo je zaista moguće. Realnost te mogućnost bila je istovremeno posledica i uzrok raširenosti vere da je promena mogućna. Dijalektika pučkog raspoloženja u prelomnim predizbornim mesecima dobro pokazuje kumulativnost procesa učenja: malo pred izbore, sondaže su najpre registrovale porast opredeljenja za DOS, ali praćenog nevericom da je izborna pobeda mogućna; zatim je zabeležen porast vere u pobedu, ali i neverica da će režim mirno predati vlast. I konačno, kada su objavljeni izborni rezultati, čime pobeda više nije bila realna mogućnost, nego osvedočena činjenica, taj doživljaj opipljivosti sopstvene snage učvrstio je odlučnost da se „ide do kraja“, da se režimu *ne dozvoli* da ne preda vlast – koja se tako upečatljivo izrazila 5. oktobra. Taj sled zapravo odražava proces delegitimizacije Miloševićevog režima, ogoljavanja njegove suštine u očima ljudi: on nije ništa do gola sila; na kraju je i ta sila savladana.

Bitno je ukazati i na decentralizaciju i demetropolizaciju antirežimske političke aktivnosti. Aktiviraju se lokalni stranački i nestranački centri inicijative, stiču se i ističu lokalni identiteti, naročito posle (negde još i tokom) NATO bombardovanja 1999: najpre protesti rodbine mobilisanih rezervista, pa samih rezervista,

zatim nastanak građanskih foruma i parlamenata, odbora za odbranu ljudskih prava i sloboda itd., koji se potom koordiniraju na nivou Srbije. Svi ti oblici su jasno lokalno obojeni, odgovaraju na lokalne muke i specifične probleme koje najviše tište kraj u kojem se javljaju (a ujedno „misle globalno“, odnosno u okviru političkog ustrojstva države); glavni pokretači i „duše“ tih aktivnosti su istaknute lokalne figure, ukorenjene u svoju sredinu. Više se pogled nije upirao samo u Beograd, jer se shvatilo da je Beograd nesposoban da funkcioniše kao jedini centar, da se centralizovanim direktivama ne može doći do cilja. Stav da se ne može mirno živeti u svojoj sredini bez promene političke vlasti u celoj zemlji jeste racionalan uvid u političke uzroke nesreće, sa jasno definisanim krivcem.

Pogledajmo, dalje, ponašanje ljudi u anarhiji 5. oktobra i narednih dana: bez obzira na primedbe čistunaca, ne može se ne uočiti visok stepen samoobuzdavanja – naročito s obzirom na dramatičnost okolnosti i veličinu uloga – i to u neobičnoj kombinaciji sa odlučnošću da se ostvari cilj. S tim u vezi, nova (moderna) politička svest iskazala se i time što „masa“, omogućivši opoziciji da preuzme vlast koju je na izborima stekla, nije pokazala želju da ostane na političkoj sceni kao akter u tom obliku – što bi pogodovalo bezvlašću i odlaganju institucionalizacije demokratije – nego se povukla i prepustila novoj vlasti da radi svoj posao, ali spremna da je nadgleda; ali, ne više kao „masa“, nego kao građanstvo, sada već delimično strukturisano i profilisano, ohrabreno iskustvom sopstvene snage i potvrđene sposobnosti da bude faktor koji ostvaruje rezultate

Iz ovih pokazatelja može se, hipotetički i preliminarno, izlučiti „sadržaj“ učenja, odnosno jedan niz pouka koje su građani usvojili.

Najuopštenije, građani su uznapredovali u učenju *kolektivnog ponašanja* sa političkim ciljem – kako delati zajedno da bi se nešto postiglo; to uključuje ovladavanje načinima organizovanja, stvaranja mreža i vršenja pritiska; učenje primerenih interpersonalnih kodova interakcije i saradnje u delanju sa zajedničkim ciljem; učenje ozbiljnosti u poduhvatanju zajedničkog zadatka koja podstiče međusobno poverenje i poverenje u mogućnost uspeha. Kroz tu praksu došlo je i do postepenog *osamostaljivanja* od političkih aktera u užem smislu reči, i do sticanja (makar početne) svesti o vlastitom političkom subjektivitetu. Nasuprot nerealnoj pretpostavci da vlast, ili tzv. elite, „stvaraju“, „oblikuju“, „edukuju“ društvo, društvo se u političkoj sferi velikim delom samooblikovalo i samoedukovalo, i na kraju postalo u izvesnoj meri svesno tog procesa i njegovih rezultata.

Uviđanje neophodnosti da se *uvaži realnost situacije i interesi drugih* može se sagledati na:

– odnosu prema međunarodnom okruženju: izolacija i ksenofobija su, čini se, nepovratno isključene iz opcija za orijentaciju države i društva; nijedna vlast više ne može sebi dozvoliti da naprosto ignoriše zahteve okruženja ili im prkosi;

– strpljenju u pogledu teškoća tranzicije: skorašnja istraživanja javnog mnjenja ukazuju na dosta visok – s obzirom na zaoštrenost socijalne situacije –

stepen razumevanja kod običnih ljudi za to što ozbiljnije poboljšanje životnog standarda ne može da nastupi odmah. Iako socijalna sfera ostaje veoma eksplozivna i sadrži verovatno najveće neizvesnosti u pogledu daljeg toka zbivanja, već i dosadašnja razboritost može se oceniti kao neočekivana;

– širenje svesti o ratnim zločinima i potrebi da se oni procesuiraju, u Beogradu ili u Hagu: gotovo sva istraživanja pokazala su porast ovog opredeljenja, uz, reklo bi se, racionalno oklevanje da se prihvati jednostrana odgovornost za zbivanja tokom ratova na prostorima bivše SFRJ;

– obazrivom odnosu prema situacijama stvarnog ili mogućnog sukoba: povećana je osetljivost na konfliktnu potencijale, proširila se spoznaja da se sukobi lako otrgnu kontroli i vraćaju kao bumerang. Otud vlast više ne može sebi dozvoliti brzopleto ulaženje u sukobe raznih vrsta (sa manjinama, sa težnjama ka autonomiji ili osamostaljenju, sa bližim i daljim okruženjem – u svim tim domenima u javnosti se oseća podrška smirenom i tolerantnom pristupu).

Ovim manifestacijama je zajedničko to što pokazuju da su laka i brza rešenja, „po kratkom postupku“, koje je prethodni režim promovisao, a koja su se redovno ispostavljala kao ne-rešenja, izgubila draž. Pristajanje unapred na tegobnost i dugotrajnost potrage za rešenjima važan je element „nove realističnosti“ i nastajuće demokratije.

Privatno je političko, ili preživljavanje kao zajednička stvar: u oblasti ekonomskog, građani su se toliko puta na razne načine „opekli“, da više za to nisu raspoloženi. Snižen je prag trpljenja egzistencijalnih teškoća u stilu „čuti, dobro je“ ili „ne daj bože gore“; olaka i fantastična objašnjenja tih teškoća više nisu prihvatljiva. Recimo, neka nova hiperinflacija na koju bi građani pristali teško da je zamisliva. Ili, čini se da štrajkovi postaju nekako „drugačiji“ – realniji, utemeljeniji, ali i odlučniji (prosvetari u štrajku, na primer, nisu tražili nominalno nego realno povećavanje plata, a sindikati su nastupili jedinstveno). Ovaj stav nije u neskladu sa napred pomenutim strpljenjem – ono ima projektovani cilj, dakle smisao (znamo zašto čekamo), a osim toga je oročeno. Ukratko, dok je do sada imperativ preživljavanja funkcionisao kao blokator političkog angažmana, negde oko septembarskih izbora sazrelo je uverenje da su ta područja povezana – da lična sudbina ima sistemskopolitičke uzroke i da je, u nekim okolnostima, politički angažman (zajedničko delanje) upravo funkcionalan za lično preživljavanje. Kao pokazatelj mogu se uzeti nalazi anketa pred izbore, gde je najveće procenat odobravanja dobijao stav da promene na bolje može doneti samo tzv. društvena opozicija (opozicione stranke i udruženi građani, zajedno). Eto još jednog aspekta realizma: izbegavaju se obe, nekada dominantne krajnosti – mitomansko-euforični vid sudelovanja u kolektivitetu i apatična privatizovana apstinencija.

Konačno, važan element edukacije, nastajuće političke svesti i ponašanja u skladu sa demokratskim političkim životom jeste *razdvajanje sfera*: lično mišljenje se disocira od podupiranja javnih poteza državne vlasti. Recimo, neko intim-

no može gajiti najdrastičnije predrasude prema Albancima ili imati najcrnje mišljenje o Haškom sudu, a istovremeno se zalagati da drJava pregovara s Albancima o širokoj autonomiji, ili da se Milošević izruči Hagu zato što je to politički probitačno, odnosno korisno za zajednicu.

Rezimirajući, može se reći da ljude više nije lako preći, zaludeti, namamiti, uljuljkati, obećati im brza rešenja ili im skrenuti pažnju sa problema; oni sada imaju – ili bar mnogo više nego dosad – čvrsto tlo pod nogama. I, naučili su da se ponašaju mnogo više u sklopu okolnosti koje im se nude, sa svim ograničenjima i mogućnostima, a ne više mimo njih, ili nasuprot njima – sa čime je, čini se, prošla decenija započela.

Takođe treba reći da je taj proces učenja napredovao upravo uprkos onoj vrsti političke socijalizacije kojoj je bivši režim godinama podvrgavao građane: on ih je podučavao, eksplicitno ili implicitno, da je demokratija – njeni pojmovi, institucije i procedure – besmislena; da su solidarnost i zajedničko delanje jalov posao; da se nijedan pošten trud ne isplati; da su strpljenje i tolerancija vrlina onih koji nemaju drugih vrlina; da se društvom ne može racionalno upravljati i da je nemoguće proceniti bolja i gora rešenja; da su neobuzdane negativne emocije jamstvo ličnog i kolektivnog uspeha. Kad se ta pozadina ima na umu, s malo svesno pojačane dobrohotnosti, može se zaključiti da su građani Srbije izvukli šta se moglo iz uslova u kojima su učili.

Sve ovo jesu, za sada, tek blagi pokazatelji i tendencije, koji su i dalje podložni različitim tumačenjima, a napredak na koji ukazuju jeste spor, protivrečan i nepravolinijski. Ali, treba ga uvažiti i naglasiti značaj njegove nepovratnosti. Istina, ponekad je teško razlikovati učenje i običnu prevrtljivost, koja se otpisuje kao puko prilagođavanje trenutno vladajućim stavovima u cilju očuvanja nekih postignutih društvenih dobiti. No, smatramo da je u mnogo kom slučaju – naročito kod običnih ljudi, koji slabo šta imaju da „očuvaju“ – ne radi o prevrtanju, nego o promeni stava, koja se može ubrojati u rezultat učenja ukoliko nije izazvana nekim spoljnim motivima. I to je znak napredovanja u racionalnom društvenom i političkom ponašanju.

To da je određeni minimalni demokratski prag u Srbiji dostignut vidi se, recimo, i u činjenici da se najveći deo političke javnosti opredeljuje između Koštunice i Đinđića.³ Naročito, ako se ova polarizacija uporedi sa polarizacijom Milošević-Šešelj koja je bila dominantna u Srbiji u vreme izbora 1996 i 1997. godine. Treba takođe uzeti u obzir da ova polarizacija nije samo personalna, nego je i institucionalizovana unutar DOS-a, a oklevanjem da se DOS rasturi odlaže se biranje između ove dve opcije (bira se „u paketu“). Dakle, održavanje DOS-a se ne mora tumačiti isključivo kao interes vladajućih elita i odsustvo pluralizma u političkom životu, nego kao želja da se održi upravo ovakva polarizacija. U tome

³ Onima koji tvrde da taj izbor loš, tačnije da i nije nikakav izbor (jer su na meniju samo „nacisti“ i „amoralni pragmatičar“ moglo bi se uputiti pitanje: da li to što su Amerikanci nedavno birali između glupaka i lažova znači da se nalaze u gadnom sosu?

vidimo i želju da se situacija ne vraća na staro, nego da se postojeći politički odnos snaga stabilizuje.

Nadalje, oseća se nespremnost da se Koštunica proizvede u „vođu“ u starom stilu. Velika podrška koju uživa, u anketama registrovana u vidu ogromnih procenata, a prisutna i u neformalnim međuljudskim komunikacijama, često je na nišanu kritike moralista kao „stvaranje novog kulta ličnosti“ i još jedna manifestacija uvrežene, maltene urođene potrebe Srba za vođom. Čini nam se, međutim, da ima više osnova da se i to protumači u ovde ponuđenom ključu. Koštunicin visok rejting i ugled predstavljaju pre rezultat projektovanja pozitivnih normativnih sadržaja – usudili bismo se da kažemo, želje da se ima normalan predsednik⁴ – nego obožavanja njegove ličnosti. On ima veliki autoritet, ali ne i tako veliku moć: kad god pokuša da iskoristi taj autoritet, nailazi na otpor nesrazmeran „stepenu obožavanja“. Uporedo sa podrškom, „baza“ bez ustručavanja izražava i nezadovoljstvo mnogim njegovim potezima.⁵

Naša osnovna namera u sagledavanju zbivanja u Srbiji nakon petog oktobra kroz predloženi interpretativni okvir bila je da pokažemo da se procesi koji su u toku ne mogu ocenjivati jednoznačno, „preko kolena“. Potrebno je identifikovati one dimenzije tih procesa koje ukazuju na realnu šansu da se Srbija rekonstruiše kao demokratska država i normalno društvo. Možda ćemo takvim tumačenjima, a ne totalnom kritikom ili slepom podrškom, pomoći da se to i dogodi.

Beograd, 18. 5. 2001.

A “Pass”: Changes in Serbia as a Form of Social Learning

Summary: Starting from the assumption that in situations of profound political change interpretations and shared definitions are constitutive factors of the reality being interpreted, the basic intention of the authors is to point to the inadequacy of hasty and unequivocal interpretations of events in Serbia on 5 October and afterwards. To that purpose three sorts of stands are identified ideal-typically: a) exclusive, which projects abstract normative models disregarding social reality; b) “partisan”, which identifies uncritically with the new government and therefore approves of any and all steps it takes; and c) realist, which judges the conduct of the new government on the basis of criteria of successfulness. Since the third stand lacks clear criteria of evaluating desirable and undesirable political moves, the authors suggest it should be complemented with the thesis of changes in Serbia being a cumulative manifestation of the process of social learning.

⁴ Up. rečenicu koja se nedavno mogla čuti od ljudi: „Konačno imamo predsednika koji ide na utakmice!“

⁵ Npr. odugovlačenje sa smenom Nebojše Pavkovića, ili, doskora, Radeta Markovića.

A number of indices in its favor are presented, along with a set of lessons the citizens of Serbia have learned from their decade-long experience of adapting and resisting to Milošević's rule. In conclusion the authors argue that it is important, both in theoretical and in practical-political terms, to identify those elements of the ongoing processes that may contribute to a genuinely democratic reconstruction of Serbian and Yugoslav society.

Key words: political change, citizens of Serbia, social learning, interpretation, argument, normative expectations, political mobilization, political behavior, democracy.

POGLED U BUDUĆNOST

Milan Podunavac

Fakultet političkih nauka

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Beograd

Budućnost liberalne revolucije u Srbiji

Rezime: Osnovna teza koja se brani u ovom radu normativno je motivisana i glasi da političke promene u Srbiji predstavljaju primer liberalne revolucije. Njihov glavni učinak se sastoji u relegitimizaciji projekta liberalnog i otvorenog društva i utoliko je značajniji što je političko društvo u Srbiji više od decenije predstavljalo žarište otpora fundamentalnim vrednostima evropskog političkog prosvetiteljstva. S pravom je odabrana strategija kontinuiteta, nasuprot „totalnom raskidu“ i izgradnji utopijskog sveta ex nihilo, koji po pravilu razaraju društveno tkivo, rađaju egzistencijalni strah od neporetka i otvaraju vrata autoritarnosti. S tim su u vezi još dva presudna pitanja: pozitivacija revolucije (odnos revolucije i ustava), te tretman aktera starog poretka (napetost između ustava i pravde). Autor smatra da su se u oba ova pitanja akteri promena u Srbiji odlučili za ispravne strategije (konstitucionalizaciju i umereno liberalnu korektivnu pravdu), u skladu sa prelomnim značajem sadašnjeg trenutka u kojem Srbija postavlja temelje svoje političke budućnosti i svog novog političkog identiteta.

Glavne reči: političke promene, liberalizam, revolucija, ustav, poredak, kontinuitet, korektivna pravda.

1. Ovaj rad je jedan pokušaj samorazumevanja dinamike političkih promena u Srbiji. Normativno je motivisana teza autora da najopštiji normativni konstrukt ovoga samorazumevanja čini pojam „liberalne revolucije“. Teorija liberalne revolucije poslužiće ovde kao referentni okvir ne samo za opis i analizu tipa tranzicije iz sistema nedemokratske i despotske vladavine, već i za stvaranje teorijskih i normativnih pretpostavki za imanentnu kritiku svih onih procesa koji su rezultat učinka revolucionarnih događaja do kojih je došlo u političkom društvu Srbije. Ovako utemeljena analiza i kritika ima za cilj da naznači mogućnost izgradnje liberalnih i demokratskih ustanova. Ovako označen cilj na neki način proširuje najopštije polazište ovoga rada tezom da se glavni učinak revolucionarnih događaja u Srbiji kristalizira u *relegitimizaciji projekta liberalnog i otvorenog društva*. Politički akteri promena (građani, građanske asocijacije, političke partije itd.) osvojili su prozor mogućnosti, da upotrebim ovu Akermanovu ideju, koja će

biti jedan od rabljenih motiva u ovom radu, za takvu rekonstrukciju Srbije kao države i političke zajednice (*konstitucionalizacija revolucije*) koja političkom društvu Srbije pruža šansu za liberalnu političku transformaciju. Odnos između *revolucije i ustava* središnje je jezgro političkih promena u Srbiji. To je glavni izazov pred kojim se akteri političkih promena nalaze, a dinamika procesa konstitucionalizacije revolucije podjednako će otkrivati i snagu njihovog političkog kapaciteta i njihovu normativnu usmerenost. Nakon pobeđe nad akterima staroga režima ovi akteri moraju pokazati ne samo protiv čega su, već i za šta su. Na delu se u jednom složenom procesu ustavne i političke kreacije mora pokazati da li se vodeći principi pokreta pretaču u vladajuće političke principe poretka, što bi omogućilo stabilnu reprodukciju političke moći na dugi rok, ili se pak ovi principi podređuju i žrtvuju privremenim pogodnostima partikularnih interesa. Političko društvo u Srbiji prolazi kroz jedno osobito stanje u kome građani iskazuju naglašenu senzibilnost naspram problema političke rekonstrukcije društva. Takvi *konstitucionalni momenti* odlučujući su za život jedne političke zajednice i način na koji se uređuju i definišu njene fundamentalne vrednosti. To su momenti koji pripadnicima političke zajednice omogućavaju i daju šansu za *obnovu i redefiniciju zajedničkog političkog identiteta*. Političko društvo u Srbiji i njegovi ključni akteri upravo su u jednom takvom stanju. Ono traga za obnovom i redefinicijom takvog političkog identiteta koji će ga približiti vrednostima evropske političke prosvetćenosti. Srbija je u poslednjoj dekadi dvadesetog veka bila žarište otpora ovim političkim vrednostima. Odnos prema ovim vrednostima biti će središnja tačka političke kristalizacije u Srbiji. Ona se u ovom trenutku ne vidi, jer je ideološka agenda prekrivena imperativima poretka. Politička istorija uči da se konstitucionalna šansa teško osvaja, a lako gubi. Akteri političkih promena u Srbiji naprosto ne bi smeli da izgube ovu šansu, a naročito ne bi smeli da dozvole neliberalnu eroziju političke dinamike ili pak masovnu antiliberalnu mobilizaciju masa. I za jedno i drugo postoje određene pogodnosti. Ovisnost političke transformacije u Srbiji o kvalitetu i političkom kapacitetu ključnih političkih aktera uzrokovana je još jednim važnim svojstvom dinamike političkih promena u Srbiji. Naime, sve upućuje, da se poslužim jednim motivom S. Holmsa, da će konstrukcija političke zgrade i izgradnja liberalnih i demokratskih ustanova krenuti od najvišeg sprata (ustav), a oblikovanje političke arhitekture jednoga društva uvek je rizičan posao, za koji po pravilu nema presedana. Stari režim je iza sebe ostavio političku pustinja, da obnovim ovaj sjajni motiv Monteskejea iz njegove analize despotije, razarajući ustanove političkog i građanskog društva i vezivno tkivo javne političke kulture. U ovakvim stanjima imperativ uspostave poretka javlja se gotovo kao vrsta pretpolitičkog imperativa, a držiava potencijalno kao faktor koji preuzima va1nu ulogu u procesu integracije društva. To liberalnim ustanovama i principima zakonito daje prevagu nad drugim tipovima ustanova (demokratskim, socijalnim itd.), a liberalizmu nadmoć nad konkurirajućim političkim projektima. Liberalizam je na prvom mestu jedna sna1na i naspram konkurirajućih teorija nadmoćna teorija političkog poretka. No, on nije samo to: on je istovremeno i teorija o *granica-*

ma političkog poretka. Dž. Medison, jedan od arhitekata američkog ustava u *Federalističkim spisima*, naglašava osobito značenje i ulogu kreatora političkog poretka, upozoravajući da bi cilj svakog političkog ustava trebalo da bude, prvo, da za poslove upravljanja zadobije ljude koje krasi najviša mudrost i najveće vrline, kako bi bili u stanju da prepoznaju opšte dobro društva i da mu teže, a zatim da preduzme najpogodnije mere predostrožnosti kako bi sačuvao njihovu vrlinu dokle god traje. Nema te političke vlasti koja zaslužuje naše neograničeno poverenje, jer vlast zakonito kvari ljudsku prirodu. Otuda i potreba za snažnim političkim ustanovama i konstitucionalnim ograničenjima čija je glavna funkcija da hladi političku moć, kako je to sjajno pisao Aleksis Tokvil. Pravo ima konstitutivnu ulogu u oblikovanju političkog polja, ono je poput navigatora koji upravlja brodom, a da pritom ne menja njegovu strukturu, ne utiče na snagu vetra, niti uzburkava vodu u kojoj brod (čitaj političke ustanove) plovi. Zašto vladavina treba da bude uspostavljena, na kraju krajeva, pitao se Aleksandar Hamilton. Odgovor je kratak i poučan: zato što je porive ljudi nemoguće usaglasiti sa diktatima razuma i pravde bez ograničenja.

2. Pažljivi čitaoci i analitičari zapaziće da ključne teze koje su nagoveštene u prologu ove studije – Srbija je imala formu liberalne revolucije, a njezin glavni učinak je relegitimizacija projekta liberalnog i otvorenog društva – nisu lišene teškoća. Prvu ozbiljnu poteškoću čini sam pojam revolucije unutar tradicijskog polja liberalne političke teorije. Opšte je mesto, i mi ga samo naznačujemo, da su umereni liberali u ovome veku zauzimali jedno naglašeno antirevolucionarno stanovište. Otuda i neka vrsta njihove iznenađenosti političkom dinamikom u zemljama Istočne i Centralne Evrope. Traumatično iskustvo modernog totalitarizma (komunizam, nacizam) sasma je učvrstilo nerevolucionarno stanovište unutar liberalne tradicije. Pod uticajem revolucionarnih događaja u Rusiji pojam revolucije snažno se usidrio unutar lenjinističke tradicije marksizma. Tek će Hana Arent analizom američke revolucije i uvođenjem u raspravu pojma konzervativne revolucije učiniti jednu vrstu protesta protiv jedne ovakve uzurpacije. Ovi će normativni i teorijski motivi, poduprti Tokvilovom idejom institucionalnog kontinuiteta, biti zamašno rabljeni u analizi političke dinamike u Srbiji i odbrani ključne teze o liberalnom identitetu ove dinamike. Sažeto, osnovne su teze ovoga rada da se normativni konstrukt liberalne revolucije i osvajanje konstitucionalne šanse za relegitimizaciju projekta liberalnog i otvorenog društva zasnivaju na normativnom razumevanju *modaliteta promena (strategija kontinuiteta)*, *prirudi normativnih zahteva (imperativi poretka)*, *odnosu spram staroga režima (korektivna pravda)*, *odnosom između učinaka revolucije i njihove pozitivacije u ustavu (konstitucionalizacija revolucije)*. Pozitivan odgovor na naznačena pitanja dao bi političkoj dinamici promena u Srbiji oznaku liberalne revolucije. No, da analiziramo ovu dinamiku služeći se normativnim konstruktima koje smo označili kao vodeće. Ako pod pojmom revolucije podrazumevamo radikalnu i neočekivanu političku promenu koja rezultira u progresivnoj transformaciji ekonomskog i političkog poretka i zahtevu političkih aktera za takvim promenama

ma, onda se septembarski i oktobarski događaji mogu kontekstualizirati u onaj val revolucija koji je prije deset godina zahvatio evropsku političku periferiju. I u jednom u1em značenju, koje nalazimo kod Tokvila, politička dinamika u Srbiji mogla bi dobiti istu vrstu atributa. Glavni kriterij koji Tokvilu slu1i da promene u Francuskoj označi revolucijom jeste oslobađanje od despotske i tiranske vladavine. Oslobađanje evropskih političkih društava od političke despotije (tipa vladavine zasnovanog na političkoj samovolji, a ne na konstitutivnim načelima prava) Tokvil je označio najradikalnijom političkom promenom. Ničeg se evropski narodi nisu tako bojali kao arbitrarne vladavine, ni u šta nisu tako sna1no verovali kao u princip legaliteta. Princip legaliteta je za Tokvila drugo ime u kome se izra1ava konstitutivno svojstvo prava u uspostavi moderne evropske dr1ave. Ako sledimo Tokvila, Srbija je imala revoluciju, i to osobiti tip liberalne revolucije, koji je središnji pojam Tokvilove političke filozofije. Srbija se oslobađa tiranske vladavine, koju ovde koristimo da bismo u normativnim pojmovima označili jedan rđavi politički poredak; ona se istovremeno oslobađa despotske vladavine, kao tipa političkog samodr1avlja. No, pokazuje se da je priroda normativnih zahteva i mogućnost pozitiviranja revolucionarnih učinaka usko povezana sa samim modalitetom promena. Modalitet promena je od velike va1nosti. Velike istorijske primere revolucija (Bastilja, Oktobarska revolucija) karakterisali su politički procesi u kojima političke grupacije (klase) koje su ranije bile isključene iz političkog 1ivota osvajaju političku arenu, dr1avni monopol se rastače, rivalski centri političke moći se rađaju, nasilje je glavna babica novog političkog poretka, društvo se vraća u osobito prirodno stanje, a princip revolucionarne pravde glavno je regulativno načelo odnosa prema akterima staroga re1ima. Cena raskidanja staroga poretka i obnova novog poretka *ex nihilo* je izuzetno visoka: gubitak ljudskih 1ivota, teror, narušavanje prava, nesigurnost, osobito stanje *egzistencijalnog straha od neporetka*. Politička dinamika u Srbiji ovakve standarde revolucije ne zadovoljava i to je, dr1imo, njezina velika prednost u procesu liberalne rekonstitucije društva. Sa stanovišta ovih standarda, pojam liberalne revolucije nije branjiv. Isto se mo1e reći za političke promene u Srbiji. I jedno i drugo je sa stanovišta liberalnih normativnih načela prednost. Dakako, i šansa koja se otkriva političkim akterima promena. Mada smo u prethodnim analizama, sledeći jednu liberalnu kritiku političkih promena u postkomunističkim društvima iz pera Janoša Kiša, ove promene označili revolucijama, priznavajući im transformaciju principa i praksi bazičnih aspekata 1ivota kroz jednu samosvesnu i kolektivnu akciju, ovome pojmu nedostaje jedan va1an korektiv koji ovim promenama daje atribut liberalnih revolucija. Liberalizam koji je po sebi i svojim normativnim načelima jedna politička kultura samoograničavanja ne pretpostavlja totalnu promenu vladajućih principa da bi se jedan tip promena označio kao revolucionarni. Takav zahtev je sa stanovišta liberalizma nebranjiv. U temelju je liberalnih zahteva, u biti, insistiranje na fundamentalnom ograničavanju ovakvih transformacijskih ambicija. U temelju liberalnog ideala dobro uređenog poretka (drugi najbolji poredak) nalazi se nepoverenje u totalni raskid sa

postojećim ustanovama, telima i javnom kulturom, a osobito nepoverenje u potrebu izgradnje novog socijalnog ili utopijskog poretka. Ovakvi zahtevi, kako dobro pokazuje Klod Lefor, uvek su potencijalno totalitarni i antiliberalni. Novi početak, kako pokazuje liberalna tradicija, uvek je usidren u principe dobro uređenog poretka. To liberalnu tradiciju i liberalne projekte i razlikuje od onih tipova revolucija i svetonazora u kojima se naglašava totalni raskid i potraga za sasvim novim značenjima jezika, simbola i političkih praksi. Moderna društva poznaju oba tipa revolucija – fundamentalističku i samoograničavajuću. Liberalna revolucija se od prvoga tipa razlikuje, kako smo naznačili, podjednako tipom promena, odnosom spram staroga režima i principima dobro uređenog poretka. Politička dinamika u Srbiji na putu je da zadovolji ove principe.

Problem sa kojim su se suočili akteri političkih promena u Srbiji može se ukratko sažeti na sledeći način: kako uspostaviti novi politički poredak, a da se pri tome izbegne sveopšte narušavanje ljudskih prava, revolucionarni teror i nesigurnost ljudi. Kombinacija vrline i terora pratila je gotovo sve neliberalne revolucije. Činjenica da su politička dinamika u Srbiji i njezini akteri izbegli jedno ovakvo stanje daje političkoj dinamici u Srbiji naglašeno liberalno obilježje. Pokazuje se da su za dinamiku političkih promena u društvu od odlučujućeg značaja dvije vrste refleksije aktera tih promena. Jedna se odnosi na odnos naspram staroga režima, druga, pak, na način na koji novi politički akteri koriste osvojeni konstitucionalni moment u jednom složenom procesu pozitivacije učinaka revolucije. U ovome procesu samorefleksije političkih aktera u ograničavajućim uslovima u kojima se politički preobražaj događa od odlučujućeg je značaja kako redefinisati i rekonstituisati jednu političku zajednicu koja izlazi iz duboke krize, a koja je svesna učinaka koje može proizvesti stanje permanentne revolucije. U ovome procesu samorefleksije presudno je, kako je to upozoravao Hamilton, da li je ljudsko društvo uopšte u stanju da ustanovi dobru vladu služeći se refleksijom i izborom, ili je zavisnost od slučaja i nasilja trajno stanje njegove političke konstitucije. Aleksis Tokvil i Hana Arent, koja obilato koristi motive Tokvilove teorije o revoluciji, ali isto tako Hegel na slučaju Španije i Berk u odgovoru na pitanje zašto se porodio režim terora u Francuskoj, upozoravali su podjednako da povratak u prirodno stanje zakonito stvara ambijent za uspostavu logike revolucionarne pravde i diktature. Osobito je Tokvil, zagovarajući strategiju institucionalnog kontinuiteta, upozoravao da fundamentalistički projekti i nasilni raskoli sa starim poretkom zakonito rađaju rastakanje instrumenata socijalnog i političkog upravljanja, političkog racionaliteta i integracije društva. Uvek kada su akteri novog početka prihvatili logiku radikalnog raskida, rekonstitucija novog socijalnog i političkog poretka išla je zakonito uz pomoć autoritarnih političkih instrumenata. Edmund Berk je u jednoj od najsnažnijih kritika učinaka revolucije koja se oslanja na nasilje i povratak u prirodno stanje (Francuska revolucija) upozoravao Francuze da je uspostavljanje režima terora u biti rezultat totalnog raskida i dubokog raskola i mržnje naprama staroga režima i njegovih političkih aktera i vrednosti. Sve ovo, uočavao je Berk, zakonito je vodilo gubitku političkog identi-

teta i ranjivosti novoga poretka na uspostavu demagoške dikature. I Hana Arent, koja je poput Tokvila impresionirana dinamikom Američke revolucije, koju označava formom konzervativne revolucije, upozoravala je nove ustavotvorce da im je glavni zadatak da u procesu uspostave novog konstitucionalnog aranžmana izbegnu logiku permanentne revolucije, koja u biti i nije ništa drugo do jedna forma (političkog) rata. Logika permanentne revolucije sa svim učincima koje ona nosi (teror, strah, nesigurnost, urušavanje prava ljudi itd) u osnovi razara političko tkivo društva i onemogućava ga da se rekonstituiše u formi građanskog i političkog društva. Hana Arent, kritikujući Sjejesa, u biti kritikuje logiku permanentne revolucije. Ona prigovara Sjejesu da je *pouvoir constituant* usudio u prirodno stanje atomiziranih individua, zagovarajući strategiju uspostave novog konstitucionalnog poretka *ex nihilo*. Nasuprot ovome tipu poretka i promena, Američka revolucije pokazala je i otkrila onu vrstu socijalne i političke inovacije koja se izražavala u simultanom procesu oblikovanja nove konstitucionalne doktrine i ustava i konstituisanja novog sekularnog poretka. Pri tome je rad već ustanovljenih političkih tela, koji su u biti forme subjektiviziranja građanskog društva, ukazivao podjednako na izvorište ustavnih inicijativa, uspostavu nove forme legitimiteta, ali i na potencijalni sadržaj ustavnih rešenja. Ovaj legalni i konstitucionalni kontinuitet dao je političkoj dinamici revolucije u Americi konzervativno značenje, a normativno polazište o razlici između izvora moći (*pouvoir constituant*) i izvora autoriteta (*pouvoir constitué*) omogućilo je američkom ustavotvorcu da gradi elemente kontinuiteta primarno na dimenziji zakona. Tako dinamika Američke revolucije otkriva mogućnost uspostave konstitucionalnog kontinuiteta u sva tri bitna elementa koji izražavaju generativne principe novoga sekularnog poretka. Prvi takav element čine politička tela građanskog društva, u kojima se izražava tip novoga racionalnog legitimiteta; drugi čini politička kultura, koja se najjasnije izražava u oblikovanju nove konstitucionalne doktrine; treći je pak uspostava prava kao konstitutivnog momenta konstituisanja i ograničavanja političkog polja (konstitucionalizam). Namera ovog autora nije da oživljavanjem i reflektiranjem ovih polazišta obnavlja važno mesta iz istorije političkih ideja i uspostave političkih poredaka, koliko da naglasi do koje je mere važno refleksija političkih aktera o onom tipu ograničavajućih uslova, kako je to govorio Oto Kirhajmer, unutar kojih se donose prve političke odluke, koje presudno utiču na tip političkog poretka koji se rađa. Američka revolucija podučava kako se iz jednoga liberalnog samorazumevanja ovih ograničavajućih uslova rađa jedan novi tip sekularnog i konstitucionalnog poretka. Liberalizam je, a to i jeste poruka američkih federalista, jedna važna teorija poretka. Minimalni ciljevi i imperativi tako ustanovljenog poretka su, sa stanovišta liberalnih načela, osiguranje društva od onoga stanja u kome dominiraju negativni porivi *straha i nasilja*. Ovo je prvi imperativ liberalne sheme poretka, jer je samo na razrešenju ovih pretpolitičkih imperativa moguća minimalna sloboda ljudi. Mada je, kako se vidi, pretenzija liberalizma u biti dosta skromna u odnosu na druge, mahom monističke projekte o dobro uređenom poretku, iskustvo pokazuje da ni te zahteve

nije lako dosegnuti. Odbrana liberalnih vrednosti nije neka snažna i velika politička aspiracija. Fundamentalistički projekti uvek su svoje ciljeve branili mnogo ekspanzivnijim socijalnim i političkim utopijama. Moderna politička istorija u biti pokazuje da su novi tipovi sekularnih i liberalnih poredaka i nastali kao neka vrsta odgovora, a i straha od ranije uspostavljenih despotskih vladavina. Otuda je i prvi imperativ političkih arhitekata i ustavotvoraca bio kako da se uspostavi takav tip političkog poretka koji će osigurati i onemogućiti da se postojeći i uspostavljeni poredak uruši ponovo u stanje anarhije i neporetka. Pokazalo se, i Hamilton na to u osobitoj vrsti samorefleksije i upućuje, da fundamentalni cilj američkih očeva-osnivača nije bio na prvom mestu kako da se osiguraju građanske slobode i ograniči vladavina, već kako da se uspostavi takav sistem političke moći i poretka koji će sprečiti da se društvo ponovo uvuče u stanje neporetka, neosiguranih prava i nesigurnosti. Ove poruke od izuzetne su važnosti za političke aktere u Srbiji. No, važno je upozoriti da će budućnost jednog liberalnog projekta ovisiti ne samo o konstitucionalnoj kreativnosti i institucionalnom inženjeringu. Ograničavajuće okolnosti biti će od velikog značaja. One, kako u jednoj od najnovijih studija piše Robert Dal, igraju znatno veću ulogu nego što im se u političkoj teoriji daje. To je naročito važno za naš politički prostor, u kome postoji pravo idolopoklonstvo prema institucionalnom inženjeringu. Preveliko poverenje u bilo koji projekt otkriva jedno neliberalno stanovište. No, ono što bi naročito trebalo naglasiti jeste kreativna uloga konstitucionalizma. Jasno je da imperativi poretka ne mogu supstituirati vezivno tkivo društva, no ova vrsta aditiva, kako to upozorava Andraš Sajo, mađarski konstitucionalista, ima u procesu rekonstitucije društva iznimnu ulogu. Srbija, koja je iskusila destruirajuću ulogu despotije, upravo je u jednom takvom stanju. Ulrich Projs sa pravom upozorava – ukazujući na značaj uspostave institucionalnih garantija u novim ustavima postkomunističkih društava – da u njima država može da preuzme ulogu aktivnog faktora izgradnje ustanova građanskog društva. To uložiti ustavotvoraca, čemu posvećujemo sledeći segment studije, daje osobiti značaj. Sastavni dio konstrukta liberalnog razumevanja rekonstitucije društva je, kako samo to naglasili, osobiti *strah ustavotvoraca od neporetka*. No, nije to jedina vrsta zebnje i straha koja prati uspostavu novog poretka, pogotovo ako su mu akteri namerni da ga ustanove na načelima liberalne političke kulture. Druga je vrsta tjeskobe i straha *strah od radikalnog raskida* sa ambijentom postojećih ustanova, socijalnih i političkih uloga, koji u političkim društvima koja su prošla iskustvo i nasleđe totalitarnih poredaka zadobiva, kako to dobro uočava Ulrich Bek, osobitu formu *straha od slobode*. Funkcija je političkih i pravnih principa da na jedan postojan način uspostave jarka mesta, koja će političkim akterima i građanima omogućiti da na du1i rok i postojano rutiniziraju svoja individualna iskustva i razumevaju ih kao sastavni deo opštijih principa na kojima zajednica i poredak počivaju. To, kako je upozoravao Moska, ima lekovito dejstvo. Ono oslobađa straha i uravnote1uje asimetrije koje zakonito proizvodi svaki politički poredak. Političko iskustvo dramatičnih i dubokih promena pokazuje, kao što

piše Elmer Hankis, da u ovakvim stanjima milioni ljudi gube, ili se boje da izgube, svoje tradicionalne uloge i pozicije u produkciji i redistribuciji javnih dobara. Ljudi se iznenada nalaze u vrtlogu haotične transformacije, u kojoj više ne znaju šta su bazična pravila igre, koja su im prava, a koje dužnosti, šta treba da rade i koja je cena javnoga delovanja. Najopasnije je ako društvo zađe u stanje političke anomalije u kome se ne razaznaje ni autoritet prema kome se valja odrediti, niti vrednosti koje treba podržavati. Srbija se upravo nalazi u jednom ovakvom stanju. Ako se osobita tendencija delegativne demokratije i snažne personalizacije političkog polja i dâ iz ovih pretpostavki razumeti, mada nosi naglašeno neliberalno značenje, bilo bi vrlo važno što jasnije raditi na uspostavi političkih ustanova i uvođenju u političko polje relativno prepoznatljivih političkih principa i vrednosti. To očito danas Srbiji nedostaje. No, mogućnost i liberalno usmerenje političkih promena u Srbiji prepoznavaće se i u oblikovanju jedne svesti i refleksije (*strah od moći*) koja će upozoravati da su, ma kako imperativi poretka bili važni, *država i moć, čak i onda kada su ustanovljeni na dobro uređenim liberalnim načelima, uvek potencijalno najopasniji neprijatelji naše slobode*. Usaglasiti ove protivrečne imperATIVE nije lako. No, snaga i kreativnost aktera političkih promena po tome će se upravo merititi.

3. Odnos između *revolucije* i *ustava* označili smo kao središnji problem liberalne političke transformacije. Ovaj se odnos kristalizira u procesu *konstitucionalizacije revolucije*. Ako je, kako to naglašava Brus Akerman, revolucija kolektivni čin preuređenja bazičnih aspekata života jedne političke zajednice, što dakako znači i odbacivanje nekih bazičnih aspekata prošlosti, onda je ustav u biti okvir koji omogućava novim akterima da definišu one pravne i političke principe pomoću kojih se novi početak razlikuje od staroga režima i usidruje u nazorima i uverenjima građana. Uspešna liberalna revolucija trebalo bi da se dovrši u demokratski donetom ustavu. Umesto, dakle, da ih označimo kao dva zasebita procesa, revolucija i ustav mogu se označiti kao konstitutivni i uzajamno povezani aspekti liberalne političke transformacije. Nakon rušenja staroga režima, ustav se uspostavlja kao središnji okvir normativne integracije novoga poretka. Ustav je, kako naglašava Nenad Dimitrijević, jedan od vodećih konstitucionalista, a čije motive ovde rabimo, jedna forma samorazumevanja revolucije od strane njezinih aktera. U njemu se u formi društvenog ugovora iznova definišu temeljni principi i vrednosti zajedničkog života. Novi se poredak, kako to iskustvo postkomunističkih društava i pokazuje, u biti legitimizira kroz jedno novo ideološko razumevanje položaja čoveka, odnosa građana i vlasti, a osobito kroz jedno novo značenje samoga pojma politike. Naznačavajući da ustav i nije ništa drugo do jedan široki društveni konsensus o identitetu političke zajednice, Hegel je uočavao da ustav mora sadržavati osećanja ljudi za njihova prava i njihove interese. Ustav je izraz samosvesti pripadnika jedne političke zajednice, koji upravo njoj odgovara, inače imamo posla sa jednim izvanjskim ustavom, koji je bez vrednosti i značenja. Kako to dobro pokazuje A. Arato, cena ovoga osnovnog konstitucionalnog ugovora i nije tako visoka kao što izgleda na prvi pogled. Da bi jedan ustav bio *delot-*

voran, od njega se očekuje da ustanovi koherentan i stabilan okvir (procedure, pravila odlučivanja) za nesmetanu reprodukciju političkih procesa; da bi, pak, ustav zadovoljio kriterij *legitimnosti* sa stanovišta liberalnih i demokratskih načela, od njega se očekuje da u sebi inkorporira skup civilnih i političkih prava, kao i mehanizme koji treba da obezbede demokratski i javni karakter političkih procesa. Liberalni ustav uvek je usidren u vrednostima *konstitucionalizma*, čime se pozitivira polazište o politici u granicama prava i konstitucionalnim granicama političke vlasti. *Vlast je uvek najopasniji protivnik* upozoravao je Sjejes, nepravedno zaboravljeni rodonačelnih konstitucionalizma.

Ukoliko umereni liberali u političkom polju Srbije uspiju da nametnu pitanja konstitucionalnog projekta u centar javnoga diskursa, to će svakako imati veliki uticaj na politički razvoj Srbije i njegovu liberalnu i demokratsku rekonstituciju. Nametanje pitanja uspostave poretka kao najvažnijeg imperativa u političkoj agendi upućuje na jedan ovakav razvoj. Na neki način, u formi zakašnjele revolucije Srbija obnavlja put uspostave moderne evropske ustavne demokratije potvrđujući da *država prethodi slobodi, a sloboda demokratiji. Političko društvo u Srbiji dramu suprotstavljenih imperativa razrešava na liberalan način*. Imperativi liberalizma i imperativi poretka idu ruku pod ruku. Liberalizam je, ma kako to izgledalo nesigurno njegovim kritičarima, među kojima je Šmit sigurno najznačajniji, jedna snažna i ekspanzivna teorija poretka. Otuda usmeravanje i oblikovanje javnoga diskursa u kome se uspostavlja *ustav kao središnji simbol političkih dostignuća (konstitucionalizacija revolucije)* daju šansu političkim akterima da, u traganju za obnovom i redefinicijom političkog identiteta zajednice, ovaj identitet grade na vrednostima *ustavnog patriotizma*, obnavljajući lojalnost ljudi prema političkoj zajednici kroz vrednosti ustavne demokratije, koja se označava kao jedan od najvažnijih proizvoda evropske političke prosvetćenosti. Drugi važan učinak ovako usmeravanog javnog diskursa valjalo bi prepoznati u širenju konstitucionalizma i konstitucionalne političke kulture. Promocija konstitucionalizma usmerava javnu raspravu u liberalnom smeru i otvara prostor za široku raspravu o ključnim pitanjima liberalne rekonstitucije društva. Prednost je liberalizma naspram ostalih konkurirajućih teorija u tome što je njegova konstitucionalna teorija mnogo razvijenija i mnogo prijemčivija za aktivne grupe i pojedince. Otuda i jeste važno da upravo ove grupe vide ustav u svojoj refleksiji kao izraz i simbol dostignuća političkih promena u Srbiji. Uspostavljanje primarnosti imperativa poretka u procesu konstitucionalizacije revolucije ima i tu dobru stranu što jako sužava krug pitanja koja mogu biti faktor dubokih raskola u formaciji političkog konsensusa. Olakšava se unutar ove formacije oblikovanje onoga polja *bazičnoga konsensusa* koji se u svakom političkom društvu konstituiše izvan prostora političkih borbi i bez koga je unutar jedne političke zajednice politiku naprosto nemoguće oblikovati kao prostor mirne i miroljubive utakmice političkih aktera. Izgradnja novog konstitucionalnog okvira i traži i pretpostavlja uspostavljanje širokog konstitucionalnog konsensusa. Ustav je jedno čvorišno jezgro toga odnosa. Drugi ključni princip kojim se posreduje proces konstitucio-

nalizacije revolucije i jasnije ustanovljava odnos spram ustanova i aktera staroga režima čini princip *pravde*.

4. Ustav i pravda jesu dva osnovna jezgra u kojima se uspostavlja i posreduje odnos novih političkih aktera naspram staroga režima. No, učinci principa ustava i principa pravde nisu istoznačni. I ovdje se akteri političkih promena suočavaju sa osobitom dramom protivrečnih imperativa *Konstitucionalizacija učinaka revolucije (ustav) ili pravda*, pitanje je pred kojim se nalaze politički akteri. Razrešenje ove napetosti otkrivaće normativnu usmerenost ključnih političkih aktera u Srbiji. Ovaj rad nastoji da ustanovi takva merila iz jednog umereno liberalnog polja i bude prilog javnoj raspravi o drami suprotstavljenih imperativa pred kojim se političko društvo u Srbiji nalazi. Problem se dodatno izoštrava obnovom staroga spora između principa *političke (revolucionarne) i korektivne pravde*, koji je na neki način pratio sva postkomunistička društva. Ovaj se spor sasvim jasno razaznaje i u javnom diskursu u političkom društvu Srbije. Politička eksploatacija moralnih pitanja, insistiranje na procesima političke katarze i očišćenja, zahtevi za radikalnom delegitimizacijom i radikalnim raskidom (čista savest i čiste ruke, kako se to prepoznaje u javnom polju) sa starijim režimom u biti otkrivaju zastupnike principa političke pravde. Mada ta pitanja nisu bez refleksije u polju umerene liberalne strategije, u njima se u biti otkriva jedno neliberalno stanovište. Ovaj autor deli jedno umereno liberalno stanovište, koje, držimo, prevladava i kod ključnih aktera političkih promena u Srbiji, koje principima revolucionarne ili političke pravde suprotstavlja normativni konstrukt *korektivne pravde*. I dodatno, u izboru između *imperativa konstitucionalizacije revolucije (ustava) i imperativa (korektivne) pravde, imperativi ustava (ustavne pravde) imaju prvenstvo* u okviru jednog projekta liberalne transformacije društva. No, da ovo stanovište dodatno razložimo i razastremo dodatnu argumentaciju. Možda je, otuda, dobro da naznačimo tačke gde se ova dva zahteva uzajamno podržavaju i osnažuju istoznačnu dinamiku političkih odnosa. Opšte je mesto da i principi korektivne pravde i uspostava novog konstitucionalnog poretka čine jednu vrstu jasnoga otklona između novog i starog poretka i nastoje da mobiliziraju socijalnu i političku energiju ljudi na vrednostima učinaka liberalne revolucije. No, ova dva principa (konstitucionalizam, pravda) čine to na različite načine i sa različitim učincima. Ovi učinci najizrazitije se izražavaju u polju političkog konsensusa, koji je, kako smo naznačili, od fundamentalnog značaja za budućnost političke transformacije društva. Korektivna pravda usmerena je naglašeno ka prošlosti i potrebi da se kažnjavaju, kompenziraju, koriguju i otklone rđavi učinci staroga režima i njegovih aktera. Konstitucionalizam se pak izražava u odnosu prema budućnosti i izražava se u pokušaju da ustanovi ustavni okvir koji čini otklon naspram vladajućih principa staroga poretka. Uspostavlja se ustavni okvir koji je drugačiji od onoga koji smo znali. Druga važna razlika tiče se pravnoga cilja. Korektivna pravda odnosi se na individue, konstitucionalizam na ustanove i pravne principe poretka. Različitost delanja ova dva principa u procesu normativne integracije novoga poretka otvara i pi-

tanje njihovih učinaka. Ako je, kako smo to nagovestili, korektivna pravda usmerena ka prošlosti i u osnovi individualistička, a ustavna pravda usmerena ka budućnosti i u osnovi sistemska, obe imaju sasvim predvidljive učinke na pripadnike jedne političke zajednice. Dok korektivna pravda zakonito deli građane na dvije velike grupe, one koji su činili zločine i rđava dela, i njihove žrtve, dinamika procesa konstitucionalizacije revolucije poziva građane da zaborave prošlost i ujedine se oko vrednosti i normativnih poluga novoga poretka (ustava). Konstitucionalna kreacija ujedinjuje, korektivna pravda deli. U izboru između ova dva principa u procesu relegitimizacije projekta liberalnog i otvorenog društva daće se prednost normativnom konstruktivnom konstitucionalizmu. Duboke podele koje principi političke pravde zakonito proizvode nisu dobar saveznik umereno liberalne revolucije. Otuda, na jednom od najosetljivijih pitanja na kojem će se otkrivati domašaj principa pravde u procesu rekonstitucije društva u Srbiji – pitanju otvaranja policijskih dosijea – naša poruka glasi *policijske fajlove treba spaliti. Osnovna vrednost liberalnog poretka je sloboda, a ne istina. Otuda i principe korektivne pravde koji izra, avaju jedno umereno liberalno stanovište valja primenjivati restriktivno, a kada je god moguće i sasvim izbeći.*

Ovo je jedan pokušaj da se iz polja normativne političke teorije u javni diskurs unese jedna vrsta normativne refleksije o onim pitanjima koja su, držimo, fundamentalna za buduću transformaciju političkog društva u Srbiji. Političko društvo u Srbiji osvojilo je *prozor mogućnosti* za liberalnu rekonstituciju društva. *Relegitimizacija projekta liberalnog i otvorenog društva* najznačajniji je učinak revolucionarnih događaja u Srbiji i ovaj tekst prilog je raspravi o budućnosti i mogućnostima jednog takvog projekta. Rad je u metodičkom smislu sasvim izostavio raspravu o ograničenjima projekta liberalne političke transformacije u Srbiji. Ova ograničenja nisu mala i ona će biti predmet zasebite analize. Ovde samo naznačavamo faktore *organske političke kulture, paternalističkog nasleđa staroga režima, nedovršeni proces teritorijalizacije politike i otvorena pitanja rekonstitucije Jugoslavije kao političke zajednice i države.* Ovim faktorima dugog trajanja, koji oblikuju polje duboke politike, dodajemo i jedan koji je produkt političke dinamike postrevolucionarnih događaja. Označavamo ga pojmom *delegativne demokratije*, identifikujući ovim pojmom političku leguru u kojoj se pomalaju snažni mladeži *personalizacije političke moći* u demokratskom ruhu. Neliberalna svojstva ove političke formacije dodatno će usložniti napetost i dramu neistoznačnih, pa i suprotstavljenih procesa *liberalizacije i demokratizacije* društva u Srbiji.

Beograd, 28. 2. 2001.

The Future of the Liberal Revolution in Serbia

Summary: The basic thesis of the paper is normatively motivated and argues that political changes in Serbia are an example of liberal revolution. Their main effect consists in a relegitimation of the project of liberal and open society, all the more significant as the political society of Serbia was for over a decade a hotbed of resistance to the fundamental values of European political Enlightenment. The strategy of continuity has rightly been chosen over the strategy of «total rupture» and construction of an utopian world *ex nihilo*, since the latter regularly destroy social tissue, generate existential fear of non-order and open the door to authoritarianism. Two more crucial issues are related to this: the positivation of the revolution (relation between revolution and constitution) and treatment of the actors of the old regime (the tension between constitution and justice). The author believes that the actors of changes in Serbia have chosen the right strategies at both points (constitutionalization and moderate liberal corrective justice), quite in accordance with the decisiveness of the present moment when Serbia is laying the foundations for its political future and its new political identity.

Key words: political changes, liberalism, revolution, constitution, order, continuity, corrective justice.

Zagorka Golubović

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Beograd

Šta smo zatekli i kuda dalje – budućnost demokratske tranzicije u Srbiji

Rezime: Kratka analiza stanja koje je prethodilo preokretu od 5. oktobra data je na sledeći način: tek sa padom režima Slobodana Miloševića dolazi se do uvida u težinu razorenosti društva i svih društvenih institucija; razotkriva se potpuna kriminalizacija društva i raspad pravnog sistema. Ne samo da je uništena ekonomija, već su i sve društvene institucije stavljene u službu političke nomenklature, tj. partijske oligarhije. Siromaštvo društva je progresivno napredovalo što se vladajući sloj više bogatio i ekonomski i finansijski učvršćivao na vlasti. Nacionalistička ideologija je služila kao pokriće za očuvanje vlasti uprkos sve katastrofalnijim posledicama politike bivšeg režima. SRJ je u poslednjoj deceniji odlazećeg veka postala najsiromašnija zemlja u Evropi, sa najnižim standardom u poređenju sa republikama bivše Jugoslavije, te je siromaštvo koje se sučeljava sa bedom osnovna slika svakodnevnog života. Teorijom zavere celog sveta protiv Jugoslavije režim je stvarao unutrašnju izolaciju koja se pojačavala sankcijama međunarodne zajednice. Takvo je stanje zatečeno posle pobede Demokratske opozicije na izborima 24. septembra.

Autor u tom kontekstu nastoji da objasni šta se dogodilo 5. oktobra i zaključuje da se može govoriti o revolucionarnom činu koji je svrgao autokratsku vladavinu koja je postojala šest decenija i time otvorio put za demokratsku tranziciju. Ali je pojam tranzicija neodređen, jer ne označava automatsko kretanje ka demokratiji, te se o revoluciji u sociološkom smislu ne može govoriti, budući da je potrebno ispuniti niz značajnih uslova da bi došlo do korenitog preobražaja društvenog sistema. Stoga je postavljeno pitanje: da li DOS ima razvijenu koherentnu dugoročnu strategiju u pravcu demokratske transformacije i u tom smislu autor ukazuje na izvesna nasleđa iz prošlog režima, koja se još uvek očituju u politici novih vlasti. Analiziraju se kako nasleđeni elementi na *institucionalnom* tako i na *mentalnom nivou* i navodi sledeće: još nije u potpunosti razvlašćena partijska nomenklatura koja pokušava da negativno utiče na društvene procese; u mehanizmima vlasti zapaža se netransparentnost u donošenju odluka; zapaža se i dalje komandni odnos prema javnosti kada se odluke samo prenose kao gotov čin, bez oslanjanja na mišljenja javnosti; nije odsutna ni borba za vlast unutar koalicije DOS-a, što se očituje u stvaranju „partijske vlade“ (umesto obećane ekspertske); drugim rečima, pokazuje se da ni funkcioneri nove vlasti nisu imuni na iskušenja vlasti – što se povezuje sa

mentalnim stanjem ličnosti u vladajućoj koaliciji, u kojoj se zadržao princip „vođe“ partija i autoritarni mentalitet, koji nije prevaziđen. Iz toga sledi zaključak da nije izvršena radikalno drugačija institucionalizacija vlasti i da se DOS nije oslobodio starih mehanizama kao nasleđa prošlosti. Da bi se ove stranputice izbegle potrebno je upozoravati novu vlast 1/ na odgovornost pred javnošću i 2/ na tolerisanje kritičke javnosti kao neophodne kontrole vlasti. Tu treba da odigra značajnu ulogu civilno društvo sa svim svojim akterima.

Ključne reči: demokratija, tranzicija, autoritarnost, dis/kontinuitet, revolucija, demokratske institucije, javnost, civilno društvo.

Opis sadašnjeg stanja

Da bi se odgovorilo na pitanje o karakteru buduće tranzicije u Srbiji nakon preokreta koji se dogodio 5. oktobra 2000. godine, potrebno je okarakterisati u kakvom se stanju nalazi naše društvo danas i koje se promene još moraju dogoditi da bi se obezbedila demokratska transformacija.

Neću se upuštati u definiciju bivšeg režima Slobodana Miloševića, budući da sam o tome dosta pisala¹. U najkraćim crtama opisacu stanje u kojem se društvo našlo nakon preokreta. Možda bi se ono najbolje moglo vizuelno predstaviti kao sveopšti haos i dezorganizacija društva. Tek sa padom Miloševićevog režima dolazi se do uvida u težinu razorenosti društva i svih društvenih institucija. Razotkriva se potpuna kriminalizacija društva i raspad pravnog sistema. Ne samo da je uništena ekonomija i da su njeni resursi eksploatisani u privatne svrhe vladajuće nomenklature, već su i sve druge društvene institucije postale puke ekspoziture državne mašinerije, koja je bila u rukama partijske oligarhije. Siromaštvo društva je progresivno napredovalo što se vladajući sloj više bogatio i finansijski učvršćivao na vlasti. Društvo se nezadrživo kretalo u pravcu nacional-socijalizma, što je služilo kao ideološko pokriće za očuvanje vlasti uprkos sve katastrofalnijim posledicama politike bivšeg režima.

U poređenju sa stanjem u kojem se nalazila SFRJ 1980-ih godina u odnosu na druge zemlje „realnog socijalizma“, može se reći da su bile ne samo potrte sve komparativne prednosti Jugoslavije nego i da je Miloševićeva Jugoslavija otišla daleko unazad prema najrazvijenijim zemljama bivšeg socijalizma s kraja osamdesetih godina. Godine 1989. Poljska, Čehoslovačka i Mađarska su bile izgradile izvesne pretpostavke za demokratsku tranziciju svojih društava, što je popločalo put daljeg evolutivnog razvoja. U 1990-te godine bivša Jugoslavija je ušla razorena etničkim ratovima, što je odredilo njen involutivni put, koji se nije zaustavio sve do pada Miloševićevog režima. Deset godina su sistematski rušeni svi temelji normalnog funkcionisanja društvenog sistema i utvrđivana njegova reetatzacija, što je omogućilo učvršćenje autokratskog režima, budući da je

¹ Videti: Zagorka Golubović, *Stranputice demokratizacije u postsocijalističkim društvima*, Beogradski krug, Beograd 1999.

jedini ovlašćeni „posednik“ države bio Slobodan Milošević (bez obzira na državnu funkciju koju je vršio).

Savezna Republika Jugoslavija je u poslednjoj deceniji odlazećeg veka postala najsiromašnija zemlja u Evropi, sa najnižim standardom u poređenju sa republikama bivše Jugoslavije i enormno visokom stopom nezaposlenosti (koja je prešla 50 procenata). Više od 2/3 stanovništva živi na granici egzistencijalnog minimuma. Siromaštvo koje se sučeljava sa bedom je osnovna slika svakodnevnog života. Pri tom, ionako nezadovoljavajući kulturni nivo populacije sve je više opadao, budući da je prosečan dohodak po glavi stanovnika jedva bio dovoljan samo za preživljavanje, te su izdaci za kulturne potrebe (uključujući i školovanje, koje je postajalo sve skuplje) bili eliminisani.

Na takvo tle – opšteg ekonomskog propadanja i kulturnog nazadovanja – uspešno se kalemila državna indoktrinacija, koja je bacala ideološku maglu na postojeće stanje šireći etničku mržnju i ksenofobiju prema svemu drugačijem. Teorijom „zavere“ celog sveta protiv Jugoslavije režim je stvarao unutrašnju izolaciju, koja je pojačavala dejstvo spoljašnje izolacije usled sankcija međunarodne zajednice, u pogledu društvenog sunovrata, ali istovremeno koristeći je kao sredstvo za homogenizaciju stanovništva oko državne vlasti.

Ustav i zakoni su prilagođavani interesima vladajuće političke elite. Zakon o radnim odnosima ustanovio je apsolutne prerogative direktora, koji su postavljani prema partijskim kriterijumima, a državni sindikat je sveden na lojalnu transmisiju vlasti (sindikat „Nezavisnost“ bio je izložen represiji i direktori su sprečavali njegovo osnivanje u preduzećima). Zakon o informisanju bio je usmeren na potpuno gušenje slobodnih medija, a Zakon o univerzitetu pretvorio je univerzitet u ispostavu države s namerom da uguši autonomiju i akademske slobode, koje su vodile obrazovanju kritičkog mišljenja. Pri tom, pravosudni sistem bio je potpuno korumpiran i građani nisu imali mogućnosti da se bore za poštovanje svojih prava i sloboda. U kompleksu takve državne građevine pojedinci su se osećali nesigurno i potpuno bespomoćno, i prema istraživanjima javnog mnjenja strah je bio osnovno osećanje koje je uticalo na njihovo ponašanje. Delimično i time, pored manipulacije nacionalističkom ideologijom, koja je pojačavala osećanje ugroženosti i ksenofobije, može se objasniti dugogodišnji otpor većeg dela populacije društvenim promenama, zahvaljujući čemu se održavao Miloševićev režim.

Takvo je stanje zatečeno posle pobede Demokratske opozicije na izborima 24. septembra, ali se ništa značajnije nije promenilo ni do izbora za republički parlament 23. decembra, s obzirom na dvovlašće koje je vladalo u međuvremenu. U tom svetlu treba posmatrati moguće puteve demokratske transformacije društva i stvaranje pretpostavki za demokratiju u Srbiji. Tek u tom kontekstu može se odgovoriti i na pitanje o karakteru promene koja se dogodila 5. oktobra.

Karakter preokreta 5. oktobra

O prirodi preokreta koji se dogodio 5. oktobra postoje različita mišljenja: od pojednostavljenog shvatanja o puču do „mirne revolucije“, koja se poredi sa „plišanom revolucijom“ u Istočnoj Evropi 1989. Međutim, sva ova poređenja su neadekvatna da objasne šta se doista dogodilo 5. oktobra, kada je millionska masa građana Srbije primorala Slobodana Miloševića da prizna izbornu pobjedu Demokratske opozicije i ode sa vlasti. Dva su specifična momenta koja treba uzeti u obzir: prvi je pobjeda Demokratske opozicije na izborima, a drugi je pobuna građana protiv izborne krađe i borba za priznavanje njihove izborne volje. Dakle, niti se radilo o puču, niti o klasičnoj revoluciji, pa ni onoj koja se dogodila 1989. u Istočnoj Evropi. Tačnije, reč je o naraslom masovnom otporu jednom autokratskom režimu, koji je svojim neumerenim ambicijama prevazišao svaku meru trpljenja i izazvao takav revolt koji se više nije mogao zaustaviti i koji je doveo do toga da je posle šest decenija svrgnut jedan autokratski režim. U tom smislu može se reći da je događaj od 5. oktobra predstavljao jedan revolucionarni čin, kojim je nepovratno srušen autokratizam kao princip vladavine i otvoren put za prelaz na novi i drugačiji društveni poredak. Drugim rečima, uveden je nov princip – smene vlasti putem izbornog postupka – što je ukazivalo na demokratsko usmerenje nastale društvene promene.

Ali se ne može govoriti o revoluciji, koja se u sociološkom smislu definiše kao temeljna promena društvenog sistema i društvenih institucija, jer je učinjen tek prvi korak u tom pravcu. Može se govoriti o zakasneloj tranziciji kao prelaznom periodu, ali koja nije jednoznačna i jednosmerna, budući da izvršeni čin ne dovodi automatski do demokratske transformacije društva. Ne može se sa sigurnošću reći u kom će se pravcu kretati Demokratska opozicija u izgradnji novog društvenog poretka (utoliko pre što je to jedna vrlo složena koalicija sastavljena od 18 partija različitih ideoloških usmerenja)². Petog oktobra je postojao revolucionarni naboj i revolucionarni impuls (ali za razliku od klasične revolucije promena se dogodila bez prolivanja krvi). Ali je time bivši režim samo načet i ne može se govoriti o radikalnom raskidu sa bivšim poretkom, niti o ukidanju osnovnih pretpostavki starog sistema, jer još uvek postoji hibridni sistem vlasti i na federalnom i na republičkom nivou, a mogli bismo se pitati i da li je Slobodan Milošević izgubio svu moć da utiče na dalje događaje.

Nasleđe bivšeg režima može se posmatrati i na 1) *institucionalnom* i na 2) *mentalnom* nivou. 1) Nije razvlašćena bivša partijska nomenklatura, koja još vrši uticaj na dalje procese, bilo delimičnim učešćem u vlasti, bilo putem moćnih finansijskih lobija koji i dalje deluju; u mehanizmima vlasti zapaža se i dalje

² Da se demokratska opcija može pretvoriti i u konzervativnu pokazuje pokret „Solidarnost“, koji je izvojevao „plišanu revoluciju“ u Poljskoj i najbezbolniji prelaz ka demokratiji, jer sa dolaskom na vlast menja svoje stanovište i odustaje od ključnih principa, tako da je brzo bila zamjenjena reformisanom komunističkom partijom, a njen znameniti vođa, Leh Valensa, jedan je od najmanje popularnih ličnosti danas.

arbitrarnost i tajnost u donošenju odluka i netransparentnost vršenja vlasti; i dalje je prisutan komandni odnos prema javnosti, čije se sugestije ne uzimaju u obzir i kojima se odluke samo prenose kao gotov čin; nije odsutna ni borba za vlast u koaliciji DOS-a, što se naročito ispoljava u stvaranju partijske vlade, suprotno obećanjima da će to biti prvenstveno ekspertska vlada (jer se svaka partija u koaliciji bori da dobije što veći broj funkcionerskih mesta); i dalje je pretežno sredstvo komuniciranja sa javnošću propaganda, umesto argumentacije kojom se objašnjavaju postupci vlasti. Sve to pokazuje da ni predstavnici nove vlasti nisu imuni na *iskušenja vlasti*, što može predstavljati veliku prepreku u procesu demokratizacije društva. 2) Budući da su i predstavnici Demokratske opozicije socijalizovani u periodu autoritarnog režima, nije za čuđenje da su i kod njihovih vođa, ali i članstva, vidni ostatci autoritarnog mentaliteta, koji i služi kao osnova za navedene pojave pod tačkom 1. Možda je najbolji primer za ovu tvrdnju ponovljena težnja da se stvori kult ličnosti (vođe) u liku novog predsednika Republike, kojem se pridaju harizmatička svojstva i pokazuje spremnost da se sva rešenja predaju u njegove ruke (čime se može objasniti tako nagli uspon njegove popularnosti, iako je do nedavno bio manje poznat kao partijski vođa). Može se navesti i opadanje nivoa pozitivne energije građana, što se manifestovalo u povećanom broju apstinencija na izborima od 23. decembra kao pretpostavka da smo izvršili svoju dužnost i sada sve treba prepustiti izabranim predstavnicima, ne vodeći računa o tome da je neophodna javna kontrola svake vlasti kao temeljni princip pravne države.

Da li će DOS biti u stanju da prevaziđe to *političko nasleđe* da bi prebrodio spoticanja prvih koraka demokratije? U odgovoru na to pitanje treba reći da to ne zavisi samo od DOS-a nego i od svih drugih demokratskih snaga u sektoru civilnog društva. Pitanje je, međutim, koliko će Demokratska opozicija podsticati razvoj civilnog društva i biti spremna da se prema njemu otvori (neki nagoveštaji o marginalizaciji civilnog sektora, uprkos velikoj ulozi koji je taj sektor odigrao u predizbornoj kampanji, izazivaju sumnju da nije prevaziđeno shvatanje da „politika pripada političarima“ u uskom smislu shvatanja politike kao osvajanja vlasti, a ne kao političke participacije građana u javnim poslovima). Biće, stoga, potrebno dosta napora da se promeni politička praksa i izgradi nova demokratska politička kultura, da bi zajedno predstavnici vlasti i građani što pre otklonili posledice desetogodišnje pogubne politike Slobodana Miloševića.

Dva su osnovna pitanja na koja treba upozoriti novu vlast: 1) odgovornost nove vlasti pred javnošću i 2) konstituisanje kritičke javnosti kao korektiva i kontrole nove vlasti. Civilno društvo već sada mora da upozori novu vlast: da nije dovoljno osetljiva na nedoumice javnosti i da se ne trudi da argumentovano odgovori na pitanja o pogoršanju ekonomskog stanja u zemlji; propagandni odgovor u smislu „to je opstrukcija bivšeg režima“ ne objašnjava, prvo, sve teškoće pred kojima smo se našli, i drugo, zašto se ne preduzmu energičnije mere protiv opstrukcije predstavnika bivše vlasti; da ne podstiče stvaranje kritičke javnosti,

naročito u elektronskim medijima, koji prednjače u slavljenju pobjede, ne ukazujući dovoljno na probleme i dopuštajući novoj vlasti da se uljuljkuje u pobjedničkom trijumfalizmu, bez dovoljno pokrića kada je u pitanju svakodnevni život, koji se čini i težim nego pre preokreta (nestašica struje i dugotrajne restrikcije, nedostatak goriva i slabo grejanje, povećanje cena i sl.), što SPS i Radikali izdašno koriste u borbi protiv Demokratske opozicije; da se više deklarativno izjašnjava da je odgovorna pred građanima nego što to u praksi potvrđuje, jer se i dalje vitalne odluke donose u ministarskim kabinetima „iza zatvorenih vrata“, bez uticaja javnosti.

Da nasleđeni mehanizmi vladanja ne postanu praksa nove vlasti, šta treba činiti?

1. Neophodno je izvršiti *demokratsku rekonstrukciju svih institucija* bivšeg režima na makro i mikro nivou, da bi se sprečilo dalje štetno delovanje predstavnika bivše vlasti i omogućilo da institucije počnu normalno da funkcionišu (smatram da je na Univerzitetu pravovremeno izvršena smena Miloševićevog kadra, jer je zloupotreba vlasti od strane rektora i dekana bila više nego očigledna, i tu se nije radilo ni o kakvom revanšizmu, već o nužnosti raščišćavanja situacije da bi nova školska godina mogla da počne normalno da funkcioniše).

2. Da bi se porevazišla sklonost ka bezuslovnom autoritetu vlasti, od koje nisu imuni ni sama vlast ni javnost i građani koji se moraju osloboditi udvoričkog ponašanja prema vlasti, neophodno je izgrađivati *kritičku javnost* kao garanciju uspostavljanja kontrole vlasti.

3. Veoma je važna *edukacija građana* za aktivno učešće u političkom životu u sferi javnosti, jer su pojedinci u jugoslovenskom društvu decenijama socijalizovani za ulogu podanika-objekta, bez motivacije i sposobnosti da postanu subjekti društvenih procesa; ali je potrebo obrazovati i predstavnike nove vlasti za izgrađivanje demokratskih principa upravljanja, budući da kao opozicija to nisu mogli naučiti i s obzirom na stare navike koje nisu podsticale demokratsku praksu.

4. Neophodno je upornije izgrađivati sektor *civilnog društva* sa kojim moderna država postaje demokratska pravna država, proširujući polje političkog delovanja svih subjekata društva (u Srbiji već postoji razgranata mreža nevladinih organizacija, kojima treba dati podstreka da se uključe aktivnije u društvene delatnosti; sve više jača sindikat „Nezavisnost“, a stvaraju se i novi sindikati, jer je pluralizam sindikalnog organizovanja jedan od principa demokratskog društva; postoji snažan, pretežno omladinski i studentski pokret „Otpor“ koji je ozbiljno shvatio potrebu kontrole vlasti; zatim Građanski parlamenti i drugi oblici vandržavnog delovanja). Ali sada treba definisati novu strategiju delovanja civilnog društva u procesu uspostavljanja demokratije. Nije bez osnova postavljanje pitanja da li ćemo imati snage da stvorimo takvo civilno društvo koje će moći da spreči da nova vlast atrofira i skrene u pravcu nove autoritarnosti, s obzirom na složene objektivne okolnosti i nasleđe u sferi subjektivnog ponašanja.

Vraćajući se na sadašnje stanje može se dobiti utisak da ne postoji koherentna strategija Demokratske opozicije za period razvoja posle 5. oktobra kada je u pitanju unutrašnja politika, ili se odluke donose *ad hoc* (ponekad u rasporaku između predsednika i DOS-a). Takođe se stiče utisak da je DOS više okupiran raspoređivanjem mandata prema strankama i funkcionerskih položaja, nego kreiranjem dugoročne politike razvoja. Najvidljiviji rezultati su postignuti u spoljnoj politici, sa naglim i neočekivanim potpunim otvaranjem prema svetu i primanjem SRJ u sve međunarodne organizacije, što je, nesumnjivo, ogroman uspeh koji je zemlji doneo i povraćaj kredibiliteta i zapaženo interesovanje za pomoć u razvoju demokratije. To svakako ohrabruje, budući da ćemo izlaskom iz izolacije moći lakše da rešavamo i unutrašnje probleme, ali treba istaći da u unutrašnjoj politici ima dosta elemenata koji nisu jasno definisani, kao što su sledeći: kako će se rešiti odnos sa Crnom Gorom i da li će opstati Savezna Republika Jugoslavija; da li će nova vlast uspeti da uspostavi odnose sa umerenom strujom Albanaca na Kosovu, koju predstavlja Rugova, u cilju rešavanja problema suživota i smanjenja tenzija (ne insistirajući samo na suverenitetu Jugoslavije, jer se očigledno na tom nivou problemi ne mogu sada rešavati); kako razrešiti najnovije sukobe na jugu Srbije u borbi protiv terorizma, a da ne dođe ponovo do prolivanja krvi; kakve će se mere preduzeti u pogledu pozivanja na odgovornost predstavnika bivšeg režima, pre svega Slobodana Miloševića, za ratne zločine, pljačke i razaranje društva; u kojoj meri će biti zastupljen ekspertski princip u formiranju nove vlasti (dosadašnji koraci ne obećavaju mnogo i u tom pogledu moguć je razlaz između DOS-a i G17+).

Dosadašnje promene su bile polovične (što se može opravdati kratkoćom vremena i hibridnom situacijom), nedovoljno utemeljene na novim principima, sa nepotrebnom neodlučnošću i odlaganjima u donošenju nekih važnih odluka (uočljiva je promena u ponašanju čelnika SPS-a, koji su se ohrabрили zbog nepreduzimanja krivične odgovornosti protiv njih, bezočno optužujući DOS za katastrofalnu situaciju u zemlji, koju su oni proizveli). Zapaža se i potcenjivanje demokratskog potencijala građana i odobravaju se samo one akcije gde DOS ima kontrolu, iako je na "*grass-roots level*" učinjeno više spontanom akcijom odozdo u čišćenju štetnih elemenata bivšeg režima, nego što je DOS bio spreman da prihvati, ponekad neobjašnjivo štiteći njihove protagoniste.

Da bi se obezbedilo da se iz sadašnjeg stanja još nedovoljno artikulisane tranzicije pređe na put stvarne demokratske transformacije (bez mnogo lutanja i grešaka koje su pravile druge zemlje u tranziciji) građani se moraju učiti da koriste svoja građanska prava i slobode, a nosioci novih vlasti da poštuju demokratska načela javnosti, kontrole vlasti od strane građana, odgovornosti i samokontrole, da ne bi prekoračili svoja ovlašćenja i poštovanje principa podele vlasti (u tom smislu veoma je važna izgradnja demokratskog pravosudnog sistema, koji će biti očišćen od korupcije, kao i parlamenta kao demokratske institucije).

Do uspostavljanja demokratije u Srbiji biće potrebno da prođe još dosta vremena i treba mnogo strpljenja i razumnog ponašanja da se ne bi provukli principi starih mehanizama vlasti u nove institucije, i da građani ne bi ponovo pali u apatiju, ne razumevajući da ćemo se morati još suočavati sa ozbiljnim problemima i teškoćama, ali da ih možemo uspešno rešavati ako sačuvamo i upotrebljavamo pozitivnu energiju oslobođenu 5. oktobra.

Beograd, 19. 2. 2001.

What We Have Found and Where We Should Head: The Future of the Democratic Transition in Serbia

Summary: A brief description of the condition of the Yugoslav society before the change of 24 September is presented in the following way: it was only with the fall of Milošević's regime that the full range of destruction of the system and all its institutions became evident; it is not only the economy which collapsed completely, but all other institutions were transformed into a pure service of the party oligarchy; poverty of the society progressed as the ruling strata were getting richer and richer, economically and financially strengthening their power; nationalism was used as the new means of legitimization in order to homogenize the population and win its support despite the ever more catastrophic consequences of the ruling policy. In the last decade of the 20th century FRY became the poorest country in Europe, with the lowest living standard in comparison with former Yugoslav republics. Through propagating "conspiracy theory" the regime encouraged the isolation of the country, consolidated by the external sanctions of the international community. Such a state of affairs characterized the period before the overturn of 5 October 2000. It is within this context that the author offers an explanation of the nature of the overturn arguing that it was a revolutionary act by which an autocratic regime, which had lasted for six decades, was over, and the road to a democratic transition was opened. However, the notion of transition is unclear because it does not assume an automatic democratic transformation. Therefore one cannot speak of a revolution in sociological terms meaning a radical transformation of the social system. On both *institutional* and *mental levels* some elements of the former mechanisms of power still remain, such as: the former party nomenklatura has not been completely disempowered and is still trying to have an impact on social processes; in the mechanisms of power there remains a non-transparent process of decision-making; in the relationship between the new power elite and the public it is still the principle of command that predominates, disregarding suggestions of citizens' initiatives; finally, struggle for power characterizes the interrelations within the Democratic Opposition, establishing a (coalition) party government (instead of the promised experts' government). It is argued further that the new power elite has not yet been liberated from the temptation of power. This is another indicator that, mentally, the key figures of the new power are still captives of the inherited authoritarian mentality which is a major obstacle on the way of democratic transfor-

mation. This may suggest that a different institutionalization of power has not yet been effected. The Democratic Opposition has to develop itself to become capable of resisting the temptations of power in order to create new democratic mechanisms. In order to achieve such a goal, in the opinion of the author, it is necessary first that the new power elite become accountable to the citizens, and second that a critical public opinion be created as a constant public control of power, preventing its abuse. Civil society should play a prominent role in these democratic processes.

Key words: democracy, transition, authoritarianism, dis/continuity, revolution, democratic institutions, the public, civil society.

Vesna Pešić

Ambasadorka SRJ u Meksiku
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Domesti promena u Srbiji nakon Oktobarske revolucije

Rezime: U tekstu se obrazlaže teza da su oktobarske promene u Srbiji revolucionarne i ireverzibilne. Rušenjem Miloševićevog režima ostvarena je osnovna pretpostavka za zakasnelo uključanje Srbije u procese tranzicije i evropskih integracija. Za budući pravac i dinamiku promena u Srbiji od suštinske važnosti je evropski kriterijum – mera u kojoj Srbija, napustivši stanje izolovanosti i samodovoljnog partikulariteta, postaje deo Evrope. Prepreka na putu ostvarenja ovog strateškog cilja nije tradicionalna podela političkih aktera na „levicu“ i „desnicu“ (komuniste i antikomuniste), već supstancijalističko shvatanje politike po kome Srbija, ostvarujući svoju „autentičnost“, treba u budućnosti da ide posebnim, „trećim putem“. Ova ideologija „radikalnog partikularizma“ karakterisala je u prošlosti i srpsku levicu i desnicu, a njen uticaj nije nestao ni nakon oktobarske revolucije. U blažem obliku, ona je vidljiva u političkoj poziciji „umerenog nacionalizma“ koji se, u okviru danas vladajuće elite, dopunjuje sa „politikom interesa“. Ovaj hibridni karakter savremene srpske politike (koji je snažno personalizovan) usporava promene, ali vodi diferencijaciji vladajuće koalicije i predstavlja dinamizujuć činiac koji u političkom životu nadoknađuje nepostojanje opozicije.

Gljučne reči: demokratija, revolucija, tranzicija, umereni nacionalizam, politika interesa, autentičnost, supstancijalizam.

Pitanje na koje želim da odgovorim je sledeće: kakve su se promene dogodile 5. oktobra? Da li je reč o radikalnoj promeni, ili je reč o smeni jednog režima čije će vrednosti pretrajati i imati uticaja i na buduću politiku i situaciju u Srbiji?

Da bi se odgovorilo na pitanje o karakteru promena, potrebno je dati dve napomene. Prva je da su i 24. septembar, dan regularnih izbora, i 5. oktobar – dan revolucije, otvorili mogućnost da Srbija postane moderna demokratska država. To je samo po sebi veoma značajna promena, jer takvih mogućnosti nije bilo. Pod Miloševićem, zemlja je bila u sasvim specifičnoj situaciji. Ona je bila izbačena ne samo iz međunarodnih organizacija trpeći sankcije gotovu čitavu deceniju,

nego je ispala iz epohe velikih promena koje su obuhvatile Istočnu Evropu od kraja osamdesetih godina. Dakle, prva konstatacija je da se dogodila stvarna promena jer je uklaňanjem režima Slobodana Miloševića otvorena mogućnost da se društvo menja i uhvati korak sa Evropom. Ovo je potrebno naglasiti zbog onih pesimističnih glasova u javnosti koji tvrde da se „prосто ništa nije promenilo“. Ja ne samo da ne delim takvo mišljenje, nego smatram da ga treba svrstati u konzervativni tabor, iako bi se na prvi pogled reklo da takve skeptike treba svrstati u ultra-progresivni tabor.

Druga napomena se odnosi na pitanje koje sam na početku postavila. Ja ću se, naime, baviti kvalitetom promene, jer sam već konstatovala da se stvarna promena dogodila. No, da li je ona revolucionarna i ireverzibilna? Ako se pođe od činjenice da nova vlast mora da napravi „čistke“ u skoro svim društvenim institucijama, i da se takve čistke i obavljaju u sudstvu, policiji, ministarstvima itd., može se tvrditi da je u Srbiji došlo do revolucionarne promene u načinu vladanja. Iz toga se može izvući još jedan zaključak: stari režim se više neće vratiti, što ne isključuje mogućnost da u budućnosti dođe na vlast jedna potpuno renovirana SPS. No, ni to nije mnogo verovatno, jer ova stranka (kao ni SRS), nije pokazala spremnost da se stvarno menja i postane moderna stranka levice. Doduše, nije ni mogla, jer je njeno vođstvo (a i najveći broj članova) sastavljeno od najkonzervativnijih ljudi, koji se u toj stranci nisu našli ni slučajno ni iz čistog profiterstva.¹

No, moja tvrdnja da se dogodila „skokovita“ i ireverzibilna promena samom činjenicom da je smenjen režim Slobodana Miloševića (njoj sam dodala još dve – da je nova vlast izvela niz personalnih promena u važnim institucijama i najavila reforme koje treba Srbiju da postave u dobro poznate tranzicijske okvire), mnogima može izgledati samo puka tvrdnja bez dokaza. S obzirom da se s tom tvrdnjom uglavnom iscrpljuje sve ono što se *čvrsto* može tvrditi o karakteru promena koje su se dogodile, nemam nameru da je posebno dokazujem.² Umesto toga, ja ću pomeriti ugao gledanja tako da se kriterijumi promene pomere u neku udaljeniju tačku u budućnosti. Iz te tačke se može postaviti pitanje da li će Srbija izdržati tranzicijski put i da li će ići jednakim ili bržim tempom ka modernizaciji i Evropi (u tehničkom i vrednosnom smislu) u poređenju sa, recimo, Poljskom, Češkom ili Slovenijom. Odgovor o karakteru promena tako prestaje da bude jednostavan i nedvosmislen, a diskusija izlazi izvan dobro poznatih šema o revoluciji i evoluciji i sličnih socioloških klasifikacija.

Teorijski bi se moglo tvrditi da nijedna skokovita promena, pa ni srpska od 5. oktobra, nema sadržan u sebi kvalitet ili domet promene, već se domet stvara,

¹ Videti radove Vladimira Goatija u kojima je analizirao vrednosne orijentacije SPS i SRS, pokazujući da ove dve stranke dele iste, antimoderne vrednosti.

² Dokazivanje tvrdnje da su se desile stvarne promene, bilo bi isto kao kada bi neko dokazivao da je nestanak Čaušeskua bila stvarna promena za Rumuniju. Naime, kada je reč o tako ekstremnim vladavinama, koje tako dramatično utiču na sudbinu društva u jednom sasvim elementarnom smislu, sam njihov nestanak je promena koja se ne mora dokazivati.

on je proizvod međudelovanja i borbe političkih snaga koje su nastupale 5. oktobra i drugih koje se mogu javiti u post-miloševićevskom periodu. Ja smatram da Srbija još nije zakoračila u post-miloševićevsko društvo, jer nisu jasno postavljene temelji njene *evropske budućnosti*. Oko njih se vodi borba, zasada nedovoljno vidljiva, zato što se sve političke stranke koje su bile protiv staroga režima nalaze u jednom bloku i zajednički vladaju. Međutim, one se još uvek nisu jasno diferencirale i postavile svoje vrednosno-programske orijentacije da bi se već sada moglo tvrditi koja će struja, ona „autentična“ ili ona „evropska“, imati više snage, uspeha i podrške u samom društvu.

Dakle, za odmeravanje kvaliteta i dometa promena, opredelila sam se za stari i dobro oprobani kriterijum. Opredelila sam se za „evropski“ kriterijum, po kome treba procenjivati da li će se Srbija opredeliti da bude *evropska* u jednom relativno kratkom roku (oko desetak godina). Mislim da je taj kriterijum najispravniji, jer seče preko omiljene, ali površinske podele kao što je podela na „komunizam“ i „antikomunizam“ koju forsira srpska desnica. Insistiranje na toj podeli po kojoj Milošević ne obeležava nikakav poseban period već je samo deo jedne te iste komunističke vladavine koja je trajala 50 godina, prikriva se srpski nacionalizam koji desnicu veoma blisko povezuje sa radikalnom levicom, odnosno sa samim Miloševićevim režimom. Na drugoj strani, taj kriterijum odbacuje druge površne podele koje forsira radikalna levica o posebnom, „našem“, putu ka modernizaciji, koji ne bi bio ni kapitalistički ni eksploatatorski nego *treći put*, koji se odupire zapadnom kapitalizmu kao nehumanom. Ako se pogleda šta bi na prvi pogled spajalo srpsku desnicu i radikalnu levicu, onda je to njihovo supstancijalističko shvatanje politike. Politika stremljenju ostvarenju unapred zadatog cilja, bilo da je on komunističko društvo ili srpska autentičnost (ne u folklornom ili istorijskom smislu) koja će proizlaziti iz „nacionalnog bića“ i naziva se „srpstvom“. Ta dva supstancijalistička pogleda na svet su se spojila u praksi, a ni teorijski nisu udaljena, pa oba Srbiji (i Srbima) trajno namenjuju neko *posebno* mesto u ulogu. To mesto je negde *između* Zapada i Istoka, ili u otvorenom sukobu sa Zapadom. Srbija bi trajno ostala socijalno-politički neopredeljena tako što bi odbacila tržišnu (kapitalističku) privredu, opredeljujući se za tzv. *treći put*³. Oba pristupa veruju da postoji nekakva autentična tj. izvorna i esencijalno srpska politika, pa se zato ona ne može prikloniti ni Zapadu ni Istoku, ni kapitalizmu ni komunizmu, nego mora ostati bolno neuklopljiva, tragično samosvojna i, kao takva, izložena zavisti suseda i nerazumevanju velikih sila.

Ja bih se usudila da tvrdim da je suština Miloševićevog režima bila do kraja dovedena baš ta vera u *srpsku posebnost*. Ona se izražavala i kao antievropska, ali i kao antiruska, pokušavajući da sama i za sebe izdejstvuje jasnu podelu između Rusije i Evrope (kada je ta razlika počela naglo da se smanjuje) u kojoj bi Srbija zauzela svoje mesto *između*. Ova reminiscencija na titoizam i „treći put“, u kombinaciji sa politikom agresivnog nacionalizma koju je poveo Miloše-

³ Slavoj Žižek je duhovito primetio da ne da nema „trećeg puta“ nego nema ni drugog puta.

vić, proizveli su jednu posebnu pojavu – *radikalni partikularizam* (fundamentalizam) koju je jedan naš autor nazvao „miloševićevizmom“⁴.

Radikalni srpski partikularizam (nacionalni, socijalni i epohalni) suprotstavio se ratom i zločinom svemu što su univerzalne vrednosti i norme savremenog sveta (u kome su ipak relativizovane zapadno-istočne razlike). Međutim, svest o gaženju elementarnih normi čovečnosti nije postojala (sem na društvenoj margini) dok se ratovalo. I još se nije formirala, ni posle 5. oktobra, kada je stara vlast na ulici srušena. Zato ta svest nije ni mogla srušiti režim, pa i danas njeno nepostojanje omogućava moje sumnje u kvalitet promene koja se dogodila. Režim je srušila svest koja je sve jasnije videla da miloševićevski partikularizam preterano štrči, da je van „sveta i veka“ i proizvodi toliko patnje i bede da, na kraju, više nije odgovarao gotovo nijednoj politički i društveno uticajnoj grupi. Dakle, radikalni partikularizam je počeo da smeta većini, i to verovatno još od 1996. godine, kristališući se prilično jasno za vreme tromesečnih demonstracija povodom izborne krađe lokalnih izbora. Od tada, čim je organizaciono bilo moguće skupiti nezadovoljnu većinu, režim je srušen, a „miloševićizam“ je ostavio Srbiju na pogrešnoj raskrsnici. Pogrešnoj zato što još uvek pothranjuje iluziju da ona može da vodi svoju, ekskluzivnu politiku i nakon 5. oktobra. Verovanje u njenu suštinsku posebnost je preživelo, s time što bi sada trebalo napraviti *korekciju* Miloševićevog nacionalnog i socijalnog radikalizma. Umesto preternosti trebalo bi uspostaviti umerenost.

Nakon više od pola godine od kako je stara vlast srušena, *korektivna politika* Miloševićevog radikalnog nacionalizma i izolacionizma dominira političkim životom Srbije. Ona nije odustala od esencijalističkog shvatanja politike, jer se i dalje oslanja na neku vrstu srpskog narodnjaštva po kome politika izvire iz narodnog bića i predstavlja neku vrstu mističnog izraza te istorijske konstante. Korektivna politika sada već pokušava da ideološki uobliči prostor koji kontroliše i da sebi nađe ime, pa o sebi govori kao o „umerenom nacionalizmu“. Koliko se moglo razabrati čemu ta politika stremlji, moj je utisak da se ona zalaže za prikriveni nastavak velikosrpske politike, tj. te esencijalističke opsesije, ali ovoga puta u skladu sa mogućnostima i normama i delimičnim pomirenjem sa Zapadom. Zato ona neće biti u stanju da srpsko nacionalno pitanje brzo uvede u mirnije vode – povlačenjem realnih granica i stabilizovanjem države u okviru njene stvarne integrativne moći. To neće moći ni zbog toga što ne priznaje da Srbi treba da odgovaraju za zločine pred međunarodnim sudom. Ona tu obavezu cedi kroz zube kao nametnutu jer gotovo ne veruje u srpsku odgovornost, a skoro je ubeđena da je Zapad nepravedno podmeće Srbima iz dobro poznatih razloga netrpeljivosti. Da je ta paranoična matrica o netrpeljivosti preživela, vidi se po tome što se neprekidno insistira na balansu (jednakosti) u zločinima svih „strana u sukobu“ i jednakoj krivici za raspad Jugoslavije. Na planu odgovornosti za rat i zločine dominira gotovo totalna neodgovornost, umesto da se ona jednostrano

⁴ Izraz je lansirao Vojin Dimitrijević u listu „Danas“

preuzme što, u principu, ne bi trebalo da isključuje zahtev da pravda bude zadovoljena tako što bi svi bili kažnjeni proporcionalno učinjenim zlodelima.

Dakle, korektivna politika će se držati svojeg esencijalizma – šta god on značio – dok će politika interesa biti potiskivana u predele zakulisne politike, ne-transparentnosti i kriminala. Upravo dva lica srpske politike – jedno uzvišeno u svojoj autentičnosti, i jedno izopačeno, kada se bavi interesima – proizvodila su nerazrešene rebuse. Kada se prezentovala u svom najsvetačijem vidu, kada je „branila Evropu od islama“ (što tobože neprekidno radi već vekovima) i govorila o „carstvu nebeskom“, o svojim posejanim kostima i večnoj borbi sa „mnogo nadmoćnijim neprijateljem“, upravo se tada pomaljalo ružno i iracionalno lice zločina i najgrubljih materijalnih interesa. Esencijalistička politika jednostavno ne može da uspostavi čvrsta merila ponašanja i javnu kontrolu nad funkcionisanjem institucija. Ona je čist slučaj vladavine ideologije koja sama po sebi ukida vladavinu prava. A čim nema prava, interesi divljaju, bilo da je reč o težnji ka održanju vlasti ili o materijalnim interesima.

Ove mešavine ideologije i interesa još uvek čine Srbiju tajanstvenom i ne-transparentnom. Niko danas u Srbiji nema osećaj da su nam oni *sve rekli*, ali ni svaki od onih koji su na vlasti ne zna tačno šta onaj drugi radi i smeru. Zato je i nastala borba za *policiju i vojsku*, odnosno za kontrolu institucija gde se tajne čuvaju, ali i otkrivaju. No, obe institucije su načete promenama i njihova se mističnost smanjuje, ali ne do mere transparentnosti uobičajene u demokratskom društvu.

Politika se u Srbiji podelila na dva glavna koloseka. Prvi je politika uzvišenosti, zamišljenosti i srpske uvređenosti. Ona se bavi nacijom i državom, a sebe naziva „umereno nacionalističkom“ i „legalističkom“ (što je sredstvo da se protivnik obuzda, pa i kontroliše). Druga politika je brza, pragmatična i pod hipotekom da je „kriminogena“ (sklona ličnim interesima). Bavi se životnim i dnevnim interesima – ekonomijom, socijalom, infrastrukturom, dugovima i zajmovima. Prvu predstavlja Demokratska stranka Srbije sa Koštunicom, a drugu Demokratska stranka sa Đinđićem. To je verovatno i nekakva podela koju nalažu funkcije koje obavljaju. Međutim, problem je u tome što se te dve politike ne samo ne razumeju i samo mehanički dopunjavaju, nego se stiče utisak kao jedna drugu proizvode u iskrivljenom obliku.

Ova podela nije funkcionalna s obzirom na merilo koje sam ja izabrala za procenu promena koje simbolizuje 5. oktobar, tj. s obzirom na postavljeni cilj – ubrzano integrisanje Srbije (Jugoslavije) u Evropu. Ona nije dinamična i zato ne treba grditi narod kada se žali da se odugovlači sa promenama i da je proces promena jako usporen. Stiče se utisak da je politika opet preopterećena ličnosti-ma, jer se nije oslobodila ni uzvišenog prenemaganja ni kriminogenosti. Slična podela je postojala i za vreme starog režima. Milošević se bavio Nacijom i Državom, a opozicija kritikovala ekonomiju, pisala socijalne programe i tražila zajmove. I sada je ova podela nelogična i nenormalno takmičarska (između

države i ekonomije ne bi trebalo da se odigrava utakmica, odnosno koja će ekipa uspeti, a koja propasti). Ona proizvodi „višak politike“ koji onemogućava da se formira političko polje u kome transparentno deluju politički subjekti. Samo na prvi pogled ova podela je *resorska*, a na drugi se vidi da je resorsko ponašanje nategnuto, pa čak i komično preterano (kao izraz bontona dva lidera). Mi ni približno ne možemo da kažemo šta u stvari hoće Koštunica, a šta Đinđić, odnosno mi ne znamo njihova *politička gledišta na iste stvari*. Pošto se gledišta tako stidljivo ispoljavaju, insistira se na različitim metodama: navodno, jedna frakcija vlasti je sklona brzim promenama ali zato nelegalnim, a druga je spora ali zato legalistička. No, to su samo prazne reči.

U zaključku bi se moglo tvrditi da je nova vlast u pravom smislu hibridna, jer je čine koliko konzervativne toliko i progresivne snage. Ona s jedne strane otvara mogućnosti brzih tranzicijskih promena u skladu sa evropskim procesima integracije, a s druge, sama po sebi, predstavlja otpor promenama. U ovom svom drugom, negativnom vidu, ona promene usporava, bar iz dva vidljiva razloga. Prvi je što se sama vlast ne tematizira, odnosno vlast *kao takva* se nije rastvorila u institucije koje određuju ulogu ličnosti i stranaka u političkom životu. Stiče se utisak kao da još uvek vlada mistična veza između naroda i vođe i da zato nije napuštena ideja o *večnoj* vlasti. Dokaz za to je da se politička gledišta nategnuto usaglašavaju ili ostavljaju otvorenim radi opstanka na vlasti konglomerata stranaka (svaka stranka je dobila komad vlasti). Zbog toga se sledeći izbori doživljavaju kao bauk, jer će neki morati da izgube te komade vlasti. Naravno, pod uslovom da izbori budu stvarno dinamizirajući – a to znači da se vladajuća koalicija raspadne na različite političke pozicije. Još jedan dokaz za istu stvar je da nijedan lider stranke (uključujući i Miloševića u zatvoru) nije dao ostavku na funkciju predsednika stranke, a svaki je preuzeo visoke državne funkcije. To znači da se promene ne vide kao programsko *prevazilaženje* i otvaranje novih mogućnosti (što i jeste funkcija demokratskih izbora), već da se radije vide kao rad klatna koje odvodi i dovodi na vlast jedne te iste ličnosti (malo jedan, malo drugi). Programi stranaka se posle gubitka izbora ne menjaju, niti se posle pobeđe stvaraju nove ekipe koje donose nove ideje.

Drugi razlog je to što se ne vidi gde su smešteni dinamički faktori da bi se društvo menjalo u skladu sa navedenim očekivanjima. Naime, ako su sve stranke u jednoj vladajućoj koaliciji, a prethodne vladajuće stranke su propale i ne bi trebalo da se na vlast vrate, onda se ne zna odakle će da duvaju vetrovi promene. (Ovo važi pod pretpostavkom da je još uvek validna teorija po kojoj su promene proizvod sukoba vlasti i opozicije.) Odnosno, nije jasno gde je mesto i uloga kritike u post-miloševićevskom periodu. Moja hipoteza je da se dinamičke tenzije mogu očitati između stručnjaka i nacionalnih političara (srpskih „metafizičara“). Što se ta tenzija više prikriva – to je ona sve vidljivija. Imam u vidu tenziju između *stručnjaka-ministara* koji vode ekonomske reforme i *političara-državnih funkcionera* oko Međunarodnog suda u Hagu. Na jednoj strani su stručnjaci koji

insistiraju na potpunoj deblokadi društva, a to podrazumeva izručenje optuženih za ratne zločine Međunarodnom sudu u Hagu. Na drugoj strani su branici „nacionalnog dostojanstva“ koji maksimalno otežavaju punu saradnju sa Haškim sudom. Ako bi se desilo da ministri-eksperti i njihovi pomoćnici (oni se nalaze uglavnom u Vladi Srbije i nešto manje u Saveznoj) napuste svoje položaje zato što ne bi bili u stanju da efikasno sprovedu reforme, onda bi to bio najbolji znak da su „metafizičari“ pobedili i odvuikli Srbiju od otvorenih mogućnosti da se modernizuje, uredi i približi Evropi.

No, ima i jedan problem samog društva i njegove sopstvene inertnosti. Možda je ovoliko promena i ovoliko „evropeizacije“ koliko je sada na putu – prava mera stvari, pa i malo više od te mere. Kažem da je to malo više zato što moderne i progresivne snage ne bi dobile ovoliko uticaj i podršku naroda koliko sada imaju. Iz tog razloga, brz raspad koalicije može da ima negativne posledice, jer se lako može desiti da na sledećim izborima pobedi konzervativni blok, onaj koji vidi Srbiju kao „nešto između“, suštinski različitu od Zapada i njegovih univerzalnih ideala. Onda bismo možda zaista krenuli sporovozno, a ovako se Srbija kreće možda malo sporo, ali je pravac dobar i još uvek nije izgubljen.

Ciudad Mexico, 3. 5. 2001.

The Scope of Changes in Serbia after the October Revolution

Summary: The basic contention of the paper is that October changes in Serbia have been revolutionary and irreversible. With the elimination of the Milošević regime the chief precondition was created for Serbia's belated inclusion in processes of transition and European integration. For the future course and dynamics of changes in Serbia the European criterion is essential – the degree to which Serbia, abandoning the state of isolation and self-sufficient particularity, becomes a part of Europe. The main obstacle in achieving this strategic goal is not the traditional division of political actors into "Left" and "Right" (communists and anti-communists) but rather a substantialist understanding of politics whereby Serbia in the future, actualizing its "authenticity", should follow a special or "third" way. In the past, this ideology of "radical particularism" characterized both Left and Right in Serbia, and it remains influential after the October revolution as well. In a milder form, it is evident in the political position of "moderate nationalism" which is, within the currently ruling elite, complemented by "politics of interest". This hybrid character of Serbian politics at the present moment, which is strongly personalized, is slowing down the changes, but also provokes differentiation within the ruling coalition and thus acts as a dynamizing factor compensating for the lack of opposition in political life.

Key words: democracy, revolution, transition, moderate nationalism, politics of interest, authenticity, substantialism.

Aleksandar Molnar

Filozofski fakultet

Beograd

O neizvesnostima revolucije započete 5. oktobra 2000.

Rezime: U radu autor govori o tri neizvesnosti, sa kojima se suočava revolucija započeta 5. oktobra 2000. Prva neizvesnost tiče se granica zemlje unutar koje se revolucija uopšte odvija. Neizvesno je, drugim rečima, da li je revolucija zahvatila Crnu Goru ili se ograničava samo na Srbiju (bez Kosova i Metohije). Druga neizvesnost se odnosi na perspektive da se pomenuta revolucija u dogledno vreme završi kao klasična ustavotvorna revolucija, tj. donošenjem prihvatljivog ustava na legitimnoj ustavotvornoj skupštini. Treća neizvesnost tiče se, naposljetku, sudbine koju će doživeti svrgnuti jugoslovenski tiranin Slobodan Milošević u sudskim postupcima u zemlji i inostranstvu.

Ključne reči: revolucija, federalni odnosi Srbije i Crne Gore, sudski sistem, Ustav, Haški tribunal, odgovornost.

U danima u kojima nastaju ovi redovi (početak aprila 2001), tri velike neizvesnosti se nadnose nad revoluciju u Jugoslaviji/Srbiji, započetu 5. oktobra 2000. (tezu da je tog dana započeta revolucija, kojom je oborena Miloševićeva tiranija posebno sam obrazložio u: Molnar, 2000). Prvo, neizvesno je u kojoj zemlji se revolucija uopšte odvija: u Saveznoj Republici Jugoslaviji (dakle, uključujući tu i Crnu Goru) ili samo u Srbiji. Drugo, neizvesno je kakav će karakter poprimiti pomenuta revolucija, odnosno hoće li uspeti da se okonča kao klasična ustavotvorna revolucija. I treće, neizvesno je kakvu će sudbinu doživeti svrgnuti jugoslovenski tiranin Slobodan Milošević. U ovom prilogu će biti više reči o pomenutim neizvesnostima.

Teritorijalno-političko određenje revolucije

Prva neizvesnost koja je pomenuta tiče se određenja teritorije (države) na kojoj se revolucija uopšte sprovodi. Prvi korak te revolucije bilo je svrgavanje predsednika SR Jugoslavije Slobodana Miloševića, što bi sugerisalo da je njen karakter jugoslovenski. Međutim, odmah se pokazuje da je jugoslovenski karak-

ter revolucije započete 5. oktobra 2000. jednako problematičan kao što je bila problematična i sama Miloševićeva funkcija jugoslovenskog predsednika. Naime, iako formalno zaista jugoslovenski predsednik, Milošević nije kontrolisao ni celokupnu teritoriju Srbije, a kamoli Jugoslavije. Ispod njegove kontrole izmakla se kako Crna Gora, tako i Kosovo i Metohija, pa je samim tim i njegovo „predsednikovanje“ bilo upućeno na skraćenu Srbiju (tj. u9u Srbiju i Vojvodinu).

Problem, međutim, leži u tome što SR Jugoslavija postoji kao međunarodno priznata država, koja je članica Ujedinjenih nacija i, barem formalno, sastavljena od dve federalne jedinice – Srbije i Crne Gore. I savezna država, baš kao i obe njene federalne jedinice, imale su 5. oktobra 2000. potrebu za ustavotvornom revolucijom, pošto nijedna od njih nije bila uređena kao moderna demokratska ustavna država. Istina je nesumnjivo da je u Crnoj Gori lični režim Mila Đukanovića bio neuporedivo liberalniji i prema Zapadu kooperativniji nego Miloševićev režim u Srbiji (i, moglo bi se dodati, u onom domenu u kojem je savezna država funkcionisala), kao što je istina da je Ustav Crne Gore iz 1992. bio po čitavom nizu karakteristika superiorniji od Ustava Srbije iz 1990. Međutim, sve to ništa ne menja na činjenici da je u Crnoj Gori postojao, a i danas postoji, jedan lični režim, ponikao u Miloševićevoj školi demokratskog despotizma, čiji anahronizam najbolje razgolićuje sam učiteljev pad sa vlasti. U senci „najvećeg evropskog problema“, koji je učitelj predstavljao tokom devedesetih godina, učenik je proživio relativno srećne godine, tokom kojih mu je pošlo za rukom da se emancipuje od učitelja i da izgradi svoj sopstveni – mali, ali za skromnije apetite dovoljan – politički zabran.

Zbog svega toga je sasvim umesno postaviti pitanje na koju političku zajednicu se odnosi revolucija koja je započela 5. oktobra 2000. Odgovor je nesumnjiv za sve one teritorije (u Srbiji) koje je Milošević kontrolisao do dana kada je svrgnut, ali se na granicama te teritorije prema Crnoj Gori počinje dizati neprozirna magla.¹ Očigledno je da su zbivanja u Beogradu oktobra 2000. bila signal za crnogorskog predsednika Mila Đukanovića i njegove saradnike da još ofanzivnije krenu u osamostaljivanje Crne Gore i tako postojeći lični režim u ovoj republici učine imunim na revolucionarne impulse iz Srbije.

No, problem ipak nije tako jednostavan. Svi značajniji segmenti crnogorskog građanskog društva, a posebno inteligencija, skoro se bezizuzetno stavila na stranu Đukanovića i takoreći mu nametnula ubrzani ritam otcepljenja od Jugoslavije. Utoliko u postojećoj situaciji u SR Jugoslaviji postoje i elementi onog sukoba koji su doživele američke države nakon sticanja nezavisnosti od Velike Britanije – sukoba između federalnog koncepta (karakterističnog za velike federalne jedinice) i

¹ Problem sa Kosovom i Metohijom je još kompleksniji (o čemu svedoči vojna ofanziva u koju je novembra 2000. krenuo albanski separatistički pokret na jugu Srbije) i ovde neće biti načinjan zbog nedostatka prostora. U svakom slučaju, postojanje međunarodnog režima, kojem su Kosovo i Metohija podvrgnuti od 1999, opravdava posebno razmatranje statusa i perspektiva ove pokrajine.

antifederalnog koncepta (karakterističnog za male federalne jedinice). Danas je veoma teško utvrditi tačke razdvajanja između autentičnih „antifederalističkih“ snaga (koje su orijentisane ka izgradnji demokratske ustavne države – ali u okvirima Crne Gore) i – mahom nacionalističkih – snaga koje brane lični režim Mila Đukanovića, pošto ih u isti politički tabor ujedinjuje borba protiv zajedničkog neprijatelja – „srbijanske hegemonije“. Njihov principijelni sukob treba očekivati tek kada bitka protiv Jugoslavije/Srbije bude okončana (bilo sticanjem nezavisnosti Crne Gore, bilo redefinisanjem jugoslovenske federacije).

S druge strane, „federalističke snage“ – barem u Srbiji – ušle su u borbu protiv crnogorskog separatizma vrlo mlako, moglo bi se čak reći bezvoljno. Osim (tačnih, ali ne i dovoljnih) optužbi za secesionizam i nedemokratizam na račun crnogorskih vlasti i (sasvim izlišnih) uveravanja da će Srbija prihvatiti svaku demokratski izraženu volju građana Crne Gore, srbijanski „federalisti“ za sada nisu uspeli da ponude ništa što bi zaista doprinelo ubeđenju tih građana da perspektiva prosperiteta za njih postoji u Jugoslaviji. Zato će biti zanimljivo pratiti finiš „bitke za Jugoslaviju“, u kojoj momentalno „antifederalisti“ imaju daleko veću prednost i ubrzano se približavaju realizaciji svog tako željenog cilja. A ako se bude desilo da oni na kraju slave pobedu, revolucija započeta 5. oktobra 2000. nužno će se morati skrasiti unutar srbijanskih teritorijalnih okvira.

Fenomenološko određenje revolucije

Druga neizvesnost vezana za ovu revoluciju jeste njen ishod, odnosno ono šta će se njome postići. Da bi se o tome moglo pouzdano govoriti, potrebno je, naravno, da se ona završi i na svet donese sve svoje plodove. Međutim, već je i sada moguće govoriti o mogućim putevima, kojima ona može krenuti, kao i perspektivama koje joj se pritom otvaraju.

Jedan način gledanja na ovu revoluciju jeste da se u njoj prepozna još jedna (poslednja?) antikomunistička revolucija. U članku napisanom neposredno posle Miloševićevog svrgavanja, dobar poznavalac novije istočnoevropske istorije Timothy Garton Ash je taj događaj nazvao „poslednjom revolucijom“ u Istočnoj Evropi: „Ako je Pokret Solidarnošć u Poljskoj bio početak kraja komunizma, onda je ovaj događaj okončanje kraja komunizma“ (Ash, 2000: 47). Zavodljiva na prvi pogled, ova interpretacija sadrži određene probleme. Iako se Slobodan Milošević zaista može označiti kao političar koji se vlasti domogao još u doba komunizma (shodno tadašnjim pravilima borbe između pojedinih frakcija komunističke partije) i kontinuirano vladao do pomenutog događaja, očigledno je da osnovni problemi njegove vladavine nisu ležali ni u komunističkom nasleđu (na kraju krajeva, bivši komunisti se kontinuirano nalaze na predsedničkim pozicijama kako u Crnoj Gori, tako i u Sloveniji), niti u predanosti komunističkim idealima (nije li, uostalom, Milošević bio prvi komunistički lider u SFRJ koji je „predosetio“ lom komunističke legitimacione matrice i blagovremeno započeo sa „prestrojavanjem“ – u tabor nacionalista).

Ono što je Miloševića učinilo „crnom ovcom“ Istočne Evrope u devedesetim godinama bilo je njegovo slepilo za sudbinu bipolarnog sveta i evropskih integrativnih tokova. Drugim rečima, Milošević se pokazao kao pragmatičan političar kada je trebalo odbaciti komunizam, ali se pokazao kao rigidan i nedalekovidan političar kada je u pitanju bila procena mogućnosti da – i po cenu rata, izolacije i sankcija UN – održi sopstveno samovlašće u Evropi u poslednoj dekadi 20. veka (pritom vazda pokušavajući da u Aziji stekne saveznike u borbi protiv „NATO-imperijalizma“). Zato je veoma indikativno da je on, praktično sve do dana-današnjeg, zadržao krajnje negativan stav prema promenama koje su se desile u Istočnoj Evropi 1989/1990. U poslednjem intervjuu sa slobode, koji je dao novinaru *Danasa*, Milošević je o oslobađanju istočnoevropskih zemalja od komunizma govorio kao o „krizi“, odnosno početku njihove „kolonizacije“ (od strane „kreatora svetskog poretka“), zaključujući da je „u svim zemljama tog regiona došlo do dramatičnih političkih tenzija, sukoba i promena, koje su [...] svele život ovih zemalja na stranačke sukobe i borbe“ (*Danas* od 24-25. marta 2001, Vikend dodatak, str. II-III). Milošević nikada nije žalio za „starim dobrim danima komunizma“, niti je želeo da ih vrati; ono protiv čega je on bio moglo bi se svesti na dve stvari: istinski politički pluralizam i uključivanje u transnacionalne – pogotovo evropske – političke, ekonomske i kulturne procese integracije. Strah od te dve stvari sasvim jasno probija ispod citiranog lamentiranja o (navodno sveopštoj) rastrzanosti istočnoevropskih društava „stranačkim sukobima i borbama“ i o novom „kolonijalizmu“, kojem su podlegle.

Zato, ako ima smisla revoluciju započetu 5. oktobra 2000. dovoditi u vezu sa antikomunizmom, onda to treba ograničiti samo na vezu sa proevropskim nastojanjima, koja su u njoj preovladala. Ralf Dahrendorf je već 1990. formulisao tezu, po kojoj su antikomunističke revolucije u Istočnoj Evropi imale naglašen proevropski karakter i bile rukovođene snažnom težnjom za čvrstom integracijom u evropsku zajednicu naroda (Dahrendorf, 1990: 22). Taj proevropski naboj je 1989/1990. postojao i u Srbiji, nalazeći svoje najveće pražnjenje u antikomunističkim demonstracijama 9. marta 1991. u Beogradu, ali je u narednom periodu bio obuzdavan i umanjivan nacionalističkom i ratno-huškačkom propagandom. Međutim, Miloševiću nikada nije pošlo za rukom da ga u potpunosti iskoreni. Da je u erupciji narodnog gneva 5. oktobra 2000. veliku ulogu igrala i ova želja za integracijom u Evropu (naročito kod mlađih učesnika zbivanja) nema nikakve dileme. No, to još samo po sebi nije dovoljno da se cela revolucija zbog toga nazove antikomunističkom.

Nazivanje događaja od 5. oktobra 2000. („poslednjom“) antikomunističkom revolucijom bilo bi možda ipak najpogrešnije zato što bi se na taj način implicirao zaključak da je revolucija već okončana. Stvari stoje sasvim drugačije. Revolucija je tog dana započela i okončaće se tek kada Jugoslavija (odnosno Srbija) dobije ustav koji joj odgovara, koji izražava nosivi društveni ugovor njenih građana i unutar čijih institucija će moći da teku redovni politički procesi. Najsigurniji put dolaženja do takvog ishoda jeste organizovanje ustavotvorne skupštine sa

jasnim i čistim legitimitetom i sa dovoljno prosvেćenom većinom za stvaranje takvog aranžmana pravno regulisane, podeljene i odgovorne vlasti, koja će sprečiti nastajanje neke nove tiranije u budućnosti.

Na putu ka ustavotvornoj skupštini, na kojoj je jedino moguće doneti takav ustav, kriju se brojne prepreke i čekaju mnogobrojni izazovi. Jedna od najvećih opasnosti tiče se odnosa prema poraženim snagama starog režima. Jedan njihov deo mora biti integrisan u politički život zemlje (odnosno u administraciju i ekonomiju), pošto vitalni mehanizmi države i ekonomije po pravilu ne mogu izdržati konsekventnu „čistku“. Na drugoj strani, međutim, prevelika integracija starih kadrova, često u velikoj meri korumpiranih ili na drugi način ogrezlih u nezakonite radnje, dovodi u opasnost samu mogućnost revolucionarnog novog početka (Quaritsch, 1992: 520). Dakle, jedan od najvažnijih poteza koje će nove, privremene vlasti (ali i prve vlasti koje budu izabrane u skladu sa novim ustavom) morati da vuku tiče se izbora mera kojima će se „pravno potiskivati prošlost“ starog režima (upor. detaljnije Hoffmann, 1992; Dreier, 1995; Schweitzer, 1999). Među tim merama, svakako je najvažnija odluka ko će se iz stare nomenklature i za šta krivično goniti – a posebno da li će se i za šta suditi čoveku na vrhu hijerarhije starog režima. U slučaju Jugoslavije/Srbije to je svrgnuti tiranin – Slobodan Milošević.

Privođenje pravdi Slobodana Miloševića

U budućim istraživanjima vladavine Slobodana Miloševića verovatno će morati da se pravi razlikovanje između datuma kada je prestao da vlada nad Srbijom (5. oktobar 2000) i datuma kada je svrgnut sa vlasti nad poslednjom teritorijom – predsedničke rezidencije u Užičkoj 11 – koju je kontrolisao (1. april 2001). Skoro punih pola godine nakon što su mu oduzete poluge vladavine nad zemljom, bivši predsednik Srbije i Jugoslavije je nastavio da vlada u pomenutoj rezidenciji, koja je nekada pripadala Josipu Brozu – i to nad onima koji su tamo ulazili i boravili, ali i nad onima koji su ostali članovi partije, sa čijeg čela nije želeo da se povuče ni posle izbornih debakala iz septembra i decembra 2000. U nadi da će možda dobiti svoju šansu da se vrati na poprište političke borbe, Milošević je čuvao taj poslednji komad „neokupirane zemlje“, svojevrsnu drugu „Užičku republiku“. I zaista ima neke simbolike u tome što je režim koji je na tlu Jugoslavije/Srbije po prvi put (doduše, privremeno) uspostavljen u užičkom okrugu u leto 1941. (i to pre svega zahvaljujući haosu koji je prouzrokovala nemačka okupacija), svoju produženu agoniju, a zatim i zasluženi kraj, doživeo početkom proleća 2001. u bivšoj vili „Mir“ Josipa Broza (tik ispod Brozovog večnog odmorišta), u ulici nazvanoj po gradu decenijama slavljenom zbog svoje „revolucionarne“ partizansko-komunističke prošlosti.

Poslednjih šest meseci svoje „vladavine“ Milošević je proveo ujedno i kao zatočenik teritorije nad kojom je vladao. Količina oružja, kasnije zaplenjenog u

rezidenciji, pripadnici Miloševićevog ličnog obezbeđenja, kao i pripadnici Vojske Jugoslavije koji su „obezbeđivali objekt“, svedoče o volji svrgnutog tiranina da brani poslednji liniju fronta „do poslednje kapi krvi“. Pucnjava do koje je došlo u subotu, 31. marta, prilikom pokušaja Specijalne antiterorističke jedinice da zaposedne ulaz u rezidenciju, takođe govori u prilog Miloševićeve rešenosti da ovoga puta „ide do kraja“. Međutim, kao uvek pre toga, dugogodišnji vođa srpskog naroda ni sada nije imao snage i odlučnosti da prihvati sve konsekvence i do kraja realizuje plan koji je zamislio. Ponovo je došlo do izražaja tipično Miloševićevo ponašanje: arogantno odbaciti inicijativu druge strane, odgovoriti na nju silom, zaoštriti konflikt do krajnjih granica, a zatim jednostavno, kao da se ništa nije desilo, pokazati „kooperativnost“ i pristati na uslove daleko gore od onih koje je druga strana nudila u samom startu. Ali, ako su do sada uglavnom drugi plaćali ceh takvog ponašanja, sada je došao red na Miloševića i njegovu porodicu da se suoče sa konsekvencama.

Milošević je 1. aprila uhapšen po krivičnoj prijavi zbog zloupotrebe službenog položaja i nedozvoljenih finansijskih transakcija. Sada je već sasvim izvesno da će u toj stvari uslediti suđenje, a pitanje je da li će i, ako hoće, za šta će još Milošević biti terećen pred domaćim sud(ovi)m(a). Takođe, protiv Miloševića je Haški tribunal podigao optužnicu zbog ratnih zločina počinjenih na Kosovu i Metchiji, a najavljene su i nove optužnice koje bi se odnosile na ratove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. To sve govori da će se svrgnutom tiraninu suditi, ali je još neizvesno za šta i gde (sve). U vezi sa tim problemom, potrebno je skrenuti pažnju na jedan veoma bitan momenat.

Kada se gledaju kršenja prava tokom trinaestogodišnje vladavine Slobodana Miloševića u Jugoslaviji/Srbiji, može se, najgrublje, napraviti razlikovanje između kršenja koja su prethodila ratovima i kršenja u vreme ratova, tj. sve do Miloševićevog pada 1. aprila 2001. U prvoj fazi, Milošević je kombinacijom različitih metoda pritisaka širio svoju vlast (Vojvodina, Crna Gora, Kosovo, „srpske teritorije“ u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini), dok je u drugoj fazi nastojao da teritorije, nad kojima je već uspostavio kontrolu, odbrani oružjem. Političkim ustupcima pribegavao je uglavnom kada bi se nalazio u situacijama u kojoj je jednim brojem teritorija nad kojima je do tada imao kontrolu plaćao zadržavanje drugih. Beležeći poraz za porazom, on je tako došao u situaciju da poslednjih šest meseci njegovog života na slobodi (od 5. oktobra 2000. do 1. aprila 2001) kontroliše (bez adekvatne titule, *by the way*) još samo teritoriju predsedničke rezidencije u Užičkoj 11, na Dedinju – u tzv. beogradskom „Zabranjenom gradu“.

Izgradnja demokratske ustavne države zahteva da se u njene temelje postavi pravosudno verifikovana istina o prethodnom režimu. Taj režim je, kao što je već ranije konstatovano, trajao 13 godina i imao dve faze. Bilo bi veoma loše ako bi se Miloševiću i njegovim saradnicima sudilo – bilo pred domaćim sudovima, bilo u Hagu – samo zbog onoga što su radili (ili propuštali da urade) tokom druge faze, dok su prostorima bivše SFRJ tutnjali ratovi. Isto tako je značajno

(ako ne i značajnije) šta su oni radili (ili propuštali da urade) u prvoj fazi Miloševićeve vladavine. Tu pre svega spadaju sve one radnje inkriminisane glavom XV KZ bivše SFRJ: obaranje ustavnog uređenja (u tadašnjem KZ ovo krivično delo je bilo rogobatno formulisano kao „kontrarevolucionarno ugrožavanje društvenog uređenja“), ugrožavanja teritorijalne celine države, izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje itd. U obzir bi morao da dođe i čl. 20, st. 1. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, koji zabranjuje „propagandu u korist rata“ (SFRJ, koja je ratifikovala pomenuti Pakt, ovu odredbu nije adekvatno inkorporirala u svoje krivično pravo i zato je potrebna njena neposredna primena). Na taj način bi se utvrdila Miloševićeva odgovornost za prelomni događaj, iz kojeg su proistekli svi zločini za koje se Milošević trenutno tereti – a to je razbijanje bivše SFRJ. Milošević, sasvim izvesno, nije jedini političar odgovoran za taj događaj, ali bi svrha suđenja upravo i ležala u tome da pokaže za koja pojedina krivična dela (čijim je sinhronizovanim vršenjem bivša zajednička država podignuta u vazduh) *jeste kriv i u kojoj meri*.

Autor ovih redova ranije se zalagao za rešenje po kojem bi sve države proistekle iz bivše SFRJ obrazovale jedan tribunal, sa zadatkom da, na osnovu glava XV i XVI bivšeg saveznog KZ, sudi odgovornima za raspad zajedničke države i zločine počinjene u ratovima koji su tokom i posle raspada usledili (Molnar, 1994: 188). U ovom momentu, svaki pokušaj primene ovakvog ili nekog sličnog rešenja suočava se sa dva, reklo bi se nesavladiva problema. Prvi problem je sam Haški tribunal, koji već postupa po materiji regulisanoj glavom XVI bivšeg saveznog KZ, te u tom smislu ne ostavlja prostor nekom drugom sudu da uđe u istu materiju. (U tom smislu, *by the way*, SR Jugoslavija ima malo šanse da se izbori za to da njeni sudovi sude Miloševiću za ratne zločine i da ga zbog toga ne izruči Haškom tribunalu). Drugi problem su same države proistekle iz bivše SFRJ: u njima nema nikakvih naznaka da postoji politička volja za obračun sa vlastitim projektima „stvaranja nacionalnih država“ na ruševinama bivše zajedničke države, te u tom kontekstu, i za obrazovanjem jednog zajedničkog tribunala koji bi sudio upravo onim istim „nacionalnim herojima“ koji su svoje sunarodnike oslobodili te „tamnice naroda“.

No, ako stvari zaista tako stoje, onda ništa ne sprečava građane SR Jugoslavije da insistiraju na tome da se u njihovoj zemlji, pred njihovim sudom, pokrene postupak za utvrđivanje odgovornosti Slobodana Miloševića i njegovih saradnika zbog osnovane sumnje da su svojevremeno počinili niz dela koja su bila inkriminisana u glavi XV tada važećeg KZ SFRJ. Bez rasvetljavanja Miloševićeve odgovornosti za ključni događaj razbijanja SFRJ svi ostali procesi koji se protiv njega budu organizovali (finansijske mahinacije, pljačkanje građana itd.) ostaće da lebde u vazduhu i, štaviše, omogućavaće mu politički efikasnu odbranu. On će, naime, moći mirne duše da prizna da je, tu i tamo, kršio zakone, zato što su to „interesi srpskog naroda“ zahtevali, zato što se u vreme (od strane Srba „ničim izazvanog“) rata nije moglo drugačije, zato što su protiv „srpskog naroda“ bile uvedene sankcije UN, zato što se ceo svet urotio protiv „pravedne

stvari Srba“ itd. Osuđujuća presuda, koja bi iz jednog takvog procesa proistekla, mogla bi da na najbolji mogući način pomogne Miloševiću da prevaziđe svoju „postojeću političku smrt“ i postane ono što nikada nije bio – ponosni mučenik za „srpsku stvar“.

Beograd, 10. 4. 2001.

Literatura

- Ash, Timothy Garton (2000): “Die letzte Revolution”, *Lettre International*, Winter, 42-47.
- Dahrendorf, Ralf (1990): *Reflections on the Revolution in Europe in a Letter Intended to Have been Sent to a Gentleman in Warsaw*, New York i Toronto: Times Books i Random House.
- Dreier, Ralf (1995): *Juristische Vergangenheitsbewältigung*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Hoffmann, Christa (1992): *Stunden Null? Vergangenheitsbewältigung in Deutschland 1945 und 1989*, Bonn und Berlin: Bouvier Verlag.
- Molnar, Aleksandar (1994): *Osnovna prava čoveka i raspad Jugoslavije*, Novi Sad: Visio Mundi Academic Press.
- Molnar, Aleksandar (2000): „Svrgavanje vlasti Slobodana Miloševića. Početak revolucije u Jugoslaviji?“, *Nova srpska politička misao* (u štampi).
- Quaritsch, Helmut (1992): “Theorie der Vergangenheitsbewältigung”, *Der Staat*, Jg. 31, Heft 4:519-551.
- Schweizer, Katja (1999): *Vergangenheitsbewältigung nach der zweiten deutschen Diktatur*, Münster: Lit Verlag.

Uncertainties of the Revolution Initiated on 5 October 2000

Summary: In this paper the author discusses three uncertainties faced by the revolution begun on 5 October 2000. The first refers to the borders of the country within which the revolution takes place. In other words, it is uncertain whether the revolution has affected Montenegro as well or remains limited to Serbia alone (without Kosovo-Metohija). The second uncertainty refers to the prospects for this revolution to be completed within a reasonable period of time as a classical constitutional revolution, i.e. by the adoption of an acceptable constitution at a legitimate constitutional assembly. Finally, the third uncertainty refers to the future fate of the ousted Yugoslav tyrant, Slobodan Milosevic, in Yugoslav and international courts of law.

Key words: revolution, federal relations of Serbia and Montenegro, judicial system, Constitution, the Hague Tribunal, responsibility.

ISKUŠENJA NA PUTU PROMENA

Dragoljub Mićunović

Predsednik Veća građana Skupštine SRJ
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Pogled na promene iz perspektive političara*

Rezime: U izlaganju su formulisani ključni problemi demokratske rekonstrukcije jugoslovenske države i društva viđeni iz perspektive političara – predsednika Veća građana Skupštine SRJ. U prvom delu rada autor se osvrnuo na problem funkcionisanja institucija i teškoće u stvaranju demokratskog političkog sistema. Zatim je razmatrana aktivnost „Demokratske opozicije Srbije“ kao glavnog političkog subjekta dosadašnjih promena i istaknuti zadaci koji stoje pred novom vlašću. Posebno su diskutovana tri problema – saradnja sa Haškim tribunalom; događaji na jugu Srbije i status Kosova; odnosi Srbije i Crne Gore – kao i mogućnosti njihovog rešavanja u sklopu realnih unutrašnje-političkih i međunarodnih okolnosti. Po autorovom mišljenju, sudbina i budućnost tranzicije u Srbiji i Jugoslaviji zavisi od sposobnosti i demokratskih potencijala političke i društvene elite. U izbegavanju preuzimanja odgovornosti za sudbinu demokratskih promena od strane dela naučne i kulturne elite autor vidi jednu od karakteristika nasleđene političke kulture u kojoj se kritički angažman intelektualaca često shvata kao izgovor za neučestvovanje u javnim poslovima.

Ključne reči: demokratske institucije, socijalizam, politička kultura, elita, Demokratska opozicija Srbije, međunarodni odnosi, politika, odgovornost, angažman.

Drage kolege,

U izvesnoj sam dilemi – šta se ovde od mene očekuje: da li jedan teorijski prilog o politici, o civilnom društvu... ili neka vrsta izveštaja aktuelnog političara iz jednog ugla koji je, možda, malo drukčiji, jer daje „viđenje iznutra“ o tome šta se zapravo s nama, i oko nas, zbiva, kako funkcioniše jedan novi režim. Pretpostavljam da je posredi ovo drugo, teoretičara ima ovde dovoljno.

* Tekst autorizovanog izlaganja na skupu (3. marta 2001). Naslov teksta i rezime izlaganja su formulisali priređivači Zbornika.

Ja sam probao da malo disciplinujem to što ću reći o nekoliko tema. Počecu od *institucija* jer je jedna takva tema danas ovde bila na dnevnom redu.

Naravno, institucije postoje da bi se održala jedna ravnoteža moći i da se problemi u društvu rešavaju na utvrđenim mestima i utvrđenim procedurama. To je njihov prevashodni značaj – podela određenih uloga, da bi društvo i država funkcionisali. Da ne razočaram ovde predstavnike nevladinih organizacija, koji najčešće misle da je društvo samo polje delatnosti nevladinih organizacija.

Institucije postoje u jednom sistemu i u nekoj hijerarhiji, čiji je cilj da jedna drugu ograničavaju, a da pri tom svaka radi jedan značajan posao u društvu.

Prethodna društva – socijalistička, i ovo što smo imali posle njih, do juče, što je neki hibrid nastao raspadom jednog tipa društva, imala su skoro sve institucije, one su nominalno postojale, samo sad sa sledećim razlikama:

– prvo što je njihov sadržaj bio ispražnjen, one nisu radile ono što je trebalo da rade; i

– drugo, što je hijerarhija među institucijama bila potpuno poremećena.

Mi smo, dakle, imali – i za vreme Tita, i za vreme Miloševića – i parlament, i sudstvo, i štampu, i vladu, i sindikat. Sve su te institucije postojale. Međutim, hijerarhija moći među njima bila je sasvim drukčija. Postojala je partija sa monopolom moći, koja je onda delegirala tu svoju moć na jednog čoveka ili na uže jezgro, rukovodstvo, tako da onda sve ove institucije postaju prazne i pervertirane. Parlament je tu služio samo da aklamira ono što je već smislila vlada, vlada radi ono što je smislila partija, partija radi ono što je smislio Politbiro ili vođa, itd. Tako da se, u stvari, odvija jedna politička i društvena perverzija, izigravanje tih institucija i poremećajem njihovih hijerarhija. I oni koji tvrde da se ništa nije promenilo mogu biti u pravu tek onda ako mi ponovimo jedan takav haos među institucijama.

Prva stvar koju treba da uradi nova vlast jeste da uspostavi pravu funkciju svih institucija i odredi jasno njihov odnos.

A to znači – parlament ima zakonodavnu vlast, ne može mu Vlada narediti, obratno, on je mora kontrolisati. Vlada mora biti odgovorna za svoje delovanje. Sud mora biti nezavisan i od Vlade i od parlamenta. Dakle, sve ono što vi ovde, kao teoretičari, sjajno znate.

Ali, to je samo prvi korak. Institucije moraju da dobiju stvarni sadržaj, da budu delotvorne. Naravno, to nije nimalo lako, nije lako izvršiti takav jedan preokret, jer sad sve te institucije treba opremiti, pre svega, kadrovima.

Prvo, kako te institucije snabdeti kadrovima koji su spremni da preuzmu uloge koje im prisustvo u tim institucijama nameće.

Druga teškoća je u vezi s jednom političkom kulturom i navikama koje nije tako lako otkloniti, jer socijalni sistemi deluju veoma snažno na socijalne karak-

tere i socijalno ponašanje, čak i jače nego što će socijalni karakteri uspeti da oblikuju socijalne sisteme.

Zato mislim da je to jedan od prvorazrednih zadataka koje treba uraditi.

Ko to treba da uradi?

Malo pre sam ovde čuo da je DOS neko čudovište (Behemot) poput nekih Hobsovih figura, da je to trebalo raspustiti odmah, posle ovih izbora. Sjajno! I, šta bismo posle imali? Restauraciju ili haos. Mi smo imali neki socijalni okvir, imali smo političke partije, kakve su – takve su, ali smo imali političke partije, koje su učestvovala na izborima i na tim izborima dobile određene glasove, i one su dužne da u određenom periodu, dok imaju to poverenje, vode državne poslove i sprovedu reforme. Bilo bi krajnje smešno, i suludo, osvojiti vlast, srušiti Slobodana Miloševića, i sad reći – „Neka, sad ćemo mi odmah ponovo izbore!“ Ko je taj koji će „sad, ponovo“?! Imamo li mi taj organizovani politički subjekt?

Nažalost, postoje oduvek u društvenim krizama tzv. politički i socijalni „voajeri“ koji su se klonili politike kao žive vatre, jer je politika problem jedne velike odgovornosti. Ali, kada prođu krize i opasnosti, oni dele lekcije kako je trebalo činiti. Ja često navodim, citirajući Hegela – šta to znači izaći na istorijsku političku scenu – da tamo ne cvetaju ruže, i da se tamo ne igraju vodvilji, već da se tamo igra drama i tragedija. To Milošević nikad nije razumeo, pa sada, silazeći sa scene, zapomaže: „branite me“. On je mislio da je vlast samo moć i uživanje, a nikad odgovornost! Ali, na toj sceni se igra drama! I svi učesnici rizikuju da će dramatično završiti. Dramatično će biti, ako ne budemo ništa činili, pa budemo osuđeni i odbačeni. To je jedna tragedija koja se može dogoditi. Ali se mogu dogoditi i druge. I ono što je izuzetno važno, a što sada znamo: mogle su se dogoditi i druge, strašnije.

Dakle, politika je skopčana s određenim rizikom i određenom odgovornošću. Oprezni ljudi koji su zadržali tu poziciju „voajerstva“, imaju pravo na nju. Ali mislim da nećemo daleko otići ako se samo na tome zadržimo, ako ne rizikujemo da učestvujemo.

I sad sam ušao u onaj drugi problem – problem društva. Slažem se potpuno s Benžamenom Konstanom koji je rekao: „Političke promene ne znače skoro ništa. Pravi istorijski napredak je onaj koji se odigrava u dubinama društva“. Kakvo je naše društvo, i da li je ono uopšte postojalo u određenom smislu da bi bilo u stanju da proizvede određeni društveni napredak? To je jedno krupno pitanje. Ali onda svi, uključujući i ove „političke voajere“, treba to da shvate i da se društveno angažuju da bi ovo društvo bilo drukčije i bolje. To je neka vrsta moralno odgovorne pozicije koja se od svih nas očekuje.

Sudbina Jugoslavije u ovom trenutka, kao što je to bio slučaj i s drugim zemljama, zavisi od odvažnosti i sposobnosti elita, a pre svega, njene *političke elite*, koja mora da računa na svu društvenu slabost, na svu ovu moralnu krizu,

na svu obeshrabrujuću realnost. Ona mora da istrajava u želji da ponese tu odgovornost. Od toga zavisi hoćemo li proći ili nećemo proći. Znamo šta se dogodilo u Bugarskoj, u Rumuniji. Propali su ti prvi demokratski impulsi iz prostog razloga što elita nije bila sposobna da stvori neke strukture, da mobilise mase za reforme i preobražaje. Ako toga nema, nego se čak i politička elita preseli među one građane koji uvek očekuju više od onoga što je realno da se dogodi, onda sigurno da ne postoji ta Vlada kojoj će građani reći – „Sjano, ispunili ste naša očekivanja!“ – jer su njihova očekivanja uvek za nekoliko kopalja iznad onoga što Vlada može da ostvari.

Imao sam nedavno u Varšavi razgovor s Adamom Mihnjikom, jedan veoma dug i prijatan razgovor u hotelu. On je rekao jednu stvar koja je vrlo zanimljiva. „Kad pogledaš Poljsku, vidiš promene: povećan je društveni proizvod, mnogo se gradi, ona je pred prijemom u Evropsku uniju, u njoj ima mnogo institucija koje su oživljene, ona ima vrlo važnu ulogu u Evropi... itd. U globalu – izgleda sjajno, ali u pojedinostima – to je prilično loše. To je položaj čoveka, položaj nekih slojeva, nekih institucija i niz drugih stvari koje su se pojavile u društvu, a koje su strašne. Slaba je uteha da ima i goreg, nekima se, kao vama Jugoslovenima, desilo još gore“. Ali, ipak to znači da mi imamo posla s jednim istorijskim fenomenom, velikih političkih i društvenih prevrata, gde mnogi slojevi postaju žrtve, gde mnogi ljudi doživljavaju razočarenja, gde su stvari jako teške, i gde postoje spoljni uticaji i neke druge determinante, mnogo više nego što je to bio slučaj u nekim ranijim društvima koja su koliko-toliko živela autonomno.

Hteo bih da kažem nekoliko reči o DOS-u.

Kako se donose odluke u DOS-u? Po pravilu, donose se konsenzusom u Predsedništvu. Svako zna da je konsenzus teška procedura, da je to često gubljenje vremena, ali da pored toga postoji i nešto što se zove argumentacija, pa tu su i pritisci, i trgovina, različiti karakteri. Pa ipak se dođe do zajedničkih rešenja. Osim tog, DOS ima, naravno, različite ličnosti, različitih političkih pedigreea, različitog iskustva, čak i različitih političkih uverenja. Ima naravno i političkog egzibicionizma i mnogo toga još. Kad god nekom strancu kažem da imamo koaliciju od osamnaest stranaka, on se odmah uhvati za glavu i pita – da li je uopšte moguće da to funkcioniše? Funkcioniše, i pre nego što preteramo u njegovom ocnjivanju, konstatujemo da, uprkos svemu, DOS funkcioniše.

Prvo, DOS je uspešno stvoren jednim „okruglim stolom“ i nastavio je da funkcioniše, kao udružena opozicija, uz punu svest o tome šta je najpreči i najvažniji zadatak. Najvažnije je bilo promeniti režim, „oboriti“ Miloševića. To je već bio veliki cilj i velika odgovornost, trebalo je uveriti mnoge obične ljude da to sme da se uradi.

Drugo, DOS je uspeo da zajednički izađe na izbore sa jedinstvenom listom i da savlada sve moguće sujete i da u punoj kampanji promoviše Koštunicu, i da pobedi na svim izborima.

Treće, uspeo je zatim da se sačuva, u tom teškom prelaznom periodu, i da potvrdi pobedu na republičkim izborima, još ubedljivije.

Četvrto, DOS je neke kritične situacije koje su postojale unutar koalicije između pojedinih lidera, uspeo da prevaziđe, da ih nekako razreši. Da dođe do zajedničke vlade, federalne i republičke, i da funkcioniše u parlamentima. Nemojmo očekivati čuda. I ovoliko predstavlja jedan neočekivan uspeh. Sve to je moguće, naravno, i zbog straha od toga šta bi se moglo dogoditi, straha od anarhije ili neke restauracije, u koju ja, naravno, ne verujem, ali svejedno, taj strah postoji na terenu.

Prema tome, DOS postoji, DOS će postojati, i mislim postojaće sve do narednih izbora koji će biti za par meseci, ili za godinu-dve, svejedno. Ali tek sledeći izbori mogu biti prvo iskušenje DOS-a. I mislim da je veoma važno da on do tada postoji, radi stabilnosti zemlje, radi legitimiteta vlasti, radi predstavljanja zemlje u svetu, radi započetih reformi i okretanja budućnosti.

Mi imamo još jedan problem o kome bih nešto rekao. Svaki stranac s kojim razgovaram ima samo tri teme, i to je sve što ih zanima:

1. Šta je s Hagom i Miloševićem?
2. Šta je sa Preševskom dolinom i Kosovom?
3. Šta je s federacijom, odnosno Crnom Gorom?

Dakle, svi znaju naše tri teške muke, i moram da vam otvoreno kažem, što je moje veliko razočarenje, da je strane sagovornike teško vratiti na neku raspravu o socijalnim i političkim reformama, o nekim rešenjima, o nekoj pomoći koja bi bila druge vrste, nego ovo uslovljavanje. To proizlazi iz jedne vrste inercije, jer inercija postoji u politici, isto tako kao i u fizici. Ona deluje jače nego što se to veruje. Srećete određene ljude, uočavate određene lobije, prepoznajete njihove interese. Bilo da su državni ili društveni, njima je Milošević bio alibi, formirani su zbog njega i bilo je dosta jednostavno: ko je god bio protiv njega bio je sjajan. Sada kad je nestala ta opasnost, taj Milošević, teško je zaustaviti tu inerciju kritike Jugoslavije i Srbije. Mnogi su režimi i pojedinci prikrivali sopstveni nacionalizam kritikom Miloševića. Možete čuti: pozdravljamo promene, ali to su možda samo „presvlačenja“. Čuju se isti lobiji, ista retorika, sve počinje ponovo da se javlja u formi koja je najprostija: dakle, ništa se nije promenilo, sve je isto, „nacionalisti su zamenili naciste“, potpuno smo na istom. Tu, onda, nema više analize neke politike, nego samo predrasude o naciji i društvu u celini.

Problemi sigurno postoje. Ali, nije to samo zbog DOS-a, jer on nema zajedničko mišljenje o njima. Uzmimo primer, da li Amerika, Engleska, Rusija, Francuska itd. imaju zajednički stav oko Haškog tribunala? Otvoreno ću vam reći da ne postoji precizan zajednički stav. Na primer, predsednik Poljske Kvašnjevski rekao mi je da misli da Miloševiću treba suditi u Jugoslaviji, a ne u Hagu. A rusko stanovište znamo odranije. Ali, Poljska je zemlja NATO-a. To što govore strani

diplomati nije nešto što se prepričava, postoje stvari koje su diskrecija. Ali apsolutno, čak i iz iste zemlje, različiti faktori o tome govore drukčije. I sad se vi čudite što ljudi koji imaju različite kontakte o tome imaju ovakvo ili onakvo mišljenje.

Ali u jednoj stvari DOS je apsolutno saglasan: to je saradnja s Haškim tribunalom, stvaranje pravnog ambijenta – kako oni to vole da kažu – dakle nekih zakona koji omogućavaju tu saradnju, i sigurno – gonjenje krivaca za zločine. (Uvek sam smatrao da je najveći Miloševićev zločin upravo taj – što nije sudio zločincima. Molim vas, neki „heroji“ koji su, eto, poginuli, i za koje ne znamo ko ih je ubio, da li država ili neko drugi, bili su vlast iznad svake druge vlasti. Svi smo u njihove zločine mogli da se uverimo čak i televizijskim snimcima. Oni su postali nedodirljivi, postali su poslanici, oni su, takoreći, iznad zakona. Te stvari se moraju do kraja osvetliti – ko je to dopuštao, tolerisao, forsirao, negovao, krio, taj mora odgovarati). Dokle će ti tragovi ići – to će istražiti sudovi.

Dakle, stanovište DOS-a jeste da se mora odgovarati za zločine, da se mora istražiti ta prošlost, a pitanje da li će se Miloševiću suditi i kada, stvar je konkretnih istraga i optužnica, i gde će mu se suditi – stvar je razgovora, praktičnosti, itd. O tome sigurno treba voditi računa, kako zbog unutrašnjih odnosa, tako i zbog međunarodnih posledica koje iz toga mogu da izađu.

Što se tiče juga Srbije, bez obzira na to što su ponekad davane pomalo marketinške izjave, ali, naprosto, stav je DOS-a da se to pitanje mora rešavati veoma odgovorno, jer ono ima mnogo veće međunarodne implikacije nego unutrašnje. Da o toj stvari govorimo iskreno: neće Albanci zauzeti Vranje, neće stići do Niša... i cela ta priča jeste stvaranje „bauka“ kako bi se ponovo podstaklo i mobilisalo javno mnjenje da bude ksenofobično, paranoidno i, naravno, da se tu radi o fizičkom opstanku Jugoslavije, i da druge stvari možemo, naprosto, da zanemarimo.

Nakratko sam, slučajno, video emisiju u kojoj su bili, u duelu, Čavoški i Čović, i moram da kažem da mi je bilo žao mog nekadašnjeg prijatelja, jer to je jedna pozicija čudne neodgovornosti. To je bilo otprilike ono što je Milutinović govorio „Que sera, sera... Mi smo u pravu, hajde da mi grunemo, pa šta bude – da bude“. A kad ga pitate – a kako? – to odbija da odgovori. To je razlika između politike i političara, i onoga koji to nije. Političar mora da kaže – *kako*. Ako ne zna da kaže – kako, onda neka se sklanja odmah, ili neka beži. On mora da kaže – kako, mora da ponudi određeno rešenje. A teoretičari, analitičari, kolumnisti, to ne moraju. Oni mogu da „mudruju“, s velikim samozadovoljstvom, da imaju svojo priču. Ali, ovde se radi o konkretnom problemu koji mora da se *reši* na jedan konkretan i odgovoran način.

Pre deset godina, kada su izbori bili po većinskom sistemu, i kao što znate, Albanci nisu hteli da izađu na te izbore, Milošević je rekao: „Odlično, evo meni trideset mandata viška, i ne moram oko toga da se sekiram“. I ljudi su postajali poslanici sa po 100 ili 200 glasova, u izbornom okrugu koji ima 30.000-40.000

glasaa. Na prvoj, verifikacionoj sednici, uzeo sam reč i prva rečenica koju sam izgovorio u Parlamentu bila je: „Čekajte ljudi, sramota je da neko sa 100 glasova od 30.000 birača bude poslanik. Koga mi to mislimo da zavaravamo? Hajde da odgovorimo na pitanje – šta mi, zapravo, hoćemo? Hoćemo li da sačuvamo teritoriju, a nećemo stanovništvo? To bi bilo savršeno jasno! Ali, odgovorite mi: Kako mislite da sačuvate teritoriju bez stanovništva? Hoćete li stanovništvo proterati, pobiti? Ako to ne nameravate, morate ih integrisati, morate razgovarati da glasaju, da uđu u parlament i vladu“. Ali, pitanje koje sam tada postavio i sada stoji, važno je i glasi: „Kako mislite da zadržite teritoriju bez stanovništva? Kao političari, dužni ste da na to pitanje odgovorite!“ A na to pitanje Milošević nije hteo da odgovori. Stavio je tu stvar pod tepih. Jer, za njega je postajala samo partija i njegova vlast, za njega država nije postojala, država je bila samo jedna moneta preko koje se može sticati moć i bogatstvo.

Zaglušujuća „patriotska“ retorika o „Svetoj zemlji“, o „najskupljoj srpskoj reči“, o „kolevci srpstva“, o „Lazarevoj kletvi“, prikrivala je političko-partijski interes obezbeđivanja parlamentarne većine i, još gore, pljačku društvene imovine na Kosovu i Metohiji. Predlagao sam tada – zamrznimo te mandate, pređimo na razgovore sa Albancima, pluralizujmo ih malo, neka uđu u Vladu, u Parlament, neka uđu u institucije. Biće tu nekih stalnih napetosti, ali koliko ih god bude, nastavićemo da živimo s problemima – ako hoćete da sačuvate teritoriju!. Ne! Nije bilo ni govora o tome, kao što znate. Dočekan sam kao najveći „izdajnik“, „plaćenik“, tako da je taj problem ostao do dana današnjeg.

I sada je problem te odgovornosti na delu. Mi smo sad svesni, i na tu „udicu“ se dosad u DOS-u niko nije „upecao“, bez obzira na svu retoriku koja je mogla da bude različita, saglasni smo oko strategije, prihvaćen je taj plan koji je Čović sa Vladama spremao, taj plan je dat međunarodnoj zajednici i tu se aktualizira pitanje formi integracije. To može da uspe s obzirom na to da se tamo nalazi mali broj ljudi, nekoliko desetina hiljada, i verovatno se u tom regionu mogu stvoriti neke mešovite policije i razni drugi oblici lokalne vlasti i sitnih investicija, da to nekako uspeva da opstaje. To jeste težak problem, ali se mora rešavati.

Teži problem je, naravno – šta će se desiti s Kosovom? Na ovo pitanje stranaca – šta će te uraditi s Kosovom – ja obično odgovaram: „A šta će te vi uraditi s Kosovom?!“ I tu nastaje drama. Jer, to je savršeno jasno (ja sam bio pre četiri-pet dana na sastanku Stalnog političkog komiteta OEBS-a, a pre toga u Save-tu Evrope), Zapad nema *strategiju* za rešenje kosovskog pitanja. Ono što oni žele jeste da se to pacifikuje, da ne izbiju neki veći požari, to ih manje košta, i to je sve. I sad je naše pitanje: da li mi treba da čekamo da oni nešto smisle da urade, pa da mi onda imamo problem oko toga da li to prihvatamo ili ne prihvatamo, ili da sami damo jedan predlog, pa da nam onda oni šalju svoje primedbe.

Ali, u svakom slučaju, možda je treći put dobar, mada on deluje malo nesuvereno, a to je da odmah, u trouglu: međunarodna zajednica (Ujedinjene nacije,

OEBS, dakle oni koji brinu o bezbednosti) – predstavnici Albanaca – predstavnici naše vlasti, započne jedan dug i težak razgovor o tome kako to da se reši.

U Jugoslaviji su se uvek borila dva principa koja su zloupotrebljavano mešana: to je princip *samoopredeljenja naroda* (po tom principu otišla je i Slovenija, i Hrvatska i svi ostali) i rečeno je tada: dobro, ljudi su imali referendum, opredelili su se za nezavisnost država. Kad su to uradili Srbi u Krajini ili u Bosni, onda su videli da je „đavo odneo šalu“ i videlo se da to ne može da postane međunarodni princip. Jer, šta ćemo s Kurdima, Baskijcima, Korzikancima? Znači, nema ništa od principa samoopredeljenja, vraćamo se principu garancije *teritorijalnog integriteta*, administrativne granice postaju spoljne, a spoljne granice se nikad ne smeju menjati silom.

Ovde imamo jedan problem: da li bi to u slučaju Kosova moglo da bude nešto drukčije. Postoje, naravno, takvi pokušaji i ispitivanja mnjenja. Očigledno za sada da se verbalno poštuje „teritorijalni integritet“. Ali, šta ćemo mi da radimo s tim „teritorijalnim integritetom“? To je pitanje koje realno postaje političko pitanje, ako to ostane „vojnotehničko-teritorijalni integritet“. Ali, tamo je predviđeno da će biti naših graničara, predstavnika vlasti. Ko će sada garantovati tu bezbednost, ako odu međunarodne trupe? Sve su to strašna i krupna pitanja pred kojima stojimo, a moramo da ih rešavamo.

Jedno pitanje, koje je recidiv komunističkog rešavanja svih pitanja, tiče se totalnog voluntarizma političkih vođa: „ja imam političku volju i ja hoću da je sprovedem, bez obzira na sve druge interese“. Na primer, ne postoji nijedan racionalan razlog, niti sam sreo sagovornika u međunarodnoj zajednici koji bi razumeo ili naveo bilo koji politički razlog odvajanja Crne Gore. Ko može da odgovori na pitanje zašto Đukanović ne može da živi zajedno s demokratskom Srbijom, a živeo je s „despotskom“, „tiranskom“, „krvavom“ i kako sve nazivanim Miloševićevom Srbijom? Ostavljam po strani istoriju, „dva oka u glavi“ i to kako je Đukanović došao na vlast, da li pučem koji je organizovao Milošević, to je drugo pitanje. Nego, da pomenem samo njihovu koaliciju, to da su sedam godina bili u koaliciji, sedam godina su predstavljali onaj dovoljan teg da se omogućući većina u Skupštini pomoću koje je Milošević vladao. Na kraju, oni (DPS) su ga 1997. godine izabrali, stvorili su kvorum, jer opozicija nije htela da dođe na tu sednicu, tako su ga oni, uz radikale, izabrali za predsednika. Ali je mnogo čudnije da je posle toga došla Platforma pre godinu i nešto dana o redefinisaniu odnosa, ali – u Jugoslaviji. I cela izborna kampanja im je bila politička – „Za Jugoslaviju“, dakle, ostaju u Jugoslaviji. I mi sad prihvatamo, uz male korekcije, tu Platformu o redefinisaniu, a oni kažu: to više ne važi, predomislili smo se – odlazimo iz Jugoslavije. Mi nemamo ništa protiv da se maksimalno decentralizuje Federacija, nema Srbija nikakvog interesa da tu drži centralizovano bilo šta. Neka ostanu četiri-pet funkcija, i gotovo. Evo vam ista takva platforma, Koštunica je čak rekao – ni predsednik se neće direktno birati, sve će se vratiti na prethodno stanje, uvažavajući tu platformu o totalnoj decentralizaciji. Odgovor dolazi: Ne, mi nećemo!

Promenile su se okolnosti. Ali koje okolnosti? Da je umesto diktature u Srbiji demokratija. Normalno je da ih pitamo: Šta ste vi, onda? Pripadate li korpusu demokratije ili korpusu diktature? Odgovorite na pitanje: Zašto ne možete da živite u demokratskoj Jugoslaviji, kako obrazlažete da ne možete? Svi ti mitovi, ta kič etnogeneza sa „dukljanskim slojem“, „vertikalne ose crnogorskog nacionalnog bića“, taj „geološki nacionalizam“, sve je to, naravno, jako smešno, to „ne pije vodu“ kod ozbiljnog sveta, ali stvara nezdravu atmosferu na utakmicama, u kafanama i crkvama. I „argument“ koji sam čuo za otcepljenje jeste da je Crna Gora nekad bila država. Jeste, znam, ali i Mleci su petsto godina i Pruska je trista godina bila država. Hoće li svako da postane ponovo samostalna država ko je bio nekad država? Dakle, politički se apsolutno ne može naći sagovornik koji bi mogao da nađe zdravog argumenta za ovu separatističku politiku.

Drugi argumenti su ekonomski. Tvrdi se da Srbija eksploatiše Crnu Goru itd. To je opet druga priča, veoma neuverljiva. A ekonomsko osamostaljivanje Crne Gore još je neuverljivije, jer ono što su bitni resursi Crne Gore, to je luka Bar, koja iza sebe, naravno, ima prugu i srpsku privredu kao glavnog partnera. I drugi resurs je turizam, čije uporište su turisti kojih je 90% iz Srbije. Iz kojih resursa se zamišlja ekonomska samostalnost? Teško je dokučiti. Ali, najviše zabrinjava ugrožavanje bezbednosti regiona novim podelama, a kada se sve moguće posledice sagledaju za bezbednost Crne Gore i regiona, to je slika stvaranja novog haosa. Crna Gora bi bila međusobno podeljena, a onda dolaze aspiracije Albanaca, pa nerešeno pitanje Sandžaka, koji smatraju da su time razbijeni, i tako dalje. I tako se otvara jedan celi kompleks nepredvidljivih posledica.

Sve to je moguće samo u komunističkom razumevanju politike i države, da uprkos svim ovim političkim, ekonomskim i međunarodnim razlozima, krećete u jednu avanturu, jer imate svoju političku volju i svoj konkretni interes.

Ja, uprkos tome što mnogi smatraju da je stvar već daleko otišla, da će se to uraditi (usled delovanja Marfijevog zakona, po kome „ako postoji šansa da se nešto loše dogodi, budite sigurni da će se dogoditi“, a šansa postoji), pokušavam da neki optimizam – *da se to neće dogoditi* – zasnujem na racionalnom rasuđivanju. Ali, da ćemo, naravno, imati iscrpljujuće razgovore, to je sigurno.

U ovim međunarodnim okolnostima o kojima govorim, gde su razni oblici pritisaka i teške odluke koje treba da se donesu, mi smo suočeni sa strašnom ekonomskom situacijom: potpuno razbijenom i opljačkanom privredom. (Baš sam sad, u ovim posetama video da sa Poljskom imamo razmenu u oba smera 50 miliona dolara, a imali smo, kao SFRJ, milijardu, a samo Srbija je imala 600 miliona dolara razmene sa Poljskom, koja uopšte nije bila naš najvažniji spoljno-politički partner, nego jedan od srednjih.)

Na kraju, šta da se radi, kojim putem da se ide? Sigurno da će nas pratiti nezadovoljstvo građana zbog niskog životnog standarda. Biće sve više onih koji će reći: šta će nam sloboda, kada teško živimo. Ono što je realnost jeste da građani

nemaju alternativu u povratku na staro. I to je sad jedna nesrećna građanska sudbina. Koga i šta da vrati? Vlajka Stojiljkovića da vrati, da mu rešava ekonomska i društvena pitanja? Koja je to politička snaga koja može da mu podigne standard i reši ova pitanja?

Dakle, problem je vrlo težak, i ja spadam u one koji podržavaju ovu vladu (i jednu i drugu), da se maksimalno bavimo ovim konkretnim ljudskim i građanskim pitanjima, brzim reformama, gde god je to moguće, a brze reforme znače: novi poreski sistemi, zaustavljanje šverca, kontrola carina, liberalizacija uvoznih kvota, stvaranje mogućih realnih prihoda, sprečavanje korupcije, i animiranje stranoga kapitala, gde god je više moguće. Ako nešto bude od tog *Stability Pact*-a, to jesu velika sredstva u investicijama. To bi bio jedan značajan korak. Ja mislim da se tu još nešto može više uraditi kada konsolidujemo odnose sa međunarodnim finansijskim institucijama.

Ali imamo i ovu drugu sliku. Bila je pre nedelju dana u Italiji jedna državna poseta. Na kraju su me molili za jedno predavanje u okviru okruglog stola. Među ostalima, ambasadorima, ministrima i novinarima, došao je i Đani de Mikelis. Vi ga znate, po dobru ili zlu, kako ga je ko zapamtio, ali on se pretvorio u našega najvećega mogućega advokata, takoreći – lobistu. On je izgrdio Evropu da je lakomisleno razbila jednu Jugoslaviju, a da ovo „mirakulo“, ovo čudo koje se dogodilo u Srbiji, Evropa mora da prigri, mora svim sredstvima, a pre svega ekonomskim sredstvima da pomogne. Jedna grupa italijanskih privrednika i ljubitelja nove jugoslovenske demokratije, među njima ima i političara, danas su u Beogradu. Ali, dolaze i drugi, ne samo Italijani. Postoji veliki interes za nas, nešto se dešava; u svakom slučaju nije sve crno kao što izgleda.

Na kraju, nešto o političkoj kulturi. Slažem se s psiholozima i sociolozima, u tome da ne treba da robujemo, što se često dešava, nekim stereotipima, tipa: „mi smo narod autoritaran“, „mi smo narod tradicionalan“, itd. Meni se čini, ako već hoćete da kolokvijalno govorimo o narodu, jedan zbunjen narod, strahovito zbunjen, i s pravom zbunjen, jer smo morali da rešavamo stvari o kojim nismo mogli ni da sanjamo. Sada pred sobom taj narod ima jedan ideal: „integracija u Evropu“, koju on ne razume, ne razume sasvim – nekad Evropu obožava, nekad je se plaši. Sve to nije tako lako da bismo mogli da kažemo: imamo određeni vrednosni sistem, imamo tipična ponašanja, prepoznatljive mentalitete, itd. To sigurno – ne. Možemo, naravno, da govorimo o prošlosti, ali to bi bila druga priča.

A i kada govorimo o prošlosti, i tu nam treba jedan novi jezik. Ponekad sam veoma začuđen. Mnogi naši intelektualci, najvišega ranga, ne umeju ništa hermeneutički da pročitaju. Ako govore o Miletiću oni govore kao da je ovo 1848. godina, ništa ne stavljaju u određeni istorijski kontekst. Sve odmah politički aktueliziraju, sve odmah stavljaju u sadašnjost. A to nam je došlo glave. Ceo taj nacionalistički patriotizam proizlazi upravo iz nesposobnosti hermeneutičkog čitanja, pa se kaže: Srbija je u 19. veku bila to i to, zašto ne bi bila i danas? Zato što ne može! Nema više toga sveta, ni te Srbije. Nije mogao Milošević da razume da

se oburvala jedna strana sveta (Rusija), a kamo li da razume da ovo više nije 19. vek nego da su ovo potpuno nove konstelacije snaga i odnosa. To je takođe problem, i to je uzrok kriza – i razlog što govorim malo duže o tome, jer sam hteo što više da kažem – o problemu društvene i intelektualne elite. Ako mi svi stvarno ne napregnemo snage da izađemo iz ovog „organizovanog haosa“, ako svako ne radi predano u okviru neke svoje društvene institucije, ako ne radi vrlo kritički, već se samo žali na stanje, onda neka se žali. Naši mediji to čine više po navici nego što bi iko nekome dirigovao ili zabranio da piše što god hoće i kritički, i afirmativno. Ali, bilo bi dobro da odgovorne institucije i odgovorni ljudi preuzmu tu odgovornost na sebe, ne samo da budu deklarativno za promene, već da menjaju. Na primer, kažu: izgradićemo univerzitet! Hajde ljudi s univerziteta, izgradite taj univerzitet! Na šta to liči da se stalno žalimo na to kako nam je Šešelj za sve kriv. Šešelj je ovakav kakav je, ali on više ne kreira politiku na univerzitetu. A šta ste vi, kolege na univerzitetu, uradili da univerzitet ne propadne, da ne bude ovakav? Profesori univerziteta su prihvatili jedno, drugo, treće poniženje i, na kraju, šta imamo od tog univerziteta? Zašto se nije masovnije uspravio? Kad je imao želju da kaže: čekajte, mi smo stub jednoga društva, stvaraćemo kadrove, stvaramo javno mnjenje, a ne da stalno kukaju i žale se da im vlada nije dala plate, pa će da se žale, da kukaju, da štrajkuju, kao da svima nisu male plate.

To je problem o kome sam želeo da govorim: imamo li mi tu elitu koja je nešto uradila i koja ima ambiciju da nešto čini? To važi za sve: za pisce i sve druge umetnike. Danas naši pisci, filmadžije i drugi umetnici treba da krenu svuda, da nose svoje filmove, izložbe – svet hoće da nas upozna. Imate seriju jugoslovenskih filmova – prikazujte ih; imate izložbe – prikazujte ih; imate knjige – učinite da se one prevode. Menjajmo taj imidž Srbije, koji je ovakav, jadan i bedan. Ali svi tome moramo da doprinesemo!

Dakle, da se vratim temi: *sudbina ove zemlje zavisi od njene elite*. Ja nisam nikakav elitista, nego sam realista, ali znam da tu opstaje ili pada – sve! Ako ne izađemo iz jednog provincijalizma, iz jednog mamurluka, onda ne zaslužujemo ništa drugo od onoga šta nam se dešava.

Eto, to sam hteo, s mnogo iskrenosti da kažem, i možda s malo više temperamenta od uobičajenog za smirene, dubokoumne teorijske razgovore. Ali, pozvali ste me da govorim kao političar, zato sam i pokušao na taj način da izlažem.

From the Perspective of a Politician

Summary: In this presentation the key problems of the democratic reconstruction of Yugoslav state and society are articulated as seen from the perspective of a politician – the

Chairman of the Chamber of Citizens of the Parliament of FRY. In the first part of the paper the author points to the problem of institutional functioning and to difficulties in creating a democratic political system. In the next section the activity of the Democratic Opposition of Serbia as the main political subject of the changes is discussed, and the tasks faced by the new government are stressed. Three problems are given special attention – cooperation with the Hague Tribunal; events in southern Serbia and the status of Kosovo; and relations between Serbia and Montenegro – as well as their possible solutions within the reality of internal and international-political circumstances. In the opinion of the author, the fate and future of transition in Serbia and Yugoslavia depend on capability and democratic potentials of political and social elite. The author feels that a part of the scientific and cultural elite is trying to avoid responsibility for the actualization of democratic changes. This is interpreted as a feature of the inherited political culture, where critical engagement of intellectuals is often taken as an excuse for failure to participate in public affairs.

Key words: democratic institutions, socialism, political culture, elite, Democratic Opposition of Serbia, international relations, politics, responsibility, engagement.

Milorad Belančić

Treći program Radio Beograda

Beograd

Demokratske promene i otpori

Rezime: U periodu posle 5. oktobra pa do danas, moguće je govoriti o dve značajne promene u Srbiji. Prva je *spoljno-politička* i odnosi se na otvaranje Srbije prema svetu, dok je druga *unutrašnje-politička* i podrazumeva izvesnu simbiozu legaliteta i legitimiteta, postignutih na decembarskim izborima na kojima je pobedila demokratska opcija. Ove promene imaju izvesno unutrašnje ograničenje, koje se ogleda u *otporima* kako prema punom otvaranju Srbije prema svetu, tako i prema punom demokratskom preobražaju društva. Ključni razlog ovih otpora leži u konzervativnoj, odnosno patrijarhalno-palanačkoj običajnosti za koju demokratija i evropejstvo nikada nisu imali *odlučujuće* značenje.

Ključne reči: legalitet, legitimitet, demokratija, Evropa, nacionalizam, konzervativizam, palanački duh, globalizacija, autarkija.

U Beogradu postoji danas, u teorijskoj misli koja prati aktuelno događanje, nekoliko važnih konsenzusa. Prvi, svakako najvažniji, izražava izvesno zadovoljstvo: dobro je što je režim Slobodana Miloševića srušen. Niko teorijski ozbiljan/relevantan nije spreman da tu Stvar ospori... Ipak, postoji i drugi konsenzus koji je obeležen – nezadovoljstvom. Niko nije sasvim zadovoljan razvojem događaja posle Petog oktobra. Svi će se brzo složiti da je u to događanje ugrađena izvesna *nedovoljnost* koja legitimiše i moguće kritičke opaske...

No, tu gde je na raspolaganju kritički stav, tu se, odmah, mogu naći i preterivanja u vezi s njim. Tako imamo slučaj intelektualaca koji, bez obzira što su dugi niz godina oštro prigovarali Miloševićevom režimu i što i sada misle da je sasvim dobro što je on srušen, ipak spremno tvrde kako se posle Petog oktobra „ništa bitno nije promenilo“, pošto se sve „svodi na isto“... Ovo shvatanje je, rekli bismo, pomalo protivurečno. Jer, ako se aktuelno dešavanje svodi na jedno *déjà vu*, onda bi, otuda, sledilo da je ono samo privid nekakvih promena. Privid kojim se ljudi samo nepotrebno „zamajavaju“. Pa ako je to tačno, iz toga sledi da bi bolje bilo da je *ancien régime* ostao na vlasti, pošto s njime, bar, nikakvih iluzija nema...

I zaista, kod nas se mogu naći osobe koje se drže te logike (ako je to logika), pa su, onda, spremne da tvrde kako je sada „još gore nego za vreme Miloševića“! Mislim da tu pojavu preterane kritike, ipak, ne bismo smeli olako da zaobiđemo ili da je apsolviramo unutar odrednice tipa „sindrom kritizerstva“... Bolje je, verujem, biti oprezan i poći od pitanja: šta se za ovih nekoliko meseci posle Petog oktobra zaista dogodilo (ako se dogodilo) kao *značajna promena*? U tom slučaju bismo, naravno, imali i uvid u granice promena a, zatim, i u moguće „otpore“ i „prepreke“ koje stoje pred još važnijim promenama.

Mislim da je, u tom smislu, moguće navesti bar dve značajne i dobrodošle promene koje su se desile od Petog oktobra pa do danas (ovaj tekst je pisan sredinom marta 2001.). Prvu bismo mogli da odredimo kao spoljno-političku, a drugu kao unutrašnje-političku. Prva se odnosi na *otvaranje Srbije/Jugoslavije prema svetu*, a druga na nešto što bi se nazvalo *simbiozom legaliteta i legitimiteta*. Pogledajmo, najpre, ovaj prvi momenat.

Bez sumnje, niko ne može da ospori činjenicu da je Jugoslavija u vrlo kratkom vremenu uspela da se vrati u mnoge međunarodne institucije. Takvo otvaranje prema svetu je pre godinu dana izgledalo potpuno nemoguće. Ipak, moramo ovde imati u vidu i eventualne prigovore ovom otvaranju Srbije/Jugoslavije prema svetu. Naime, neko bi mogao reći da između ova dva „entiteta“ (Srbije/Jugoslavije i sveta) još uvek ne postoji nikakva značajnija cirkulacija sadržaja (otvorena su „vrata“ kroz koja ništa ne prolazi) i, zatim, mogla bi se staviti primedba da je taj proces daleko od dovršenog, a možda i odmah već zaprečen, jer se (simultano sa otvaranjem) pružaju i izvesni otpori „integraciji u svet“ (recimo, otpori prihvatanju pune saradnje sa nekim međunarodnim institucijama, počev od Haškog tribunala).

Prvi prigovor nije sasvim tačan. Jedan broj donacija iz sveta je primljen, tako da je Srbija ove zime imala bar koliko-toliko pristojno grejanje! Tačno je da pomenuta cirkulacija još nije ni približno poželjna. Ipak, ona je postala moguća, to jest nije više *nezamisliva*, kao što je to bio slučaj pre godinu dana! Opšte je mišljenje ekonomista da Srbija bez uključenja u svetske materijalne tokove (razmena, donacije, kreditiranje, investicije itd.) nema šansu da se „izvuče“ iz sadašnjih očajnih prilika. Prigovor koji dolazi, ovog puta, od strane konzervativnih snaga u Srbiji – bolje je biti siromašan i dostojanstven nego materijalno zbrinut i, pritom, ponižen – naprosto, nije valjan. Oskudica i beda su, upravo, izvor poniženja u kome se gubi svako dostojanstvo. I više od toga: u bedi se i političke institucije nužno kvare. Kao što je teško zamislivo da sudstvo funkcioniše bez korupcije u uslovima u kojima sudije imaju bedne plate, isto tako je teško zamislivo da u opštoj bedi društva država ima potpuno „dostojanstven“ i „neiskvaren“ lik.

Svi ćemo se složiti – a to je, onda, još jedan naš konsenzus – da država predstavlja neku zajednicu i da ta zajednica nastaje radi nekog dobra. Ovo shvatanje moguće je pročitati već na prvoj stranici Aristotelove *Politike*. Ipak, političko iskustvo je, bar Aristotelu, govorilo da pored *dobrih* državnih zajednica

(u kojima se poštuju zakoni) postoje i one *loše*, te da je glavni razlog njihovog kvarenja samovolja koja se motiviše (ne-opštim, dakle, egoističkim) interesima vlastodržaca (bilo da je u pitanju jedan ili da ih ima više). Mi bismo to nazvali – korupcijom. Korupcija je najveći neprijatelj svakog političko-pravnog poretka i čistote njegovih principa. Ona se, ipak, nužno stvara tu gde je strast za bezobzirnim sticanjem jača od mehanizama kontrole i samokontrole. Situacija opšte bede je, rekao bih, kolevka te strasti...

Zato je iskorak iz bede – a taj iskorak, ovde, koincidira s *otvaranjem prema svetu* – nužna i, zapravo, „infrastrukturna“ pretpostavka za ostvarenje jedne valjane pravo-političke zajednice. Nema dobre države čiji su građani bednici... Nema valjane liberalno-demokratske „superstrukture“ u čijem bi materijalnom temelju ležala – otimačina, lopovluk, korupcija. Iz toga sledi da bi otvaranje prema svetu *radi* materijalne stabilizacije ili, ako hoćete, opstanka Jugoslavije/Srbije morao biti prioritet politike koja se, danas, na ovom tlu vodi.

Ali stvari, ipak, nisu tako jednostavne. Svet nije spreman da se otvori prema Srbiji/Jugoslaviji ako se ona na valjan način ne otvori prema njemu. U tom je smislu drugi prigovor koji smo naveli – da taj proces (otvaranja) nije dovršen – i dalje u igri. On počiva na pretpostavci da politička elita u Srbiji, iako se deklarativno zalaže za liberalno-demokratski poredak i/ili povratak u Evropu, ipak nije spremna da prihvati svet shvaćen kao Globalno selo, odnosno kao realnost u kojoj važnu ulogu imaju izvesni procesi *globalizacije*.

Da li ovaj *otpor globalizaciji* baca senku na aktuelno otvaranje Srbije prema Evropi/svetu? Da li je snaga tog otpora tolika da će ona, u sudnoj instanci (koja je, možda, instanca našeg opstanka?), da osujeti i to (prioritetno) otvaranje Jugoslavije/Srbije prema svetu koje postoji *radi* materijalne stabilizacije zemlje? Hoćemo li još jednom izabrati da budemo *bedni* ali zato „ponosni“ i pritom, naravno, ubeđeni u vlastitu *izuzetnost*?! Šta god da izaberemo, ostaje da su otpori upereni protiv otvaranja prema svetu, u stvari, samo deo davnašnjih otpora civilizacijskim procesima, na ovom tlu. Pitanje tih otpora naše je unutrašnje pitanje, koje nije samo političko nego i običajno. Ovde se ono profiliše kao problem *nerazumevanja* onoga što se danas događa u svetu.

Sami otpori tzv. *globalizaciji* temelje se ne toliko na pravnoj, ekonomskoj, tehološkoj ili medijskoj, već na političkoj interpretaciji ovog pojma. Sintagma *novi svetski poredak* koristi se da označi ili osudi političku hegemoniju koju, posle sloma bipolarne strukture svetskog poretka, Sjedinjene Američke Države imaju u svetu. Svi procesi globalizacije, ne samo u svojim političkim aspektima, tumače se kao potvrda ove hegemonije. Time se, međutim, previđa ono što stoji *u suštini* (ako smem da upotrebim tu reč) samog procesa globalizacije! Naime, previđa se da je tu u pitanju *pravni*, a ne *politički* proces.

Reč je o procesu koji nalaže proceduru (pravne) regulacije i ograničenja suverenosti zemalja u Globalnom selu! Ukoliko se pitanje suverenosti posmatra

samo kao političko (a ne kao pravno) pitanje, onda će njeno ograničenje uvek i nužno da se shvata kao dokaz nečije hegemonije i ništa više i ništa drugo od toga. Van sumnje je da, politički gledano, danas u svetu postoji izvesna globalna hegemonija (a donekle i lokalne), samo, ideja ograničene suverenosti u Globalnom selu se nikako ne može svesti na nju. Osnovni zadatak svetske politike ili politike sa stanovišta globalizacije jeste da se pacifikuju sukobi, odnosno da se nasilje između „suverenih“ država i unutar njih podvede pod *pravnu* regulaciju Globalnog sela. Ta tendencija se danas u svetu probija kao dominantna. Drugi svetski rat je bio poslednji istorijski slučaj kada su se ne samo velike sile nego i sve zemlje u svetu ponašale u skladu s načelom svoje pune suverenosti...!

Nas je poslednjih deset godina preskupo koštalo neuviđanje tendencije po kojoj su, u svetu, odnosi prvenstveno *pravno* regulisani, s ciljem da politički sukobi unutar i izvan suverenih država više ne vode u nasilje (čitaj: kršenje ljudskih prava) i rat. Smatrajući da svoje male, prljave ratove ima pravo i može po svom nahodanju da vodi (bez bilo čijeg prava da se „sa strane“ u to meša), „patriotski“ režim S. Miloševića pokazao je ne samo potpuno nerazumevanje globalne tendencije unutar koje živimo nego je, ujedno, započeo žestoku propagandu („svetska zavera“ itd.) protiv njene težnje da nasilničku suverenost ograniči, odnosno da se (Hobsov) *rat svijtu protiv svih* definitivno isključi iz sveta koji hoće da se *konstituiše* kao Globalno selo... Hoćemo li cenu ovog nerazumevanja i dalje da plaćamo? Iluzorna je i sama pomisao da možemo ući u Evropu a da ne prihvatimo globalnu tendenciju današnjeg sveta, koja, uostalom, nema alternativu!

Nažalost, u svemu tome ne možemo biti bezrezervni optimisti. Činjenica da na ovom tlu, zapravo, nikad nije postojala (ako izuzmemo mitske priče o nekim srećnim razdobljima) *pravna država* ne uliva nam optimizam. U prošlosti, poreci su se menjali, a u njima politika nikada nije bila funkcionalno potčinjena pravnom okviru (već obrnuto), tako da se nijedna *vlast* nije nikada držala legaliteta ili zakona „kao pijan plota“! Za razliku od prilika u civilizovanom svetu, ovde je oduvek bio dominantan decizionistički model vlasti, u kome političke odluke i volja imaju jasnu nadmoć u odnosu na zakone i opšte važenje.

To je razlog što se može smatrati da je, na unutrašnje-političkom planu, posle Petog oktobra učinjena jedna veoma značajna i dobrodošla promena. Ona se, naime, sastoji u *strateškom* davanju prednosti pravnoj državi. Sam Peti oktobar je, još uvek, bio čin legitimnog otpora *uzurpiranom legalitetu*. Lideri demokratske opozicije, ipak, nisu smatrali da ovo legitimišuće delovanja koje je oborilo uzurpaciju može i treba da postane oblik i sredstvo svakodnevnih promena i, prema tome, metoda rada budućeg poretka. U tome su videli samo još jedan *decizionizam* koji pravnu sferu, odnosno sferu legaliteta podvrgava torturi političke (ili, ako hoćete, revolucionarne!) volje.

Ukoliko u Srbiji/Jugoslaviji danas postoji jasna namera da se stvori pravna država, onda je uslov *sine qua non* za to da pravo, odnosno legalitet bude (u strateškom smislu) u isti mah i sredstvo i cilj tog nauma. Drugim rečima, potreb-

na je izvesna *simbioza legaliteta i legitimiteta*, tj. vraćanje legitimnog delovanja u okviru redefinisano legaliteta. Sam petooktobarski prevrat, kao preuzimanje poluga vlasti, bio je legitimišuće delovanje koje izlazi izvan okvira (uzurpiranog) legaliteta. Problem proteklog razdoblja bio je: kako vratiti političko delovanje u „korito legaliteta“, a da se, time, ne unište tekovine petooktobarskog prevrata, tj. da se *ne vratimo* na stari poredak? Izvesno rešenje ovog problema (na koje se moralo pričekati) osigurano je DOS-ovim osvajanjem vlasti u Srbiji, na decembarskim izborima i, zatim, konstituisanjem nove skupštine i vlade. To je bio jedini put za uspostavljanje legalne (a *ne uzurpirane* ili, ako hoćete, *krivotvoreno-legalne*) zakonodavne, sudske i izvršne vlasti, što je, opet, morao biti nužan uslov-mogućnosti daljih, produbljenijih promena u pravcu pravne demokratije.

Eto zašto je moguće reći da su otvaranje Srbije/Jugoslavije prema svetu i ova simbioza legaliteta i legitimiteta najvažniji pomak napred koji se dogodio, kod nas, posle Petog oktobra. Pritom, naravno, tu još nije reč o krajnjem cilju promena. Legitimnost koja je delatno pokrenuta petooktobarskim prevratom kao da nam unapred sugeriše kako je krajnji cilj sadašnjih promena uvođenje liberalno-demokratskog poretka u Srbiji ili, što se svodi na isto, njena integracija u Evropu. Da li je, međutim, stvar tako jednostavna? Jer, jedno je sigurno: nema apriornog osvedočenja bilo koje strategije. Istorijske promene nisu nošene heglovskim „lukavim umom“, niti nekim holističkim ili eshatološkim konceptom istorijskog napretka. Zato bi upisivanje u njih nekog jedinstvenog ili obavezujućeg istorijskog cilja bilo već unapred promašeno. Pa ako tvrdimo da je nešto, bilo šta, konačni cilj sadašnjih promena, onda ostaje pitanje: na osnovu čega to tvrdimo?! Ciljeve ne možemo apstraktno pripisivati događajima ili stvarima. Ko ili šta je nosilac i (nikada apsolutni) garant tih ciljeva? Koja je to institucija ili skupina ljudi? Pitanje o *cilju* promena nije besmisleno samo ukoliko, u datoj situaciji, postoji društvena i politička snaga koja se zalaže za taj cilj i za promene koje s njegovim ostvarenjem dolaze.

Danas u Srbiji – to svi znamo – ne postoji *društveni* konsenzus oko ciljeva posle-oktobarskih promena. Ipak, Peti oktobar i decembarska izborna pobeda jasno pokazuju da je većina naroda odbacila stari, autoritarni poredak i da je, time, omogućila (*blanko legitimisala?*) izvestan alternativni (drugačiji, „samo ne više taj“) model društvenog i političkog života. S druge strane, u procesima obaranja sad već *ancien régime*-a značajno je ojačala i nametnula se politička snaga – reč je, naravno, o DOS-u – koja je (da li na *odlučujući* način?) profilisala (strateški?) cilj promena: politički put u demokratiju i/ili Evropu. Samo, da li DOS ima dovoljnu snagu da na odlučujući način pokrene legitimne promene u Srbiji/Jugoslaviji? Ili će *stvarnost* sa svojim unutrašnjim otporima da pokaže kako on, zapravo, nema tu snagu?

U politici se, često, deklariraju *legitimni* ciljevi (ili: *neki* ciljevi kao legitimni) a u *stvarnosti* se ili (1) svesno teži nekim drugim, nedeklarisanim ciljevima (što onda znači da prihvatanje tih ciljeva nije iskreno) ili se (2) *nevoljno* stiže do drugih,

nedeklarisanih ciljeva (što znači da se iskreno htelo nešto što se, iz nekih spoljašnjih razloga, ipak, „izjalovljuje“)... Zatim, imamo i slučaj (3) da se, u stvari, deklariraju *protivurečni* ciljevi, koji mogu i da vode u pravcu demokratije/Evrope, ali i da skrenu s tog puta. Najzad, zamisliv je i slučaj (4) da većina svesno/iskreno želi demokratiju i Srbiju u Evropi (ili: Evropu u Srbiji), ali da do toga ne dođe, zato što na nivou nesvesnog (čitaj: *običajnosti*) ljudstvo, ipak, teži nečemu što je inkompatibilno s ovim ciljevima!

Da li za nešto od ovoga može da se kaže da je *slučaj* i u našim sadašnjim promenama? Drugim rečima: da li i u aktuelnim promenama možemo (ubrzo? ili kasnije?) da očekujemo promenu i samog cilja promena? Hoće li razvoj događaja pokazati da *stvarni* cilj – da li je *stvarni* ujedno i *legitimni* (umni?) ili je legitimnom (u njegovoj normativnosti) uvek suđeno da *ne bude* onaj stvarni? – promena, ipak, ne koincidira s idejom pravne demokratije i pune integracije Srbije/Jugoslavije sa Evropom? Te da je on, zapravo, nešto sasvim drugo?

Sadašnje (legitimne) promene lako mogu biti osujećene zbog (dobrim delom *nesvesnih*) otpora koji u nama postoje i koji pre ili kasnije *redefinišu* naša svesna zalaganja, tako da nam, konačno, ne dopuštaju da se *zaista* otvorimo prema demokratiji/Evropi... O kakvim otporima je reč? Bez sumnje, o konzervativnim otporima, prožetim ne-demokratskim, ne-evropskim, a često i anti-evropejskim, navikama. U pitanju su, takođe, otpori koji daju prednost nepisanom, ne-kodifikovanom *običajnom legalitetu*, dakle, legalitetu „dobrih“ navika, tradicija, mitova, rituala, zabluda, predrasuda, samovolje i, u krajnjoj liniji, patrijarhalnog, plemensko-palanačkog duha... Deo našeg *identiteta* je skrpljen od veoma loše običajnosti, uključujući tu i politički voluntarizam i korupciju. Oni koji se kunu u naš identitet ili ne znaju ili ne žele da znaju u šta se kunu. Hoće li *zakon* (ako takvog ima) loših navika dopustiti našim dobrim namerama ne samo da istaknu nego i da ostvare svoje pravo na pravnu državu? Ili će, pre, da podmetne legitimnim ciljevima zla sredstva, te da, time, i samu ovu legitimnost izobličiti, istroši, upropasti?!

Dilema nam govori da je, kod nas, još uvek na delu disproporcija između legaliteta i legitimiteta, koja se pojavljuje u ravni njihovog *prividnog* pomirenja (ili: post-izborne *simbioze*). Drugim rečima, legaliteta, u izvesnom smislu, ima i previše i premalo! Kako to? Pa tako što običajnog legaliteta ima previše, a pravnog – premalo. Pravnu državu kod nas na prvom mestu ne ugrožava (spolja gledano) *dominantna* politička samovolja (koja seže do najgore korupcije!) nego supstancijalna tvrdoća patrijarhalne/palanačke duhovnosti (zatvorenosti, samodovoljnosti) koja favorizuje jedan ograničeni decizionizam i, zatim, samovolju *supstancijalne* vlasti, bogom-danog *autoriteta*, *svetog* prava na teritoriju i moć, *prirodnog* prava na vlast ili, što je isto, prava izvesne *prirode* na vlast...

Samodovoljnost (Aristotel bi rekao *autarkija*) Duha palanke je izrazito otporna na izazove modernosti. Pred ovim Duhom i njegovim nepisanim pravom sva ostala prava su samo – papirnata! Disproporcija između legaliteta i legitimiteta koja je (simbiozom) bila ukinuta (na decembarskim izborima) ipak je bila

samo *formalno* ukinuta da bi „supstancijalno“ i dalje važila! Opasnost pred kojom (legitimne) promene u Srbiji/Jugoslaviji stoje upravo je ta: da razlika između *formalnog* i *sadržinskog* preraste u razliku između, s jedne strane, papirnato normativizma (*navodne* pravne demokratije po uzoru na Evropu) i, s druge, nadmoćnih (jer živih) običajnih sadržaja koji nas podsećaju da, još uvek, živimo na brdovitom Balkanu...

Po Aristotelu priroda države kao zajednice ljudi koja teži nekom dobrom ogleđa se upravo u njenoj *samodovoljnosti* (*autarkiji*) koja je u isti mah „i cilj i najviše dobro“ (*Politika*, 1252b). Samodovoljnost očigledno ima ovde značenje onoga što će, mnogo kasnije, biti nazvano *suverenosti*. Najviše dobro državne zajednice jeste najviše (*souverain*) upravo zato što ne može/ne sme da se iskoristi (instrumentalizuje) kao sredstvo za neko drugo, više dobro. Takvo dobro je, onda, suvereno i iznutra i spolja. Ono je samo-sebi-dovoljno... A takva *samodovoljnost* ostaje bitno pred-moderna.

Ako je u našoj zajednici Duh palanke (kao duh tradicionalno arhaične, zatvorene, autoritarne običajnosti) takođe samome sebi dovoljan i ako on (pod ideološkim nazivima *patriotizma*, *nacionalizma* i, zatim, mnogim mitovima, predrasudama, zabludama) čuva u sebi svoju (pred-modernu) samodovoljnost kao neprikosnoveno dobro, tada njegovo optiranje za promene u pravcu modernosti mora biti nužno – ograničeno. Ukratko, ovaj Duh može samo na vrlo dvosmislen način da se otvori za promene čiji je krajnji cilj stvaranje liberalno-demokratskog poretka u Srbiji/Jugoslaviji, odnosno ulazak u Evropu. Potpuno otvaranje bi na suštinski način ograničilo njegovu autarkičnost/suverenost. Zato će on, doduše, pristati na promene, počev od obaranja sad već *ancien régime*-a (čiji decizionizam se bio otuđio od patrijarhalno-palanačke zajednice i doveo je na ivicu propasti), ali će taj pristanak nužno biti ograničen na promene koje *ne dovode* u pitanje „izvornu“, arhaičnu samodovoljnost zajednice.

Deoba između patriota i izdajnika pred sam pad Miloševićevog režima nije pošteđivala (pošto nije mogla da ih instrumentalizuje) ni one koji su se deklarirali kao *opozicioni*, odnosno *demokratski nacionalisti*. Ubuduće, izdajnici su bili svi koji se suprotstavljaju homogenizaciji sa stanovišta režima... Ali, ta totalizacija je izgubila snagu obaveznosti, jer su ratovi prošli (svi koji su se mogli dogoditi već su bili izgubljeni), tako da ni sam pojam *izdajnika* nije delovao zastrašujuće. Na kraju ove priče, režimska varijanta nacionalizma/patriotizma se temeljila na jednoj potpuno ispražnjenoj homogenizaciji koja je već pretrpela politički poraz. Milošević, koji je u svom diskursu rado upotrebljavao termin „jedinstvo“ (što je moglo da bude ostatak od *bratstva i jedinstva*, ali i od tzv. *jedinstva teorije i prakse*), u svom poslednjem velikom obraćanju javnosti (pred Peti oktobar) više nije pominjao tu reč već se zadovoljio pričom o ugroženom *nacionalnom identitetu*! To je bio poslednji, i naravno uzaludni, pokušaj udvaranja Duhu palanke, razočaranom propalim „jedinstvima“, odnosno homogenizacijama oko poražavajuće strategije. Više nikakva priča nije mogla da sakrije ružno lice poraza...

Ne znači li to, onda, da se *petog oktobra* ništa naročito ne bi ni dogodilo da, prethodno, nije profilisan ovaj neobični ugovor ili pakt između Duha palanke i duha demokratije. Obaranje starog režima započeto je izbornim ujedinjenjem opozicije i prihvatanjem predsedničkog kandidata koji je bio spreman da se deklarise kao „umereni“, „liberalni“ ili „demokratski nacionalist“, a kulminiralo, naravno, petooktobarskim prevratom. Pokazalo se da je sintagma *demokratski nacionalizam* u stanju da deo nacionalista, razočaranih u vladajući model homogenizacije i njegove ratne i druge poraze, okupi oko projekta u kome bi (da li samo na prvi pogled?) *demokratsko* (kao prazno mesto vlasti) imalo primat nad *nacionalnim* ili, još preciznije, u kome bi se demokratija definisala kao najviši nacionalni interes.

Pritom, ostalo je otvoreno pitanje: hoće li patrijarhalno-palanačka običajnost biti spremna da se tek-tako, bez ikakvog otpora, funkcionalno potčini projektu koji je njoj suštinski stran i koji nju, u osnovi, relativizuje ili dekonstruiše? Taj Duh je, bez sumnje, svojim značajnim delom uskratio podršku starom režimu, pošto je ovaj izneverio njegove želje, očekivanja, iluzije, predrasude, zablude... Pritom, ostalo je nerešeno pitanje: ima li u tom paktu projekt *demokratije* (kao, između ostalog, zamisao društvene kompleksnosti u kojoj pred-moderni poticaji ne mogu da imaju *odlučujuću* ulogu) zaista – voleli bismo da verujemo: trajno – strateško prvenstvo?

Zebnju nam podstiče pomisao da se pred-moderna običajnost do sada suviše često manifestovala kao totalizujuća strast koja uvek nekako teži da isključi druge, da homogenizuje scenu na kojoj deluje. Uvek kada se ona konstituiše u ideologiju, to je onda, po pravilu, jedna ideologija zatvorenosti, koja teži jedinstvu, ujednačavanju, poistovećivanju ili homogenizaciji. Ako bi Duh palanke bio lišen homogenizacije, ako ne bi njoj težio, onda bi on izgubio svoje prvenstvo, ne bi više bio (samorefleksivno) oličen u nekom odlučujućem „izmu“ (recimo: patriot-izmu), odnosno u nekoj sveobuhvatnoj totalizaciji (na malom prostoru: *mi pa mi*). Ali, u tome se, onda, ogleda njegova ključna kontradikcija: ovaj Duh se ili mora vratiti homogenizaciji ili iščeznuti da bi svoje mesto ustupio civilizovanim oblicima življenja.

Mi danas živimo unutar izvesnih suprotnosti. Jedna od njih je ona koja se profilise između (svesnih) napora da se usvoje izvesne civilizacijske norme i (najčešće: nesvesnih) pred-modernih otpora da se to dogodi. Te dve mogućnosti se, u ovom trenutku, ne isključuju neposredno-politički nego, pre, perspektivno, dakle, u jednoj (bliskoj?) budućnosti u kojoj će Duh palanke morati da odustane od svoje velike priče (svog velikog slova D!) ili će, naprotiv, da ustanovi jedan novi decizionizam, novu „supstancijalnu“ političku strategiju. U ovom trenutku, političke sintagme tipa *demokratski nacionalizam* ne impliciraju odluku u vezi s time da li sufix *izam* (iz nacional-izma) bespogovorno sugerise totalizujući/homogenizujući pravac tumačenja, te od (nacionalnog) osećanja stvara ideologiju, dakle (političku) strategiju koja se nameće kao pobednička, ili je

demokratski princip tu dovoljan, jer može da izađe na kraj sa homogenizujućim i hegemonizujućim pretenzijama Duha palanke.

U jednoj zemlji u kojoj (lošeg) *običajnog* legaliteta ima previše a (valjanog) *čisto-pravnog* premalo, postavlja se pitanje: kojim je sredstvima moguće boriti se protiv ovog viška/manjka? Nikakva legitimna politička *volja*, bez sumnje, nije dobro sredstvo za tu vrstu borbe. Sredstvima decizionizma koji političku odluku i vlast stavlja ispred zakona i opšteg važenja nije moguće zasnovati pravnu državu. Da li to, onda, znači da je pred ovim problemom politika naprosto nemoćna? Ipak, izgleda nam da uspostavljanje pravednog legaliteta/prava nije čisto-pravni nego donekle i politički gest. Ne i *neposredno* politički! Jer, to je gest politike koja stvara institucionalne uslove da se taj problem reši. Običajni otpori, upereni protiv otvaranja (ka demokratiji/Evropi), ne mogu da se savladaju ni legitimnom prevratnom voljom ni političkim „merama“ i „odlukama“, već samo javnim, institucionalnim, medijskim otvaranjem za izvesnu *demokratsku kulturu* koja bi, u isti mah, bila politička, pravna, ekonomska, duhovna (teorijska itd.) i, konačno, sama kultura življenja. Treba ulagati u kulturu jer samo ona može da razoruža Duh palanke i da, tako, osigura običajnu osnovu za uspostavljanje pravne demokratije.

Beograd, 28. 3. 2001.

Democratic Changes and Resistance

Summary: Two important changes have taken place in Serbia since 5 October. The first pertains to *foreign policy* and refers to Serbia's opening to the world, while the other pertains to *domestic politics* and refers to a certain symbiosis of legality and legitimacy, achieved by the victory of the democratic option in the December elections. These changes have a certain internal limitation reflected in various forms of *resistance* both to a full opening of Serbia to the world and to a full democratic transformation of the society. The main source of these resistances lies in the conservative, patriarchal and parochial mentality in which democracy and Europe have never been crucial.

Key words: legality, legitimacy, democracy, Europe, nationalism, conservatism, parochialism, globalization, autarky.

Lino Veljak

Filozofski fakultet

Zagreb, Hrvatska

Kako u Evropu?

Rezime: U radu se ukazuje na nužnost uključivanja zemalja regije u evropske integracije te upozorava na opasnost od fetišiziranja Evrope. Političkim promjenama do kojih je 2000. godine došlo u zemljama potpisnicama Daytonskih sporazuma stvorene su pretpostavke za oslobađanje od nasljeđa prošlosti. To nasljeđe obilježeno je deficitom demokratske kulture, kao i urušenošću infrastrukture, privrede i marginalizacijom zametaka građanskog društva. Analizira se antinomičnost pitanja o pravnom kontinuitetu (koja se razrješava definiranjem karaktera prethodnih režima) te ukazuje na zamke borbe protiv tzv. revanšizma, kao i na nužnost temeljite katarze.

Ključne riječi: Evropa, demokracija, kontinuitet, revanšizam, katarza.

Svrha ove rasprave nije nekritičko uzdizanje Evrope kao lijeka za sve naslijeđene ili u novija vremena stečene nedaće zemalja ove regije koje su nekad, donedavno čak, živjele u državnoj zajednici. Svrha jest upozoriti na neke teškoće s kojima se srećemo na putu mogućeg izlaska s bespuća proteklih desetak godina.

Ponajprije valja objasniti zašto nema mjesta uzdizanju Evrope ni bilo koje druge danas pomodne riječi.

Među onima koji su se svojedobno zaklinjali u Jugoslaviju i samoupravni socijalizam, potom u Srbiju (ili Hrvatsku) i „nebeski narod“ (ili u ostvarenje „tisućgodišnjeg sna“), ima u najnovijim vremenima nezanemariv broj odlučnih zagovornika Evrope, evropskih integracija i tomu pripadajuće demokracije. Sasvim dovoljno da posluži kao motiv jednom valjanom ogledu o kameleonstvu. No, koliko god taj ogled mogao biti šarmantan, duhovit, utemeljen na neospornim činjenicama i još neospornijim moralnim principima koji nalažu osudu prevrtljivosti – on bi ipak bitno promašio svoj cilj, bar ako se cilj definira u terminima suočavanja s neposrednom prošlošću i sa sadašnjim trenutkom.

Promašenost poante tog ogleada očituje se, uzmimo, u pitanju: ako kameleoni zaslužuju moralnu osudu, zaslužuju li oni koji su dosljedno ustrajavali na

obožavanju jednoga jedinog fetiša priznanje i divljenje? Moglo bi se reći: ovisi o karakteru dotičnog fetiša. Tko je dosljedno obožavao ideju isključivosti, pa još zasnovanu na mržnji i osveti, neće zaslužiti priznanje ni divljenje. Međutim, takva nas analiza ne bi dovela nikamo. Ona naprosto propušta tematiziranje fetišizma kao takvog. Nije, naravno, svejedno, uzdižemo li fetiše zla i mržnje ili nekakve dobroćudne i čovjekoljubive idole humanosti, tolerancije i pomirljivosti. No, idoli ostaju idolima, lažnim bogovima, koji su nemoćni da nas u bilo čemu pomognu ili podrže; uzalud ćemo od njih očekivati čarobnu riječ koja će nam riješiti sve (ili makar sve u danom trenutku bitne) probleme.

A nema toga što se ne može pretvoriti u fetiš, nema, da budemo konkretniji, nijedne ideje koja se neće obesmisлити u ispraznu i obesmišljenu (premda ponekad zlokobno djelatnu) frazu. A da od njih može biti štete uvjerio se svatko tko je u proteklih desetak godina bar na tren budno pogledao oko sebe i sačuvao nešto kritičkog razbora.

Ukratko, kameleoni su se prilagođavali prilikama, mijenjali su fetiše u skladu s promjenama duha vremena, dok su oni dosljedni bili u prilici da izigravaju moralne veličine (ako ih je tko htio uzimati u obzir), ali nisu položili račun o jednoj neugodnoj stvari: fetišizam kojemu su robovali onemogućio im je djelotvorno suprotstavljanje silama zla, čak i kad su im namjere bile najbolje a odlučnost da te namjere ostvare herojskog ranga. Vjerovali su u čarobnu moć fetišizirane riječi, ideje, vjerovali su u obesmišljenu frazu. Ako se ima suditi po djelima a ne po namjerama, onda između kameleona i dosljednih fetišista i nema neke bitne razlike.

Svrha ovog uvoda jest relativiziranje sintagme „evropske integracije“ i upozorenje da nas ni evropeizirajuće fraze neće izvući iz zatečena stanja, jer nas nijedna fraza naprosto iz ničega ni ne može izvući. Nema čarobnih riječi niti svezacjeljujućih recepata. Svejedno je izgovara li nove fraze kameleon ili iskreni vjernik zapadne demokracije i privrženik evropske civilizacije: od fraza nema boljitka.

S druge pak strane nema ni alternative evropskim integracijama: snovi Franje Tuđmana o etnički očišćenoj i idejno homogeniziranoj Hrvatskoj kao uzoru koji ima slijediti dekadentna Evropa ako se želi izvući iz bespuća u kojima je zaglibila, jednako kao i snovi Mirjane Marković o alternativni svjetskom pokretu koju će predvoditi ponosna i nepokorena Srbija – do daljnjega pripadaju historiji političke paranoje (hoće li se te grandomanske vizije jednoga dana otkriti kao anticipacije realiziranih negativnih utopija ostvarenih nakon sloma uspostavljenih ravnoteža – to će ustanoviti oni koji budu imali tu nesreću da svjedoče o posthumnoj rehabilitaciji jednoga od ovo dvoje ekscentričnih mislilaca-amatera, ili čak rehabilitaciji njih oboje: razlike između njih nisu takve da bi onemogućile konzistentnu sintezu). Vjerujući da ni mi ni nitko naš neće imati nesreću da doživi njihovu povijesnu rehabilitaciju, ne preostaje nam drugo nego da konstatiramo kako ono što se zove Evropom ili svjetskim poretom doista nema alternativu.

Pritom, uslijed uvodno iznesenih razloga, nema smisla realističku analizu zatečenog stanja i projekciju mogućeg izlaska iz tog stanja nadomještati frazama i vjerovati da se problemi rješavaju čarobnim riječima i univerzalnim receptima.

Dakle, pod sintagmom *ulazak u Evropu* ne podrazumijevamo ništa drugo doli historijsku realizaciju one alternative koja nije samoubilačka ili, a to praktično znači isto, alternative obilježene odbacivanjem izolacionizma. To je, pojednostavljeno rečeno, opredjeljenje za tzv. normalan život.

Političkim promjenama do kojih je u zadnjoj godini prošlog milenija došlo u zemljama-potpisnicama Daytonskog sporazuma stvorene su osnovne pretpostavke za nužne promjene u tom smjeru. Do smjene autoritarnog režima najprije je došlo u Hrvatskoj, parlamentarnim i predsjedničkim izborima početkom godine, a taj proces dovršen je republičkim parlamentarnim izborima u Srbiji pred kraj godine. Proces koji je tom smjenom omogućen nipošto nije jednostavan. Budući da je do smjene u Hrvatskoj došlo ranije, neke teškoće tog procesa koje će u Srbiji (odnosno SR Jugoslaviji) tek postati evidentnima, u Hrvatskoj su već evidentirane i mogle bi poslužiti kao pouka za njihovo izbjegavanje u zemlji „petog oktobra“ (naravno, samo ukoliko bi se izbjeglo iskušenje učenja metodom „vlastite kože“).

Visoka razina sličnosti dviju zemalja bit će još veća ako iz razloga metode prirode zanemarimo treću „daytonsku zemlju“, naime Bosnu i Hercegovinu, koja ima neke svoje specifičnosti. Te specifičnosti ovdje ćemo apstrahirati, uz napomenu da dio njih ovisi o jednoj zajedničkoj karakteristici bivših autoritarnih vlasti u naše dvije zemlje: ovisi o njihovim ekspanzionističkim ambicijama u odnosu na BiH te sistematskoj podršci ekstremističkim opcijama srpskih odnosno hrvatskih nacionalšovinista u Bosni i Hercegovini.

Bitna zajednička crta srpskih i hrvatskih teškoća na putu „u Evropu“ može se definirati kao nasljeđe prošlosti. Tu nije toliko riječ o nasljeđu zajedničke prošlosti koliko o recentnom nasljeđu. No, ne bi trebalo zanemariti ni zajedničko nasljeđe, ono koje seže do 1990. godine. A ono bi se moglo definirati kao bitan deficit demokratske tradicije i kulture. Činjenica je da su prije uspostavljanja zajedničke države 1918. godine i Srbija i Hrvatska bile zemlje s autoritarnom strukturom vladavine, iako se ta autoritarnost razblažuje formom (na razne načine ograničene) parlamentarne demokracije (jedinu iznimku eventualno čini kratkotrajno razdoblje parlamentarne demokracije u Srbiji od 1903. do balkanskih ratova). Daljnja je činjenica da je prva Jugoslavija predstavljala demokratski deficitarnu mješavinu parlamentarne demokracije i autoritarne vladavine (a u periodu tzv. šestojanuarske diktature lišene čak i demokratskog privida). Na poslijetku, druga Jugoslavija, koliko god da je po formi i tipu vladavine bila liberalnija u usporedbi s drugim zemljama tzv. realnog socijalizma, predstavljala je zemlju obilježenu diktaturom jedne jedine partije. Na nasljeđenu autoritarnu svijest tradicionalno-patrijarhalne strukture nakalemila se tako, zahvaljujući boljševičkom utemeljenju komunističke vladavine u drugoj Jugoslaviji, nova

autoritarnost totalitarnog predznaka. Dubinu demokratskog deficita dokazuje i lakoća kojom je istrošeni legitimitet Titove Jugoslavije jednostavno nadomješten novim legitimitetom etnocentričkog sadržaja. To su uvjerljivo demonstrirali i rezultati prvih višestranačkih izbora 1990. godine. Trebalo je punih deset godina da se taj novi legitimitet uruši, a da se nositelji vlasti nisu ponašali tako autodestruktivno kao što jesu – pitanje je kada bi došlo do njegova iscrpljenja.

No, do iscrpljenja novog legitimiteta ipak je došlo, a s njime i do – unatoč pesimističkim predviđanjima, manje ili više mirne – smjene vlasti. Elementi nasilja koji su zabilježeni u Srbiji nakon saveznih izbora mogu se objasniti pokušajima nositelja bivše vlasti da se pod svaku cijenu održe na pozicijama moći (slično bi se, s vjerojatno jednakim konačnim ishodom, dogodilo i u Hrvatskoj da se u historiju nije umiješala biologija obezglavivši vladajuću strukturu). Smjena vlasti došla je, danas se to može argumentirano tvrditi, deset godina prekasno. Prekasno ne samo zbog ratova i tragedija koje su se u proteklom razdoblju događali, nego i zbog toga što je to desetljeće nove autoritarne (tendencijski i totalitarne) vladavine rezultiralo dubokim razaranjem društva. Bivše su vlasti za sobom ostavile razoreno društvo. Društvo je razoreno kako na razini infrastrukture tako i na razini superstrukture. Samo se dijelom ta razorenost smije tumačiti kao rezultat izvanjskih okolnosti (u slučaju Hrvatske to znači kao rezultat ratnih razaranja, a u slučaju Srbije kao rezultat dugogodišnjih sankcija međunarodne zajednice i NATO-ve intervencije u proljeće 1999. godine). Značajniji uzrok razorenosti privrede jest autodestruktivna pljačka kojoj je ona bila izložena. U pogledu superstrukture dodatni uzrok njezina razaranja mora se tražiti u državno-partijskom instrumentaliziranju svih dimenzija društva i njihovu podvrgavanju tendencijski svemoćnoj (i utoliko autodestruktivnoj) državi. Elementi tzv. civilnog društva oblikovani u razdoblju urušavanja prethodnog režima u međuvremenu su marginalizirani ili čak posve razoreni; njihova obnova u procesu profiliranja otpora novim režimima bar dijelom je kontaminirana karakterom samih tih režima, tako da u njima ne treba tražiti potencijale demokratske tranzicije koji bi djelovali po principu automatizma. I sama antiteza mora se osloboditi svoje determiniranosti kakarakterom vlastite opreke. To možda u još većoj mjeri vrijedi i za političku strukturu sadašnjih vlasti (pogotovo ako se uzme u obzir da bivša vlast nije izgubila biračko povjerenje zbog svoje nedemokratske, autoritarne ili, pogotovo, nacionalšovinizma što ga je promovirala, nego ponajprije zbog socijalnih razloga, zato što više nije mogla jamčiti izlazak iz sve evidentnijeg beznađa i sve očitije bijede najširih slojeva stanovništva; na to se može nadovezati zapažanje da – kada je konkretno riječ o Srbiji – Milošević nije izgubio vlast zato što bi mu većina stanovništva zamjerala što je vodio ratove, nego zato što ih je izgubio).

Suočene s (bar donekle programiranim) kaosom postautoritarnog perioda, kaosom koji predstavlja nusprodukt urušavanja bivših režima (a mjera njegove programiranosti čini posebnu temu, koju ne bi trebalo unaprijed marginalizirati niti otpisivati kao simptom paranoje), nove strukture vlasti posjeduju tek demokrats-

ku legitimaciju i načelnu podršku međunarodne zajednice. I legitimacija i podrška imaju ograničen rok trajanja. To je rok u kojem se moraju učiniti prvi potezi na putu obnove razorenog društva i uspostavljanja dr ave kao nečega što se razlikuje od (više ili manje organiziranog) aparata represije usmjerenoga na održanje i ovjekovječenje autokracije (a to je ono što se u proteklom razdoblju profiliralo kao sistemski nadomjestak za dr avu u standardnom značenju tog pojma).

Dakako, elementarna pretpostavka trajanja legitimacije jest privredna obnova s uočljivim efektima na planu obnove masovne nade u budućnost. Nada na razini simbola traje neko vrijeme, ali ako u „razumnom roku“ nije popraćena npr. smanjivanjem stope nezaposlenosti i jačanjem mehanizama borbe protiv siromaštva, ona će se istopiti još brže od recentnih patriotskih zanosa. Zamijenit će je novo beznađe, savršena podloga za bujanje ekstremizama svih mogućih tipova, autodestruktivnih koliko i opasnih za stabilnost regije u cjelini. Privredna obnova u zatečenim okolnostima razorene infrastrukture nije zamisliva bez strane pomoći, počevši u prvom redu s produktivnim investicijama (iluzorno je, naime, očekivati neku značajniju pomoć humanitarnog tipa). A ta pomoć pretpostavlja usklađivanje s međunarodnim standardima.

To usklađivanje, koje započinje na planu legislative, ali u konkretnim slučajevima obuhvaća i neke specifične elemente poput suradnje s Haškim tribunalom, naizgled je vrlo jednostavno: dovoljno je, kako se čini, uskladiti zakonodavstvo sa zakonima zemalja Evropske zajednice. Jednostavnost zapravo i ne treba shvatiti u odviše doslovnom smislu riječi, ima li se u vidu o koliko se dokumenata tu radi (a mehaničko prevođenje ne dolazi u obzir iz niza razloga). No, legislativa predstavlja manji dio problema. Mnogo veći problem sastoji se u stvaranju atmosfere u kojoj će se afirmirati mentalitet poštivanja zakona i u kojoj će se država početi doživljavati kao servis za zadovoljavanje zajedničkih poslova, čija je temeljna funkcija da osigurava okvire za nesmetan razvitak građanskog društva i za zaštitu individualnih i kolektivnih ljudskih i građanskih prava. Stvaranje pravne države koja je ujedno obilježena i vladavinom prava nije moguće bez oblikovanja odgovarajućeg mentaliteta. Taj se mentalitet ne može nametati silom, on, hoće li biti djelotvoran, mora proizlaziti iz dominantne atmosfere društva.

Tu dospijevamo do tegobnog pitanja koje, ako mu se adekvatno ne pristupi, može predstavljati ozbiljan faktor blokade procesa uspostavljanja vladavine prava i demokratske obnove društva. Pitanje o kojemu je ovdje riječ može se definirati kao problem pravnog kontinuiteta. Nasuprot revolucionarnom zakonodavstvu, čije su se destruktivne posljedice posebno jasno očitovale u 20. stoljeću, zalaganje za princip pravnog kontinuiteta djeluje veoma plauzibilno. Međutim, pravni kontinuitet u odnosu na nedemokratski režim donosi sa sobom nezanemarive poteškoće. Ako uzmemo u obzir samo pitanje finansijske moći, suočavamo se s okolnošću siromašne, opljačkane države nasuprot koje stoje nositelji finansijske moći akumulirane pljačkom koja je izvedena pod pokrovi-

teljstvom bivšeg re ima i za račun paradr avnih struktura prethodne vlasti. Legalizacija tako stečene moći značila bi da dr ava potpisuje vlastitu osudu na nemoć. Zajamčena sigurnost vlasništva oslanjat će se na vrlo klimave temelje ako započne s garancijom onoga što je, makar i u skladu s nametnutim zakonima, makar i u skladu s odlukama vlasti koja je u danom času u ivala legitimnost, prisvojeno u cilju ovjekovječenja diktature.

Veoma važna dimenzija pitanja o kontinuitetu sastoji se u kadrovskoj politici. Tu se krije jedna velika opasnost, koja je u Hrvatskoj izazvala ozbiljne štete, ugrozivši u jednom momentu cjelokupan proces demokratske transformacije države i društva. Radi se o tzv. strahu od revanšizma. Bivša vladajuća stranka vodila je, u okviru neskrivane ambicije uspostavljanja totalne kontrole nad svim dijelovima društva, spomenutoj ambiciji primjerenu kadrovsku politiku. Pokušaji uvođenja profesionalnih kriterija u državnim i javnim službama izazvali su optužbe za revanšizam. Na jednak način zastupnici bivše vlasti dočekivali su svaki pokušaj sankcioniranja kriminala u razdoblju njihove vladavine. Rezultat je bio taj da se u ime odbacivanja revanšizma tolerirala ne samo neprofesionalnost (nakon svih smjena i prijevremenih penzioniranja danas u vojsci još uvijek imamo četvoricu aktivnih generala – od njih ukupno 27 – sa srednjom stručnom spremom) nego i direktno korištenje položaja za destabilizaciju poretka, što se očitovalo u širokom rasponu od javne televizije pa do vojnih i policijskih struktura.

Stoga će biti uputno razjasniti nespozum oko samog pojma *revanšizam*, preskačući, dakako, etimologiju i historiju termina. Elementarno značenje revanšizma možemo sresti u starozavjetnom pravilu „Oko za oko – zub za zub“. Na pretrpljeno nasilje žrtva odgovara ponavljanjem tog nasilja, pri čemu umjerenost i primjerenost jamči pravednost, a pretjerivanje i neumjerenost predstavlja prelaženje u sferu moralno neopravdanog djelovanja (pravedno je da jednooka žrtva iskopa svom krvniku jedno oko a nepravedno i nedopustivo da mu se osveti iskapanjem i drugog oka). Diktatorski i poludiktatorski režimi vršili su nad svojim podanicima i drugim osobama koje bi se našle na dohvatu njihove moći razna nasilja i nepravde. To je, dakako, bio slučaj i s ovdašnjim režimima. Oslobađanje od straha što ih je njihova moć izazivala rezultirala je pojavom da se među njihovim žrtvama i općenito među ljudima s pojačanim osjećajem za pravednost razvila tendencija (srećom, ne u toliko masovnom opsegu kako nam borci protiv revanšizma tvrde) da se primijeni ona starozavjetna maksima, makar i u simboličkom ako ne i u doslovnom smislu riječi. Pohvalno je što su procesi političke smjene izvedeni bez prijekih sudova, vješanja na Terazijama, linča i sličnih iransko-rumunjskih scenarija. Sprečavanje takvih pokušaja primjene rumunjskih iskustava vrijedan je zalag za budućnost zemlje i prilag razvijanju demokratske kulture.

No, oni koji su izbjegli linč ipak se glasno žale kako su žrtve revanšizma. Oni bi bili u pravu kada bi se moglo dokazati da se stare nepravde ispravljaju nanošenjem novih nepravdi, da se zakonsko, disciplinsko, financijsko i drugo

sankcioniranje primjenjuje selektivno, ili pak da se kadrovske smjene vrše na temelju osvete a ne na temelju poštivanja kriterija kompetentnosti i profesionalnosti (što, naravno, ne znači da osjetljive položaje u javnoj i državnoj službi smiju zauzimati osobe koje nisu dokazale da poštuju demokratski poredak a njihovo djelovanje u diktatorskim aparatima represije upućuje na opravdanost sumnje u tom pogledu). Međutim, revanšizmom se ne može proglasiti kazneni progon počinitelja kriminalnih djela, uspostavljanje profesionalnih kriterija, uspostavljanje jednakih šansi za sve niti oduzimanje materijalnih dobara i privilegija stečenih suprotno važećim propisima ili općeprihvatljivih moralnih normi. Dakle, ako se pri ispravljanju počinjenih nepravdi i kažnjavanju počinitelja kažnjivih djela striktno i rigorozno poštuje zakon i ako se čuvaju elementarna ljudska prava žrtava zakonite represije, od ljudskog dostojanstva pa nadalje (ali i uz istodobno čuvanje istih tih prava njihovih žrtava kao i onih koji provode represiju), onda ne može biti govora o revanšizmu.

Izbjegavanje te zamke izrazito je važno za perspektivu obnove, i to iz nekoliko razloga. Prije svega zato što nije realno očekivati da će strukture bivših režima, infiltrirane u sve pore države i društva, iskreno prihvatiti „put u Evropu“ (da je tomu tako rječito govore hrvatska iskustva: bilo bi čudno da se u slučaju Srbije pokaže prisutnost drukčijeg mentalnog sklopa pripadnika parastrukture). Potom, krajnje je realno da će očuvanje ranije uspostavljenih odnosa ili pozicija moći (odnosa i pozicija na planu financijske moći, utjecaja u državnim organima i u javnoj sferi) rezultirati ne samo sistematskom opstrukcijom nego i korištenjem prvih znakova razočaranja stanovništva u demokratski poredak za destabilizaciju poretka i za obnovu poražene diktature, svejedno da li demokratskim ili pučističkim prevratom. A razočaranje će se javiti vrlo brzo, budući da je nada akumulirana smjenom prožeta isuviše visokim pragom neposrednih ili kratkoročnih očekivanja a da bi se ona u priželjkivanom roku mogla ispuniti. Naposljetku, kada je riječ o kriminalnim strukturama izniklima u okrilju bivših režima, nehigijenski je živjeti u zemlji s ubojicama koji se slobodno šeću gradom ili čak zauzimaju položaje od posebne važnosti. Nehigijenski – to znači destimulativno, to, nadalje, znači opasno, to znači moguće obnavljanje osjećaja straha, nesigurnosti i nemoći. A za zemlju koja ubrzano mora nadoknaditi niz deficita (od deficita demokratske kulture pa do elementarne materijalne oskudice) takva atmosfera može biti višestruko opasna.

Ključno pitanje koje može ponuditi odgovor na problem kontinuiteta jest pitanje karaktera prethodnog režima. Ako bivša vlast i nije smijenjena zbog svoje- ga zločinačkog karaktera nego zbog toga što je razočarala svoje nekadašnje sljedbenike neispunjavanjem vlastitih obećanja (pa to onda rezultira raširenošću tvrdnje da je ta vlast bila zločinačka samo zbog onoga što je uradila vlastitim sljedbenicima, a ne i zbog onoga što je uradila protivnicima, a kamoli zbog onoga što je u ratovima uradila pripadnicima drugih etničkih skupina), to ne znači da se njezin karakter smije prekriti velom temeljne neupitnosti. Tek ako se usposta-

vi konsensus svih demokratskih i civilno usmjerenih snaga u pogledu bitne dimenzije zločinačkog karaktera bivših re ima stječe se šansa za definitivno osiguranje demokratskog poretka i priskrbljuje se trajan lijek za sve boljke koje bi mogle dovesti do ponavljanja već viđenih scenarija genocidnih ratova.

A ta bitna dimenzija sastoji se upravo u apsolutizaciji etničke dimenzije (rječnikom teologije iskazano: u etnofiliji). Iz te apsolutizacije proizašli su nedemokratski režimi, dogovoreni ratovi, etnička čišćenja i sistematski ratni zločini odnosno zločini protiv čovječnosti. Nije ovdje riječ o licitiranju s udjelom u zločinu. Riječ je o nužnosti suočavanja s tjeskobnom činjenicom da su zločini sistematski i organizirano vršeni uz (makar i prešutan, makar i izmanipululiran) pristanak apsolutne većine stanovništva, da su zločini vršeni u naše ime, u ime ove ili one nacionalne zajednice, ove ili one države koja je stala na branik „ugroženih nacionalnih interesa“. To suočavanje donosi dva za budućnost i za demokratsku perspektivu presudna efekta. Prvo, ono omogućuje katarzu, očišćenje sredine od vidljivih i nevidljivih posljedica bolesti koja je na vrhuncima nacionalne homogenizacije obuzela duh dotičnih naroda. Ta je bolest sanirana izbijanjem na vidjelo autodestruktivnih učinaka kolektivnog ludila (od gubitka perspektive pa do bijede masovnih razmjera). No, ona nije korjenito izliječena. Bez korjenitog pročišćavanja društva i bez njegova oslobađanja od zapretenih klica etnofilije i dalje je na djelu šansa za njezino novo izbijanje, u pravilu vezano uz obnovu ove ili one forme tendencijski totalitarnog poretka.

Drugi efekt može se interpretirati i u sasvim pragmatičkom ključu. Riječ je o individualiziranju krivnje. Individualizacijom se vlastito sudioništvo (suočavanje s time da sam ja u danom momentu možda čak vjerovao Vođi ili mu se – ako mi je od početka i bilo jasno kuda nas on vodi – nisam htio, mogao ili uspio suprotstaviti na valjan način i spriječiti da povede mase za sobom) oslobađa od nepodnošljivosti, a ujedno se društvo i sredina oslobađaju od onih koji vrebaju svoju šansu da se iznova dokopaju izgubljene vlasti. No, u današnjem međunarodnom kontekstu to znači i jačanje šansi za ubrzavanje integracijskih procesa, u neposrednom obliku jačanje nužne podrške obnovi razorene infrastrukture. Nije, dakle, svejedno, hoće li se bivšim vlastodržcima suditi samo zato što su krali (i eventualno ubijali političke protivnike) ili zato što su zagovarali zločinačke ideje Velike Hrvatske i Velike Srbije, te u njihovo ime organizirali etnička čišćenja, razaranja gradova i sela i sve ono što je već proteklih godina zabilježeno na ovim prostorima. U tom kontekstu može se, čak i posve pragmatički, razmatrati kontroverznost Haškog tribunala, računajući korist i štetu uzrokovanu mogućom suradnjom ili odbijanjem suradnje.

Katarza (koja je po svom bitnom karakteru denacifikacija, pri čemu je, za razliku od one u Njemačkoj nakon 1945. godine, ovdje riječ o „denacifikaciji iznutra“) intenzivira šanse za uključivanje u evropske integracije. Alternativa integracijama je stagnacija i regresija. No, ni te integracije ne bi valjalo promatrati kao čaroban univerzalan lijek. One nipošto ne predstavljaju nekakav skokovit (ili

bilo kakav drugi) prelazak iz balkanskog pakla u zapadnoevropski raj; u tom pogledu ne bi trebalo gajiti nikakve iluzije. One su tek nužnost, egzistencijalna nužnost, koju je bolje prihvatiti s realističkom nadom nego s mrzovoljom „izgubljenog suvereniteta“, mrzovoljom što prizivlje povratak bolesti od koje se prostor (i to tek djelomice!) zaliječio, ali od koje ga sistematski i trajno može izliječiti tek predstojeća katarza.

Zagreb, 27. 3. 2001.

Reaching for Europe

Summary: The author argues for the necessity for the countries of the region to join European integrations and warns against the dangers of fetishizing Europe. Political changes having taken place in the Dayton countries in 2000 created preconditions for a liberation from the legacy of the past. This legacy is characterized by a deficit of democratic culture, devastation of infrastructure and the economy, and marginalization of the inchoate civil society. The author also analyzes the antinomies of the issue of legal continuity, which is resolved by defining the character of the old regimes. Finally, he points out the dangers of the struggle against the so-called revanchism and argues for the necessity of a profound catharsis.

Key words: Europe, democracy, continuity, revanchism, catharsis.

Božidar Jakšić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Demokratski deficiti političkih promena u Srbiji

Rezime: Autor polazi od teze da je, septembarskim i decembarskim izborima u Srbiji i Jugoslaviji, a posebno potvrdom volje građana 5. oktobra 2000. godine došlo do nesumnjivih političkih promena u Srbiji, ali da ne postoje jasne indikacije da li je reč o demokratskim promenama. Okolnosti ekonomskog, političkog, kulturnog, vrednosnog karaktera, kao i karakteristični elementi novonastale situacije, kao što su katastrofalna ekonomska situacija, upropašten privredni život zemlje, opšta kriminalizacija privrednog i političkog života, značaj crnog tržišta u borbi za preživljavanje ogromne većine građana Srbije, stope nezaposlenosti stanovništva, nestanak srednje klase u procesu opšteg osiromašenja društva, odsustvo bilo kog sistema vrednosti ili moralnih načela u društvu ne favorizuju težnje ka demokratiji. Tu pre svega treba imati u vidu etnonacionalizam i šovinizam velikog dela političke i kulturne elite, nizak stepen opšte i političke kulture i političkih elita i građana, besperspektivnost mladih, tipično gubitničkih generacija, preživljavanje kao stil života, narodnjačku tradiciju i ideju sabornosti, sličnosti mentalne matrice i ponašanja stare i nove upravljačke strukture, polumere i zaklanjanje iza legalizma.

Krećući se u tim okvirima, autor je svoju pažnju usredsredio na analizu nekoliko momenta koje smatra bitnim preprekama razvoju demokratije u Srbiji: nacionalistički karakter većine političkih partija u Srbiji, pa i članica DOS-a, *führer* princip unutrašnje organizacije skoro svih političkih partija, klerikalizaciju javnog života, monarhističke tendencije, nedemokratski karakter odnosa Srbije i Crne Gore i problem Kosova, izabrano neznanje o ratnim zločinima, odnosno nedostatak kritičke sveti.

Autorov je zaključak da demokratskih promena u Srbiji neće biti dok stanovnici Srbije ne pređu dugi put od frustriranih podanika do slobodnih samosvesnih građana. Obnova populizma ni u kom slučaju na tom putu ne može biti od pomoći.

Ključne reči: političke promene, demokratija, nacionalizam, klerikalizam, monarhizam, Srbija.

Osnovna teza koju zastupam može se jednostavno formulisati: septembarskim i decembarskim izborima u Srbiji i Jugoslaviji, a posebno potvrdom

volje građana 5. oktobra došlo je do nesumnjivih *političkih promena* u Srbiji, ali *ne postoje jasne indikacije da li je reč o demokratskim promenama*. U svakom slučaju ne može se govoriti o revolucionarnim promenama u Srbiji, što je bio čest slučaj u fazi euforije izazvane saznanjem da je Slobodan Milošević izgubio vlast. Imajući u vidu nesumnjivo tačnu konstataciju da za promene treba određeno vreme, želim da verujem da će u tom vremenu i težnje ka demokratiji biti jasnije artikulisane. Svoju tezu o demokratskim deficitima pokušaću da obrazložim ukazujući na neke od društvenih okolnosti i karakteristika političkih subjekata promena.

Prethodno je neophodno reći nešto o tome kako je uopšte došlo do tih promena. Učesnici u izborima – i bivše vladajuće partije i bivše opozicione partije – su *zatečene* izbornim rezultatima i jasno izraženom voljom građana. Kada bi neko hteo da bude ironičan, reklo bi se da je reč o „komediji zabune“: socijalisti su izašli na izbore uvereni da će sigurno pobediti, opozicioni blok je posle dosta natezanja prihvatio učešće na izborima, bez obzira na loše izborne uslove, uveren da na takvim izborima ne može da pobeđi¹. Socijalisti su na krilima svoje propagande potpuno pogrešno procenili i svoju snagu i suviše prozirnju priču o „pobedi“ nad snagama NATO, kao i rezultate stigmatizacije političkih vođa opozicionih partija kao *notornih izdajnika*. Svesne svojih slabosti, opozicione partije su nerealno procenjivale snagu Miloševićevog „sistema“ vlasti.

Konfuzija stvorena takvom situacijom bila je opšta i obuhvatala je sve aspekte javnog života. Istini za volju, situacija je već dugo bila i teška i konfuzna. Državna propaganda je bila puna hvale za najprosperitetniju zemlju Evrope, slavila je „pobede nad NATO agresorom“, i svakodnevno prikazivala građanima „uspehe“ u obnovi zemlje, prikazujući „Potemkinova sela“, dok su građani živeli u bedi i očajanju, bez posla, bez ikakve perspektive, a stotine hiljada izbeglica u nemogućim životnim uslovima. Nasuprot agresivnoj propagandi državnih institucija jedne virtuelne realnosti koja je postojala samo na TV programima državnih medija i u saopštenjima vladajućih partija i državnih institucija, građani više nisu mogli da trpe katastrofalne uslove svakodnevnog života. Tu konfuziju pojačale su aktivnosti monarhista, klerikalnih krugova, narcisoidnih pripadnika kulturne elite koji su neposredno posle izbora vrlo brzo uskakali u „pobednički voz“. Ponašanja ljudi kao što su Dejan Medaković, Matija Bećković, Milorad Vučelić svakako spadaju u „nove priloge“ za istoriju ljudskog beščašća.

Realniji i trezveniji analitičari su bili svesni činjenice da je posle perioda bombardovanja NATO, u proleće 1999. godine Srbija imala i slabu vlast i slabu opoziciju. Vlast je pogubila i poslednje veze sa realnim tokovima života, većina

¹ Koliko je neverica u mogućnost pobeđivanja stranaka DOS-a bila široko rasprostranjena govori činjenica da su te stranke kao protivkandidata jednom od stubova Miloševićeve vlasti, dr Vojislavu Šešelju, za mesto odbornika u Zemunu predložile do tada anonimnog studenta, Golubovića. Verovatno su i dr Šešelji i DOS, a i taj mladi čovek bili iznenađeni kada su saznali rezultate izbora prema kojima je pobeđio Golubović.

njenih predstavnika se utrivala u služenju vođi i ličnom bogaćenju na mafiozne načine. Na drugoj strani, opozicione partije su bile dezorijentisane NATO bombardovanjem, izložene besomučnim napadima i optužbama ogromnog propagandnog i represivnog aparata vladajuće klike izgledale su bespomoćne i nesigurne². Ni jedni ni drugi nisu računali na snažno izraženu volju građana i *značaj i vrednost* činjenice da su studenti, okupljeni u organizaciji OTPOR preuzeli na svoja leđa (i u bukvalnom smislu reči) iskaljivanje političkog i fizičkog besa vladajućih krugova. Taj val represije prema studentima pokazao se kontraproduktivnim. Fizičko maltretiranje studenata koje su organi vlasti primenjivali pojačavao je revolt građana i oslobađalo ih je straha. Kao i u demonstracijama 1996/97 godine, oslobođeni straha, građani su ispoljili svoju slobodnu volju koja više nije mogla biti potisnuta niti nasiljem vlasti niti sitnim kalkulacijama opozicionih lidera. Tome je svakako doprinela činjenica da je jedna retrogradna politička grupacija, na čelu sa Vukom Draškovićem, ispala iz političke igre kao žrtva vlastitih nerealnih kalkulacija i kompromitacije u vršenju vlasti na lokalnom nivou.

Građani su svojim glasovima 24. septembra iznenadili i jedne i druge, a do tada vladajuće partije su bukvalno ošamutile snažno izraženom potvrdom svoje volje 5. oktobra. Udarci koje su pretrpele sada već bivše vladajuće partije su toliko snažni da se sigurno nisu mogle oporaviti do izbora 23. decembra, a veliko je pitanje da li će se neke od tih partija (na primer, JUL) ikada moći oporaviti. Međutim, i pobjednička koalicija bila je zatečena snagom podrške koju je dobila i moći koja je proizašla iz te podrške. Nastala je nova konfuzija. Dotadašnje vladajuće partije nisu shvatale da su izgubile vlast, a partije nove vlasti nisu verovala da su pobile. Jedni nisu bili svesni svog poraza, drugi svoje pobjede. Jedni nisu shvatali da je vreme njihove vlasti, nadati se, nepovratno prošlo, druge je breme vlasti zateklo delimično nespornim da ga preuzmu. Otuda tako mnogo nesnelaženja i na jednoj i na drugoj strani, tako mnogo kontradiktornih i kontraproduktivnih poteza. Konfuzija se još uvek oseća u mnogim segmentima života. Žrtve su, naravno, građani. Proces oporavka prethodno upropaštenog društva i države trajaće mnogo duže nego što je neophodno.

Nesumnjivo je da u jednom prilogu za naučni skup nije moguće evidentirati sve okolnosti ekonomskog, političkog, kulturnog, vrednosnog karaktera, kao i karakteristične elemente novonastale situacije. Katastrofalna ekonomska situacija, upropašten privredni život zemlje, opšta kriminalizacija privrednog i političkog života, značaj crnog tržišta u borbi za preživljavanje ogromne većine građana Jugoslavije, stope nezaposlenosti stanovništva, nestanak srednje klase u procesu opšteg osiromašenja društva, samo su neke od tih okolnosti. Odsustvo bilo kog sistema vrednosti ili moralnih načela u društvu takođe ne

² Dovoljno je uporediti šta je dnevni list *Politika* pisao o predsedničkom kandidatu na septembarskim izborima dr Vojislavu Koštunici s onim što je pisao nakon njegovog izbora za predsednika države. Takvo pisanje se može uporediti sa pisanjem pariške štampe o povratku Napoleona I na vlast i njegovom pohodu od Marselja do Pariza. *Nihil novi sub sole!*

favorizuju težnje ka demokratiji. Tu pre svega treba imati u vidu etnonacionalizam i šovinizam velikog dela kulturne i političke elite, nizak stepen opšte i političke kulture i političkih elita i građana, besperspektivnost mladih, tipično gubitničkih generacija, preživljavanje kao stil života, narodnjačku tradiciju i ideju sabornosti, sličnosti mentalne matrice i ponašanja stare i nove upravljačke strukture, polumere i zaklanjanje iza legalizma.

Sve prethodno pomenute okolnosti zahtevaju posebni analitički pristup. Za ovu priliku pažnja će biti usmerena na niz okolnosti i karakteristika savremenog trenutka Srbije koje, možda, ne pripadaju nizu najznačajnijih, ali su na najneposredniji način uočljive:

1. Nacionalistički karakter većine političkih partija u Srbiji, pa i članica DOS-a

Proces raspada titoističkog autoritarnog sistema vladanja nije ni Srbiju, uostalom kao i druge novonastale države na tlu bivše Jugoslavije, vodio ka demokratiji, nego ka etnonacionalističkom tipu kolektivismu izraženom arhaičnim pojmom „sabornosti“. Novi stranački pluralizam, ranih devedesetih, i pored velikog broja novonastalih političkih partija od kojih je neke očigledno osnovala vladajuća partija Slobodana Miloševića, nije iznjedrio više *tipova političkih partija*. Velika većina tih partija bila je po svom karakteru i programatskoj orijentaciji nacionalistička. Etnonacionalizam je zavladao političkom scenom Srbije. Retke partije, kao Socijaldemokratska unija žarka Koraća ili delom Građanski savez Vesne Pešić i Gorana Svilanovića, koje u svojoj orijentaciji nisu imale snažno izražen nacionalizam bile su bročano minorne i bez šireg uticaja na javnoj sceni. Tek će naknadne temeljne kritičke analize moći da daju precizan odgovor na pitanje nisu li se osude Miloševićeve politike koje su izricale neke od opozicionih partija zasnivale na prigovoru da nije uspeo da ostvari (svoj i njihov) san o pobjedničkoj Srbiji, o velikoj i jakoj Srbiji, koja može diktirati ne samo uslove saradnje susedima nego i uslove i granice njihovog života. Otuda nije čudo što su neke od tih partija često menjale svoj stav prema Miloševiću. Notorni, reklo bi se, *vulgarni* primer promene orijentacije prema Miloševićevom sistemu vlasti je ponašanje „srpskih radikala“. Neke druge partije, kao, na primer SPO, nisu u tome mnogo zaostajale, mada je SPO dugo pokušavao da u javnosti stvori predstavu o sebi kao „glavnoj“ opozicionoj partiji. Ni autentični, duboko konzervativni nacionalizam Demokratske stranke Srbije, načelno antimiloševićevski, nije izbegao kontroverznu bliskost sa partijama tipa Narodne stranke Crne Gore Novaka Kilibarde, ili „vlasti“ Radovana Karadžića u delovima Bosne i Hercegovine koji će steći naziv „Republika Srpska“. Naravno, pri stvaranju slike o partijskom miljeu Srbije ne bi trebalo ispustiti iz vida ni *per definitionem* nacionalističke partije vojvođanskih Mađara, Bošnjaka (SDA Sulejmana Ugljanina u Sandžaku, na primer) itd. Iz tog etnonacionalističkog miljea političkih stranaka Srbije, od

kojih se većina udružila u Demokratsku opoziciju Srbije (DOS) teško je očekivati političke promene u demokratskom pravcu.

2. *Führer* princip unutrašnje organizacije skoro svih političkih partija

Logika izražena u nemačkom nacionalsocijalizmu: jedan narod, jedna država, jedna partija, jedan vođa, nije, bar što se tiče vođa političkih partija, zaobišla ni političku scenu Srbije devedesetih godina. Ako su bivši komunisti preimenovani u Socijalističku partiju Srbije od samog početka imali neprikosnovenog vođu, koji je dugo vremena, naročito u prvim godinama vlasti, uživao i skoro plebiscitarnu podršku stanovništva, ni novoosnovane opozicione partije nisu u tom pogledu zaostajale. Svaka od partija bila je prepoznatljivija po svome vođi nego po svom političkom programu, orijentaciji ili aktivnostima. U opozicionim partijama često je dolazilo do sukoba oko vođstva partije, pa su se nestrpljivi pretendenti na mesto vođe najčešće odlučivali za stvaranje vlastite partije u kojima bi postajali neprikosnovene vođe. Verovatno da rekord u tome drži Demokratska stranka koja se nekoliko puta delila i dala veliki doprinos šarenilu stranačkog miljea Srbije. Posebno su bili groteskni pokušaji vođa nekih političkih partija, na primer Srpskog pokreta obnove, da kao kandidati za vođe države i nacije („vaskolikog srpstva“) pojave u ulogama respektabilnih državnika. Mada je i u Građanskom savezu bilo rascepa, jedino je ta politička partija relativno mirno rešila pitanje promene vođstva. Iako je činjenica da su političke partije u Srbiji prepoznatljivije po svojim vođama, možda bi, ipak, bilo preoštro zaključiti da nema nikakve principijelne razlike između načela organizovanosti partija kao što su: SPS, SRS i DS ili DSS itd.

Razlike postoje i one su ponekad značajne. Međutim, načelo organizovanja političkih stranaka na „*Führer principu*“ ukazuje na nedemokratski karakter unutarpartijskog života. A iz nedemokratski ustrojenih partija teško da može proizaći demokratija u državi i društvu. Razlozi su veoma jednostavni. Kao potvrda ovog stanovišta neka budu navedena samo tri. Prvo, vođe političkih partija DOS-a koje su dobile vlast se ponašaju kao da zaboravljaju da su izabrani *glasovima građana protiv Miloševića*, a ne zahvaljujući svojim dobro osmišljenim programima. Većini građana je bilo dosta Miloševića i njegove vlasti i zato su glasali za DOS. Drugo, vođe DOS-a kao da zaboravljaju na ogroman doprinos nevladinih organizacija, naročito *Otpora i sindikalnih organizacija* njihovoj izbornoj pobjedi. Bez tog doprinosa kao i podrške iz inostranstva, teško da se može zamisliti njihova pobjeda. Treće, vođe DOS-a stvaraju nove oligarhijske strukture vladanja. Česti sastanci vođa političkih partija koje čine DOS počinju da liče na titovske i posttitovske sastanke „koordinacionih tela“, potpuno izmeštenih van bilo kakvih struktura legalne vlasti. Posebno je zanimljivo da to čine ljudi koji se zalažu za „legalitet“ i „transparentnost“ u političkim poslovima. Štaviše, i u legalno izabranim organima vlasti dolazi do, blago rečeno, ozvaničenja oligarhijs-

kog načina vladanja. Kako drukčije objasniti činjenicu da, na primer, Vlada Republike Srbije ima *sedam* potpredsednika?³

Naravno, Vlada je samo vrh ledenog brega koji čini sistem svih državnih institucija i preduzeća. *Oligarhijsko ponašanje vođa izaziva kameleonsko ponašanje na srednjim i nižim nivoima moći*. Ako se tome doda i činjenica da u Srbiji tradicionalno postoji *partizam*, onda su rezultati za demokratiju katastrofalni. Ljudi, naime, znaju da bez bliskosti sa nekom od partija na vlasti ne mogu, bez obzira na kvalifikacije, stručnost ili visoku profesionalnu etiku, bilo šta znače u konkurenciji za mesta u državnom aparatu ili preduzećima. Posledica je da je *došlo do obnavljanja vala populizma u Srbiji*. Prema najnovijim istraživanjima o predsedniku Koštunici 91 % građana ima pozitivno mišljenje, a 53% građana mu poklanja puno poverenje.

3. Klerikalizacija javnog života

Proces klerikalizacije javnog života je dvosmeran, često konfuzan i kontradiktoran. S jedne strane nakon dugog „posta“ od pola veka kada je bila neopravdano potisnuta s javne scene, Srpska pravoslavna crkva, ali i druge verske zajednice su nastojale da se što brže i snažnije vrata u javni život. Gruba ateistička propaganda zamenjena je takođe grubom verskom propagandom, čija glavna meta nisu, kao što bi se moglo očekivati, bili ateisti, nego različite verske sekte, čiji je procvat u kriznim vremenima zakonita pojava. Srpska pravoslavna crkva nastojala je da deluje kao „zaštitnik vaskolikog srpstva“, dajući povremeno podršku vlastima Slobodana Miloševića, ali često i opozicionim političkim partijama i pojedincima. Ratnu tragediju je povremeno osuđivala pozivima na mir, ali su, ne tako retko, crkveni velikodostojnici učestvovali u raspirivanju nacionalističkih strasti i ratnohuškačkoj propagandi⁴. Nestrpljenje pojedinih članova svetog arhijerejskog sinoda da se povežu sa odlučujućim političkim činionicima i da sami postanu delovi tih političkih krugova, rezultiralo je često čudnim saopštenjima i javnim akcijama koje nemaju veze sa verskim životom.

Bilo bi ipak veoma jednostrano pokušaje klerikalizacije javnog života stavljati na teret samo pojedinim predstavnicima SPC. Oni su u tom pravcu sledili mnoge prelate katoličke crkve u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, te predstavnike

³ U narodnoj tradiciji broj sedam je često vezan za „sedmoglavu aždahu“. Ta tradicija svakako pripada prošlosti, ali ostaju izvesne nedoumice, bar među ljudima koji znaju da vlada švajcarske konfederacije broji *UKUPNO SEDAM* članova. Možda je razlika u tome što je Švajcarska *siromašna država bogatih građana*, dok neko misli da Srbija može biti *bogata država siromašnih građana*.

⁴ Jedan od crkvenih velikodostojnika je, na primer, mrtvozornički na TV prikazivao lobanju i otkinute dečije prstiče, dok je drugi, zajedno sa željkom Ražnatovicem-Arkanom delio nekakve „medalje Obilića“ pripadnicima paravojnih formacija u okolini Nikšića, nakon njihovog „učešća“ u borbama na dubrovačkom ratištu i velike pljačke u Konavlima, ili, kako se to tradicionalno kaže „oduzimanja“.

Islamske verske zajednice u Bosni i Hercegovini. Štaviše, pojedinim predstavnicima SPC je manipulirala ne samo Socijalistička partija Srbije, radikali ili pojedini organi vlasti, nego i neke od vođa opozicionih političkih partija, pa i pojedini aktivisti studentskih političkih grupa. Svi su se oni pozivali na veliki autoritet patrijarha SPC, gospodina Pavla, težeći da tim autoritetom „pokriju“ svoje političke akcije i ponašanja. To je, međutim, više govorilo o njihovoj slabosti nego li o snazi.

Ekstremne težnje ka klerikalizaciji političkog života u Srbiji pojavljivale su se u veoma različitim oblicima, od osnivanja minorne tzv. Svetosavske stranke, do zabrane pozorišnih predstava, pokušaja organizacije „crkveno-narodnih sabora“ u rešavanju političke krize u Srbiji. Nisu samo politički anahronični demohrišćani, posle istorijskih iskustava Italije i nekih drugih evropskih zemalja, bili protagonisti takvih ideja. Svoj doprinos u tom pravcu dala je i ličnost osvedočenog demokratskog angažmana, profesor Svetozar Stojanović, u svom delu *Na srpskom delu Titonika*. U svojoj reči na skupu „Kako spasiti Srbiju“, održanom 3. jula 1999. Stojanović u Srpskoj pravoslavnoj crkvi nalazi „...jedinog *neospornog katalizatora* ‘Okupljanja za spas i obnovu Srbije’⁵. A u reči pred patrijarhom Pavlom, 21. juna 1998. godine, Stojanović ističe da se naš narod i država nalaze „u smrtnoj opasnosti“ i „da će uskoro biti ugrožen sam opstanak naroda i države, i da će tada Srpska pravoslavna crkva kao naša vodeća ‘metapolitička’ institucija morati da zazvoni na uzbunu, okupljanje i saborovanje“, jer ni demokratska opozicija, ni Univerzitet, ni SANU nisu dorasli tom zadatku.⁶

Nesumnjiv je, ipak, deficit u demokratskom potencijalu društva, ako crkva i država nisu odvojene. Demokratska država je laička država. Teokratske države *eo ipso* nisu demokratske, što ne znači da je svaka laička država demokratska⁷.

⁵ Svetozar Stojanović, *Na srpskom delu Titonika*, „Filip Višnjić“, Centar za socijalna istraživanja, Beograd 2000, str. 117, (podvučeno u originalu). Štaviše: „Oni koji prate moje analize i publikacije znaju da već godinama tvrdim da će doći trenutak kada SPC mora da odigra krucijalnu ulogu. Pazite, nije reč ni o kakvoj političkoj, nego samo o metapolitičkoj ulozi crkve – u spašavanju naroda, pastve i države.“ *Ibid.* str. 130.

⁶ *Ibid.* str. 118. U jednom tekstu objavljenom u NIN-u, 1. juna 2000. godine Stojanović je odlučan: „Krajnje je vreme da baš ona zazvoni svim zvonima i sazove *Crkveno-narodni sabor*.“ *Ibid.* str. 123. Tri moguća prigovora ovakvom stanovištu (da karakteru crkve protivreči *političko* angažovanje, da je takav angažman Crkve bez presedana i da Crkva kao institucija „građanskog društva“ mora ostati odvojena od države) Stojanović unapred odbija kao neosnovane jer nije reč o političkoj borbi, nego o borbi za spas naroda, angažman Crkve u nekim zemljama Latinske Amerike je sličan, te, napokon, „građansko društvo“ nije „ateističko društvo“ jer većinu čine vernici. Problem je jedino u tome što u Srbiji postoji više verskih zajednica, trećina stanovništva nisu uopšte pripadnici srpskog naroda niti vernici SPC, te što je zanemarena činjenica da je među samim Srbima veliki broj ateista. Izjednačavanje pripadnosti srpskoj naciji sa pripadnošću srpskoj pravoslavnoj crkvi ima dalekosežne posledice, kojih Stojanović očigledno nije bio sasvim svestan u svojoj težnji da uradi nešto za spas „naroda, pastve i države“.

⁷ Ako se ostavi po strani slučaj Irana koji u potpunosti potvrđuje ovu tezu, ni hibridni slučaj Izraela je ne demantuje. Ne mogu se, naime, poricati snažni demokratski elementi u političkom životu Izraela, ali je i ta demokratija, zbog još snažnijih ustavno garantovanih teokratskih

S druge strane, neprikosnoveno je pravo svakog građanina da bude vernik, pripadnik *jedne od verskih zajednica* i da svoja verska uverenja javno izražava. Takođe je pravo verskih zajednica da organizuju *verski život i obuku* svojih članova.⁸ Štaviše, ne mora čovek uopšte biti vernik da bi shvatio koliko je veliki značaj verskih zajednica u duhovnom i kulturnom životu društva.⁹

4. Monarhističke tendencije

Što se više Jugoslavija pretvarala u Srboslaviju, oživljavale su monarhističke tendencije. Promonarhisti nikada nisu mogli da se pretvore u relevantnu političku grupu, ali je izražavanje promonarhističkih ubeđenja ili, na primer, članstvo u Krunskom savetu, ma šta to telo značilo, predstavljalo potvrdu prestiža za izvestan broj beogradskih, jarkim bojama srpskog nacionalizma obojenih, srpskih intelektualaca. Članovi kraljevske porodice Karađorđevića postajali su u Beogradu i Srbiji sve češći ugledni gosti. Neki od njih, kao princ Tomislav, su svojim ponašanjem davali realnu osnovu svom visokom ugledu. Drugi su, kao prestolonaslednik Aleksandar, u početku smušeno – da bi mu Vojnovičev pretendent na presto pozavideo – a kasnije nešto racionalnije iskazivali nesumnjive političke ambicije. I dok se ponašanje članova kraljevske porodice moglo razumeti, njihove *ad hoc* svite beogradskih dama i kavaljera delovale su više nego groteskno. Svoj ugled pesnika, arhitekata, profesora univerziteta, akademika itd., očigledno nedovoljan za njihove životne ambicije, želeli su da potvrde i uvečaju bliskošću s biti-imajućom *krunom*. Šira javnost je ostajala uglavnom ravnodušna, a političke vođe pojedinih partija su, u zavisnosti od trenutka političke konjunktura, izražavali veću ili manju privrženost monarhizmu.¹⁰

elemenata, ograničena i pod stalnom pretnjom suspenzije. Posebno je važno naglasiti da za jednu petinu građana Izraela koji nisu Jevreji, to uopšte nije demokratija.

⁸ Naravno da niko razuman ne može biti protiv verskog vaspitanja i obrazovanja pripadnika pojedinih verskih zajednica. Kada čovek gleda pojedine pripadnike političke i kulturne elite kako se krste, može lako da razume koliko je takvo vaspitanje neophodno. Pitanje je, međutim, da li je najbolje rešenje u „vraćanju veronauke u škole“, pod čime se najčešće podrazumeva „vraćanje“ veronauke kao obaveznog predmeta i „vraćanje pravoslavnog veronauka“. Čudi činjenica da ni dalekovidiji predstavnici Srpske pravoslavne crkve nisu izveli nikakve zaključke iz nesretne sudbine „marksizma kao obaveznog predmeta u školi“.

⁹ Svakako je dobar znak za mogućnost demokratskih promena činjenica da jedan vernik, prvi put posle nekoliko decenija postane predsednik Republike ili Vlade. Međutim, njihovi susreti sa velikodostojnicima verskih zajednica kojima pripadaju ne mogu biti susreti drKavničkog karaktera nego deo njihove građanske privatnosti. Ne može se, na primer, odbiti jednočasovni susret sa drKavnim sekretarom za inostrane poslove SAD, s obrazloženjem da je situacija na jugu Srbije kritična, pa odmah zatim sa impozantnom svitom otputovati na dvodnevno hodočašće pravoslavnim svetim mestima, a da se u „situaciji na jugu Srbije“ ništa nije promenilo. Demokratski deo srbijanske javnosti je ranih devedesetih godina s dobrim razlozima osuđivao odbijanje Slobodana Miloševića da primi Vorena Cimermana, ambasadora SAD u Beogradu, jer je bio svestan činjenice da to odbijanje šteti interesima Jugoslavije. Zašto zadržavati stare loše manire?

U pokušajima oživljavanja monarhizma mogle su se čuti svakojake gluposti o prednostima monarhističkog uređenja država, o švedskoj, britanskoj, danskoj, španskoj monarhiji. Kratko istorijsko pamćenje je isključivalo „balkanske manire“ kao što je sudbina Aleksandra Obrenovića i Drage Mašin, kneza Mihaila, ponašanje kralja Milana, odnose Aleksandra i Đorđa Karađorđevića, ponašanje dvorskih kamarila i čitav niz sličnih istorijskih činjenica. Takođe je zanemarivan autoritarni i autokratski karakter monarhističke vlasti u balkanskim zemljama, čvrstoj karici u lancu evropskih građanskih diktatura između dva svetska rata¹¹. Poređenja sa skandinavskim monarhijama ili sa britanskom kraljevskom kućom su na Balkanu jednostavno neumesna.

Srbija i Crna Gora su suviše nerazvijena, razorena društva da bi se dodatno iscrpljivala svađama oko republikanskog i monarhističkog tipa državnog uređenja. Načelo republikanizma je dostignuće evropske i svetske istorije, monarhizam je njen relik. To naravno ne znači da u svetu ne postoje monarhije koje su bolje uređene od mnogih republika. Međutim, sređenost tih država ne proizlazi iz monarhističkog tipa uređenja, nego upravo iz činjenice da se vladarske kuće ne mešaju mnogo u politički život tih država. „Kruna“ je često više turistička atrakcija nego simbol jedinstva i suvereniteta tih država. Bez ironije bi se moglo reći da bi bilo, na primer, neracionalno u Velikoj Britaniji „ukinuti“ monarhiju jer je „kruna“ jedan od njenih najjačih turističkih aduta, a opisi „zгода“ i „nezгода“ članova kraljevske porodice nepresušni izvor sadržaja i prihoda britanskih medija.

Očigledno je da siromašnim i sve siromašnijim građanima Srbije eksperimenti sa promocijom monarhije ne znače mnogo i nemaju izgleda na neki uspeh u javnom životu. Zato je krajnje iznenađujuće da veoma zauzeti predsednik SR Jugoslavije, dr Vojislav Koštunica, u prvim danima svog mandata nađe vremena za prijem kandidata za srpski/jugoslovenski presto. To je svakako učitiv gest koji lepo govori o ponašanju predsednika, ali politički beskrajno suvišan, konfuzan i kontraproduktivan. Štaviše, ako je stranka na čijem je čelu predsednik Koštunica promonarhistička, ako je i sam predsednik promonarhistički raspoložen, nejasno je zašto se kandidovao za *predsednika republike*. Da nije reč o ličnom promašaju nego o opštoj političkoj konfuziji govori i podatak da je jedan od deklariranih promonarhističkih političara poslat da *predstavlja republiku* u jednoj od najuglednijih monarhističkih država – Velikoj Britaniji. Da stvar bude dovedena do apsurdna, potrudila se nova vlast kada je drugog prononsiranog monarhistu, koji se čak javno

¹⁰ Zanimljivo je primetiti da je jedan od nesumnjivo demokratski orijentisanih političara, prvi predsednik Demokratske stranke, dr Dragoljub Mićunović, bio jedan od prvih koji je išao u London s pozivom kandidatu za presto, princu Aleksandru, da dođe u Jugoslaviju i uključi se u politički život. Ako bi se takav poziv tumačio blagonaklono po „pozivara“, moglo bi se reći sledeće: to je poziv „iz očaja“ jer je u to vreme, krajem osamdesetih i početkom devedesetih, Milošević izgledao toliko jak, da se ni ideja sa monarhizmom nije morala učiniti toliko lošom da posluži njegovom obaranju.

¹¹ Ni iskustva balkanskih zemalja sa republikanskim uređenjem često nisu bolja, a naročito sa „plebiscitarnim cezarizmom“ političkih vođa. Autoritarni sindrom karakteriše ove prostore u veoma širokom dijapazonu, ali to je tema koja izlazi iz okvira ovog rada.

hvalio da ne priznaje državnu himnu, poslala za ambasadora u najmoćniju zemlju sveta, čija republikanska načela, uz francuska, preko dva veka predstavljaju simbol republikanizma. U svakom slučaju, promonarhistička orijentacija dela novih vlasti nije dobra preporuka ni osnova za demokratski preporod Srbije.

5. Nedemokratski karakter odnosa Srbije i Crne Gore i problem Kosova kao kočnica svakog demokratskog razvoja Srbije

Posebne teme su međunarodni vojni i civilni protektorat na Kosovu i Metohiji, odnosi Srbije sa Crnom Gorom i pobune Albanaca u južnosrbijanskim opštinama Preševo, Medveđa i Bujanovac. Sve su to problemi koji ne favorizuju demokratske promene u Srbiji.

Raspad Jugoslavije je još uvek nezavršen politički proces. Da li će biti završen eventualnom nezavisnošću Crne Gore veliko je pitanje, jer je veoma mala verovatnoća da bi Kosovo nakon okončanja vojnog i političkog protektorata moglo da ostane u bilo kakvoj vezi sa Srbijom/Jugoslavijom. Ako Crna Gora ima pravo da na osnovu referendumskog izjašnjavanja građana proglasi nezavisnost, ne postoje nikakve političke mogućnosti niti razumni razlozi da se spreči da se u istom postupku izjasne i građani Kosova. Otuda je neshvatljivo da predstavnici vlasti skoro ravnodušno prihvataju ideju o referendumu građana Crne Gore a grčevito se bore protiv „albanske“ ideje o referendumu kojim bi se utvrdila volja građana Kosova o budućem statusu pokrajine. Možda pretpostavljaju da su rezultati referenduma u Crnoj Gori ipak neizvesni, dok je rezultat eventualnog referenduma na Kosovu unapred poznat!

Koliko su odnosi između Srbije i Crne Gore složeni najbolje pokazuje promena ponašanja političkih subjekata posle propasti vlasti Slobodana Miloševića. Dok su u periodu njegove vladavine, bar u poslednje tri-četiri godine njegove vlasti, opozicione srbijanske partije i vladajuće partije u Crnoj Gori lako nalazile zajednički politički jezik, promenom vlasti u Srbiji razotkriveni su dublji slojevi sukoba, koje je prekrivala zajednička borba protiv Miloševića. Pokazalo se bjelodanim da sama borba protiv Miloševića ne može biti politički program i da se danak različitih oblika saradnje sa Miloševićem jednog dana mora platiti. To su na najdrastičniji način osetili SPO Vuka Draškovića i „radikali“ Vojislava Šešelja. S istim problemom suočio se, u nešto drukčijoj poziciji DPS Mila Đukanovića, predsednika republike Crne Gore. Naime, Ustav SR Jugoslavije nije slučajno nazvan „žabljačkim“, niti je učešće u Miloševićevom komplotu protiv Milana Panića i Dobrice Ćosića moglo tek tako da ostane bez ikakvih posledica. Štaviše, kao što je Nebojša Popov pokazao razorne posledice populizma u Srbiji¹², ni Crna Gora nije bila oslobođena virusa populizma. Tako Milika Pavlović piše: „Talas s ulice zapljusnuo je tzv. *institucije sistema*, donio u njih sumorne,

¹² Uporedi: Nebojša Popov, *Srpski populizam*, Beograd 1993.

a sobom odnio umorne birokratske vlastoljupce. Bubnjevi su zaglušno objavili da je to *antibirokratska revolucija*, u kojoj je *pobjedio narod*, što je bilo početna, ali *kapitalna obmana*. Gomila je frenetično urlala i likovala, pjevala, i pljeskala, đisala i šenlučila, ne štedeći municiju. Na sav glas tražila je oružje i zahtijevala pokrete u ratni pohod, put Zagreba i Ljubljane, ili put Kosova, ili u oba pravca istovremeno. Na zli put.¹³

Krajem osamdesetih i u ranim devedesetim su u Srbiji populizam i nacional-socijalističke i fašističke tendencije u javnom životu takođe veoma snažne. U to vreme sam o tim tendencijama pisao: „Ratna stradanja, svakodnevno nasilje na ulicama i u stanovima, stotine hiljada izbjeglica, zaustavljena proizvodnja, onemogućene privredne, političke i kulturne veze sa svijetom, desetine hiljada ljudi na tzv. prinudnim odmorima, osionost vlasti koja katastrofalnu egzistencijalnu situaciju stanovništva koristi da se obračuna s ono malo pameti u ustanovama kulture i nauke, da političke strahove doda onim ratnim i egzistencijalnim, gomile novih vođa koje izbezumljenom narodu nude mesijanska rješenja, daju olaka obećanja i podgrijevaju lažne nade. Dugo će još trajati agonija na tlu bivše Jugoslavije. Možda decenijama! Decembarški izbori su upečatljivo svjedočanstvo o tome¹⁴.

Od tog vremena, ranih devedesetih godina, građanskog rata za „etnički čiste granice“ mnogo šta se promenilo i u Srbiji i u Crnoj Gori. Do pozitivnih političkih promena u Crnoj Gori došlo je pre nego u Srbiji. Bliski politički saradnici Slobodana Miloševića iz Crne Gore su se politički podelili i postali ljuti protivnici. Jedni su ostali snažan oslonac njegove vlasti, a drugi su ustanovili svoju „nezavisnu“ vlast, menjajući svoju političku orijentaciju na najjednostavniji način – preuzevši osnovnu ideju političkog programa crnogorskih liberala o potpuno nezavisnoj Crnoj Gori. Otuda i tako žestoke raspre između Đukanovićevog DPS i liberala koji su se stalno žalili da su programski politički pokradeni. I ovde je

¹³ Husein Bašić, *Smrt duše*, Milika Pavlović, *Podrum*, Crnogorski Pen klub, Cetinje, DAMAD, Novi Pazar, 1992, str.232. U to vreme još nepodeljene DPS u Crnoj Gori koja je pružala snažnu podršku Miloševiću Pavlović ovako određuje njen karakter: „Jedino dosad dokazani, ‘temeljito’ potkrepljeni ‘demokratski’ atribut sadašnje vlasti jeste njeno zadivljujuće umijeće koketiranja sa demokratijom i stranačkim pluralizmom. Prava škola koketarije, ali sa obilatom ‘dodatkom’ nekulture i političkog nepoštenja.“

¹⁴ O tome sam pisao u članku „Izbori kao pokazatelj fašizacije društva“, objavljenom u časopisu *Gledišta*, God. 1992, br. 1-6, str. 162–164, a pod naslovom „Izborite i fašizacija na opšestvo“ u skopskom časopisu *Dijalog* na makedonskom jeziku, God, 1994, Br. 6, str. 59–62. U tom radu sam zapisao sledeće: „želio bih da skrenem pažnju na osnovnu karakteristiku decembarških izbora – pobjedile su zapravo one stranke i političke struje koje u sebi nose snažan fašistoidni naboj. Ako se pažljivo analitički razmotri sastav novokonstituisanog parlamenta Srbije, za koji moj uvaženi prethodnik kaže da će biti stabilan, trećinu mjesta u toj budućoj Narodnoj skupštini Srbije zauzimaće poslanici otvorene profašističke orijentacije. Ako tome pridodamo fašistoidne tendencije u drugim partijama i blokovima partija, onda se može jednostavno zaključiti da ta formalna trećina predstavlja veliku opasnost koja će biti daleko snažnija od opasnosti od sankcija koje prema Srbiji i Crnoj Gori primjenjuje međunarodna zajednica.“

zapravo „tiranija malih razlika“ pokazivala svoju punu snagu. Ako se te raspre ostave po strani, ostaje činjenica da je za sadašnju vladajuću elitu u Crnoj Gori ne samo „Miloševićeva Srbija“, nego i bilo koja i bilo kakva Srbija neprihvatljiv partner u zajedničkoj državi, odnosno da je u načelu neprihvatljiv bilo koji oblik zajedničke države. Ako i većina građana Crne Gore prihvata ovo stanovište vladajuće elite, onda je nesumnjivo pravo Crne Gore da se odvoji od Srbije. To bi ujedno bio i najsnažniji argument u prilog nalazima tzv. Badinterove komisije o raspadu Jugoslavije.

Zanimljivo je da se sporovi između političkih, a delom i kulturnih elita Srbije i Crne Gore uglavnom vode oko problema državnosti. Ogromne energije se troše oko predloga o „odvajanju“ i „dve stolice u Ujedinjenim nacijama“ ili o načelima na kojima bi se zasnivala zajednička država¹⁵. Pitanja svakodnevnog života i perspektiva ekonomskog i kulturnog prosperiteta uglavnom ostaju po strani. Nesporno je da može biti značajno da li će Srbija i Crna Gora imati jednu ili dve stolice u Ujedinjenim nacijama, zajedničku vladu i parlament, ili će imati samo carinske, privredne, trgovačke i druge forme međusobne saradnje i privredne kooperacije. Trebalo bi, međutim, pažljivo analizirati koji su zajednički, a koji posebni strateški interesi jedne i druge republike. Dok se praktično svađaju a ne razgovaraju oko načela državnosti, srpske i crnogorske elite manje-više nemo gledaju propadanje pruge Beograd – Bar, neiskorištenost barske luke, propadanje velikih privrednih sistema u Smederevu, Nikšiću, Kragujevcu, Podgorici, na Cetinju ili u Beogradu. I jedna i druga država su u međunarodnim okvirima male, nerazvijene i beznadežno opustošene i siromašne. Većina stanovništva živi na ivici bede, a broj nezaposlenih i u jednoj i u drugoj državi prevazilazi procenite koje je ekonomska teorija označavala kao granicu totalne propasti privrednog života društva. Po mnogim parametrima, delovi stanovništva žive ispod svakog egzistencijalnog minimuma. U obe države veliki broj porodica, naročito izbeglica i raseljenih lica, preživljavaju zahvaljujući donacijama iz inostranstva, a mnogi infrastrukturni i energetske sistemi su spašeni zahvaljujući inostranoj pomoći. I penzije su takođe isplaćivane zahvaljujući stranim donacijama. To su elementarne činjenice s kojima bi se političke elite i vladajući krugovi i u Srbiji i u Crnoj Gori trebalo ozbiljno suočiti, pa na osnovu tog suočavanja odvagati prednosti i nedostatke zajedničkog ili odvojenog života.

Štaviše, problem odnosa Srbije i Crne Gore, posmatran iz međunarodnog ugla, svakako nigde u svetu ne predstavlja prioritet. Onima koji upravljaju svetskim tokovima novca, vojne tehnologije i političkih interesa, praktično je svejedno da li će na Balkanu imati jednog, dva ili više „klijenata“. Oni su već uspostavili vojni i civilni protektorat u Bosni i Hercegovini i na Kosovu, ali je očigledno da se elementi, za sada neformalnog, protektorata uočavaju u Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj

¹⁵ Uporediti platformu Crne Gore sa platformom nastalom u Srbiji. Takođe videti NIN, specijalni dodatak, mart 2001, „Srbija i Crna Gora, Federacija ili konfederacija? Zajednička država ili državna zajednica? Dva predloga za javnu raspravu“.

Gori, Makedoniji i Albaniji. Kuda će to odvesti „nezavisne i suverene“ države Balkana koje svoju „državnost“ baziraju na etnonacionalističkom principu ostaje da se vidi. U svakom slučaju veoma je teško pretpostaviti da taj put vodi u demokratiju. Pre bi se reklo da ih u dosta skoroj budućnosti očekuje stvaranje političke i ekonomske strukture tzv. *divljeg kapitalizma*, latinoameričkog tipa, u kome dominiraju multinacionalne kompanije, koje će preko dvadeset do pedeset „domaćih“ prebogatih porodica ostvarivati svoje interese, dok će političku vlast u svojim rukama držati različito strukturirane oligarhijske grupe. U toj konstelaciji snaga biće manje važno da li su neke od tih grupa autoritarno (ili diktatorski), a druge demokratski orijentirane. Velika većina građana će živeti u siromaštvu, neki i u totalnoj bedi, nezaposleni i u očekivanju da im se sreća nasmeši na kladionicama, lutriji ili tombolama. Toj sumornoj perspektivi neophodno se suprotstaviti, pre svega izgradnjom pretpostavki za razvitak demokratske države.

6. Izabrano neznanje o ratnim zločinima, odnosno nedostatak kritičke svesti

Izabrano neznanje o ratnim zločinima karakterističan je stav delova političke i kulturne elite, ali i velikog broja građana Srbije. Spremnost građana Srbije da se suoče sa saznanjem da su u poslednjoj deceniji dvadesetog veka u „trećem balkanskom ratu“ počinjeni zločini prema pripadnicima drugih naroda, vernicima drugih verskih zajednica i da su ti zločini bili deo državne politike, još uvek je na veoma niskom nivou. Ne treba sporiti činjenicu da su delovi srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao i na Kosovu i Metohiji, imali ozbiljne razloge da se osećaju egzistencijalno ugroženim, ali je takođe neophodno postaviti pitanje koliko su i sami ugrožavali pripadnike drugih naroda. Nesporno loša istorijska iskustva iz Drugog svetskog rata u tim područjima ni na koji način nisu davala pravo pripadnicima srpskog naroda da zagaze u *preventivne zločine*.¹⁶ Štaviše, ne postoje nikakvi ljudski moralni razlozi da se na eventualni zločin odgovori zločinom. Naprotiv, politika koja je vodila u zločin, zločini i zločinci moraju biti precizno imenovani i kažnjeni.¹⁷

¹⁶ O tome sam 1995. godine pisao u članku „Balkanski paradoksi“: „Borba za maksimalno (loše) postavljeni srpski ‘nacionalni cilj’, izražen metaforom – ‘srpske zemlje su tamo gde su srpski grobovi’ – dala je katastrofalne rezultate i za narode s kojima su do juče zajedno živeli i za same Srbe. Sve je više srpskih grobova, a zemalja i ljudi je sve manje...Pa i pod uslovom da je postojala realna osnova za strah da bi se genocid nad Srbima iz Drugog svetskog rata mogao da ponovi, to ne može biti ni moralno ni političko opravdanje za zločinačku politiku etničkog čišćenja.“, *Filozofija i društvo*, God. 1995, br. VIII, str. 55-56.

¹⁷ Uporedi sledeći stav: „Da bi se uopšte na balkanskim prostorima živelo, danas je najvažniji cilj zaustaviti rat, a potom i kazniti zločince na svim stranama. Naime, koreni ‘trećeg balkanskog rata’ nalaze se u ideji ‘nema nam zajedničkog života’. Ta ideja je rasprostranjena u šovinističkim grupama svih nacionalnih zajednica. Ljudski jednostavan odgovor na tu ideju na područjima zahvaćenim ratom ili onima kojima preti ratna opasnost ‘nema života bez zajedničkog života’. U suprotnom, mržnja i zločini biće trajne karakteristike budućeg života na ovim prostorima.“ *Ibid*, str. 62.

Pažljiviji analitičari su već primetili da su često isti oni građani koji su stajali na Gazimestanu 1989. godine i početkom devedesetih u Beogradu bacali cveće na tenkove koji su kretali ka Vukovaru, demonstrirali protiv Miloševićeve politike u zimu 1996/97. godine i napokon oborili Miloševićevu vlast u jesen 2000. godine. Ostaje ne samo njima, nego pre svega pripadnicima političke i kulturne elite da naprave bilans, suoče se sa posledicama zločina i osude krivce. Za sada ne postoji većinsko raspoloženje u tom pravcu. Predstavnici elita prigovaraju međunarodnom tribunalu u Hagu da je politička institucija¹⁸ i da je „anti-srpski“. Istovetni prigovori radu Haškog tribunala dolaze i iz Hrvatske, s tim što se kaže „antihrvatski“. Očigledno da zajednički jezik ne uspostavljaju samo mafiozne strukture na Balkanu.

Ako je neophodna kritička svest o zločinima da bi normalna saradnja sa međunarodnim činiocima i demokratija u Srbiji uopšte bili mogući, veoma čude otpori, pa i arogantno potcenjivanje saradnje sa Haškim tribunalom¹⁹. Ako se ima u vidu činjenica da su se najbitnije dosadašnje promene, kao što je otvaranje prema svetu, zbile na inicijativu međunarodnih činilaca, onda će takvi otpori biti sve veća prepreka kontinuiranoj saradnji. Unutrašnjih snaga i finansijskih izvora za oporavak države nema. Privredni oporavak, obnova praktično uništenih proizvodnih potencijala Srbije, zavisi od stranih investicija, a njih neće biti bez uspostavljanja stabilnih državnih i društvenih institucija koje neće zavisiti od političke volje pojedinih lidera i političkih partija. S druge strane, demokratskih promena u Srbiji takođe neće biti dok stanovnici Srbije ne pređu dugi put od frustriranih podanika do slobodnih samosvesnih građana. Obnova populizma ni u kom slučaju na tom putu ne može biti od pomoći.

Beograd, 20. 5. 2001.

¹⁸ Ne treba trošiti reči na to da Haški tribunal ni u načinu nastanka ni u radu nije oličenje striktnog poštovanja pravne procedure. Dovoljno je napomenuti da je, pre svakog ipitivanja, unapred odbacio mogućnost bilo kakve krivice NATO za „kolateralne štete“ u toku bombardovanja Jugoslavije 1999. godine i da njegova optužnica protiv Slobodana Miloševića sadrži optužbe za dela počinjena na Kosovu, ali ne i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, dakle u periodu kada je blisko saradivao sa Amerikancima i bio i za njih „garant mira na Balkanu“. Međutim, arogantni prigovori dolaze iz zemalja – Hrvatske i Jugoslavije – čiji su sudski sistemi u katastrofalnom stanju i pred čijim sudovima optuženi za ratne zločine bivaju pretvarani u nacionalne heroje. Dok sam pripremao ovaj rad za štampu klicalo se u Hrvatskoj „Svi smo mi Norci!“, mada se dobro zna šta je činio general Norac i šta pojam „norac“ znači na hrvatskom jeziku – *budala, glupak, ludak*.

¹⁹ Prosto je neverovatno da Predsednik Jugoslavije može izjaviti da je za njega saradnja sa Haškim tribunalom „deveta rupa na svirali“ ili da njegov partijski kolega i blizak saradnik izjavi kako Predsednik „nema vremena“ da se sastane sa glavnim tužiocem Tribunala, jer to nije ličnost na nivou koja zaslužuje prijem. Naravno, on se kasnije ipak sastane sa tužiocem i uz uslovljavanja pristane na saradnju, ali šteta koja nastaje takvim izjavama ostaje nepopravljiva. To podseća na Miloševićeva gromka odbijanja čak i razumnih predloga, da bi kasnije, pod pritiskom, pristajao i na ono što se od njega ne traži.

Democratic Deficits of Changes in Serbia

Summary: The point of departure in this paper is that through elections in September and December 2000, and particularly through the confirmation of the will of the citizens on 5 October 2000, political change indisputably took place in Serbia. However, it is not yet clear whether these changes are democratic. The current situation is characterized by numerous elements belonging to the economic, political, cultural and value spheres that may hinder democratic strivings: the disastrous economic situation, the devastated economic life of the country, the general criminalization of the economic and political life, disappearance of the middle class in the process of the overall impoverishment of the society, absence of any value system or moral principles in the society. Other factors that should be mentioned are ethnonationalism and chauvinism of a major part of political and cultural elite, low level of general and political culture and political elites and citizens, lack of prospects for the young generations which are typically on the losing side, survival as lifestyle, the populist tradition and collectivism, similarities between the mental matrices and conduct of old and new managing structures, half-measures and hiding behind legalism.

Within this framework the author concentrates on the analysis of some aspects that he deems essential obstacles to the development of democracy in Serbia: the nationalist character of most political parties in Serbia, including members of the DOS, the *Führer* principle of the internal organization of almost all political parties, clericalization of public life, monarchist tendencies, undemocratic character of the relations between Serbia and Montenegro, the Kosovo problem, willed ignorance of war crimes, i.e. lack of critical consciousness.

The author concludes that democratic changes will not happen in Serbia as long as its citizens do not travel the long road from frustrated subjects to free self-conscious citizens. A revival of populism can in no way help on this road.

Key words: political change, democracy, nationalism, clericalism, monarchism, Serbia.

Stjepan Gredelj

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

Rat, zločini, krivica, sankcije

Rezime: Tekst u prvom delu predstavlja izlaganje rezultata istraživanja javnog mnjenja Srbije o ratovima, ratnim zločinima, odgovornosti za ratne zločine i suđenje počiniocima ovih dela. Zaključak je da u javnom mnjenju postepeno, ali nedovoljno brzo sazreva svest o potrebi utvrđivanja istine o proteklim ratovima na Balkanu. Drugi deo teksta se bavi izvorima i modelima otpora ovakvoj tendenciji, kroz širenje negativne propagande protiv Haškog tribunala i oživljavanje ideologije i prakse nacionalizma.

Ključne reči: rat, ratni zločini, odgovornost, krivica, suđenje, Haški tribunal, nacionalizam.

Uvod

Verovatno pod utiskom pobedonosne „oktobarske demokratske revolucije 2000.“ nekako neprimećeno je u ovdašnjoj javnosti prošla turobna desetogodišnjica trenutka kada su sve zastave zavijorile a sva pamet bila zbijena u trubu. A onda je đavo došao po svoje. Najava i kontroverze oko posete novom državnom vrhu glavnog tužioca Haškog tribunala Karle del Ponte, koja je prošla kako je prošla, suđenja i presude u Hagu generalima HVO Kordiću i Čerkezu, koje relativizuju glavni „argument ovdašnjih protivnika Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji¹ i Ruandi – da je taj pravosudni organ „smišljen samo da bi osuđivao i time satanizovao Srbe“, stidljivo i nekako nevoljno započinjanje istraga o „nepodopštinama“ vrhova bivšeg režima, otvorili su probleme „izvlačenja ispod tepiha“ ratnih zločina svih aktera ratova u bivšoj Jugoslaviji, koja su do sada bili brižljivo zabašurivana ili jednostavno odbacivana kao „pogrešna“ pitanja. U javnosti su počela da se pojavljuju mnoga neotvorena pitanja.²

¹ Da li se slučajno u govoru o Tribunalu izbegava njegov pun naziv, koji ukazuje i na njegov mandat i osnovni smisao: "The International Tribunal for the Prosecution of *Persons* Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991"?

² „Šta je ispravan put razmišljanja o odgovornosti za tragediju koja nas je zadesila? Da li uopšte imamo ili nemamo pravo da razmišljamo o „našoj“ odgovornosti? Da li razmišljanje o „našoj“ odgovornosti legitimno tek ako je ispunjen uslov paralelizma, odnosno ako i „druga

Takođe, nekako u fazi priprema ovog naučnog skupa, „šapatom“ je prošla osma godišnjica od otmice i nestanka (i verovatne likvidacije) devetnaest *građana SR Jugoslavije*, izvedena 27. februara 1993. u vozu Jugoslovenske železnice broj 671 na pruzi Beograd – Bar, na železničkoj stanici Štrpci, na teritoriji Republike Srpske, mada su „izvođači radova“ u ovom slučaju jasno *personalno* identifikovani i čak je sa tadašnjeg političkog vrha ovaj čin okarakterisan kao „težak zločin“ i obećano je „prevrtanje i neba i zemlje“ dok se slučaj ne rasvetli (Slobodan Milošević, tokom posete Prijepolju 1993. godine).³ Podsetimo se, jedina „krivica“ otetih (i verovatno pobijenih) putnika bila je činjenica da su (od strane egzekutora) bili prepoznati kao pripadnici u tom trenutku „pogrešne“ etničke i konfesionalne skupine!

„Naknadna hrabrost i moralno gnušanje“ Zorana Lilića, izvesno nenameravano, otvorili su, međutim, dva veoma krupna pitanja: (a) okvira i dometa odgovornosti za zločine i (b) domašaja „banalizacije zla“, time i njegove relativizacije, koja se brani određenim *pravom*.⁴

(a) Pojavilo se, naime, pitanje kako na karakter (krivične) odgovornosti za zločine počinjene u ratu utiče argument „imperativa poslušnosti komandantu“, ili teza po kojoj su sve akcije počinjene u ratu u stvari „*akcija države*“.⁵ U prvom

strana“ otvori pitanje „svoje“ odgovornosti? Konačno, šta je uopšte cilj pokretanja pitanja o odgovornosti? Da li se radi o pukom svođenju računa sa lošom prošlošću? Da li je naš principijelni cilj da saznamo istinu o tome šta nam se i zašto desilo? Da li ovakva refleksija treba primarno da bude shvaćena kao put ka pomirenju sa „drugima“? Ili je možda reč o moralnoj refleksiji koja je striktno u funkciji budućnosti, kao neophodan uslov iskoračenja u demokratsku normalnost? Ovo su sve u jednom elementarnom smislu normativna pitanja, jer odgovori na njih pretpostavljaju izvesne vrednosne sudove koji se mogu obrazlagati, tumačiti i braniti kao ispravni, ali čija se korektnost ne može analitički dokazati.“ (Dimitrijević, 2001: 143)

³ Kao glavni organizator i jedan od izvršilaca otmice u Štrpcima navodi se Milan Lukić iz Višegrada. Lukić je rukovodio paravojnom formacijom poznatom pod imenom „Osvetnici“ koja je delovala u okviru „Belih orlova“. Njegova grupa je u periodu 1992-1994. operisala na teritoriji opštine Višegrad. Optužnica Tribunala u Hagu IT-98-32-I tereti Milana Lukića, Sredoja Lukića i Mitra Vasiljevića za masovna spaljivanja muslimanskih civila u Višegradu i okolini. Kako se navodi u optužnici, Vasiljević i Lukići su u Pionirskoj ulici u Višegradu u kući Adema Omeragića, otprilike 14. juna 1992. godine zapalili oko 65 žena i dece koji su se okupili u Višegradu tražeći zaštitu Crvenog krsta kako bi napustili grad. Optuženi su pucali na svakog ko je pokušao da pobjegne iz zapaljene kuće. Na teret optuženih stavlja se i spaljivanje 70 Muslimana u selu Bikavac, 27. juna 1992. godine. Tužilaštvo u Hagu je etničko čišćenje sprovedeno u Višegradu ocenilo kao „najsurovije u bosanskom ratu“.

⁴ H. Arent je o tome pisala: „Isto kao što ste vi podržavali i sprovodili politiku koja nije želela da deli Zemlju s [jevrejskim] narodom i s pripadnicima još nekih naroda – kao da ste vi i vaši naredbodavci imali bilo kakvo pravo da odlučujete ko će a ko neće živeti na svetu – mi zaključujemo da se ni od kog, to jest ni od kog pripadnika ljudske rase, ne može očekivati da želi da Zemlju deli sa vama.“ (U razmatranju ovog problema je dragocen celovit prikaz „diskusije“ K. Jaspersa i H. Arent, povodom suđenja A. Ajhmanu. Videti širu analizu ove diskusije u već citiranoj knjizi N. Dimitrijevića – str. 135-142)

⁵ Karl Jaspers tvrdi da je reč o postupcima države, koji se primarno subjektiviraju kao delanja zvaničnika. On međutim dodaje da se ova kategorija odgovornosti nužno proširuje na sve

slučaju se poslušnost tumači kao dužnost poštovanja važećeg prava, dok je doktrina „državne akcije“ u suštini usmerena na poništavanje ili barem odlučno relativizovanje individualne odgovornosti za akte počinjene u ratu. (Dinstein, 1965, navedeno prema: Dimitrijević, 2001.)

(b) H. Arent je razotkrila fenomen „poslušnosti“ u politici razdvajanja identiteta kao (eksplicitnu ili implicitnu) *podršku* jednom anti-humanom projektu koji seže u *voljnu* (štaviše, prihvaćenu nasilno realizovanu) *redukciju* prava Drugih i Drugosti čak i na *fizičku egzistenciju, tj. postojanje*. To u XX veku više nije bio *politički* niti *identitetski*, već je bio široko usvojeni *antropološki anti-projekat*: svesno i smišljeno pristajanje uz *uništavanje i zatiranje* (određene stigmatizovane) *Drugosti* u ime široko određenog i maglovito (ne)definisano *seta* (manje-više) opšteprihvaćenih i promovisanih redukcionističkih i netrpeljivih Sopstvenih anti-humanih „*vrednosti*“. Negacija TUĐEG prava na *život* (kao masovno medijski mantrani i podsticani projekat!) zahteva (nažalost, iz *ex post facto* perspektive) skrupuloznu analizu i „usredištenje“, kao preduslov za preventivu od još nekog budućeg „večnog vraćanja istog“ u ime *istih* izgubljenih, *iščašenih* vrednosti, tj. iščašenog (revanšističkog) „naknadnog čitanja istorije neposredne prošlosti“, koje „ubijanjem rečima“ zgotovljuje ambijent za ponavljanje „ubijanja mecima i – bacačima plamena“ (A. Mihnjik).

* * *

Navedena dva „događanja“ s početka teksta bila su povod za sprovođenje istraživanja, koje se bavilo sledećim pitanjima: dokle je u javnom mnjenju Srbije dospelo proces spoznaje okolnosti i odgovornosti za ratove na prostorima bivše Jugoslavije? Da li je započeo proces denacifik(s)acije kolektivne svesti kao buđenje iz prethodnog, gotovo decenijskog nacionalističkog bunila? Koliko je taj proces još ometan, ako ne više negiranjem umešanosti u ratne zločine „i s ove strane“, a ono bar potrebom za reciprocitetom: ako „mi“, onda nužno i „oni“? Da li se nazire katarza nakon koje bi strategije konfrontacije i samoizolacije bile zamjenjene strategijama saradnje i integracije? Da li bi i ovde, kao u Republici Hrvatskoj, neki mržnjozborci takođe bili spremni da postanu „norci“ („da polude“, ponovo!?)

I, naravno, „pitanje svih pitanja“: da li je Milošević samo ili prvenstveno „ras-kućnik“ srpstva ali ne i tuđih kuća? Da li je kriv za ono što je radio ili zato što nije uradio? Da li je samo (politički) odgovoran, kriv ili ga se može amnestirati? Gde mu treba, ako uopšte treba, suditi – ovde ili u Hagu? Zašto treba ili zašto ne treba da ode u Hag? Da li individualizacija krivice može skinuti anatemu kolektivne krivice sa celog naroda? Kako javno mnjenje percipira Haški tribunal, odnosno koliki je uticaj dosta jake antihaške propagande? Da li nova vlast ima volje i moći

državljan: „Ja moram snositi posledice postupaka države čijoj sam vlasti potčinjen i u čijem se poretku odvija moje stvarno postojanje.“ Međutim, Jaspers dovodi u sumnju ovakvo razumevanje tvrdnjom da instanca utvrđivanja političke odgovornosti nisu sami subjekti odgovornosti, „već sila i pobednikova volja, kako u unutrašnjoj tako i u spoljnoj politici.“ (Jaspers, 1999)

da odgovori na obaveze prema međunarodnoj zajednici, ne samo utvrđene potpisivanjem Dejtonskog sporazuma, već nastale i zvaničnim povratkom u tu zajednicu, odnosno prijemom u UN?

Odgovori na to kako se ova pitanja reflektuju u javnom mnenju Srbije potraženi su u istraživanju Agencije za primenjena sociološka i politikološka istraživanja ARGUMENT, koje je sprovedeno od 12. do 19. februara 2001. na reprezentativnom uzorku 910 punoletnih građana Srbije u 26 opština, odnosno 48 naselja (26 gradskih i 22 seoska). Rezultati dobijeni ovim istraživanjem samo su povod za razmišljanja o mnogo krupnijim problemima i izazovima.

Etika rata ili: rat etika

U javnost Srbije odavno je, *javno*, plasirana teza da nije svaki rat zločin protiv čovečnosti, tj. da postoje i „pravedni i nužni“ ratovi, te da se, shodno tome, unutar ratova, „normalno“ (?!) događaju i ratni zločini, štaviše, „pravedni“ ratni zločini, pravdani, čak, „teozofskim“ argumentacijama.

Jagnje Božije i zvijer iz bezdana – filosofija rata, zbornik radova predstavljen na „Drugom bogoslovsko-filosofskom simposionu na Veljem manastirskom gumnu u čast sv. Petra Cetinjskog, episkopa i ratnika“, objavljen 1996. u izdanju „Svetigore“, predstavlja štivo u kojem „pravdanje rata i opijenost ratom sežu do apoteoze rata, ali svedoče i o duhovnoj aberaciji koja je ukinula i najmanje polje neke refleksije o korenima, uzrocima pa i samim posledicama njegovim“ (M. Đorđević, 1998, citirano u: Gredelj, 1999: 157).⁶

Dublje utemeljenje ovakvog stava izneo je u ovom zborniku mitropolit Amfilohije (Radović), prema kojem je svet još uvek u sferi Starog zaveta, jer se „Novi svet u ljudskoj istoriji tek nazire“. Tako je, prema komentaru M. Đorđevića, svest opterećena mržnjom, objavila svoje antijevanđelje, narugavši se Hristu koji „smrću smrt pobedi“. Amfilohije je na ovom simposionu služio „večnu liturgiju ratu“, koji je „nešto svojstveno ljudskom biću“.⁷

⁶ Ton raspravi u ovom zborniku dao je čovek koji nije ni bogoslov niti filosof, ali je nesumnjivo praktični a, pokazalo se, i teorijski apologeta rata – za ratne zločine već osumnjičeni Radovan Karadžić – i to tezom da će „dok Srba na svetu ima *casus belli* biti *opravdan*, jer su koreni tog rata *biblijski*“. „Naš ratnik, piše Karadžić, „koga po svetu zovu imenom bosanski Srbin, uvek je trpeo koliko se moglo trpeti. Sva svoja duhovna blaga vekovima jer čuvao zaključana u grudima, ne ispoljavajući ih potpuno ni kada je sam sa sobom. Pravio se nevešt i neuk, a u suštini je bio plemić i vitez. Ukrivao je svoju *srpsku suštinu* da bi je sačuvao. Ali komšiju-ubicu nije mogao da prevari. U svakom ratu ubica je razarao njegove grudi u potrazi za njegovom skrivenom, srpskom suštinom. I zatirao je sve srpsko, do ptice na grani, kako bi istrebio i iskorenio, kako je car Irod radio. I zato je uzrok rata ovde puko postojanje jednog naroda.“

⁷ Drugi iz trojstva „A“ među zatočnicima pravoslavnog „džihada“ u ovom zborniku mržnje, vladika Atanasije (Jeftić), bio je još neposredniji i transparentniji: on izreče da „ima rata koji Bogu privodi“, te da je „bolji rat nego mir koji nas od Boga razdvaja“, ali i neke neočekivane istine: „Mi ne poričemo da je ovo bio naš rat i da su ga vodili Srbi. Za njega su podjednako krivi car Dušan koji je napustio ovde Konavle, dubrovačko primorje, te Pelješac. Kriv je i Milošević koji

Ipak vrhunac „transparentnosti“ ove teozofije nasilja, smrti i poziva na istrebljenje Drugosti, predstavljao je prilog izvesnog Mateja Arsenijevića, koji ustvrđi da je „rat teološko pitanje *par excellence*“. Neminovnost rata proizlazi iz „srpskog hrišćanskog ratnog etosa“. Ovaj rat se vodio protiv „antimonarhističke totalitarne demokratije otvorenog društva“, jer se „mi nikada nećemo prikloniti zapadnom adskom ropstvu“. To je bio „srpski dobri i pravedni rat“ koji inače, kao rat, „ima svoj dublji duhovni smisao“. Rat je ovde viđen kao sredstvo izlječenja roda ljudskoga, te posebno roda i plemena srpskoga, pa je, shodno tome, „svaki pacifizam posledica neduhovnog stava prema životu. Bog nas ratom spasava od istorijske i duhovne apatije i vodi nas nečemu u čemu je samo snaga jačega zaloga etičkog stava“ (Đorđević, 1988: 65) Na ovom tragu je izvesni pukovnik Milutinović u istom štitu otkrio identitet „naše Crkve“ kao „patriotske stranke“ (*sic!*) i, po njemu je Patrijarh Pavle (koji, izvesno, ne pripada ovoj militarističko-nekrofilskoj struji zagovornika civilizacije smrti, iako je u nju ovde implicitno svrstan) „bivao u Bosni u misionarskoj misiji motivisanja stanovništva za borbu“!

U osnovi ove, po mnogo čemu jedinstvene „liturgije mržnje i smrti“ je manjevska podela sveta, poznati antipod „mi – oni“ kao sinonim netolerancije shvaćene ontološki, *ergo i sudbinski*.⁸ Ovaj antipod nije bio moguć bez teorije o „zaveri Drugog“ i, sledstveno, opravdavanja ovog gotovo iskonskog sukoba, u kojem su sva sredstva bila dozvoljena i – opravdana. Brojna, po samorazumevanju umna, a nacionalno brižna pera, laćala su se dokazivanja i „dokazivanja“ ove matrice u najfantastičnijim kombinacijama. Jedan od ovakvih „poduhvata“ zavređuje posebnu pažnju, ne samo dijahrono, već i sinhrono.

„Mitska veličina“ Radovana Karadžića dobila je „intelektualnu zaštitu“ u dvema deklaracijama (izrazite manjine) srpskih „patriotskih“ intelektualaca (koji se, doduše, nisu libili da proglašavaju *pars pro toto*), upućenih 1996. i 1997. godine Haškom tribunalu, sa „autoritativnim“ zahtevom da se obustavi krivični postupak pred tim sudom protiv gorepomenute „mitske veličine“. Kvintesenciju misaonog sklopa „deklarista“ predstavljala je nadahnuta filipika Branka Pleše, izgovorena u Matici srpskoj pred objavu druge deklaracije. Na delu je, izreče on, „zlikovačka ostrašćenost [...] koja traži glavu narodnog vođe srpskog naroda u Republici Srpskoj [...] čija je sudbina danas sudbina čitavog srpskog naroda“. „Dr Karadžić, reče Pleša dalje, ne može da odgovara zbog zločina u revanšizmu, u prekoračivanju odbrane u ovom teritorijalnom razgraničenju nacija, vera i kultura.“ (*Naša Borba*, 20. 11. 1997.)

je izdao Srbe i nije vodio do kraja rat koji je poveo. Karadžić i Mladić su „mitske veličine“ jer su započeli „sveto delo rata“ sa kojim „smrt ulazi u treći milenijum“.

⁸ „Jasno je da je ova ludost o ukrivanju „srpske“ („muslimanske“ ili „hrvatske“) suštine svejedno, ova potraga za suštinom, doista metafizičko posvećenje zločina [...] Jer, kojom se to analizom, u kojoj laboratoriji, osim u metafizičkoj, može izdvojiti ovaj „čisti rat“ u odbranu „čistog etničkog elementa“ kao njegov smisao. Smisao rata je tako postala metafizička destilacija etničkih elemenata, ovih dragocenih bioloških supstanci – izdvajanje čistog etničkog elementa kao samog kamena mudrosti.“ (Daković, 1997: XII)

Pomenute deklaracije je, inače, potpisalo šezdesetak srpskih intelektualaca (od toga 15 akademika SANU, 22 profesora univerziteta, nadalje, 10 doktora nauka i istaknutih umetnika, naučnika i javnih radnika), a, uz svoj potpis na obe, *blagoslovio ju je* i Patrijarh srpski gospodin Pavle. Potpisnici kao da su svojim paraform želeli da potvrde mišljenje koje je odavno izrekao znameniti Arčibald Rajs.⁹

* * *

Kako u ovom galimatijasu „moralne hipokrizije“ i intelektualnog beščašća rezonuje javno mnjenje Srbije?

Logično i očekivano – ambivalentno, tj. konfuzno, mada ipak znatno „razumnije“ od svojih „duhovnih“ elita, tj. *opinion leaders*. (Razlog za optimizam?!) *Populus* reaguje „razumski“: dosta mu je manje-više *iste priče*, tj. realizacije *viših ideja i ciljeva* do poslednje kapi *njegove krvi!!*

Dve trećine ispitanika dospela je u sazrevanju svoje percepcije do stanovišta da je *rat besmislena pojava*, bilo zbog (empirijske) uverenosti u izvesnost neostvarljivosti meta-političkih ciljeva nasilnim sredstvima (45%), ili zbog iskustva petine ispitanika o neminovnosti „okončavanja rata drugim (kompromisnim) sredstvima“, bez obzira na prethodno usvojene svetle (i „svete“) ciljeve ratnog klanja. Brine, ipak, preostala trećina ubeđenih zastupnika rata, među kojima je, doduše, najmanje ubeđenih „džihadista“, ali nije tako mali broj onih (ukupno 33%) koji smatraju da i dalje postoji neki *casus belli*. (Tabela 1.)

Tabela 1. Mišljenja o ratu

Zastupnici rata	Rat je stvaralačka snaga, prirodno stanje ljudskog društva	0.4
	Rat je opravdan samo ukoliko je odbrana od agresije	26
	Rat je jedini način zaštite političkih interesa	2
	Rat je produžetak politike drugim sredstvima	5
Skeptici, ne nužno protivnici	Svaki rat se završava pregovorima, zašto ga započinjati	21
Protivljenje ratu	Nijedan politički cilj ne treba ostvarivati ratom	45

Kakav je odnos javnog mnjenja Srbije prema proteklim ratovima na prostora bivše Jugoslavije?

Pojavljuje se slična distribucija mnjenja kao i u prethodnom pitanju: dve trećine ispitanika ratove osuđuje kao „besmislene i štetne u svakom pogledu“, ali ih i jedna trećina „racionalizuje“ i opravdava iz nekih razloga.

⁹ „Svojom inteligencijom i prirodnim bogatstvom tla morali biste imati jednu od glavnih uloga u Evropi. Vaše mane, pogotovo mane onih koje nazivate svojom „inteligencijom“, sprečavaju vas da to i postignete.“ Nije bez vruga da su se u sastavu tzv. državne Komisije za Istinu i pomirenje našli neki gore pomenuti „deklaristi“, a da su časni ljudi iz ove (ne)transparentne „umerenonacionalističke“ ujdurme promptno istupili!

Tabela 2. Ratovi na prostorima bivše Jugoslavije

Neizbežnost i opravdanost ratova	Opravdani, jer su se njima branili nacionalni interesi	3
	Neizbežan, jer nije bilo drugog načina da se ti interesi zaštite	6
Nametnut od političara	Političari su time štitili samo svoje interese	29
Nepotreban	Besmisleni i štetni u svakom pogledu	62

Očito je, u percepcijama građana, izrazito istaknuta *subjektivna* politička odgovornost, tj. prenošenje/transfer odgovornosti na u datom trenutku aktuelne političare, odnosno kreatora *određene politike*, uz „zaborav“ lične odgovornosti za prećutno ili eksplicitno „pristajanje“ uz datu politiku, koje nije bilo manjinsko, naprotiv! (Tek svaki deseti ispitanik to „priznaje“ kada ratove *retroaktivno* ocenjuje kao *način zaštite nacionalnih interesa*.) Kreatorima, tj. gospodarima rata se pripisuje tri, odnosno deset puta više odgovornosti za ratove nego „običnim poslušnicima i podržavaocima“. Da li se radi o običnom „pranju savesti“, potiskivanju „neprijatnih“ sećanja, ili se radi o dubljim „moralnim pitanjima“?¹⁰

Tabela 3. Prepoznavanje krivaca za rat: ko je najviše kriv (Rang*)

Politički lideri	75
Međunarodna zajednica	26
Nacionalno ostrašćene grupe i pojedinci	20
Paravojne formacije	14
Vojska, policija	10
Obični građani	9

* Procenti se odnose na rang po redovima (ovde: najviše) i *ne sabiraju se* po kolonama!

Podaci iz prethodne tabele dobijaju puniji smisao kada se uporede sa percepcijom „najmanje značajnih“ krivaca, tj. onih koji mogu biti, manje-više „amnestirani“ za svoja delanja.

¹⁰ „Da li postoji „moralna odgovornost“ onih koji u ratu nisu učestvovali i koji nisu na bilo koji pravno i politički odrediv način doprineli ratnim zločinima?“. „Politička odgovornost je jedini oblik odgovornosti koji ne može do kraja konsekventno biti subjektiviran, odnosno vezan za konkretne počinioce konkretnih dela. Radi se o tome da odgovornost državnika ne može biti reducirana na one konkretne državnike koji su pokrenuli i vodili rat: posledice rata nadživljavaju počinioce, odakle sledi da se politička odgovornost za dela počinjena u ime države prenosi na one koji dođu na vlast nakon uklanjanja političke garniture koja je vladala u vreme rata.

Ponavljajući opasku da političari koji su vladali u vreme rata mogu biti i krivično odgovorni, političku odgovornost ću odrediti kao odgovornost zvaničnika države za akte vlasti počinjene u toku rata.“ (Dimitrijević, 2001: 146-147).

Tabela 4. Prepoznavanje krivaca za rat: ko je najmanje kriv (Rang*)

Politički lideri	6
Međunarodna zajednica	27
Nacionalno ostrašćene grupe i pojedinci	37
Paravojne formacije	44
Vojska, policija	54
Obični građani	79

* Procenti se odnose na rang po redovima (ovde: naj) i *ne sabiraju se po kolonama!*

Dakle, najmanje su krivi, osim samih građana, „izvođači radova“ (vojska, policija, paravojne formacije – „junaci junačke odbrane otadžbine“¹¹) koji su samo vršili svoju dužnost, dizajniranu od strane „političkih lidera“ i „međunarodne zajednice“. „Obični građani“ su, očito, živeli u nekoj drugoj zemlji (koja „nije učestvovala u ratu“), u „blaženom neznanju“!

Dokle doseže to „blaženo neznanje“, veoma odlučno stvarano i podsticano i od strane najuticajnijih medija? I tokom ratova,¹² ali i aktuelno. Do veoma fleksibilnog shvatanja u javnom mnjenju šta sve može biti „sastavni deo rata“, a šta su, eventualno, „ratni zločini“ u *biblijski omeđenom i pravdanom casus belli?*

¹¹ Činilo se da je ovakvo mišljenje postupno kopnilo u suočavanju sa činjenicama koje su ukazivale na moguće bitno drugačije promišljanje: da u tome nije bilo ničega „junačkog“, „čojstvenog“ i hvale vrednog. Naprotiv. Izgleda da još nije tako, i da se iznova gradi osnova za ovakvu moralno retardiranu „procenu“ i formira odgovarajuće javno mnjenje. Izgleda da još ne postoji spremnost da se „priča o ratovima ispriča od početka do kraja“ i da se precizno odredi kakva je bila priroda vođenih ratova. U mantranje „nove netransparentnosti“ se spremno uključuju mnogi novi-stari mediji, – s pogrešnom ili tačnom procenom – da su prošli bez bitnih gubitaka prvi krug purgatorija: utvrđivanja sopstvene odgovornosti za produkciju i diseminaciju „govora mržnje“. Tako „najčitaniji dnevni list u zemlji“, *Večernje novosti* (17. 05. 2001.), verovatno ne sopstvenom (dubioznom) uređivačkom invencijom, ponovo otvara ovaj problem na besprimeran način. Pišući o jednoj u osnovi humanoj akciji, koja se odnosi na program Crvenog krsta Beograda, koji je organizovao mali odmor i oporavak majki poginulih mladića („palih boraca“), dotični kreator javnog mnjenja piše sledeće: „Zemun, Batajnica, Banovci, Ugrinovci, Crvenka, Valjevo. Odatle su *srpski junaci* odlazili na put bez povratka. U Bosnu, U Vukovar, na Kosovo...Pominje se majka prvog sina koji je poleteo na nebo iznad Hrvatske... Najčitaniji list u zemlji dakle poručuje da su ratovi koje smo s negativnim konotatom, mi grešni novinari i bivša opozicija i sadašnja vlast (ili bar jedan njen deo) nazivali Miloševićevim ratovima od 1991. do 2001. bili zapravo „junački“ pohodi na Vukovar, na Sarajevo, na hrvatsko nebo...Moguće je da i svi čitaoci *Večernjih novosti*, što znači najveći deo građana Jugoslavije, misle isto tako...Ako bi svi mislili tako, o kakvom se onda suđenju Miloševiću za ratne zločine ovde priča?...Milošević je upravo i tvrdio, kao što je tvrdila i VJ, kao što su tvrdili junaci paravojnih formacija, da se radilo o junačkoj odbrani otadžbine i da rata nije ni bilo! Zašto je onda u Beogradu u vreme kada je to bilo vrlo opasno s obzirom na čvrstorukašku politiku bivšeg režima, postojao antiratni pokret, za kime onda crni flor, paljenje sveća pred Skupštinom Srbije, SOS telefoni? Gde smo to bili i šta smo radili? Jesu li nas obmanuli apstraktni pacifisti, jesmo li to oklevetali najvećeg sina naših naroda, Slobodana Miloševića?“ (Nataša Odalović, „Da li je Milošević oklevetan?“, *Danas*, 18. 05. 2001: 7)

Tabela 5. Šta se može smatrati „sastavnim delom rata“? (prihvatanje određenja – opadajuće)

Opsada gradova i sela	58
Medijsko podsticanje mržnje prema neprijatelju	52
Političko podsticanje rata	49
Formiranje prekih sudova i likvidacija (a la Srebrenica)	41
Sistematsko proterivanje jednog naroda sa određene teritorije („čišćenje“)	23
Sistematsko uništavanje gradova i sela (Vukovar, Sarajevo, Zadar, Mostar)	16
Formiranje koncentracionih logora (Ovčara, Keraterm, Omarska..)	11

Dakle, *tri petine* ispitanika smatra ratno legitimnim teror nad civilnim stanovništvom (opsada naselja), *polovina* isto misli za podsticanje rata i mržnje, *dve petine* fizičku likvidaciju protivnika *bez suđenja*, a blizu *jedne četvrtine* opravdava *etničko čišćenje*. Pet godina nakon okončanja ratnih sukoba?!

A šta javno mnjenje smatra ratnim zločinom (koji se definiše kao „kršenje ratnih zakona i običaja rata“)?

Tabela 6. „Kršenje ratnih zakona i običaja rata“ (prihvatanje određenja – rastuće)

Opsada gradova i sela	37
Medijsko podsticanje mržnje prema neprijatelju	42
Političko podsticanje rata	46
Formiranje prekih sudova i likvidacija (a la Srebrenica)	54
Sistematsko proterivanje jednog naroda sa određene teritorije („čišćenje“)	72
Sistematsko uništavanje gradova i sela (Vukovar, Sarajevo, Zadar, Mostar)	79
Formiranje koncentracionih logora (Ovčara, Keraterm, Omarska..)	84
Mučenje i ubijanje ratnih zarobljenika	90
Sistematsko ubijanje civila (žena, dece i starih)	92
Silovanje devojaka i žena	93

Dakle, za gotovo *dve trećine* ispitanika teror nad civilnim stanovništvom, za blizu *dve petine* podsticanje mržnje i rata, i za *nešto manje od polovine* etničko čišćenje *nije* ratni zločin!¹³ Ohrabrujuće je da su najdrastičniji oblici zločinštava

¹² Videti šire u sistematskim istraživanjima i analizama medijske produkcije i diseminacije „govora mržnje“: *Rat je počeo u Maksimiru*, Agencija ARGUMENT & Medija centar, Beograd, 1997. i *Mediji i rat/Media and War*, Agencija ARGUMENT i Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva, Beograd/Zagreb, 1999/2000.

¹³ To ne čudi previše, jer ni zvanični organi ne rezonuju drugačije. „Evo jednog zabeleženog zla: rezervisti VJ Nenad Stamenković i Tomica Jović ubili su 28. marta 1999. godine, po naređenju kapetana Dragiše Petrovića, nepokretnu staricu Rukiju Krasnići i njenog muža Feriza, zato što nisu hteli da napuste selo Gornja Sušica. Tela ubijenih su spalili, a u ratnom dnevniku jednog svedoka ostalo je zabeleženo da je „dvoje ljudi očišćeno“. Vojni tužilac nije optužio za ratni zločin, već za „obično“ ubistvo. Svi su kažnjeni sa manje od pet godina zatvora, kako je obrazložio sudija Vojnog suda u Nišu, Radenko Miladinović, „da bi do pravosnažnosti presude mogli da budu na slobodi, sa svojim porodicama.“ (Bojan Tončić, „Nepodnošljiva lakoća prikrivanja zločina“, *Danas*, 31. 03 – 01. 04. 2001: IV)

protiv čovečnosti i ljudskog dostojanstva (urbicid, genocid i seksualno zlostavljanje) prepoznati na pravi način.

Inače, *svi ponuđeni modaliteti* u tabelama 5 i 6 predstavljaju „kršenje ratnih zakona i običaja rata“, *ergo*, predstavljaju *ratne zločine* po definiciji, koji su sankcionisani ženevskim konvencijama o zakonima i običajima rata, odavno ratifikovanim od strane bivše jugoslovenske države (valjda, po automatizmu, važećih i za sve njene osamostaljene i „suverenizovane“ delove, posebno one koji su tako odlučno pretendovali na „kontinuitet“?).

No, eventualno prepoznavanje i adekvatno kvalifikovanje nekih oblika *delovanja* tokom ratnih operacija još uvek nije dovoljan uslov za jasno prepoznavanje *aktera*, posebno kada se oni, eventualno, moraju „*nostrifikovati*“, tj. pronaći među „svojim junacima“.

U ovom smislu postoji očigledna ambivalencija u javnom mnjenju Srbije. Fenomenologija zločina se, s pravom, *individualizuje* (što je i *raison d'être* uspostavljanja Haškog tribunala), odnosno interesno-odgovorno-grupno *lokalizuje* na nivou (ne)posrednih inspiratora i neposrednih (manje-više entuzijastičkih) izvršilaca te „*inspiracije*“.

Inspiratori (političari) se smatraju direktno okrivljenim kojima treba suditi, bilo stoga što su bili „podstrekači sukoba i ništa se nije radilo bez njihovog znanja“ (31%), ili „ako se utvrdi da su izdavali naredbe koje su za posledicu imale zločin“ (43%). Dakle, nivo vertikalne „komandne odgovornosti“ (tako često, u poslednje vreme, zaturan i zataškavan raznoraznim pseudo-legalističkim apologijama i/ili analogijama¹⁴) izgleda da nije sporan u smislu prepoznavanja u javnom mnjenju. Nivo prepoznavanja aktera („izvršilaca“) realizacije komandi je manje belodan. Naizgled je uspešno „zapreten“ u gorepomenutim „pseudo-legalističkim“ začkoljicama, mada i kao takav neizbežno ulazi u logičku kontradikciju, koja je ovim začkoljicama imanentna, svojevrsni *obscurum per obscurius*: pokušavam da dokažem nedokazivo, znam da ne mogu da dokažem nedokazivo, ali ustrajno nastojim da dokažem nedokazivo. Javno mnjenje (s nadmoćnom većinom) smatra da su „zločine vršili samo pojedinci, ekscesno“ (49%)¹⁵ – pret-

¹⁴ „Vladajući se razlikuju od običnih građana po tome što raspolažu monopolom fizičke prirode, pa se stoga njihova odgovornost za izbor između ispravnog i pogrešnog delanja mora prosuđivati strogo Tijim kriterijumima nego odgovornost običnih građana. Tvrditi da se ova odgovornost prenosi i na posleratne državnike znači braniti stav da vlast države koja je ratovala ima obavezu da javno i nepristrasno proceni akcije činjene tokom rata, ta da javno identifikuje one akcije koje se ne mogu odrediti drugačije nego kao pogrešne.“ (Dimitrijević, 2001: 146-147).

¹⁵ „U vreme NATO intervencije u Jugoslaviji 740 hiljada kosovskih Albanaca (podatak Haškog tribunala) je proterano, više hiljada civila je ubijeno, razmere pljačke mogu tek da se naslute po konvojima šlepera koji su, uz vojsku koja je slavila pobjedu, odvozili sa Kosova zamrzivače, satelitske antene, televizore. Spaljivana su čitava sela, a bilo je i pošteđenih – za sto hiljada maraka ili više. Svako ko je bar jednom razgovarao sa rezervistima koji su vojevali na Kosovu mogao je da čuje da su izdavana i naređenja tipa „ko ubije Šiptara mora da ga zakopa“. Ogromna većina vojnika, policajaca i pripadnika različitih militarnih formacija koja je od

postavljamo, sa *svih* strana – odnosno da su „to radile samo paravojne formacije“ (21%) – pretpostavljamo *svih* strana. Pitanje tercijarnog nivoa značajnosti za *ovu stranu* ovde jeste: odakle behu i dospevahu ovi pojedinci, tj. formacije? Odakle svi ti „borci“, „junaci“ i, na Talost, invalidi i mrtvi na strani koja *nije učestvovala* u krvavom kolopletu? Pitanje sekundarnog značaja (za istu stranu) jeste: pod čijom „komandnom odgovornošću“ oni onda behu, za koga ili za šta oni delovaše? No, pitanje primarnog nivoa (i primarno za *ovu stranu*) jeste: ako i „pojedinci“ i formacije ipak „behu“ i ipak delovaše kako delovaše, zašto se njihova identifikacija, linija komandne odgovornosti, modeli i namere delovanja, efekti i zločinstva trpaju pod tepih istorijskog zaborava, pa se čak nabusito odbija da o tome treba *raspravljati*, a pogotovo zločinstva sankcionisati, naravno, samo kada *su naši* u tom pogledu, navodnom „nepravdom“, *ugroženi*?¹⁶

Individualna odgovornost i krivica

Uporna propaganda o navodnoj nelegitimnosti pa i pristrasnosti Haškog tribunala izgleda da je postigla u značajnoj meri svoj cilj: zapretanje odgovornosti i krivice Slobodana Miloševića za ona dela zbog kojih je protiv njega podignuta, odnosno namerava biti proširena optužnica – za podsticanje ratova i za zločine protiv čovečnosti. Naime, na „rang listi“ Miloševićevih „odgovornosti“, prema shvatanju javnog mnjenja, ova dela su smeštena veoma nisko, uglavnom daleko iznad onih „koja je učinio svom narodu“.¹⁷

marta do juna 1999. ratovali na Kosovu k r i v a je za ubijanje i progon civila, pljačku, saučesništvo u ovim zločinima, ili prikrivanje različitih vrsta krivičnih dela. Ubijanje i progon bili su sistematski – drTavni posao u kojem su učestvovali mnogi. Teško je bilo suprotstaviti se, ali mogućnost izbora je postojala. Krivica učesnika je individualna i srazmerna učinjenom, ali su odgovornost i sramota zajednički, srazmerni savesti.“ (Bojan Tončić, Ibid.)

¹⁶ Nedavna, s najvišeg drTavnog mesta iskazana, „zabrinutost nad zabrinjavajućom pojavom“ (pravosudno verifikovanog) čina izručenja *pojedince* osumnjičenog za ratne zločine Međunarodnom sudu za ratne zločine najslikovitije ocrta dimenzije ove logičke (i etičke) kontradikcije. Jer, sa istog „najvišeg mesta“ nije prozborena ni fusnotica „zabrinutosti“, niti se i jednog trenutka pojavio glas indignacije ili osude brojnih drugih (pravosudno dubioznih ili) nerasvetljenih zločinjenja ili „nepravdi“ nad *pojedincima* ili *grupama* građana sopstvene drTave, iz prostog razloga što oni, izgleda, nemaju „podoban etnički predznak“. Mudro se s tog najvišeg vrha čuti o pomenutom nerasvetljenom zločinu u Štrpcima, o slučaju 145 Albanaca osuđenih na montiranom političkom procesu u Nišu na nekoliko stoleća robije, ali i o već gotovo zaboravljenoj grupi Muslimana iz SandTaka, optuTenoj i osuđenoj na takođe montiranom političkom procesu „zbog terorizma“, čija se *legalna* i *građanska* prava uspešno odlaTu, uprkos suprotnim pravosudnim sudskim odlukama. No, zato (ili uprkos tome) je izručenje jednog *stranog dr avljanina* s očigledno podobnim etničkim predznakom „veoma zabrinjavajuća pojava“!

Tabela 7. Za šta je Slobodan Milošević odgovoran

Za gubitak ugleda Srbije u svetu	64
Za krizu odnosa u federaciji	63
Zato što nije razvio demokratiju u Srbiji	63
Za političku neodgovornost i kontradiktornosti u pregovorima sa međunarodnom zajednicom	63
Za raspad bivše Jugoslavije	59
Jer je prouzrokovao iseljavanje mladih ljudi iz Srbije	57
Zato što nije zaštitio interese Srba koji žive izvan Srbije	55
Jer nije sprečio da se Albanci naoružaju i stvore terorističke formacije	54
Za satanizaciju srpskog naroda u međunarodnim medijima	54
Za izbegavanje pregovora sa kosovskim Albancima	53
Za pokretanje rata na prostoru bivše Jugoslavije	51
Zato što je izgubio sve ratove koje je pokrenuo	50

Dakle, „pokretanje ratova“ je tek na jedanaestom mestu. Doduše, u praktično istom rangu odgovornosti je, prema mišljenju *polovine uzorka*, i „gubitak“ tih ratova!

Slična distribucija odgovora se dobija kada se propita mišljenje javnog mnjenja o razlozima za pokretanje *krivične odgovornosti* Slobodana Miloševića.

Tabela 8. Za šta je Slobodan Milošević kriv i treba mu suditi

Za krađu glasova na izborima 2000.	59
Za zloupotrebe vlasti i položaja u ličnu i korist svoje porodice	56
Za praksu nefer i nekorektnih izbornih pravila i procedura	47
Za porast kriminala, mita i korupcije u Srbiji	46
Za zloupotrebu institucija informisanja, pravosuđa i drugih	45
Za progone i ubistva političkih protivnika	45
Za ekonomsku i političku propast Srbije	43
Za pokretanja rata iz ličnih interesa, radi očuvanja vlasti	43
Za teror nad građanima Srbije, odnosno za vladanje strahom	42
Za ratne zločine na Kosovu	40
Za ratne zločine u Hrvatskoj i BiH	37

Na direktno pitanje o odgovornosti za ratne zločine javno mnjenje *intuitivno* reaguje mnogo direktnije, praktičnije i manje „legalistički“ suptilno u pogledu *personifikacije* odgovornosti, eventualne krivice i njenog sankcionisanja. Tri od pet ispitanika (60%) smatra da bivšem predsedniku Srbije/SR Jugoslavije Sloboda-

¹⁷ „Izvesno je, dakle, da u kolektivnoj memoriji postoji jedino stradanje vlastitog naroda. Šta ćemo sa „zlom koje smo drugima naneli“, o kojem govori predsednik Koštunica. Koje je to zlo i ko je kriv, kako da ga građani „zabeležu u svom sećanju“ kad predsednik kao toponime stradanja pominje samo mesta na kojima su ginuli nealbanci (raketiranje voza u Grdeličkoj klisuri, izručivanje tovora kasetnih bombi na centar Niša i druga). Nema Đakovice (hiljade Albanaca deportovano kamionima VJ do granice sa Albanijom, Gnjlana i sličnih progona, Peći, Orahovca, Prištine (pošto već sigurno znamo da u Račku Srbi nisu krivi ni za šta.“ (Tončić, Ibid.)

nu Miloševiću treba suditi za inspirisanje i praksu ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti, počinjenih na prostorima bivše Jugoslavije. Gotovo svaki peti ispitanik otvoreno misli *suprotno* (17%), a gotovo četvrtina (23%) nema formiran stav (moTe se pretpostaviti da se takođe ne slaTe u pogledu potrebe suđenja, ali da svoj stav ne Teli da izrazi eksplicitno). Dakle, mnjenje je, uz kalkulisanje moguće nešto više statističke greške uzorka, *gotovo podeljeno* (60 : 40).

Potvrdu potonje pretpostavke potražili smo kroz pitanje da li bi Milošević trebalo sam da se *preda* Haškom tribunalu i dobijena je približno sličnu distribuciju odgovora: 56% ispitanika smatra da on treba tako da postupi, 31% smatra da *ne treba*, dok je nešto više nego svaki deseti ispitanik (13%) pristalica „kompromisnog rešenja“ – da se ne preda, ali da se „izmesti“ iz zemlje (tj. da „ne stvara dalje probleme“, ali i da ne odgovara). Probleme – kome? Prevashodno, nacionalnom *kolektivitetu*.

Tabela 9. Razlozi za predaju Slobodana Miloševića Haškom tribunalu (prvi od tri ranga)

Skidanje kolektivne krivice sa srpskog naroda	47
Izbegavanje ponovne izolacije Srbije iz međunarodne zajednice	37
Dokazivanje sopstvene nevinosti (negiranje lične odgovornosti)	36
Dokazivanje ispravnosti vođene politike (negiranje političke odgovornosti)	31
Da Srbija ne bi bila njegov talac	25

Zanimljivo je da i mišljenja o razlozima protiv dobrovoljne predaje imaju isti, prevashodno nacionalno-kolektivistički predznak, mada sa unekoliko različitim sadržajima!

Tabela 10. Razlozi za nepredaju Slobodana Miloševića Haškom tribunalu (prvi od tri ranga)

To bi bilo priznanje krivice	58
To bi bila sramota za Srbiju	45
Time bi bio ugrožen suverenitet Srbije	41
Time bi pokazao ispravnost svoje politike („inat“ uprkos svemu...)	40
Time bi narušio svoj ugled	40

Dakle, na prva tri mesta su opet *nacionalni razlozi*, gotovo podsvesna „kolektivizacija krivice“, a tek potom slede i neki „individualizovaniji“ razlozi.

Zašto u javnom mnjenju preovlađuju pretežno negativni stavovi o Haškom tribunalu nije teško odgonetnuti, jer se u odgovorima ispitanika pojavljuje visok nivo (reaktivnog, situacionog) slaganja s nekim od najraširenijih negativnih stereotipa o ovoj instituciji, koji se učestalo plasiraju u javnost, uprkos svojoj dubioznosti: „Haški sud je instrument NATO-vske politike“ (72% ispitanika se slaže); „Haški sud je politički sud i služi za politički pritisak na Srbiju“ (67%); „Kada su Hrvati i Muslimani u pitanju, pred Haškim sudom odgovaraju samo „sitni“ počinioči“ (68%); „Tajne optužnice su u suprotnosti sa pravom“ (63%); „Haški sud sve osumnjičene unapred proglašava krivim“ (55%).

Međutim, kolika se konfuzija stvara različitim, često i međusobno suprotstavljenim porukama i stavovima upućenim javnosti od strane različitih nivoa vlasti,¹⁸ ukazuje i istovremeno pristajanje na ambivalentne, pa čak i potpuno suprotne ocene ove institucije. Tako se, pored prihvatanja gore navedenih negativnih stereotipa, znatan broj ispitanika opredelivao *istovremeno* i za *potpuno suprotne ocene*, koje su postavljene kao kontrolne varijable. Navešću samo dva ovakva primera: „Haški sud je legalno osnovan sud od strane UN“ (70% prihvatanja!); „Haški sud usključivo sudi u skladu sa usvojenim međunarodnim pravom“ (50% prihvatanja).

¹⁸ „Spremni na saradnju sa Hagom“, Zoran žižić, premijer Savezne vlade, *Blic*, 28. 01. 2001; par dana kasnije: dok traje moj mandat, Milošević neće biti izručen Hagu (?!

„Savezna vlada je spremna da saraduje sa Tribunalom što ne znači i AUTOMATSKO prihvatanje svih zahtjeva“; Zoran žižić, premijer Savezne vlade, *Pobjeda*, 15. 02. 2001;

„Saradnja sa Hagom ne znači ODMAH i izručenje“, Vojislav Koštunica, predsednik SRJ, *Blic*, 14. 02. 2001;

„O izručenju bivšeg predsednika SRJ Haškom tribunalu TRENUTNO se ne razmišlja“; *Blic*, 04. 04. 2001;

„Sarađivaćemo sa Hagom“, Goran Svilanović, savezni ministar inostranih poslova, *Dan*, 03. 02. 2001;

„Izjave nekih od lidera DOS-a da Slobodan Milošević može ODMAH da se izruči Haškom tribunalu su neozbiljne“, Predrag Bulatović, predsednik SNP, *Blic*, 14. 02. 2001;

„SNP je otvorena za saradnju sa svim međunarodnim činiocima, pa i sa Haškim tribunalom, učestvovaćemo u radu Savezne vlade i pripremama zakona o saradnji sa Hagom“; Srđa Božović, potpredsednik SNP, *Blic*, 07. 03. 2001;

„SNP Crne Gore neće u Saveznoj skupštini glasati za zakon kojim se predviđa izručenje jugoslovenskih državljana Haškom tribunalu za ratne zločine“; *Blic*, 08. 04. 2001;

„Izjavu Zorana žižića da za njegovog mandata Slobodan Milošević neće biti izručen Haškom tribunalu ocenjujem politički necelishodnom i dalekom od mudrosti. Ne verujem da ta izjava odražava stav Savezne vlade o saradnji sa Haškim tribunalom. Više bih voleo da to bude samo najava njegove ostavke.“; Slobodan Vučetić, član Upravnog odbora G-17+

„Zakon koji bi omogućio izručenje Miloševića Haškom tribunalu mogao bi biti donet u roku od četiri do pet meseci“; Momčilo Grubač, savezni ministar pravde, *Blic*, 13. 02. 2001;

„Formirana radna grupa za saradnju sa Hagom“; Momčilo Grubač, savezni ministar pravde, *Pobjeda*, 20. 02. 2001;

„Uskoro će na saveznom nivou biti usvojen Zakon o saradnji sa Haškim tribunalom, u kome će biti inkorporirana odredba o ekstradiciji naših građana“; Vladan Batić, Ministar pravde Republike Srbije, *Blic*, 13. 02. 2001;

„Milošević neće biti predat Haškom tribunalu jer ne postoje zakonske osnove za izručenje bilo kojeg našeg državljanina ovom sudu.“; Vladan Batić, Ministar pravde Republike Srbije, *Blic*, 02. 03. 2001;

„Do usvajanja novog zakona moguće suđenje u SRJ“; Vladan Batić, Ministar pravde Republike Srbije, *Blic*, 21. 03. 2001;

„Saradnja sa Hagom znači hapšenje i predaju optuženih“; Džim Lendejl, portparol Haškog tribunala, *Vijesti*, 16. 02. 2001;

* * *

Istraživanje čiji su (neki) rezultati ovde izloženi, završeno je oko mesec i po dana pre spektakularnog hapšenja Slobodana Miloševića i „pravno-legalističkih“ zavrzlama i izmešanosti kompetencija (ili suprotstavljenih interesa) različitih državnih organa i institucija, sve to u folk-dekoru otužne masice fosilizovanih nesrećnika i mentalnih zombija, koji su „narodno-stražarili“ nad svojom Slobodanom, dok je on u Brozovom atomskom skloništu gomilao oružje i (okružen gomilom opasnih fanatika) sanjario „aprilski ustanak“. Ova potonja činjenica – faktičko planiranje državnog udara ili u najmanju ruku *terorističko* grupisanje, organizovanje i naoružavanje u cilju ugrožavanja legalnog poretka – nije se učinila dovoljnim „legalističkim žrecima“ da navedenu radnju, odnosno nameru radnje, okvalifikuju odgovarajućim imenom – terorizam. Pri čemu takve kvalifikacije dele naokolo šakom i kapom, ali samo namenjeno onima koji nisu „naši“, iako sa mnogo manjim dosegom „komandne odgovornosti“.

Ono što su „legalistički žreci“ uporno gradili i zidali – strategiju otpora, ili bar što dugotrajnijeg kočoperenja i inačenja – razradio je upravo „predmet njihove brižljive skrbi“ svojom, ničim izazvanom, „žalbom“, tj. priznanjem upravo mnogo čega od onoga za šta ga se optužuje: da je radio na „državnim poslovima“, u kojima „smo u uslovima totalnog embarga i rata preko Drine pomagali svoj narod *svim sredstvima* koja su nam stajala na raspolaganju...Što se tiče sredstava trošenih za oružje, municiju i ostale potrebe Vojske Republike Srpske i Republike Srpske Krajine, ti se izdaci nisu mogli iz razloga državnih interesa kao državna tajna prikazivati u Zakonu o budžetu koji je javni dokument...kao što se nije objavljivalo ni sve što je išlo za Vojsku Republike Srpske.“¹⁹ Rečju, pljačka budžeta sopstvene države (koji popunjavaju iz poreskih davanja svi građani) radi pljačke teritorija i bogatstava drugih, susednih država! Samo što to više nije samo „delovanje protiv svog naroda“, to je i javno priznato delovanje „protiv drugih naroda“, dakle, državni terorizam, jer istovremeno „u ratu se nije učestvovalo“. A za to delo je nadležan legitimno uspostavljen sudski organ UN, čijim je članom postala i ova država, svojim izborom.

Zaključak: denacifik(s)acija i katarza: svetlosnim godinama daleko

Pojam „denacifik(s)acije“ je u ovom tekstu shvaćen i upotrebljavan u daleko skromnijem opsegu i značenju od mnogo poznatijeg, i češće upotrebljavanog pojma „denacifikacije“. Potonji je deo kontingenta promišljanja krupnijih dijahronijskih pitanja moralne filozofije, kojima će se baviti u budućnosti produbljena propitivanja i kontroverze prethodnih procesa i domašaja i efekata „nacifikacije“.

¹⁹ „Žalba istražnom sudiji Okružnog suda u Beogradu – za veće tog suda iz člana 23. stav 6. ZKP – povodom rešenja o određivanju pritvora od strane okrivljenog Slobodana Miloševića“, *Danas*, 3. 04. 2001: 11

Ovaj skromniji pojam se odnosio prvenstveno na sinhronijsko i situaciono snimanje aktuelnih domašaja i merila „praktično-delatne“ moralne svesti i nivoa moralnog rezonovanja javnog mnjenja o nekim od tih ključnih kontroverzi – dakle, bio je orijentisan na aktuelno „kolektivno“ promišljanje, emocionalizaciju i kognitivno-afektivnu fenomenološku percepciju ciljeva i dometa procesa dugog trajanja u traganju za „pozitivnim“ nacionalnim identitetom. Ne na poslednjem mestu, trebalo je da ukaže ili na statičnost, ili na dinamičku osnovu promena obrazaca političke kulture.

Proces denacifik(s)acije u Srbiji počeo onog trenutka kada se na javnoj/političkoj/kulturnoj sceni pojavi neki srpski „Vili Brant“, koji će da ode i da se pokloni senima Vukovara, Osijeka, Zadra, Sarajeva, Mostara, Zvornika, Bijeljine, Foče, Srebrenice, Račka, Đakovice, Prištine, itd. (da ne nabrajamo dalje) i iskreno se izvini za zločine tamo učinjene u ime naroda kojem i on/ona pripada. Ovim se ne otklanja, a još manje negira neophodnost pojavljivanja istih takvih „Vilija“ u Hrvatskoj – za zločine počinjene nad Srbima samo zato što su bili Srbi, u Slavoniji, Krajini, ili zločina počinjenih u ime Hrvata nad Muslimanima/Bošnjacima u Srednjoj Bosni i Hercegovini. Napokon, pojavljivanje nekog „Vilija“ iz redova potonjih žrtava, koji bi zamolio za oprostaj za zločine počinjene u ime Muslimana/Bošnjaka nad svima ostalima. Kvantitativno „sameravanje“ i prebrojavanje žrtava *svih* zločina *protiv svih*, u ime nekakvih (uvek problematičnih procentualnih) proporcija – ko je u ovom krvavom kolopletu *najviše* stradao – nije nešto što bi trebalo da bude sekundarno, niti efemerno (naprotiv!). Međutim, sporovi oko brojki, kao cinična *algebra stradanja, zamagljuje suštinu*. A ona je u tome da dug pijeteta prema *svakoj pojedinačnoj žrtvi*, koja je uvek *nevina* već samim time što je bila *žrtva*, mora biti istovetan. Kao i da na *isti nivo* odgovornosti moraju biti smešteni *svi* odgovorni ili krivi za svaki pojedini (ugašeni) ljudski život i druge nesreće, počinjene u ime ne-ljudskih ciljeva. U tom nivou su *sve žrtve* zauvek ujednačene i među njima više *nema* (mogućnosti) *sporova* (ako ih je ikada i bilo, što se teško može saznati). Ali, ako one – tj. žrtve – (p)ostanu monete za potkusurivanje produženih meta-sporova inicijatora i realizatora njihovog žrtvovanja kroz kvantifikaciju *samo naših žrtava* „u ime....*ciljeva*“, onda je to njihovo konačno obesmišljavanje (obezvredjivanje, pa i blasfemija), koje ne vodi zaprečenju i/ili ponavljanju istog obrasca. Naprotiv, onda je to vapaj „preživelih brojki“ za nekim u budućnosti ponovljenim „političko-algebarskim poravnavanjem“. Međutim, politička algebra je problematična stvar. Uvek neko ko odlučuje o tablici množenja matrica („tuđih“ zlodela vs. sopstvenih), može „slučajno“ da zaboravi predznak prethodnog matičnog računa, bilo da je on bio bitno obeležen „plus“ ili „minus“ saldonom, te da uznastoji da uspostavlja nova „pravila množenja i deljenja“. Nekrofilni saldo je jedini koji se istovremeno množi time što se deli. I sve tako do uspostavljanja „nultog“ salda političke algebre.

Izvesno je da procesu denacifik(s)acije u Srbiji neće doprineti gest, povučen s najvišeg nivoa vlasti.

On je došao u vidu zaključka sa sednice Glavnog odbora Demokratske stranke Srbije, održanog 25. 03. 2001: „DSS zastupa legalizam i „umereni nacionalizam“ koji se zasniva na tome da brinete za svoju državu i za sve narode koji u njoj žive“ (kako je napisano u izveštaju *Večernjih novosti*, 26. 03. 2001, str. 2). Stranačkoj sednici je predsedavao zakleti legalista, koji izgleda ne smatra da je legalistički inkompatibilno biti istovremeno i lider stranke i šef države! Što je ranijem šefu države više puta (s razlogom) bilo spočitavano upravo s njegove strane.

Ova priča otvara novu aporiju i/ili kvadraturu kruga, koja je ponajmanje terminološka, mada bi se i time valjalo nakratko pozabaviti. Naime, ako je nacionalizam kao takav nešto nesumnjivo dobro, čemu onda pridevi: umereni, demokratski?! Ni voda, ni vino?! Neki opijat, sasvim izvesno. S potencijalno opasnim produženim dejstvom. I neizbežnim mamurlukom.

Ergo, poručuje se iz DSS, država je nacionalna („umereno“) dominantnog naroda sa nekim „malodobnim“ podstanarima o kojima će većina „brnuti“. Videlo se kako ta briga može da izgleda na Kosovu, ali i u Sandžaku, Sremu (Hrtkovcima i Beški), Zemunu, Petrovaradinu (1991-1994). Međutim, veći je problem što to *tako* u Ustavu *ne piše*. Prema slovu tog Ustava, Srbija je država *svih njenih građana*. Da li to pripadnici DSS revidiraju Ustav? Bez Ustavotvorne skupštine?

Koji su reperi „umerenosti“? Ako je ovaj „umeren“, znači li to priznanje da je prethodni bio „neumeren“? Pa ipak se njegovi promoteri i „glavni izvođači radova“ žestoko, inatima i odugovlačenjima neizbežnog štite (Milošević ali i izvesni šamački bivši gradonačelnik, čija „predaja Hagu je bila ozbiljna greška“). Samo zato jer su „neumereno naši“?

Ko određuje koji je „nacionalizam“ manje u-meren, skoro opasan; ko će to da u-merava? Zasad su takvi, ispada, samo manjinski, koji moraju biti toliko u-mereni da ih nema, eda ovaj većinski u-meren ne bi postao ponovo „ne-umeren“, tj. bezmeran.

„Briga za državu“ iz gornje aporije nije jednaka nacionalizmu, naprotiv on je nebriga za državu, a pogotovo „za sve narode koji žive u njoj“. Država, takva kakva jeste – multinacionalna i multikonfesionalna, onda mora da apsorbuje, ali i da *trpi* i toleriše *SVE* nacionalizme. (Mada, sigurno je bolje – nijedan!) Jer, ako *jedan* narod može da gaji i neguje u-mereni nacionalizam, kako (i šta) može sprečiti ostale narode da svoje (najčešće reaktivne) nacionalizme u-meruju po svojim merama, koje su u pravilu drugačije od mera većinski „umerenog“.

Kako se može mantrati u-mereni nacionalizam (zapravo, jasno kojim parametrima sa-meravan), kada u parlamentu „umereno nacionalne“ države „legalno“ (dakle, i legalistički!) deluju bar dve naci-fašističke stranke (ili stranke ranijih praktičnih aktivnih poslanika krvavog naci-fašizma)? Kada u tom parlamentu poslanik SRS zapreti poslaniku druge stranke „da je zaklao već toliko balija da mu neće biti problem da zakolje još jednog“. A da poslovično „u-mereno“ i još ne

premereno tužilaštvo ne reaguje po službenoj dužnosti za širenje nacionalne i verske mržnje, bez obzira na imunitet, niti predsednik parlamenta reaguje, bar po „službenoj dužnosti“ i opomene dotičnog poslanika, mada bi zapravo trebalo da ga isporuči skupštinskom obezbeđenju. No, i predsednik Skupštine je žestoko „u-meren“!

Da li se pod „u-mereni“ mogu podvesti i militantne grupe *skinheads*, neoljotičevski, neoklerikalni i slični pokreti, čiji je *credo*: „Bogom blagoslovena pravedna sila“? Da li su oni toliko „u-mereni“ da se u glasilu jednog od njih, *Obraz* pišu programatski tekstovi „u-merenjaštva“, u istom broju gde se daju konkretna uputstva za delovanje *skinheads*ima?!

Mete *Obrazaša* su: „američka dominacija nad ekshrišćanskom Evropom, ali i ustaše, poturice, šiptari (malim slovom!) i NATO okupatori...koji uzmiču samo kad se na njihovu Demokratsku silu odgovori Bogom – blagoslovenom pravednom silom, kojom bi trebalo zveknuti i sve ovdašnje proklete homoseksualce, pedofile, narko-dilere, beskrupulozne pljačkaše državne i narodne imovine. Demokratija je *par excellence* poluga globalne ideološke manipulacije kojom se najbeskrupuloznije razaraju suvereniteti nacionalnih država. Priče o tome da je demokratija vladavina prava i zakona jesu priče namenjene sluđenim naivčinama i gordim glupacima. Alternativa demokratiji je život u državi zasnovanoj na stratokratskim načelima, pošto je neposredna politička delotvornost moguća samo na temeljima staleške sabornosti“. („Otačatstveni pokret „Obraz“, *Vreme*, 29. 03. 2001.) Da li pisanje u glasilu *ovakvog* pokreta znači i *slaganje* sa njegovim načelima?!

U-mereni nacionalizam teško može da prikrije da se javlja kao socijalna i individualno-psihološka mimikrija žala zbog kolosalne propasti mega-nacionalističkog projekta, dakle u pitanju je loše prikrivena frojdovska kompenzacija za neostvarenu Veliku Srbiju.

Beograd, 22. 4. 2001.

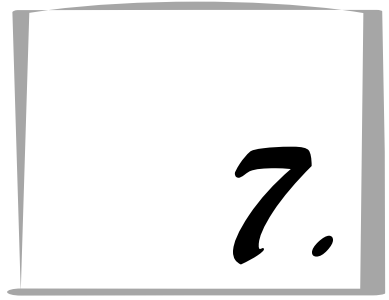
Literatura

- Daković, N. (1997.), „Savez mantije i uniforme, filozofa i ratnika“, *Naša Borba*, 2-23. novembar.
- Dimitrijević, N. (2001), *Slučaj Jugoslavija – socijalizam, nacionalizam, posledice*, Reč, Samizdat B92.
- Dinstein, Y. (1965), *International Law* (odjeljak: “The Defense of Obedience to Superior Orders”), Leyden.
- Đorđević, M. (1998), *Znaci vremena*, Janus, Beograd.
- Gredelj, S. (1999), „Klerikalizam, etnofiletizam, antiekumenizam i (ne)tolerancija“, *Sociologija*, Vol. LXI, No. 4.
- Jaspers, K. (1999.), *Pitanje krivice*, Beograd.

War, Crimes, Guilt, Sanctions

Summary: In the first part of the text the results are presented of a public opinion survey on a nation-wide sample of Serbia, dealing with wars, war crimes, responsibility for war crimes and prosecution of *persons* responsible for war crimes. The results indicate a gradual increase of consciousness in the Serbian public about the inevitability of telling the truth about recent Balkan wars. The other part of the text deals with sources and models of resistance toward this tendency, through widespread negative propaganda against the Hague tribunal and revival of nationalistic ideology and practice.

Key words: war, war crimes, responsibility, guilt, prosecution, The Hague tribunal, nationalism.

USTAVNO-PRAVNI I MEĐUNARODNI KONTEKST

Slobodan Samardžić

Institut za evropske studije
Beograd

Da li je moguća federalna saglasnost između Srbije i Crne Gore?

Rezime: Razrešenje krize federacije i moguće stvaranje nove državne zajednice Srbije i Crne Gore suočava se sa nizom načelnih pitanja. To nije samo problem političke formule međusobne integracije dve federalne jedinice, već je pre svega problem formule legitimnosti nove zajednice polazeći od njenih strukturnih obeležja. Demokratska procedura stvaranja nove federacije pretpostavlja konstituisanje Srbije i Crne Gore kao demokratskih jedinica. Imajući u vidu njihovu unutrašnju političku složenost, teško je pretpostaviti da princip proste većine može da zadovolji zahtev za legitimnošću odluke o ulasku u novu federaciju ili, pak, odluke o državnom razdvajanju. Stoga se u radu traga za procedurom koja u najvećoj meri može da zadovolji uslov opšte saglasnosti.

Cljučne reči: Federacija, Srbija i Crna Gora, savez država, legitimnost, referendum, demokratija, konstitucionalizam.

Kriza današnje federacije Srbije i Crne Gore (SR Jugoslavije) takvog je intenziteta i obima da su politički delatnici u obe republike stavljeni pred dilemu: ili temeljna rekonstrukcija postojeće federacije ili odvajanje u dve nezavisne države. Do poslednjih saveznih izbora 24. septembra 2000. godine, ova dilema izgledala je drugačije. Činilo se kao da je reč o sporu između jedne federalne jedinice u kojoj je prevagu odnela demokratska politika, i druge u kojoj dominira autoritarna struktura vlasti potpomognuta isto tako autoritarnim savezним ustanovama. Nakon ovih izbora, koji su predstavljali uvod u rušenje autokratskog sistema vlasti u saveznoj državi i u Srbiji, osnovni spor oko federacije postao je sasvim transparentan. On se vodi između pristalica državne nezavisnosti zastupljenih u vladajućim strukturama Crne Gore i pristalica demokratske rekonstrukcije federacije koje zastupaju vladajuća koalicija u Srbiji i opozicione stranke u Crnoj Gori.

O verovatnom ishodu osnovnog političkog spora oko federacije ovde nije ni moguće ni potrebno govoriti. Ako bismo se preduzeli tog zadatka, nužno bismo zašli u tekuću diskusiju, koju po prirodi stvari odlikuju politički argumenti *pro et*

contra. Mi ovom prilikom hoćemo da izložimo strukturu problema i da iz nje izvedemo pretpostavke njegovog demokratskog rešavanja. Naša regulativna ideja pri tom sadržana je u zamisli o *ustavnom sporazumu*, koja izražava orijentaciju ka racionalnom i istovremeno svestrano prihvatljivom rešenju. Namerno izbegavamo strategiju „obostrano prihvatljivog rešenja“, iako je reč o dvočlanoj federaciji, budući da se spor oko federacije objektivno ne može tumačiti kao spor dve jasno diferencirane strane, ponajmanje kao spor dve federalne jedinice. U tom slučaju, spora zapravo ne bi ni bilo, jer bi bilo dovoljno da samo jedna izrazi svoj stav o nepristajanju na neki oblik zajedničke države pa da problem i načelno i politički bude skinut s dnevnog reda.

Kada kažemo da ideja o ustavnom sporazumu podrazumeva svestrano prihvatljivo rešenje, onda imamo u vidu mnogo složeniju strukturu problema. Upravo o tome će nadalje biti reči. U vezi sa tim potrebno je tragati za najprimerenijem načinom izlaska iz postojeće krize federacije, postupkom koji će odgovarati stvarnoj sadržini problema. Ma kakav bio ishod napora da se reši kriza federacije, svi zainteresovani javni činioци pristaće na rešenje samo ukoliko se prethodno slože oko postupka promene postojećeg državnog aranžmana.

Političke promene koje su se dogodile u saveznoj državi i Srbiji nakon izbora od 24. septembra, i posebno događaji u Srbiji 5. oktobra, odlučujuće su doprinele tome da se ovaj temeljni državni problem postavi u perspektivu mirnog i demokratskog rešavanja. Srbija i Crna Gora započinju svoju ustavnu tranziciju deceniju posle ostalih zemalja srednje i istočne Evrope. Kao i druge zemlje, i one moraju da pođu od svojih specifičnih problema, koji su se tokom poslednjih deset godina dodatno povećali. U tom poduhvatu rekonstrukcije države postoje samo opšti uzori, sadržani u načelima modernog konstitucionalizma i federalizma, kao i u nekim sličnim iskušenjima i preprekama na koje su nailazile zemlje srednje i istočne Evrope.¹ Konkretnih uzora, dakle, nema. Slučaj razdvajanja Češke i Slovačke, i likvidacije njihove federacije, samo u nekom krajnje analoškom smislu može da posluži kao uporedan primer. Za konkretnu analizu on nema veliki uporedni značaj. Jedina pouzdana veza današnje ustavne situacije SR Jugoslavije sa onim u drugim zemljama tranzicije jeste rasterećenje od balasta starog režima, ako još ne od svih njegovih ustanova i političkih navika, ono svakako od njegovih neposrednih aktera. Sa takvim rasterećenjem političke opcije koje su u igri, ili će to tek biti, bar su mnogo transparentnije nego do sada. Drugim rečima, Srbija i Crna Gora tek sada ulaze u polje politike i treba očekivati da će svoje temeljne političke probleme rešavati u horizontu toga polja.

Razlozi ovde ponuđene analize i elemenata za rekonstrukciju državne zajednice Srbije i Crne Gore nalaze se u empirijski potvrđenoj činjenici da se

¹ O ovome već postoji bogata biblioteka studija i članaka. Za ovu priliku navodimo već klasičan rad Alfreda Stepana u Huana Linza *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998, kao i časopis *East European Constitutional Review*, koji od 1993. godine sistematski prati ustavnu problematiku novih demokratija u srednjoj i istočnoj Evropi.

većina građana u dve republike opredeljuje za neku vrstu saveza.² Osim ove, postoje i druge strukturne pretpostavke za izgradnju zajednice, kao što su: više-decenijsko postojanje jedinstvenog privrednog prostora, većinsko raspoloženje stanovništva u obe republike za učešće u evropskim integracijama, izmešanost stanovništva usled vekovnih migracija, etnička i kulturna bliskost većinskog stanovništva u dve republike, kao i njihova konfesionalna povezanost. Jedan od činiilaca za gradnju nove zajednice je i rastuća svest građana o potrebi očuvanja kulturnih i regionalnih razlika u postojećim državnim okvirima i spremnost za usvajanje odgovarajućih normi o garancijama i zaštiti kulturnog pluralizma.

Sadašnji rasep između dve republike i nefunkcionisanje savezne države u njenom ustavnom režimu posledice su višegodišnjeg delovanja vladajućih političkih stranaka, načina ustanovljenja nove federacije nakon raspada prethodne, nepoštovanja ustavnih pravila i saveznih zakona i potpunog političkog voluntarizma u vođenju javne politike. Posledice takvog delovanja nisu se odnosile samo na blokadu savezne države, već su se direktno reflektovale na politička stanja u republikama. U Srbiji, gde je celu deceniju na delu bio autokratski politički obrazac, režim je nedostatak političke podrške stanovništva rešavao sredstvima besprimerne političke manipulacije i otvorenog nasilja. U Crnoj Gori, gde je tokom '98 i '99 godine došlo do određene unutrašnje demokratizacije i zvaničnog odvajanja od režima u Srbiji i od saveznih ustanova, stvoren je dubok politički rasep u stanovništvu oko pitanja opstanka državne zajednice i modaliteta rešavanje državne krize.³

Mirno i demokratsko rešavanje višegodišnje krize federacije tražilo je druge političke aktere, one koji bi ispunili uslov legitimnih i demokratski izabranih predstavnika građana i koji bi biti sposobni da tragaju za saglasnim rešenjima.⁴ Ali, ovo je samo minimalni politički uslov za stvaranje nove zajednice konstitucionalnog tipa. Posmatrači se načelno mogu složiti sa političkim povodima i

² Nakon poslednjih skupštinskih izbora u Crnoj Gori ovo se može pouzdano tvrditi. Koalicija „Za Jugoslaviju“ dobila je blizu 41% glasova, čemu se može pripisati i određenii procenat glasova datih manjim profederalnim strankama, koji su se rasuli usled nepostignutog izbornog cenzusa. Treba imati u vidu da i među pristalicama pronezavisnog bloka, koji je odneo izbornu pobedu, postoji nezanemarljiv procenat glasača orijentisanih ka mogućem savezu dve suverene države. Platforma krnje crnogorske vlade o takvom savezu (kraj decembra 2000) vodi računa upravo o tim biračima. Vrlo je verovatno da bi na eventualnom referendumu, kada se birači moraju opredeliti „za“ ili „protiv“ zajedničke države, bar mali procenat ovih birača optirao protiv odvajanja.

³ Među više individualnih i kolektivnih studija o ovim problemima izdvajaju se zbornici *Lavirinti krize – preduslovi demokratske transformacije SR Jugoslavije* (prir. S. Samardžić, R. Nankarada, Đ Kovačević), Institut za evropske studije, Beograd, 1998. i *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima* (prir. M. Lazić), „Filip Višnjić“, Beograd, 2000.

⁴ U svom prilogu za pomenuti zbornik *Račji hod...* („Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak“) Slobodan Antonić na osnovu ubedljive analize karakter doskorašnjeg režima u Srbiji pripisuje pre ulozi političkih aktera nego društvenih struktura. Vid. nav. zbornik, str. 65-169.

opštim ciljevima sadržanim u platformi crnogorske vlade *Osnovi novih odnosa Crne Gore i Srbije* od avgusta 1999. godine izraženim u stavu: „Ustav SRJ iz 1992. ne može biti osnov za uspostavljanje novih državnih odnosa“.⁵ Ali, ispunjenje ovih načelnih polazišta rekonstrukcije mora da vodi računa o višestrukoj složenosti ove dvočlane federacije, složenosti koja se tiče ne samo njene bazične strukture (dve federalne jedinice), već i unutrašnjih struktura samih članica.

Dokora se na političkoj ravni u magli sporova između političkih rukovodstva Crne Gore, s jedne i Srbije i savezne države, s druge strane, nije primećivala upravo unutrašnja politička i svaka druga složenost obe republike. Ta svekolika složenost ne samo da utiče nego i determiniše legitimnost i funkcionalnost moguće zajednice. Sada, kada Crnu Goru više ne pritiska centralistička politika savezne države, niti ekspanzivna politika iz Srbije, složenost političke, društvene i etničke strukture obe republike mogu da dođu do izražaja kako u procesu njihovog unutrašnjeg uređenja, tako i u procesu njihovog zajedničkog konstituisanja. Iako federalizam u svom klasičnom obliku i u svojoj osnovi predstavlja aranžman teritorijalne organizacije vlasti, koju konstituišu jedinice kao proste teritorijalne celine, on u suštini nikada nije samo to. U zavisnosti od unutrašnje političke, privredne, etničke i kulturno-istorijske složenosti samih jedinica (ustavnih konstituenasa), svaki konkretan federalizam obrazovao je svoj konstitucionalni *design*. Tako svaki od njih predstavlja izraz ne samo prostog mnoštva njegovih teritorijalnih jedinica, već i višestruke složenosti njihovih unutrašnjih struktura.

Ukoliko buduća zajednica Srbije i Crne Gore treba da proistekne iz demokratski izražene volje njihovih građana, tada i one same treba da se konstituišu kao demokratske države (političke jedinice) i da samim tim omoguće pluralan uticaj svojih složenih sastava na proces konstituisanja i potonjeg funkcionisanja zajednice. Jedino u tom slučaju politički akteri, koji po prirodi stvari vode ovaj proces, mogu da reše svoj zadatak utemeljivanja stabilne i trajne političke zajednice modernog federativnog tipa.

Ustanovljenje federacije Srbije i Crne Gore, današnje SR Jugoslavije, predstavlja školski primer kako ne treba stvarati državnu zajednicu. Ako ona treba da postoji, ako većinsko raspoloženje stanovništva ide u prilog zajednici, takvoj istorijskoj okolnosti mora da odgovara korektna procedura njenog utemeljenja. Tek primenom takve procedure od građana i ustanova zajednice može se s punim pravom očekivati poštovanje njenih ustavnih načela i normi.

Pitanje ispravnog postupka rekonstrukcije savezne države ima dva vida. Prvo, budući da je reč o ustavnim promenama, štaviše o potpunoj ustavnoj reviziji, postavlja se pitanje o razlozima zbog kojih bi se zaobišla postojeća ustavna

⁵ Sasvim je drugo pitanje ono što autori Platforme izvode u nastavku pomenutog stava, naime, da „novim konstitucionalnim procedurama treba obezbediti legitimitet zajednice i ostvarivanje principa na kojima se ona zasniva“. Ovaj stav može se tumačiti kao saglasan duhu „ustavnog prekida“, koji je karakterisao upravo donosioc sadašnjeg Ustava SR Jugoslavije 1992.

procedura promene.⁶ Po toj proceduri, takva odluka ne može se doneti bez saglasnosti skupština federalnih jedinica (čl. 141, st. 2 Ustava SRJ), što predstavlja apsolutni garant ravnopravnosti dve republike u postupku izmene ustava. Nasuprot tome, zahtev da se promene i „konstitucionalne procedure“ upućuje na želju predstavnika crnogorskih vlasti da se sa utemeljenjem nove zajednice (saveza) krene *ab ovo*. Time bi se preko političke formule o osnivanju novog saveza postigao drugi, a zapravo primarni, politički cilj – zadobijanje državne nezavisnosti. U međuvremenu, stanovište zvaničnih predstavnika Crne Gore evoluiralo je u pravcu dva nova zahteva: organizovanje referendumu o nezavisnosti i insistiranje na međunarodnom priznanju republike.⁷ Celokupni savezni ustav, zajedno sa odredbama o njegovoj izmeni, stavlja se *ad acta*.

Drugi aspekt problema ispravnog postupka je načelnije prirode. Može se formulisati u vidu sledećeg načela: većinska odluka o ustavu, bilo da je donosi predstavničko telo naroda (ustavotvorna ili redovna skupština), bilo da se donosi direktnim izjašnjavanjem naroda (referendum), inherentno sadrži manjak legitimnosti. Načelo se odnosi ne samo na etnički složena društva, kao što su srpsko i crnogorsko, već i na društva u kojima postoje duboke političke podele oko suštinskih državnih pitanja, kao što je danas slučaj u Crnoj Gori. Ako bi se u ovakvoj situaciji primenila prosta većinska formula, kao što predviđa crnogorski Zakon o referendumu, stabilna politička manjina, koja danas iznosi blizu 50% izbornog tela, ostala bi bez minimalnog učešća u konstituisanju nove zajednice. U tom slučaju, ovaj stranački blok i njegove pristalice ne bi imao obavezu lojalnosti prema novoj državi i tom državom bilo bi gotovo nemoguće demokratski upravljati.⁸

Ali, političke posledice bile bi iste kada bi trenutna politička manjina u Crnoj Gori u slučaju zadobijanja većine htela da na isti, proceduralno sumnjiv, većinski način ostvari svoju profederalnu opciju. Ona ne bi mogla da očekuje lojalnost nove političke manjine i republikom takođe ne bi mogla demokratski da upravlja. Podela i latentni politički sukob u Crnoj Gori preseca sve društvene kategorije ove republike. Ako se tome doda i činjenica da u Crnoj Gori živi oko 26% manjina sa odgovarajućim udelom u biračkom telu, onda je tema o ustavnoj saglasnosti u ovoj republici imperativna politička tema, nezaobilazna u strategiji postizanja mirnih i temeljnih rešenja.

⁶ Kao što je pomenuto, vlada Crne Gore zagovarala je još u svom predlogu od 1999. godine ne samo potpunu promenu državnog aranžmana (neku vrstu konfederacije za razliku od postojeće federacije), nego i „nove konstitucionalne procedure“ kojima promene treba sprovesti. Isti se stav ponavlja u vladinoj platformi od 2000. (ovoga puta bez podrške jednog koalicionog partner, Narodne stranke), uz radikalizovan zahtev o dve međunarodno priznate države.

⁷ Zanimljivo je da ovi zahtevi kulminiraju nakon pobede demokratske opozicije u Srbiji na saveznim izborima. Dok je prethodnim predstavnicima Srbije bila ponuđena blaža varijanta devolucije države (federacije) ka konfederaciji, novim demokratski izabranim predstavnicima nudi se radikalniji predlog potpunog državnog razdvajanja i kasnijeg sklapanja saveza suverenih država.

⁸ Kada je donesen Zakon o referendumu u Skupštini Crne Gore, januara ove godine, profederalno orijentisane stranke bojkotovale su zasedanje.

U Srbiji do prošle godine nije postojala demokratski legitimna vlast čiji bi predstavnici na ovom, prilično redukovanom, nivou legitimnosti pregovarali sa predstavnicima Crne Gore o ustavnoj rekonstrukciji zajednice. Kao kriterijum za „demokratski legitimnu vlast“ uzimamo izborne uslove, ukoliko su oni pre izbora bili prihvaćeni saglasnošću svih relevantnih stranaka. U Crnoj Gori to jeste bio slučaj, i prilikom skupštinskih izbora 1998. i na prevremenim izborima aprila ove godine. U oba slučaja izborni zakoni bili su prihvaćeni na osnovu opšte stranačke saglasnosti. Činjenica da je Demokratska opozicija Srbije pobedila na saveznim izborima 24. septembra 2000. nije bila posledica korektnih izbornih uslova, već je bila izraz eksplozije narodnog nezadovoljstva. Izbori su bili samo put (paradoksalno, trasiran od strane vladajućeg režima) da se legitimnim aktima ukloni nedemokratski režim i da se, shodno tome, otvori i pitanje nove zajednice i pitanje narednih prevremenih izbora u samoj Srbiji.⁹ Tako je nakon deset godina u Srbiji ponovo na dnevnom redu pitanje dvostrukog konstituisanja, kao republike i kao dela savezne države, ali ovoga puta u bitno drugačijem političkom ambijentu. Ali, za razliku od situacije u Crnoj Gori, u Srbiji ne postoji ni približno ozbiljna podela u društvu i među političkim strankama oko pitanja zajedničke državnosti. S jedne strane, politički predstavnici u ovoj republici spremni su da do postizanja sporazuma sa Crnom Gorom poštuju savezni ustav, pa time i njegove procedure o izmeni. S druge, pak, strane, u Srbiji se sada problem ustavnog konstituisanja i republike i zajedničke države posmatra kao dugoročan načelan, a ne dnevno-politički, problem, koji zahteva pre svega ispravnu proceduru rešavanja.

Pitanje o ispravnoj proceduri ustanovljenja neke političke zajednice nikada nije političko-tehničko ili pravno-tehničko pitanje. Pogotovo ne u složenim političkim zajednicama kao što su federacije. Koji će postupak biti primenjen, zavisi od učesnika u procesu konstituisanja, njihovih političkih preferencija, spremnosti na međusobne trajne koncesije i kompromise. Idealan je slučaj kada je moguće zadovoljiti sve političke interese i stvoriti institucije u kojima će oni moći da se izraze i ravnopravno sa drugima bore za svoje ostvarenje. To, međutim, najčešće nije moguće. Postoje granice funkcionalnosti državnih ustanova, koje pucaju ukoliko različiti interesi ne nađu zajednički institucionalni imenilac, već svaka grupa interesa traži svoj udeo u procesu političkog predstavljanja. Ma koliko svi interesi u društvu bili načelno legitimni, ustavno kreiranje političkih ustanova po pravilu jeste proces institucionalne redukcije interesne složenosti društva na bazi sporazuma njegovih legitimnih predstavnika. Kako će se taj postupak konkretno obaviti, zavisi prvenstveno od ustavnih procedura.¹⁰

Pomenuli smo na početku da je današnja federacija Srbije i Crne Gore složena država u višestrukome smislu. Nju čine dve federalne jedinice, koje

⁹ Oni su održani 23. decembra 2000. i završeni trijumfalnom pobedom Demokratske opozicije Srbije sa nesvakidašnjom većinom od 64% glasova i više od dvotrećinskom većinom u republičkom parlamentu.

¹⁰ O procedurama donošenja i izmena ustava federacija vid. Ronald L. Watts, *Comparing Federal Systems*, Queen's University Press, Montreal & Kingston, 1999, pp. 101-104.

raspolažu jakom istorijskom legitimnošću kao političke jedinice federalnog saveza. One samim tim predstavljaju jedinice sporazumevanja oko novog aranžmana zajednice. Ukoliko, međutim, taj aranžman treba da bude proizvod korektno demokratske procedure, onda postupak izgradnje zajednice pretpostavlja prethodno demokratsko konstituisanje država članica buduće federacije. I to u dvostrukom smislu: u pogledu unutrašnjeg konstituisanja i u pogledu opredeljivanja za zajednicu. Uključivanje ovog drugog momenta u problem unutrašnjeg konstituisanja članica posledica je načelnog pozitivnog opredeljenja većine stanovništva u Srbiji i Crnoj Gori prema nekom obliku zajednice. Samim tim, odnos prema unutrašnjem uređenju u republikama u dobroj meri određen je odnosom prema zajednici. U ovom momentu to je u Crnoj Gori politički važnije pitanje nego u Srbiji, budući da dobar deo biračkog tela u ovoj republici svoju lojalnost prema postojećoj vladi uslovljava njenim stavom prema zajedničkoj državi. Ali, to je načelno važno pitanje za celokupno biračko telo u obe republike, budući da svaki federalni aranžman prenosi deo nadležnosti i vlasti na savezni nivo, tako da je unutrašnje političko usaglašavanje u republikama oko njihovih početnih preferencija u pogledu obima savezne nadležnosti značajno i za pitanje legitimnosti vlasti u republikama.

Prema tome, unutrašnja politička složenost i Srbije i Crne Gore posredno ima značajan udeo u stanju legitimnosti saveza. O tome mora da vodi računa svaka korektna procedura rekonstrukcije sadašnje federalne države. Ovaj uvid nas navodi na skrupulozan empirijski postupak u postavljanju i rešavanju pitanja o stvarnim konstituensima zajednice Srbije i Crne Gore i njenim budućim institucionalnim rešenjima. Opšti teorijski stav o političkim jedinicama i njihovim građanima kao konstituensima mora i u ovom slučaju da prođe kroz postupak analize političke strukture i stvarnog političkog stanja u obe republike.

Koji su to stabilni sklopovi interesa i opredeljenja u jednoj i drugoj republici, koji će zahtevati svoj legitimni izraz u dvostrukom procesu konstituisanja demokratske države, na nivou republika i na nivou njihove federativne zajednice? Ovde govorimo o procesu konstituisanja stoga što su se i Srbija i Crna Gora, kao i njihova državna zajednica, nakon raspada bivše federacije suočile sa pitanjem legitimnosti ne samo političkog poretka nastalog 1990. i 1992. godine, nego i sa pitanjem legitimnosti same političke zajednice kako u okvirima federalnih jedinica tako i federacije.¹¹ Ako je pitanje legitimnosti poretka (poredaka) bilo opravdano zbog nedemokratskih oblika vlasti, pitanje o legitimnosti političke zajednice bilo je opravdano sa stanovišta manjkavosti demokratije kao isključivo većinske vladavine, u kojoj različite manjine (političke i etničke) nemaju proceduralne mogućnosti da utiču na ustavne i temeljne političke odluke. Imajući

¹¹ Za slučaj Srbije vid. *Ustavne pretpostavke za demokratsku Srbiju*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1997, gde se problem definiše kao strukturno uslovljena legitimacijska kriza (str. 8 ff). Za federaciju vid. Slobodan Samardžić „Nedostatak konstitucionalizma – glavni problem srpsko-crnogorske federacije“, zbornik *SR Jugoslavija kao dvočlana federacija*, CANU, Podgorica, 1995, sr. 369-385.

ovu dijagnozu u vidu, problem legitimnosti i poretka i zajednice mora se postaviti sa stanovišta preispitane formule demokratije kao isključivo većinske vladavine.

Federalna saglasnost Srbije i Crne Gore, ukoliko treba da predstavlja sporazum konstitutivnog tipa, ne može da bude samo (ustavni) dogovor predstavnika većinskih stranaka u republičkim parlamentima. Ukoliko takvu saglasnost treba da postignu predstavnici dve republike (prva pretpostavka), njihova legitimnost mora biti višeg stepena od proste većinske stranačke legitimnosti (druga pretpostavka). To znači da konstituisanju federacije (u smislu nove zajednice) treba da prethodi demokratsko konstituisanje republika kao složenih jedinica *sui generis*. Ovaj proces ima svoj konstitutivni (utemeljujući) i institucionalni aspekt.

U konstitutivnom smislu on treba da zadovolji sve trajne interesne strukture dve republike, koje su u obe republike višestruke:

1) U Srbiji

- da zadovolji interes većinske nacije (Srba) za održanjem istorijskog kontinuiteta državnosti u modernoj istoriji;
- da zadovolji interes etničkih grupa i manjina za postojanom ustavnom zaštitom njihovih posebnih prava;
- da zadovolji interes svih građana Srbije za postojanom ustavnom zaštitom njihovih osnovnih prava i sloboda i pravom ograničenom političkom vlašću;
- da zadovolji interes pojedinih regiona Srbije, koji za to iskažu potrebu, za posebnim regionalnim organizovanjem izraženom u konstitutivnom aktu republike;
- da zadovolji interes svih onih koji to žele za zasnivanjem zajednice odgovarajućeg oblika sa Crnom Gorom.

2) U Crnoj Gori

- da zadovolji interes većinske nacije (Crnogoraca) za održanjem istorijskog kontinuiteta državnosti u modernoj istoriji;
- da zadovolji interes etničkih grupa i manjina za postojanom ustavnom zaštitom njihovih posebnih prava;
- da zadovolji interes svih građana Crne Gore za postojanom ustavnom zaštitom osnovnih prava i sloboda i pravom ograničenom političkom vlašću;
- da zadovolji interes opština za lokalnom samoupravom;
- da zadovolji interes svih onih koji to žele za zasnivanjem zajednice odgovarajućeg oblika sa Srbijom.

Demokratsko konstituisanje dve republike znači u proceduralnom smislu učešće legitimnih predstavnika svih ovih različitih interesa u stvaranju temeljnog ustavnog sporazuma u republici. U institucionalnom pogledu u republikama bi bili stvoreni sistemi vlasti i zaštite osnovnih prava i sloboda koji najviše odgovaraju trajnim interesnim strukturama republika. Pretpostavlja se da bi Srbija u tom

pogledu bila parlamentarna regionalna država sa određenim elementima garantovanog manjinskog učešća u vlasti na nivou regiona i opština i posebnim sistemom zaštite manjinskih prava na nivou republike. Crna Gora bi bila parlamentarna država sa značajnom lokalnom samoupravom na opštinskom nivou, uz sistem garantovanog učešća u vlasti predstavnika etničkih i manjinskih grupa, računajući i posebnu ustavnu zaštitu njihovih manjinskih prava na nivou republike.

Ustanovljenje demokratskih političkih zajednica na nivou republika predstavlja preduslov za novi federalni sporazum Srbije i Crne Gore. Elementi tog sporazuma, videli smo, nalaze se već u procesu konstituisanja republika kao heterogenih demokratskih država. Sa ovakvim demokratskim kapacitetom, proces sporazumevanja oko opšteprihvatljivog modela zajednice imao bi optimalnu legitimacionu podlogu za date strukturne uslove.

Federalni savez Srbije i Crne Gore ima, kao savez, svoja specifična strukturna obeležja. On je, kao projekat, i jednostavniji i složeniji u odnosu na postojeće federacije. Jednostavniji je, jer ima samo dve političke jedinice, ali upravo u toj njegovoj odlici kriju se neobično složeni funkcionalni problemi. Srbija i Crna Gora su dve države različitog prostranstva, broja stanovnika i privredne snage. Ova prirodna nesrazmera jedinica može lako, pri bilo kom federalnom aranžmanu, da ugrozi načelo njihove ravnopravnosti u zajednici. S druge strane, mehanička ravnopravnost u svemu pri postojanju određenog broja zajedničkih funkcija može lako da dovede do iscrpljujućih usaglašavanja oko svega i svačega, što bi išlo na štetu funkcionalnosti federalnog sistema odlučivanja i vlasti. Stoga ovaj model federalnog sporazuma zahteva minuciozno ispitivanje mere zajedničkih funkcija koje bi jedinice prenele na savez i načina njihovog efikasnog sprovođenja na federalnom nivou. Ovakva strukturna situacija u svakom slučaju iziskuje koncept *minimalne federacije* u poređenju sa današnjim federalnim sistemima. To znači da bi (1) na federaciju bio prenet minimalni broj nadležnosti, koje bi (2) bile sprovedene u kombinovanom režimu samostalnog odlučivanja saveznih ustanova i saradnje saveznih i republičkih ustanova. Najzad, ovaj pristup pretpostavlja (3) da u širokom spektru samostalnih nadležnosti republika one neposredno sarađuju u rešavanju pitanja od zajedničkog interesa i u tu svrhu osnivaju međurepublička tela nezavisna od saveznih.¹²

Ukoliko novi federalni sporazum treba da predstavlja načelno i trajno rešenje za celinu višestrukih složenosti, kakva zajednica Srbije i Crne Gore jedino može da bude, onda i njegov institucionalni izraz mora da predstavlja sistem višestrukih ravnoteža. Da bi se zadovoljili svi pomenuti interesni sklopovi i pri tom povezali u funkcionalnu celinu, neophodno je kombinovati doktrinarno različite tipove demokratije i organizacije vlasti. Ako je reč o federalizmu sa parlamentarnim tipom

¹² Ovakav koncept razvijen je u studiji B. Mijatović, D. Popovića i S. Samardžića *Zajednica Srbije i Crne Gore – Predlog ustavne rekonstrukcije Srbije i Crne Gore*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd, 2000.

vlasti, dakle bez jake ustavne uloge šefa države, onda je neophodno institucionalno uravnotežiti način biranja skupštinskih domova i njihova ovlašćenja. Ako se pritom ide na kompromisni način odlučivanja u zakonodavnom telu (dvodornost), onda je iz razloga efikasnosti egzekutive važno ojačati njen manevarski prostor u oblasti izvršne vlasti. Ali, i u samom načinu izbora savezne egzekutive, ponovo iz razloga ravnoteže, treba uvesti određene mehanizme podele vlasti (*power-sharing*) između federalnih jedinica. Najzad, pošto je reč o multietničkom sastavu stanovništva, treba uvesti mehanizme zaštite manjinskih prava na saveznom nivou koji su van uticaja i zakonodavnog i izvršnih organa vlasti.

Budući da je postojeća federacija u svom osmogodišnjem trajanju predstavljala izrazito konfliktnan političko-institucionalni sklop, koji se izražavao na više nivoa njegovog (ne)funkcionisanja, novi federalni sporazum mora u svojoj podlozi da nosi ideju pomirenja posredstvom ustavne saglasnosti. Početna tačka ostvarivanja sporazuma je međusobno političko priznanje svih značajnih (pomenutih) interesnih struktura. U tom smislu, značajnu konstitutivnu ulogu treba da odigra pravna fikcija novog početka. Polazeći odatle, stvarni model novog federalnog sporazuma izgrađivao bi se korak po korak, ali u pravcu ireverzibilnog utemeljenja zajednice.

Beograd, 14. 5. 2001.

Federal Consensus between Serbia and Montenegro – Is It Possible?

Summary: The resolution of the crisis of the federation and the possible creation of a new state community of Serbia and Montenegro is facing a number of questions of principle. There is not just the problem of the political formula of mutual integration of the two federal units, but first of all the problem of the formula of legitimacy of the new community bearing in mind its structural features. The democratic procedure of creating a new federation requires that Serbia and Montenegro be constituted as democratic units. Given their internal political complexity, it is difficult to assume that the principle of simple majority may satisfy the demand for legitimacy of the decision to enter the new federation or the decision for state separation. Therefore this paper looks for a procedure that will meet the demand of general consensus to the maximum possible extent.

Key words: Federation, Serbia and Montenegro, commonwealth of states, legitimacy, referendum, democracy, constitutionalism.

Nenad Dimitrijević
Central European University,
Budapest, Hungary

Paradoksi ustavnog kontinuiteta u kontekstu osporene državnosti

Rezime: U ovom tekstu analiziraju se dva pitanja. Prvo pitanje tiče se određenja metoda koji bi mogao da posluži kao adekvatan instrument za razumevanje političke situacije u Srbiji danas. Autor nudi skicu jedne moguće „teorije okolnosti“. Drugo, u tekstu se kritički analizira strategija ustavnog kontinuiteta. Osnovni zaključak glasi da ova strategija više nije održiva, što je posledica rastakanja jugoslovenske državnosti.

Ključne reči: Ustavni kontinuitet, federacija, Srbija i Crna Gora, konsenzus, konstitucionalizam, država, legitimnost, teorija okolnosti.

1. Kako razmišljati o Srbiji: skica za jednu moguću teoriju okolnosti

Verujem da značaj oktobarskog prevrata 2000. godine teško može biti preceđen. U terminima savremene političke nauke, ovaj događaj može se odrediti kao *promena režima*, odnosno kao raskid sa starim režimom koji načelno otvara mogućnosti da u Srbiji otpočne proces demokratske tranzicije. Verujem da se možemo složiti i oko pozitivne ocene *načina* promene režima, već i zato što su izbegnute pretnje radikalne revolucije i krvoprolića. Ali, isto je tako očigledno da je situacija u kojoj se nalazimo izuzetno komplikovana, odnosno da je obeležena mnogostrukim imperativima koji kao da se ponekad međusobno isključuju. Izazovi pred kojima se nalazi post-miloševićevska Srbija dovoljni su da privedu u sećanje ono što je Jon Elster pre deset godina, pišući o post-komunističkim paradoksima u centralnoj i istočnoj Evropi, nazvao „teoremom nemogućnosti“. Podsetiću ukratko na suštinu njegove argumentacije. Elster tvrdi kako post-komunistička transformacija ka „otvorenom društvu“ zahteva mnogo više od racionalne ustavne formulacije alternative. U minimalnom smislu, neophodno je pokrenuti i paralelno provoditi procese izgradnje demokratije, tržišne ekonomije i socijalne pravde. Problem je u tome što su svi ovi kvaliteti neophodni *ovde i sada*; međutim, oni se u praktičnoj provedbi pokazuju kao međusobno su-

protstavljeni.¹ Tržišna ekonomija pretpostavlja, između ostalog, privatnu svojinu i slobodno formiranje cena. To je nemoguće postići bez jasno definisanih ustavnih prava i stabilne pravne regulative koja će garantovati pravnu sigurnost akterima tržišne utakmice. S druge strane, ovakva reforma u do juče krutom, od strane države dirigovanom privrednom sistemu, vodila bi inflaciji, nezaposlenosti, naglom siromašenju širokih slojeva stanovništva kojima je državni paternalizam garantovao kakvu-takvu socijalnu sigurnost (socijalna prava ovde nisu od pomoći: *welfare state* koncept jednostavno je isuviše skup da bi ga ove zemlje mogle realizovati). Drugim rečima, konsekvantno provedena tržišna reforma vodila bi nekontrolisanom socijalnom raslojavanju, u kome bi manjina stekla ne samo ekonomsko bogatstvo, nego i političke privilegije u odnosu na većinu. Ovakva gruba nejednakost veoma brzo bi, bez obzira na formalne ustavne garantije, poništila pravnu i političku jednakost u pravima koje čine osnov moderne demokratije. Zato hepienda neće biti, brod koji tone ne može se opravljati dok je na otvorenom moru.

Danas mi znamo da je Elster preterao u svojoj sklonosti da šematizuje i ponudi definitivne (pesimistične) odgovore na mnogobrojna pitanja o jednoj složenoj realnosti. Ali, neuspeh njegove prognoze nije poništio ozbiljnost njegovih pitanja.² I u današnjoj Srbiji hoće se sve ono čega do juče nije bilo: ljudska sloboda, vladavina prava, demokratija, tržišna ekonomija, socijalna pravda, dostojanstven život za sve građane. Izgleda da se napetost između ovih zahteva ne može pacifikovati uspostavljanjem njihove jasne hijerarhije, koja bi omogućila da se prvo rešavaju hitniji problemi. Pad starog režima otvorio je Pandorinu kutiju dugo nagomilvanih, prikrivanih i nasilno zamrzvanih pitanja, koja sada ne mogu jednostavnom političkom odlukom biti poređana po važnosti; podjednako bi uzaludan bio pokušaj da se identifikuju problemi koji bi se konsenzualnom političkom odlukom privremeno skinuli sa dnevnog reda.³

Ako konstatujemo da smo u Srbiji danas suočeni sa dramom suprotstavljenih imperativa, te da je reč o napetostima koje se možda ne mogu razrešiti, ali kojima se mora upravljati, tada bi naš sledeći korak trebalo da bude uokviren

¹ J.Elster, "The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic and Political Reform"; in: D.Greenberg et al (eds.), *Constitutionalism and Democracy. Transitions in the Contemporary World*, Oxford, 1993, p. 267.

² Mislim da ozbiljnost ovih pitanja nije osporena niti očiglednim Elsterovim metodološkim redukcionizmom, koji se sastoji u mehaničkoj aplikaciji simplifikovanog modela teorije racionalnog izbora na post-komunističku stvarnost.

³ Naravno, ovim ne iznosim nikakvu „principijelnu“ tvrdnju o pogrešnosti ili potpunoj neupotrebljivosti strategije koja bi se sastojala u rangiranju ili čak privremenom uklanjanju teških pitanja iz političke komunikacije. Ali, trivijalno je tačno da je mogućnost ovakve strategije odlučujuće obeležena socijalnim i političkim kontekstom u kome se događa promena režima. Up. detaljnije u: S.Holmes, *Passions and Constraint*, poglavlje "Gag Rules and the Politics of Omission", Chicago, 1995, str. 202. O tome zašto „politika propuštanja“ nije realna u post-komunističkom kontekstu, pisao sam detaljnije u tekstu „Ustavi i ustavnost u postkomunističkoj Evropi“, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 1-2/1995.

pitanjem kako možemo da konceptualiziramo stvarnost u kojoj živimo. Verujem da ovo nije pitanje samo za teoriju: sledeći Elstera, ovde je pre reč o problemu izbora puteva i sredstava dostizanja jedne drugačije a poželjne budućnosti. Naravno, da bismo odgovorili na pitanje „kako stići odavde do tamo“, moramo definisati koordinate onoga što sam neodređeno nazvao „poželjnom budućnošću“. Ovim pitanjem neću se posebno baviti, pre svega zato što smatram da je u naporu da odredimo koordinate demokratske normalnosti važno da ozbiljno shvatimo staru poruku Adama Mihnjika: ne treba dva puta izmišljati točak. Srbiji je potreban politički aranžman koji će ovaplotiti onu civilizacijsku tekovinu koju nazivamo ustavnim demokratijom. Ustavna demokratija je oblik uređenja zajedničkog života ljudi koji počiva na ljudskom dostojanstvu (formulisano u obliku osnovnih ustavnih prava), na vladavini prava, te u kome je vlast javna i nedvosmisleno ograničena ljudskom slobodom kao krajnjom svrhom svog postojanja. Ovim ne tvrdim da je ustavna demokratija imuna na kontekstualne specifičnosti.⁴ Međutim, verujem kako specifičnosti ustavne demokratije u jednom etnički heterogenom društvu, ili u post-komunističkom društvu, ili u savremenoj Južnoj Africi ili Srbiji, predstavljaju nužne, ali ipak izvedene elemente univerzalno validnog osnovnog koncepta, odnosno onog *univerzalnog jezgra* konstitucionalizma koje prevazilazi lokalne moralnosti posebnih istorijskih konteksta i posebnih zemalja.

Zato ću se u ovom tekstu koncentrisati uglavnom na pitanje o putevima i sredstvima za doseganje konvencionalno shvaćene ustavne demokratije u Srbiji. U nastojanju da ponudim referentni okvir za razmišljanje o ovom pitanju, predlažem da umesto „teoreme nemogućnosti“ probamo da definišemo jednu *teoriju okolnosti*. Ovu kategoriju pozajmljujem od Janoša Kiša:

„Da bismo utvrdili zašto jedan tip promene – ili jedna određena strategija – dobija prednost u odnosu na druge, potrebna nam je teorija okolnosti koja raspolaze eksplikativnom sposobnošću da objasni sled događaja. Izraz „teorija“ upotrebljavam kako bih naglasio činjenicu da uslovi koji favorizuju određeni tip socijalne i političke promene treba da budu eksplicirani na opšti način. Formulacija ovakve opšte hipoteze zahteva konceptualno razjašnjenje. Potrebne su nam kategorije koje će precizno identifikovati fenomen koji želimo da istražimo...“⁵

Verujem da nam teorija okolnosti može pomoći da izbegnemo barem dva pogrešna pristupa našoj aktuelnoj situaciji. Prvi pogrešni pristup identifikovaću kao zamku mehaničkog modelskog mišljenja, gde bi nam se iskustva drugih zemalja servirala kao gotovi recepti. Drugi pogrešni pristup sastoji se u jednako

⁴ O složenom odnosu između univerzalnih principa konstitucionalizma i specifičnih datosti posebnih zemalja, vidi: M.Rosenfeld, „Modern Constitutionalism as Interplay Between Identity and Diversity“, in: M.Rosenfeld (ed.), *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy*, Durham and London, 1994; R.Goodin, „Designing Constitutions: the Political Constitution of a Mixed Commonwealth“, *Political Studies, Special Issue*, Vol. XLIV, 1996.

⁵ J.Kis, „Between Reform and Revolution“, *East European Politics and Societies*, 2/1998, str. 304.

mehaničkom prenaplašavanju konteksta datosti kao ekskluzivno relevantnog seta uzroka koji determinišu polje mogućnosti; u našem slučaju bi se radilo o dobro poznatoj (i, nadam se, konačno diskreditovanoj) priči o izuzetnosti, neuporedivosti itd. naše situacije.

Teorija okolnosti je skroman teorijski pristup, koji ima za cilj da identifikuje šta je – i na koji način – moguće i neophodno učiniti da bismo došli do demokratije. U sadržinskom smislu, reč je o pristupu koji polazi od refleksivnog odnosa prema okolnostima koje su dovele do promene režima i koje su odlučujuće uticale da promena režima bude baš takva kakva je bila. U sledećem koraku ovaj pristup pretpostavlja i refleksiju o socijalnim i političkim datostima nakon promene režima. Odavde sledi da misliti o mogućnostima demokratije u Srbiji danas, znači misliti u trijadi prošlost – sadašnjost – budućnost. Kad se kaže da datost živi u polju napetosti između prošlosti i budućnosti, to može izgledati kao jeftin kauzalitet. Ipak, verujem da je jednostavno reč o tome da se na minimalno pouzdan i racionalan način definišu koordinate novog početka. Promišljanje načina promene režima i neposrednih dometa ove promene informisaće nas o onome što je ostvareno, odnosno koliko daleko se otišlo u negiranju starog sveta. Kad se revolucionarni potres smiri, ono što ostaje na tlu jesu neki socijalni, ekonomski i politički momenti, koje je Oto Kirhajmer nazvao ograničavajućim uslovima izgradnje novog društva, uslovima koji uokviruju prostor unutar kojih novi sistem mora da donese svoje prve odluke i da traži odgovore na postojeće probleme.⁶ Ovde treba imati u vidu i važnost „subjektivnog momenta“: reč je o doživljaju revolucije, ili o percepciji pomenutih ograničavajućih uslova od strane samih aktera promene, kao i o tome kako ovi akteri vide svoju post-revolucionarnu ulogu.

U ovom smislu relevantne su lekcije liberalnih promena režima 1989. godine u centralnoj i istočnoj Evropi. Na osnovu uvida u karakter starog režima i osnovna svojstva njegove krize, nosioci demokratske alternative (poglavito u Poljskoj, Mađarskoj, Češkoslovačkoj, Bugarskoj i DR Nemačkoj) opredelili su se za odbacivanje radikalnog revolucionarnog puta kao načina raskida sa socijalizmom. Akteri promena su – logički možda paradoksalno – insistirali na genuino ne-revolucionarnom karakteru svog poduhvata. Istorija poznaje revolucionare bez revolucija, ali su događaji od 1989. godine neobičniji: radilo se o revolucijama bez revolucionara.⁷ Radikalna promena društvenih odnosa imala se, kako iz taktičkih (odnos snaga), tako i iz normativnih razloga (vernost principima jednake slobode za sve i vladavine prava) provesti kao evolutivna transformacija starog sistema. Odavde je neposredno sledilo postuliranje ustavnog kontinuiteta sa starim režimom, pri čemu kontinuitet treba razumeti u dva osnovna značenja. Prvo, ustavne promene koje su definisale prelaz od socijalističkog autoritarizma ka režimu ustavne vlade izvršene su u skladu sa revizionom procedurom socijalis-

⁶ O.Kircheimer, *Politische Herrschaft. Fünf Beiträge zur Lehre vom Staat*, poglavlje “Restriktive Bedingungen und Revolutionäre Durchbrüche”, Frankfurt/Main, 1981, str. 35.

⁷ U.Preuß, *Revolution, Fortschritt und Verfassung*, Berlin, 1990, str. 63.

tičkih ustava. Drugo, sa izuzetkom Bugarske, ustavne revizije nisu rezultirale donošenjem kompletnih novih ustava, nego delimičnim amandiranjem starih socijalističkih ustava.

2. Srbija nakon promene režima: problemi sa kontinuitetom

Zašto je podsećanje na centralno-evropsku strategiju kontinuiteta 1989. godine važno za današnju Srbiju? Razlog je očigledan: i kod nas je promena režima u oktobru 2000. godine materijalizovana kroz strategiju kontinuiteta, čime je izražena ambicija da se radikalna demokratska transformacija provede u obliku pravne i političke reforme. Reč je o izvanredno značajnom postignuću, već i zato što bi u situaciji u kojoj smo živeli revolucionarni raskid sa starim režimom gotovo sigurno rezultirao nasiljem velikih razmera i brojnim ljudskim žrtvama. Drugo, strategija kontinuiteta omogućila je da se izbegnu zamke revolucionarne pravde i pravnog nihilizma.⁸ Ali, mislim da osnovno pitanje s kojim moramo da se suočimo glasi da li je kontinuitet i danas, nekoliko meseci nakon promene režima, još uvek održiva strategija. Pokušaću da objasnim negativan odgovor na ovo pitanje.

Ustavni kontinuitet je, ako pogledamo i prihvatimo kao donekle relevantno iskustvo zemalja koje su ovu pravnu i političku tehniku koristile da napuste komunizam, jedna složena strategija, koja u sebe uključuje i nezanemarive elemente fikcije. Ovde se u početnom koraku „ozbiljno shvata“ lažni ustavni okvir jednog u biti autoritarnog režima. Drugim rečima, ovde se fiktivni ustav, ustav-fasada, koristi sa ciljem da se kreira režim ustavne demokratije. O čemu je reč? Podsetiću da se u jezgru strategije kontinuiteta nalazi apsolutna vernost načelu vladavine prava. S jedne strane, intencija promene ovde je genuino revolucionarna: radi se o delegitimiranju i dekonstrukciji starog režima, što je neposredno praćeno kreiranjem osnova jednog kvalitetno drugačijeg društva i zajednice. Ali, s druge strane, ova radikalna socijalna i politička transformacija provodi se u obliku pravne i političke reforme, odnosno uz očuvanje pravnog kontinuiteta sa režimom koji se osporava. Normativna osnova ovog opredeljenja je jednostavna: nova zajednica koja hoće da počiva na principu vladavine prava ne može za svoj prvi čin imati revolucionarno kršenje prava (ma kakvo to pravo bilo). Oni koji se bore za vladavinu prava, moraju se od samog početka svog poduhvata ponašati kao da žive u pravnom sistemu.⁹

Postoji određeni minimalni set uslova koji mora biti ispunjen kako bi kontinuitet mogao biti primenjen. U „taktičkom“ pogledu, kontinuitet počiva na jednom minimalnom konsenzusu nosilaca starog režima i aktera demokratske

⁸ O normativnim i strateškim prednostima strategije kontinuiteta za Srbiju pisao sam opširnije u svojoj knjizi *Slučaj Jugoslavija*, poglavlje „Mogućnosti demokratije u Srbiji: prilog zalaganju za civilno društvo i ustavni patriotizam“, Beograd, 2001, str. 109. i dalje.

⁹ Up. A.Arato, “Dilemmas Arising From the Power to Create Constitutions in Eastern Europe”, *Cardozo Law Review*, 3-4/1993, str. 675.

alternative. Reč je o interesno utemeljenoj opciji, gde se dve suprotstavljene strane uzajamno priznaju kao partneri u prvoj fazi demokratskog preobražaja. Ovo uzajamno priznanje posledica je, prvo, spremnosti obe strane da prihvate činjenicu da pate od deficita demokratskog legitimiteta. Drugo, nijedna strana nije u stanju da sa sigurnošću računa sa sopstvenom pobedom – kontinuitet je strategija redukovanja rizika, koja garantuje da će obe strane ostati na političkoj sceni i nakon promene režima. Prihvatiti kontinuitet znači odreći se radikalne revolucionarne semantike koja odnos prema starom svetu i prema budućnosti definiše posredstvom ideološkog para prijatelj – neprijatelj.

U ovom pogledu, situacija u Srbiji je donekle specifična, pošto je kontinuitet sačuvan bez pregovora i eksplicitnog sporazuma između predstavnika starog režima i njegovih demokratskih oponentata. Snaga septembarskih i oktobarskih događaja 2000. godine bila je takva da je stari režim jednostavno morao da prizna pobedu opozicije na izborima koji su bili zamišljeni kao fasadni. S druge strane, pošto je dojučerašnja demokratska opozicija na ovim izborima osvojila demokratski legitimitet, nakon pobeđe nije bilo politički mudro učiniti korake koji bi vodili daljoj radikalizaciji, kroz delegalizaciju i delegitimiranje predstavnika starog režima, ili kroz demontažu zatečene institucionalne strukture. Izabrana je najbolja moguća strategija.

Međutim, ovo nas tek dovodi do postavljenog pitanja o statusu strategije kontinuiteta danas. Da bih pokazao kako je – ukoliko ne dođe do dramatične promene političke konstelacije – ova strategija neprimenljiva za vreme koje je pred nama, moram da promenim nivo analize, i da se od pogleda na Srbiju okrenem ka političkoj slici Jugoslavije. Tvrdiću nešto što mi se čini trivijalno očiglednim: ustavni kontinuitet ima smisla samo ako se svi politički relevantni akteri u Jugoslaviji mogu složiti da savezni Ustav od 1992. godine predstavlja prihvatljiv pravni okvir za demokratsku tranziciju federacije.¹⁰

Ovde ćemo se odmah suočiti sa jednim neobičnim problemom empirijske naravi. Oktobarski prevrat bio je prevrat *u Srbiji*, koji je oslobodio *Jugoslaviju* jednog lošeg režima. To možemo izraziti i ovako: u meri u kojoj demokratiju pretpostavljamo autoritarizmu, ova smena bila je potrebna celoj Jugoslaviji. Ali odavde ne sledi da svi politički relevantni akteri u Jugoslaviji na isti, ili kompatibilan, ili barem u minimalnom smislu dijaloški orijentisan način, tumače rezultate ove promene. Mi smo suočeni sa nedostatkom elementarnog konsenzusa o tome šta se u stvari dogodilo, koji je domet onoga što se dogodilo, za koga je ovaj ishod relevantan, te, konačno, šta i na koji način sada treba činiti. Nedostatak ovog konsenzusa se u današnjoj političkoj praksi vrlo brzo prevodi u nedostatak konsenzusa o legitimitetu jugoslovenske državnosti kao takve. Ovo nas

¹⁰ Ovim naravno ne želim da kažem kako je Ustav od 1992. godine dobar, te da ga ne treba menjati. Saglasnost o prihvatljivosti ovog okvira tumačim iz perspektive strategije kontinuiteta: ustav se može menjati, pa i zameniti novim, ali samo u skladu sa revizionim procedurama koje su tim ustavom propisane.

dovodi do pitanja ko bi trebalo da budu subjekti eventualne strategije ustavnog kontinuiteta na nivou Jugoslavije. Uočićemo da identifikacija ovih subjekata i konstelacija njihovih odnosa tvore sliku trougla: na sceni su pobednici u Srbiji, poraženi u Srbiji, režim u Crnoj Gori, te njihovi protivrečni međusobni odnosi. Politički akteri nekadašnjeg režima, danas u opoziciji, ma koliko da im je kontinuitet bio dalek u momentu oktobarskog loma, danas u njegovom očuvanju vide – verovatno s pravom – zalog sopstvenog političkog preživljavanja. Ovde ću samo ukratko ukazati na jedan problem. Čini se da na strani predstavnika bivšeg režima postoji (konceptualno teško branjiva) nada da je za njih kontinuitet instrument zaštite od krivične odgovornosti za *kršenje propisa koji su bili na snazi u vreme njihove vladavine*. Naravno, ako pravilno razumemo kontinuitet, ova nada je sasvim neutemljena: ovde je upravo reč o očekivanju neke vrste milosti, odnosno spremnosti režima da selektivno primenjuje važeće pravo i da na taj način faktički poštedi pravne odgovornosti one koji su kršili pozitivne propise.

Pitanje o mogućnostima dalje primene strategije kontinuiteta zgušnjava se kao pitanje o odnosu demokratskih režima u Srbiji i Crnoj Gori. Na ovoj tački kontinuitet pada, pošto vlasti jedne federalne jedinice ne priznaju federalni ustav niti federalnu državu. Kontinuitet ovde postaje pogrešna strategija, pogrešna zato što je neupotrebljiva. Insistiranje na kontinuitetu postaje pravno-tehnički neodrživo u situaciji u kojoj jedna strana negira legitimitet države u celini, pa se, tomu konsekventno, samo-oslobađa obaveze da poštuje pravo. Dakle, ovde se kao legitimacijski argument ističe ne samo stav da je postojeći ustav loš, već i da država u svojoj egzistenciji pati od neizlečive bolesti koja je posledica „izvornog greha“, odnosno nelegitimnog načina njenog nastanka. Jedva da je potrebno reći kako ovaj argument nije do kraja lako osporiti. U praktično-političkom pogledu još manje ima smisla upuštati se u neumerene kritike crnogorskog režima. Neprihvatanje saveznog ustavnog sistema i savezne državnosti od strane vlasti Crne Gore treba prihvatiti kao činjenicu i treba videti koje su implikacije ove činjenice. Kritika koja ukazuje na to da vlast Crne Gore ne poštuje Ustav cilja u prazno, jednostavno zato što je druga strana ne prihvata kao dovoljan razlog za *politički* dijalog. Pod političkim dijalogom podrazumevam komunikaciju u okvirima opšteprihvaćenih obavezujućih pravila igre. U Jugoslaviji više ne postoji minimalni set pravnih pravila koje bi svi njeni građani i politički subjekti prihvatili kao obavezujuće. Opor zaključak mora glasiti da Jugoslavija više nije država (ovo čak i nezavisno od okolnosti da jugoslovenske vlasti nemaju suverenitet nad Kosovom kao delom jugoslovenske teritorije).

Ukratko: pitanje državnosti sa kojim se danas Jugoslavija suočava prethodi pitanju o demokratiji, kao *pred-političko* pitanje. Sadašnja situacija može se prepoznati kao kvazi-politički provizorijum, koji se očigledno neće moći dugo održati. Sa Miloševićevim padom i početkom demokratske tranzicije u Srbiji, demokratija je prestala da bude relevantno pitanje na nivou Jugoslavije, odnosno za Jugoslaviju. Pobjeda proto-demokratskih snaga u Srbiji na paradoksalan način otvorila je prostor za de-legitimiranje Jugoslavije. I temeljno pitanje glasi

može li se demokratija opet učiniti relevantnim pitanjem. Situacija je teška: potrebno je legitimirati politički stav da je demokratija legitimni instrument rešavanja problema na ovom prostoru. Ovde se pita kako od situacije u kojoj je u pitanju *legitimitet Jugoslavije* stići do situacije u kojoj će pitanje biti *legitimitet u Jugoslaviji*. Ovo je problem mogućnosti rekonstrukcije konsenzusa o vrednosti očuvanja Jugoslavije kao države. Mogu da ponudim samo odgovor koji se lako može kritikovati kao sadržinski prazna fraza, ali za koji verujem da ipak skicira koordinate minimalno prihvatljivog polja mogućnosti: Jugoslavija je vredna očuvanja u meri u kojoj je kao zajednica legitimna za njene građane i sastavne delove (federalne jedinice).

Budimpešta, 4. 4. 2001.

The Paradoxes of Constitutional Continuity in the Context of Contested Statehood

Summary: This paper addresses two questions. First is the issue of the methodological approach suitable for the analysis of the present political condition in Serbia. An attempt to outline a "theory of circumstances" has been offered. Secondly, the strategy of constitutional continuity has been exposed to the critical scrutiny. The claim is that this strategy is not feasible anymore, due to the dissolution of the Yugoslav statehood.

Key words: Constitutional continuity, federation, Serbia and Montenegro, consensus, constitutionalism, the state, legitimacy, a theory of circumstances.

Mladen Lazić

Filozofski fakultet

Beograd

Državni status Crne Gore: teško razrešiva dilema

Rezime: U tekstu, koji se zasniva na rezultatima empirijskog istraživanja (obavljenog tokom 2000. godine u Crnoj Gori), razmatra se nekoliko problema: odnos stanovnika prema državnoj nezavisnosti, sredstva za postizanje (eventualne) nezavisnosti, poželjni – nacionalni ili građanski – nosilac suvereniteta.

Najvažniji uvid je da je stanovništvo Crne Gore duboko podeljeno u vezi s osnovnim pitanjima koja se odnose na konstituisanje države. Oko 50% ispitanika prihvatilo je zajedničku državu sa Srbijom, jedna trećina bila je protiv bilo kakve zajedničke države, dok su ostali podržavali neki labaviji oblik zajedništva. Tako se pokazuje da su u Republici formirana dva velika bloka, koja su imala čvrsto artikulisane suprotstavljene stavove u vezi s ovim pitanjem, dok je mali broj stanovnika, koji su imali manje određen stav, mogao da bude privučen na jednu ili drugu stranu.

Podaci pokazuju da među pristalicama dve suprotstavljene ideje nema značajnih razlika s obzirom na pol, starost, obrazovanje, zanimanje (pristalice nezavisnosti su u proseku nešto mlađi i obrazovaniji). Jedina statistički značajna razlika uočena je kod obeležja nacionalne samoidentifikacije. Naime, nacionalna samosvest većinskog stanovništva u Crnoj Gori još uvek nije do kraja kristalizovana – jedan deo njih zastupa tezu o etničkoj posebnosti Crnogoraca, dok drugi naglašavaju etničku povezanost sa Srbima. Stoga je nacionalnost ispitanika u upitniku ostavljena kao otvoreno pitanje, a dobijena je sledeća struktura: Crnogorci – 44,2%, Crnogorci-Srbi – 13,5%, Srbi-Crnogorci – 13,1%, Jugosloveni – 7,4%, Srbi – 2,7%. U principu su oni ispitanici koji su se deklarirali kao Crnogorci preferirali nezavisnu državu (zajedno sa pripadnicima muslimanske i albanske manjine), dok su oni koji su isticali zajednički etnički koren sa Srbima podržavali i državnu zajednicu. Međutim, i među etničkim Crnogorcima postoji značajna manjina koja prihvata federalnu zajednicu Crne Gore i Srbije. Očigledno je, ipak, da su ova dva pitanja – etničkog identiteta i poželjne forme države – međusobno povezana, tako da jedan izbor podrazumeva (i osnažuje) drugi.

Treba pomenuti i da većina pristalica državne samostalnosti ostaje pri svom stavu i u slučaju demokratskog razvoja u Srbiji. Istovremeno, većina onih koji zastupaju federalnu državu zadržava taj stav i u slučaju da u Srbiji postoji nedemokratski režim. Ono što ohrabruje je da velika većina ispitanika, bez obzira na to kakav je njihov odnos prema

državnoj samostalnosti, zastupa mirno rešenje ovog problema, ma kakav bio konačan rezultat. U slučaju dileme između građanski i nacionalno konstituisane države, većina ispitanika u oba bloka zastupa drugo rešenje, ali u njegovoj međuetnički tolerantnoj verziji.

Ključne reči: Crna Gora, federacija, stavovi o nezavisnosti, nacionalna samoidentifikacija, građanska država, nacionalna država.

Prethodne napomene o okviru za interpretaciju podataka

Za posmatrača – a posebno za učesnika! – iscrpljenog od dvanaestak godina duge, zgusnute istorije preoblikovanja državnih okvira na delu balkanskog prostora, lako može biti privlačno da jedno od novijih takvih nastojanja, konstituisanje „suverene Crne Gore“, prepozna kao „sliku i priliku“ prethodnih obrazaca. Izgleda kao da su svi najvažniji činioци još jednog razlaganja državne celine južnoslovenskih naroda na delu. Na prvom mestu, tu je delovanje političke elite, koja je spremna da, radi svojih grupnih interesa – vršenja (makar i privremenog!) neograničene i nekontrolisane vlasti – bez dvoumljenja dramatično ugrozi opšte interese zajednice. Njoj se, zatim, pridružuju kakofonični horovi „intelektualnih“ razrađivača ideje o neophodnosti samostalne države, kao poslednjeg utočišta za spas naroda, pri čemu, po pravilu, iza patetično-uzvišenih poziva na istinu, pravdu i više ciljeve nije teško prepoznati grabež za prizemnim dobrima. Najzad, opsenarstvo moći, podržano prividom prosvete, nalazi odziv u uzbuđenim masama stanovništva, čije difuzno nezadovoljstvo izgleda da pronalazi specifičnog uzročnika svoje tegobne i nezaslužene sudbine u okovima koje su mu, decenijama neprimećeno, namicali drugi. Neodgovorna „elita moći“, korrumpirana inteligencija, zalučena masa – nije li to isti onaj eksplozivni spoj, koji smo već nekoliko puta videli na uspešnom poslu, najčešće krvavog, razbijanja postojećih državnih okvira?

Međutim, brzo postaje jasno da ranijoj slici nedostaje bitan elemenat. Ona je, naime, funkcionisala na principu „ogledala“: da bi se celovito konstituisala, isti (eksplozivni) spoj stvarao se na (barem) dve – na taj način antagonizovane – strane. Sada je, međutim, očigledno da se, unutar Srbije, odgovarajući analogon nije uobličio: izgleda kao da, s izuzetkom dela inteligencije, svi ostali akteri jednostavno čekaju ishod unutarcrnogorskog konflikta. No, ova mirnoća nije proizvod (samo) okupiranosti drugim, bar jednako važnim, međuetničkim konfliktom (s Albancima), niti je reč, naprosto, o zamoru od monotonog ponavljanja, ili – zašto da ne!? – o odsustvu dubljeg interesa. Ona je, barem delom, posledica specifičnosti procesa nacionalno-državne mobilizacije unutar same Crne Gore. Drugim rečima, u ovom slučaju postoje neki elementi koji ga čine bitno različitim od onih u drugim republikama nekadašnje SFRJ. Navešću samo dva, možda najznačajnija.

Pre svega, i površnom posmatraču javne scene odmah postaje jasno da se mobilizacijska nastojanja na projektu državne samostalnosti Crne Gore odvijaju bez jasne konstrukcije „Neprijatelja“. Do oktobra 2000. godine izvesne obrise te

konstrukcije dobijao je pojam „Miloševićevog režima“, ali je već sam njegov oblik počivao na matrici koja se suštinski razlikovala od ranijih: ovde se Neprijatelj prikazivao kao samo *deus* Drugog, i to, po samorazumljivosti, manjinski *deus* nečeg što je i samo antagonistički podeljeno, pa stoga u svom većem delu čini pre saveznika nego protivnika. Naravno, posle pada „Režima“ i ova je konstrukcija otpala, pa se od tada projekat samostalnosti gradio više na „pozitivnim“ nego na „negativnim“ činocima (na, navodnim, principijelnim prednostima koje državna nezavisnost podrazumeva). Nema sumnje da je ovakva mobilizacijska strategija delom proizvod činjenice da je vladajuća crnogorska elita bila deklarisan satvorac postojećeg državnog okvira i njegov dugogodišnji podržavalac. Čini se, međutim, da je drugi razlog tu značajniji, pri čemu se on pojavljuje i kao najtemeljnija razlika između crnogorskog i ranijih (slovenačkog, hrvatskog, muslimansko-bošnjačkog) pokreta za nacionalnu nezavisnost. Naime, sam nacionalni koncept crnogorstva još je uvek nedovršen, i to tako što se nije u celini diferencirao od srpskog. Na taj je način eliti bilo onemogućeno da izgradi konzistentnu sliku Neprijatelja (kao što je bio slučaj u prethodnim nacionalno-državotvornim epizodama), osim po cenu dramatičnog unutrašnjeg konflikta. Ovu tezu neću sada detaljnije obrazlagati, s obzirom na to da će se ona dokumentovati kasnije u tekstu. Pomenuću samo to da činjenica odsustva jasnog konstrukta Neprijatelja (vidi odličnu konkretno-istorijsku tematizaciju ovog problema u Cooley, 1992), osim što otežava proces mobilizacije stanovništva na državotvornom projektu, kao opštu pozitivnu konsekvencu ima to da značajno smanjuje mogućnost tragičnih posledica državnog raspada (svakako, tome odlučujuće doprinosi i pomenuta suzdržana zainteresovanost srpske političke elite i većine drugih aktera).

Zbog teškoća da se masovna mobilizacija gradi na konstrukciji konflikta (naročito posle oktobra 2000. godine), jedno od glavnih oruđa za prikupljanje glasačke podrške nameravanom referendumu o „suverenosti“ države (a s njom i vladajuće elite u Crnoj Gori) postala su javno-mnjenjska istraživanja. Naravno, motivi koji stoje iza ovog ambicioznog napora nisu jednodimenzionalni. Nema sumnje da se jedan od njih može kategorisati kao „saznajni“: projektanti samostalnosti želeli su da provere stepen podrške koju projekat uživa. Drugi je bio očigledno propagandistički. Polazeći od ideje (nažalost, ne bez osnova!) da se nezanemariv *deus* puka konformistički orijentiše, trebalo je kolebljivce pridobiti trijumfalističkim nalazima o plebiscitarnoj volji za „suverenost“. (U ovoj stvari je profesionalna i moralna nesolidnost – da se suzdržano izrazim – odigrala važnu ulogu. Zaneti svojom mobilizatorskom ulogom, „ugledni istraživači“ su podatke „interpretirali“ na zapanjujuće pristrasan način. U ovom času nije moguće utvrditi kako su sama ta javno-mnjenjska istraživanja bila sprovedena, iako se s razlogom može sumnjati u njihovu proceduralnu valjanost. No, dobijeni nalazi su sasvim neuvijeno bili podvrgavani surovoj oblikovnoj gimnastici, tako da su se dve petine pristalice uz jedan salto pretvarale u tri petine itd. Tako je žalosnoj istoriji intelektualne hipokrizije i na ovom prostoru dodat srazmeran *deus*!) Najzad, ne bi trebalo ispustiti iz vida ni treći motiv, koji proizlazi iz sasvim melanholične

ideje: ako se dovoljan broj unutrašnjih i spoljašnjih aktera uveri u apriornu brojčanu premoć pristalica državne samostalnosti (odnosno, nadmoć vladajuće elite koja je promoviše), onda se na moguće omaške pri kasnijem brojanju referendumskih glasova niko neće (usuditi) ni osvrutati.

Početak prošle (2000) godine ovaj je autor pristupio timu koji je trebalo da istraži neke karakteristike društvene svesti u Crnoj Gori, povezane s idejom o nacionalnoj državi. S obzirom na kompleksnost teme (međunacionalni odnosi, etnička distanca, odnos prema državi – uključujući problem suverenosti, ali i preferencije tipa političkog sistema i sl.), moglo se zaključiti da je motiv naručioca studije blizak prvaj – saznanjaj – varijanti (o tome je svedočio i sastav tima). Istraživanje je sprovedeno tokom marta i aprila, na stratifikovanom reprezentativnom uzorku od 1053 ispitanika. Celokupna terenska procedura je, koliko se to iz daljine moglo zaključiti, obavljena dosta korektno. (Realizovani uzorak je od planiranog u izvesnoj meri odstupao, i to u dimenzijama koje su značajne za interpretaciju podataka kojima se bavimo. Tako je učešće ispitanika s visokim obrazovanjem bilo veće, kao i onih koji su izjavili da su na prethodnim izborima glasali za Liberalni savez, ili za Demokratsku partiju socijalista – ukratko, za zastupnike ideje „suverenosti“. Međutim, i jedno i drugo odstupanje se moglo kontrolisati, a u ovom drugom slučaju nije isključeno da ono počiva na – konformističkim – korekcijama sećanja.) Problem bi mogao biti u tome što je od završetka terenskog rada, do vremena pisanja ovog priloga (mart, 2001), prošlo toliko vremena da bi zaključci na temelju prikupljenih podataka, o tako „žvimi“ procesima, mogli izgledati nenadoknadivo zastareli (i to utoliko pre što se očigledno razlikuju od tuceta drugih „sondaža“. Doduše, ti su se nalazi razlikovali od ostalih i kad su bili sasvim sveži. Ovde se mora napomenuti da je dalji tekst dobijen sažimanjem znatno veće studije, koja je na objavljivanje čekala osam meseci, i do autorove odluke da se jedan njen deo publikuje – manje od mesec dana pred parlamentarne izbore u Crnoj Gori – nije bila štampana!). Ipak, čak i kad bi bilo tako, istraživačke bi nalaze bilo važno izneti u javnost, jer bi oni svedočili o tome šta je, za kratko vreme, vladajuća elita u stanju da postigne sa svešču stanovništva, ako iskoristi instrumente koji su joj na raspolaganju (uključujući intelektualne mobilizatore, kao važan, ali svakako ne najvažniji, činilac). Kao što će se, međutim, videti, neki od procesa konstituisanja nacionalno-državne svesti teško da se mogu prikazati kao (o)lako varijabilni, pa se naši podaci mogu shvatiti i kao „korektiv“ manipulacijske upotrebe javno-mnjenjskih istraživanja.

Stanovnici Crne Gore o državnoj samostalnosti

U mnogobrojnim raspravama vođenim tokom raspada SFRJ, jedno stanovništvo neprestano se ponavljalo: za razliku od drugih, Crna Gora – i Srbija – imale su istorijsko iskustvo državne samostalnosti. Smisao upozorenja na ovu činjenicu nije, naravno, u tome da se na nju podseti kao na istorijski podatak, nego da se naglasi kako se ova epizoda permanentno unosi u pod/svest „običnog“

stanovnika Crne Gore. Naravno, ako je nešto istorijska činjenica, time se ne isključuje mogućnost njene (instrumentalne) mistifikacije (o „izmišljanju tradicije“, kada se radi o konstituisanju nacionalne države, vidi u Hobsbawm, 1990). U ovom slučaju, mistifikacija se sastoji, između ostalog, u antidatiranju „državne“ samostalnosti: naime, podatak da je jedan deo teritorije (sadašnje) Crne Gore trajno uživao izvestan stepen autonomije u okviru Osmanlijskog carstva, interpretira se kao „stara tradicija državnosti“. U stvari, državnost (u smislu „nacionalne države“) je ovde, kao i kad je reč o većini drugih zemalja na Balkanu, novijeg datuma, jer je crnogorsko društvo, na kraju XVIII veka, pa čak i duboko u XIX veku, plemenskog karaktera, odnosno ne poznaje državnu organizaciju (u savremenoj formi). Osnovni unutrašnji državni elementi: administracija, monopol nad oružanom silom i fiskalna sposobnost (up. Tilly, 1975 i 1992; u Tilijevom smislu će se u ovom tekstu, ukoliko nije drukčije navedeno, pojam države uvek i interpretirati) – do tada još uvek ne postoje (kao ni gradovi itd.), dok se na puno, spoljašnje, „zaokruženje“ državnosti – u areni međunarodnih odnosa – moralo čekati do Berlinskog kongresa (up. Ekmečić, 1989).

Teško da se može ozbiljno dovesti u sumnju činjenica da je većina stanovništva Crne Gore dva puta, posle I svetskog rata i početkom 1990-ih, samostalno (posrednim, odnosno neposrednim glasanjem) odlučila da žrtvuje međunarodno priznati karakter državnosti radi stvaranja šire celine. U „prvoj“ – kraljevini – Jugoslaviji, izrazito unitaristički karakter vlasti formalno i stvarno je poništio i unutrašnja svojstva crnogorske državnosti (centralizacija vojske, administracije i državnih prihoda). U „drugoj“ – socijalističkoj – Jugoslaviji, ova državnost je prošla kroz nekoliko faza. Ona nije mogla da postoji u okvirima izrazito centralističkog karaktera komandno-planskog sistema, do početka 70-ih. Saveznim Ustavom iz 1974. godine ona je bila delimično restaurisana na formalnom planu (relativna samostalnost državne administracije i fiskusa), ali je faktički bila manje efektivna, zbog Brozove čvrste personalne kontrole nad vladajućom elitom. Tokom 80-ih (kada je, posle smrti Broza, usledilo brzo rastakanje centralizma), ona je sve više dobijala i stvarna obeležja, da bi se situacija još jednom radikalno izmenila, početkom 90-ih.

U formalno-pravni karakter federativnog uređenja SRJ ovde se neće ulaziti (jer to pitanje za našu temu nije od suštinskog značaja, a izrazito je kontroverzno). Ono što je izvan svake sumnje, jeste da je crnogorska politička elita bila određena u sistemu autokratske vladavine S. Miloševića tokom većeg dela 90-ih, te da su u faktičkom smislu državna svojstva ove republike bila znatno manje izražena nego u formalnom. Dotadašnji oblik razilaženja faktičnog i formalnog jasno je došao do izražaja posle unutrašnje podele političke elite, kada se pokazalo da postojeća ustavna rešenja pružaju čvrste garancije za mnoge elemente državne suverenosti Crne Gore – garancije koje su, naime, dovoljne da faktička državnost sada *nadiđe* formalnu, u trenutku kada se klatno istorijskih zbivanja zanjihalo na suprotnu stranu.

Kao i u prethodnim činovima rastakanja Jugoslavije, sukobi političkih elita – oko nastojanja da se uspostavi/održi dominacija unutar same elite, ili izbori samostalnost – pretvoreni su u pitanje državne organizacije, pa čak i opstanka države, odnosno secesije. Jer, kao što su dotadašnja iskustva pokazivala, najbolji način da vladajuća (politička) elita Crne Gore osigura masovnu mobilizaciju stanovništva, koja je neophodna za odupiranje Miloševićevoj dominaciji, bio je da se odnosi dve političke elite (srpske i crnogorske) prikažu kao (među)državni odnosi. To je bilo utoliko lakše što su pitanja „suvereniteta“, državne „samostalnosti“ i tsl. bila u središtu javnog života već desetak godina, a politička opcija nezavisne crnogorske države bila je sve to vreme javno zastupana (naročito preko Liberalnog saveza). Rečju, da ne dužim, pitanje o karakteru državnih odnosa Crne Gore i Srbije centralno je političko pitanje u Republici tokom poslednje dve-tri godine i kroz njega se prelamaju svi drugi politički i društveni problemi. Stoga će na tom mestu i započeti naša analiza empirijskog materijala.

Pomenuto pitanje postavljeno je u upitniku u neposrednoj formi, a na njega su dobijeni sledeći odgovori (Tabela 1):

Tabela 1. Poželjan stepen državnog zajedništva Crne Gore i Srbije (u %) N – 1024

čvršće nego sada	otprilike kao sada	labavije nego sada	nepotrebna je bilo kakva zajednica
46,1	4,8	16,2	32,9

Dobijeni podaci veoma dobro ilustruju jednu od dve središnje teze ovog teksta: oko ključne javne dileme u Crnoj Gori – državne zajednice sa Srbijom ili samostalnosti – postoji izrazita polarizacija, pri čemu procena broja pristalica različitih opcija zavisi (u izvesnoj meri, ali ne i toliko da negira karakter podele) od interpretacije nalaza. Ako bi se podaci uzeli onako kako su alternative predstavljene u upitniku (u proleće 2000), među pristalice državne samostalnosti mogla se ubrojati 1/3 ispitanika. S obzirom na to, izlazilo bi da je znatna većina stanovništva podupirala državnu zajednicu Crne Gore i Srbije. Treba, međutim, imati u vidu i onu alternativu u upitniku, koja pominje zajednicu „labaviju nego sada“, i koja podrazumeva izrazitu konfederalizaciju odnosa, nešto čemu se najveća pojedinačna grupacija, koju čini skoro polovina ispitanika, izrazito protivi. Drugim rečima, postoje ozbiljni argumenti protiv spajanja u jedinstvenu kategoriju onih koji su izabrali alternativu jedan („čvršće veze“) odnosno tri („labavije veze“), tako da bi jednostavno sabiranje u ovom (kao i u bilo kojem drugom slučaju) bilo problematično!

Bez obzira na način na koji bi se dobijeni odgovori mogli dalje grupisati, ostaje očigledna činjenica da su protivrečna stanovišta o državnom statusu Crne Gore zastupali, u svakom pojedinačnom slučaju, značajni delovi stanovništva, što nedvosmisleno svedoči o izuzetno kriznom periodu u političkim odnosima u Republici. Odsustvo ne samo konsenzusa nego i jasne većinske orijentacije prema tako fundamentalnom problemu, kao što je državna samostalnost, pokazuje

da se zajednica u izvesnom smislu vraća u „pred-državno“ stanje! Na taj se način, naime, ostavlja otvoreno primarno političko pitanje, i to naročito u okolnostima u kojima se „državni suverenitet“ smatra njegovom polaznom osnovom: na kojim se principima uopšte može konstituisati politička zajednica? U vezi s tim je sada dovoljno pomenuti samo jedan problem. Teško je zamisliti da bi se jednom zemljom, pogotovo u postojećim okolnostima (desetogodišnji ratni sukobi oko državnog nasleđa SFRJ, „tranzicija“, dugotrajna ekonomska kriza itd.), moglo stabilno i dugoročno upravljati na demokratski način – ma kakve bile u tom pogledu namere političke elite – ukoliko opstajava opšta nesaglasnost o tako temeljnom pitanju. Značajna manjina stanovništva (ili čak većina!) smatraće postojeću vlast (ma ko je vršio) nelegitimnom i predstavljaje za tu vlast izazov s kojim će se morati boriti (i) nedemokratskim sredstvima.

Činioci odnosa prema državnoj samostalnosti

S obzirom na važnost navedene podele, neophodno je bilo pokušati naći (empirijsku) osnovu na kojoj se ona zasniva. S tim ciljem su odgovori na prethodno pitanje ukrštani s različitim „tvrđim“ sociološkim varijablama, kao što su pol, starost, zanimanje, školska sprema, materijalni položaj. Odmah treba reći da je celokupna njihova lista iscrpljena, a da nije utvrđeno postojanje bilo kakve (statistički) značajnije veze između neke od tih varijabli i pomenutog iskaza, koji se odnosi na najdramatičnije pitanje aktuelne crnogorske istorije. Pokazalo se, zatim, i da ovde nije bio problem u iskazu (npr. u načinu na koji je on formulisan), te da se sličan rezultat dobija kada se tvrde varijable ukrste s bilo kojim stanovištem koje se odnosi na ovaj problem. Odnosno, stanovište o početnoj tački za definisanje državnosti Crne Gore ne zavisi od bilo koje „objektivne“ karakteristike ispitanika, pa čak, u značajnijem stepenu, ni od nivoa obrazovanja, koji najčešće ima važnu ulogu pri diferenciranju stavova – kada je, npr, reč o nacionalizmu. Podela na one koji zastupaju državnu vezu sa Srbijom, i one koji podržavaju raskidanje te veze, „preseca“ sve pomenute kategorije (u proporcijama: dve trećine prema jednoj, ili pola-pola, zavisno od toga kako ih odredimo) i formira se na nekim drugim osnovama. Koje su to osnove, i da li uopšte ima neko obeležja koje ovde dovodi do značajnije diferencijacije?

Jedna od ključnih tematskih odrednica celokupnog ovog istraživanja, pa tako i našeg odeljka o odnosu prema državnosti, bio je karakter etnonacionalnih identiteta u Crnoj Gori. Zbog poznatih sporova koji su u vezi s tim na sceni (a koji uključuju i varijantu spoljašnjeg i unutrašnjeg osporavanja etnonacionalnosti Crnogoraca), kao i zbog naglašene aktuelne osetljivosti problema, kako za sadržaj istraživanja, tako i za sadašnje društvene okolnosti, u anketi je odgovor na pitanje o etničkoj pripadnosti ostavljen otvoren. Prepušteno je ispitanicima da svoj etnicitet sami definišu, tako da su se oni nacionalno „samodeklarisali“, uvodeći i neke specifične kategorije, kao što su: Crnogorac, koji je i Srbin; Srbin,

koji je i Crnogorac i sl. Pogledaćemo, sada, kako se ovo samoodređenje usklađuje sa stavom o državnosti (Tabela 2).

Tabela 2. Poželjan stepen državnog zajedništva Crne Gore i Srbije, prema samodefinisanoj nacionalnosti ispitanika (u %) N – 1023

nacionalnost (% u uzorku)	čvršće nego sada	otprilike kao sada	labavije nego sada	nepotrebna je bilo kakva zajednica
Crnogorac (44,2)	28,1	4,6	20,1	47,1
Crnogorac-Srbin (13,5)	81,2	5,1	9,4	4,3
Srbin-Crnogorac (13,1)	82,1	4,5	8,2	5,2
Musliman (8,7)	20,2	7,9	27,0	44,9
Musliman-Crnogorac (5,6)	36,8	3,5	17,5	42,1
Albanac (4,8)	2,0	-	14,3	83,7
Jugosloven (7,4)	80,3	2,6	9,2	7,9
Srbin (2,7)	78,6	14,3	3,6	3,6

Hi-kvadrat – 360,13; p – 0,000; C – 0,510

Već na prvi pogled, sudeći prema statističkim pokazateljima, nađena je dosta čvrsta veza: izgleda kao da (samodefinisana) nacionalnost prilično jasno određuje odnos prema državnom statusu. Pri tom, nalazi kao da slede određenu logiku: ukoliko se radi o Crnogorcima, ili pripadnicima muslimanske i albanske manjine, preovlađuje stav o državnoj nezavisnosti; ako je, pak, reč o onima koji se na neki (ne sasvim jedinstven) način osećaju Srbima, odnosno Jugoslovenima, „prirodno“ se, kao izrazito većinski, javlja stav o državnom zajedništvu sa Srbijom, u okviru Jugoslavije. Teškoća je ove „logike“ to što je ona tautološka. Jer, kategorije nacionalnosti – koje su, ponavljam, odredili sami ispitanici – nemaju etničko, niti bilo kakvo drugo, konzistentno, „objektivno“ utemeljenje: one su pravi primer shvatanja o naciji kao nečeg do čega se stiže „imaginacijom“ (Anderson). Tako vidimo da se Crnogorci, kao „nacija“, pojavljuju u četiri vrlo različite varijante (a ako se uključi i mala grupa Albanaca-Crnogoraca, čak u pet), Srbi u tri, Muslimani (i Albanci) u po dve, a tu su i „mešoviti“ Jugosloveni. Pitanje nacionalnosti, koje je samo po sebi izrazito složeno – kako na opštem planu, i to u toj meri da nije na zadovoljavajući način teorijski rešeno (up. Connor, 1994, Smith, 1998), tako i u konkretnom slučaju, gde predstavlja akutan politički problem, pa ga je teško na racionalan način i postaviti – nije predmet naše analize i ne možemo se u njega upuštati. Ono što je, međutim, jasno, to je da u slučaju Crnogoraca nacionalno samorazumevanje nije stabilizovano, pri čemu otvaranje problema konstituisanja nacionalne države ne samo što je osvetlilo tu „nedovršenost“ nego je, po svojoj prilici, dovelo do jačanja konfuzije u oblasti nacionalnog samodefinisanja. Odnosno, u velikom broju slučajeva, nacionalno samoosećanje (kod Crnogoraca) konstituiše se upravo u odnosu prema pitanju o nacionalnoj državi: ko sebi predstavi da su Crnogorci potpuno zasebna etnonacionalna grupa, istovremeno će se zalagati za samostalnu crnogorsku državu; ali, i obratno!, ko prihvati politički program nezavisne države, težiće da se samodefiniše kao

pripadnik posebne nacije – crnogorske. Ko, pak, veruje da su Crnogorci samo „ogranak“ („pleme“ itd.) srpske nacije, zastupaće nužnost zajedničke države.

Dalja teškoća proizlazi iz toga što je pomenuta tautološka logičnost samo većinska, a ne i sveobuhvatna. Naime, podeljenost se javlja, pre svega, unutar najbrojnije grupe, kod onih koji su se nacionalno izjasnili kao (samo) Crnogorci: uz jasno (relativno) većinsko opredeljenje za samostalnu nacionalnu državu, u okviru ove grupe pojavljuje se značajna manjina (oko 1/3 ispitanika) koja zastupa zajedničku državu sa Srbima. Drugim rečima, svest o nacionalnoj posebnosti ne prati linearno ideja o državnoj posebnosti (na nacionalnim osnovama), što znači da se na nedovršen proces nacionalnog konstituisanja Crnogoraca nadovezuje isto tako nezavršen proces uobličavanja ideje o nacionalnoj državi. Uzimajući u obzir da su oba dela tautološke jednačine (nacija – država) nedovoljno definisana, a da se i u jednom i u drugom slučaju radi o problemima koji već duže od deset godina angažuju ogromne količine fizičkih i duhovnih resursa stanovništva (uključujući ratove, državni raspad, ekonomski kolaps i tsl.), nije nimalo čudno što podele u vezi s državnim (kao i nacionalnim) statusom idu do dubine koju smo utvrdili, tako da natkriljuju svaki drugi oblik društvene diferencijacije.

Za razliku od („čistih“) Crnogoraca, oni ispitanici koji svoju nacionalnost definišu kao dvostruku – crnogorsko/srpsku – pokazuju u odnosu prema državnom statusu znatno manje kolebanje: opredeljenje za samostalnu državu kod njih se javlja kao izuzetak. To, naravno, nije neobično, jer se ovde radi o tradicionalnim „lojalnostima“ i uobičajenom povezivanju nacije i države. U istom smislu, i to kao sasvim pragmatično, pojavljuje se skoro jednodušno opredeljenje Albanaca za državnu samostalnost Crne Gore. Jer, Srbija za njih predstavlja, s jedne strane, neprijateljsku državu, a s druge strane, verovatno je da na njihov stav utiče pretpostavka da bi, u okviru male crnogorske države, mogli na znatno povoljniji način da regulišu svoj status. Iz te perspektive, ambivalencija Muslimana, koji se prema zajedničkoj državi sa Srbima odnose veoma slično kao Crnogorci, može izgledati neobična: iako (relativna) većina njih tu zajednicu odbacuje, značajna manjina je zagovara! Pošto ne raspolazem dovoljnim uvidima u ovaj problem, odustaću od pokušaja komentarisanja i ostaviću čitaocu da samostalno izvodi zaključke.

Kao što je već naglašeno, podaci za istraživanje prikupljeni su u proleće 2000. godine. Od tada su se zbila dva događaja, koja su mogla, na međusobno suprotstavljen način, značajno da utiču na opredeljenje stanovnika Crne Gore prema državnoj samostalnosti. Prvo je Milošević iznudio promenu saveznog Ustava, kojom je – nasuprot izričitom izjašnjavaњу crnogorske vlasti – ojačao položaj federalnog predsednika, time što ga je podvrgao neposrednim izborima. Pri tome je nasilnički karakter promene ovde mnogo važniji od njenog sadržaja, i upravo je on dao snažan argument propagandistima „suverenosti“. A zatim je, zahvaljujući i toj promeni, došlo do dramatičnog rušenja vladajućeg režima u Srbiji. S obzirom na činjenicu da je crnogorska elita do tada legitimisala svoju

težnju za samostalnošću upravo diktatorskim nastojanjima ovog režima, izgledalo je logično da se očekuje kako će njegovo rušenje ojačati zajedništvo kao alternativu. To što je demokratski zaokret u Srbiji samo ubrzao nastojanja crnogorskih vlastodržaca da se osamostale nije, naravno, iznenađujuće, i samo jasnije oslikava njihove stvarne motive. Ono što bi, međutim, moglo da začudi je činjenica da, posle oktobra 2000, istraživanja javnog mnjenja (uz svu pomenutu manipulativnost) nisu registrovala pomake u korist federalne države među širim slojevima crnogorskog stanovništva. No, ovakav razvoj nije neočekivan, ako se uzmu u obzir nalazi našeg istraživanja! Jer, sadašnje okolnosti bile su u upitniku predstavljene u hipotetičkoj formi, a rezultirale su sledećim izjašnjenjima (Tabela 3).

Tabela 3. Državna zajednica sa Srbijom je poželjna u slučaju demokratizacije Srbije (u %) N – 1032

Nacionalnost (samoizjašnjavaње)	potpuno se slaže	uglavnom se slaže	neodlučan	uglavnom se ne slaže	uopšte se ne slaže
Crnogorac	34,9	15,9	9,8	7,8	31,6
Crnogorac-Srbin	78,4	12,9	5,0	2,2	1,4
Srbin-Crnogorac	74,8	13,3	6,7	0,7	4,4
Musliman	27,8	34,4	20,0	6,7	11,1
Musliman-Crnogorac	32,8	17,2	19,0	13,8	17,2
Albanac	8,2	2,0	4,1	10,2	75,5
Jugosloven	68,9	13,5	9,5	1,4	6,8
Srbin	71,4	3,6	10,7	-	14,3

Hi-kvadrat – 324,25; p – 0,000; C – 0,489

Pre svega, očigledno je da odgovori, kao što pokazuje statistika, u značajnoj meri zavise od nacionalnog samoodređenja. Pokazuje se, naime, da se orijentacija najbrojnijih grupa samo delimično menja, uz pretpostavljenu promenu karaktera srpskog režima. Tako nešto se lako moglo predvideti, kada je reč o grupama koje su prethodno zastupale zajedničku državu Crne Gore i Srbije: njihov stav se sada mogao samo učvrstiti. S druge strane, došlo je do izvesnih promena u izboru (samodeklarisanih) Crnogoraca: u odnosu na raniji (umereno većinski) stav o *odbacivanju* bilo kakvih državnih veza između dve republike, sada je *prihvatanje* te veze zadobilo većinski status. Drugim rečima, kod jednog (manjeg) broja pripadnika ove grupacije očigledno je postojalo kolebanje oko izbora najprihvatljivijeg državnog statusa. Međutim, isto je tako jasno da značajan broj pripadnika grupe ima formirano čvrsto stanovište, kojim se odbija postojanje zajedničke države sa Srbijom. (Ovde, kao i u prethodnom slučaju, nema ni jednog tvrdog obeležja po kojem se neka podgrupa posebno izdvaja u ne/podržavanju analiziranog izbora: na njega bitnije ne utiču ni pol, ni starost, ni obrazovanje, ni materijalni položaj itd.)

Ono što se još jednom mora podvući je, dakle, da su podele oko pitanja „suvereniteta“, unutar najbrojnije kategorije stanovništva, najvećim delom fiksirane, i to bez obzira na tip političkog sistema: bio taj sistem u Srbiji (a to onda,

uglavnom, definiše i odnose unutar šire zajednice) demokratski ili autokratski, značajan broj stanovnika će jedinstvenu državu zastupati, dok će je drugi odbacivati. Odnosno, „sastav“ države za izrazitu većinu stanovništva važniji je od njenog karaktera. S obzirom na predistoriju raspada SFRJ, kao i na to da su se sukobi srpske i crnogorske političke elite u mobilizacijskom smislu koncentrisali upravo na temu „suvereniteta“, ovakav raspored prioriteta dosta je razumljiv. Problem je, međutim, u tome što je tako uspostavljena hijerarhija nedovoljno dinamična: ako se raspored snaga ovde učvrsti, onda je teško naći način da se on promeni.

Iako, naravno, većinske grupe ovde određuju ishode, zanimljivi su podaci o izborima prioriteta pripadnika manjina. Muslimani, koji su ranije pokazivali izrazitu kritičnost prema mogućnosti zajedničke države, sada su većinski prešli na stranu podržavalaca tog zajedništva, i to više „čisti“ Muslimani nego oni koji se deklariraju dvojno – kao Muslimani-Crnogorci – koji slede preferencije Crnogoraca. Za razliku od njih, Albanci ostaju nepokolebljivi protivnici zajedničke države, iz razloga koji su sasvim jasni (rat na Kosovu, pretpostavljeno lakše ostvarivanje etnonacionalnih interesa).

Sve u svemu, problem državne suverenosti Crne Gore, prema shvatanjima njenih stanovnika, u obliku u kojem su bila izražena u našem istraživanju, ostaje u velikoj meri otvoren. Glavni činilac te otvorenosti je duboka podeljenost oko dileme koja se pojavljuje kao najvažniji aspekt političkih opredeljenja: zajednička država sa Srbijom, ili samostalnost? Iako je prvo stanovište (prema našim nalazima) većinsko, drugo takođe podržava vrlo značajan broj stanovnika. Pri tome su ovi drugi nešto češće (ali statistički beznačajno) muškarci, mlađi i obrazovaniji ljudi, dakle – po pravilu – javno i politički nešto aktivniji delovi populacije, što ih čini delatnijim i u javnosti vidljivijim. Ipak, izuzev kada je u pitanju (samodefinisana) nacionalna pripadnost (pogotovo u manjinskom slučaju Albanaca), ni po jednom od obeležja, koja su u istraživanju kontrolisana, ne može se utvrditi postojanje činioca koji bi predstavljao pouzdaniji prediktor stavova u vezi s ovim problemom: više i visoko obrazovani, mladi itd. nalaze se u obe kategorije, u dosta izjednačenim proporcijama. Kao što je već rečeno, sve ovo znači da se Crna Gora suočava s nerešenim, i teško rešivim, problemom konsenzusa oko fundamentalnog pitanja državnog konstituisanja.

Ocena načina za postizanje državne samostalnosti

Političke elite, koje su imale vodeću ulogu u rasparčavanju SFRJ, od samog početka svoje akcije pripremale su se na eventualno korišćenje nasilnih sredstava radi postizanja svojih ciljeva. O tome jasno svedoči Miloševićeva upotreba JNA, radi osiguravanja vlastite kontrole nad „srpskim prostorima“, s jedne strane, kao i masovno ilegalno naoružavanje hrvatskog i muslimanskog stanovništva, koje su organizovale političke elite pred izbijanje sukoba radi otcepljenja Hrvatske i Bosne i Hercegovine (up. Vudvord, 1997; naravno, slični mehanizmi

korišćeni su i na Kosovu). Elite koje su planirale upotrebu sile (protiv vojno nadmoćnijeg suparnika), radi postizanja secesije, koristile su se jednostavnom tro-poteznom logikom. Masovnom mobilizacijom, uz pomoć intelektualnih elita, za politiku otcepljenja privučena je većina stanovništva. Nasilne akcije protiv federalnih vlasti proizvodile su isto tako nasilne odgovore tih vlasti („taktika“ koju je Milošević uvek unapred najavljivao), a ovi su, onda, interpretirani kao nasrtaj na volju građana. Podrška spolja, koja je opravdavana nasiljem nad legitimnim težnjama većine građana (na delu državne teritorije), neutralisala je prvobitno nesrazmerno nadmoćniju silu federalnih vlasti.

Ono što je u Crnoj Gori prepreka za realizovanje opisanog sleda događaja (pri čemu se ovde ne može ulaziti u to da li je sadašnja republička vladajuća elita ikada poželela da koristi takav scenario) jeste istraživanjem registrovano – barem u to vreme – većinsko stanovište građana u korist zajedničke države sa Srbijom. Iako su u Republici stvorene organizovane autonomne oružane formacije (militarizovana policija), njihovo korišćenje za eventualno započinjanje sukoba teško bi moglo da posluži kao opravdanje za odlučnu spoljašnju podršku, u odsustvu prvog uslova trostepene logike. Bilo kako bilo, u svetlu već desetogodišnjih krvavih građanskih sukoba na ovim prostorima, ne čudi što je karakteristika javnog govora u Crnoj Gori insistiranje na mirnom razrešavanju spornih pitanja sa srpskom vladajućom elitom. Doduše, s obzirom na to da secesionistički pokreti često kao kriterij za svoje akcije uzimaju samo postizanje konačnog cilja, bez obzira na troškove, učinilo se uputnim da se proverí da li elementi takve orijentacije postoje među stanovništvom i koliko su rašireni. Ovom problemu posvećeno je u upitniku samo jedno pitanje, a dobijeni rezultati potvrdili su opravdanost uštede prostora (Tabela 4).

Tabela 4. Ostvarivanje državne samostalnosti po cenu sukoba koji uključuju žrtve (u %)*

Nacionalnost (samoizjašnjavanje)	samostalnost po cenu sukoba	samostalnost isključivo bez sukoba	protiv samostalnosti
Crnogorac	11,9	63,3	22,8
Crnogorac-Srbin	-	17,6	81,6
Srbin-Crnogorac	-	13,5	86,5
Musliman	4,4	85,6	8,9
Musliman-Crnogorac	10,3	75,9	13,8
Albanac	20,4	79,6	-
Jugosloven	1,3	28,9	69,7
Srbin	7,1	3,6	85,7

* Isključen odgovor: Ostalo (za koji se opredelilo 1,2% ispitanika)
 Hi-kvadrat – 432,72; p – 0,000; C – 0,545

Iako statistički pokazatelji upozoravaju na povezanost (samodeklarisanu) nacionalnosti i opredeljenja za mirno (ili konfliktno) razrešavanje problema državnosti, može se zaključiti da je to upozorenje dobrim delom lažno. Naime, ovde je reč o tome da protivnici državnog osamostaljenja (koji pripadaju određenim na-

cionalnim grupama) najčešće nisu ni hteli da se izjašnjavaju o ovoj temi, jer je njima ona bespredmetna. Ono što svakako može da deluje ohrabrujuće, to je da je mali broj ispitanika spreman da toleriše nasilje kao sredstvo za rešavanje političkih pitanja. Nešto veći procenat onih koji su spremni na sukobe (po cenu Ntava) može se naći samo među Albancima, ali to nije neočekivano, s obzirom na skorašnje krvave obračune na Kosovu i okolini. Među Crnogorcima (kao i, po običaju, Muslimanima-Crnogorcima) ova se opcija javlja, ali je pet puta manje zastupljena nego miroljubiva. Naravno, moglo bi se primetiti da su i najšire i najkrvavije sukobe po pravilu započinjale manjine, pa da stoga uverenje većine ovde ne predstavlja nikakvu garanciju sigurnosti. Međutim, stav o odbacivanju sukoba čini mobilizaciju za njih znatno manje verovatnom, pa se – bar ako je o Crnoj Gori reč – može s razlogom nadati da se o njenom državno-pravnom statusu neće, s te strane, odlučivati na bojnopolju već u diplomatskim kancelarijama.

Shvatanja o tipu države i političkog sistema

Tipologiju (savremenih) država moguće je praviti na osnovu različitih kriterijuma, a sada će se uzeti u obzir samo jedan: tip kolektiviteta na kojem počiva suverenitet (građanska ili nacionalna država). Naravno, izbor je bio diktiran aktuelnošću problema s kojima se poslednjih godina suočava javnost na ovim prostorima: građanski ratovi za formiranje država naslednica SFRJ. Pitanje o kojem je reč obeležavala je (kod nas često i namerno stvarana) konfuzija oko toga ko se pojavljuje kao osnovni nosilac suvereniteta – državljanin ili pripadnik (većinske) nacije – i ona nije mimoilazila ni teorijske rasprave. Ta je konfuzija bila manja na načelnom planu: najčešće je prihvatano stanovište da su (savremena) država i nacija istorijski međusobno isprepletene pojave (s tim da su prisutna oba pravca veze: država kao stvaralac nacije, i nacija kao inicijator formiranja države). Teškoće su se javljale oko održivosti te veze u sadašnje vreme, u kojem bi – u principu – građanin, bez obzira na partikularna svojstva, morao da se pojavi kao osnovni subjekt političkih prava (up. Held, 1997). Naravno, ovo načelo je na prostorima bivše SFRJ stavljeno u zagrade, i to kako iznutra, tako i spolja. Elite su stanovništvo mobilisale na programu stvaranja nacionalnih država (u kojima je status manjina imao da se rešava naknadno, *posle* konstituisanja države na etničkoj osnovi), dok je međunarodna zajednica ovakav pristup u celini legitimisala, žustrim priznavanjem država koje su nastajale na takvim principima.

Mi smo videli da celokupna ova logika u Crnoj Gori nailazi na problem, zbog nerazrešenog odnosa etničke veze Crnogoraca i Srba, i to unutar samog korpusa pripadnika ove grupacije. Etničkoj posebnosti, koju jedan deo stanovništva (samodeklarisani Crnogorci) proglašava za temelj konstituisanja države, suprotstavlja se stanovište pripadnika iste etničke grupe, koji svoju nacionalnost shvataju na drugačiji način (samodeklarisani Crnogorci-Srbi itd.). Svakako, uz ovaj problem se javlja i dodatna usložnjavajuća okolnost, a to je značajno pri-

sustvo manjina unutar granica Republike, i to manjina koje u okruženju doživljavaju klimaks svog nacionalno-državotvornog pokreta. S obzirom na to, u upitniku je pitanje o poželjnosti utemeljenja ustavnog uređenja u nacionalnu ili u građansku dimenziju postavljeno direktno, a dobijeni odgovori distribuirali su se na sledeći način (Tabela 5).

Tabela 5. Crnu Goru treba ustavno definisati kao državu (u %) N – 1023

Nacionalnost (samozjašnjanje)	crnogorskog naroda	crnogorskog i svih drugih naroda koji u njoj žive	građansku (tj. ne na nacionalnoj osnovi)	ostalo
Crnogorac	15,6	43,1	40,7	0,7
Crnogorac-Srbin	17,5	48,9	32,1	1,4
Srbin-Crnogorac	9,8	43,2	40,9	6,1
Musliman	3,4	47,2	49,4	-
Musliman-Crnogorac	3,4	41,4	55,2	-
Albanac	-	49,0	51,0	-
Jugosloven	6,7	40,0	48,0	5,3
Srbin	7,1	32,1	39,3	21,4

Hi-kvadrat – 118,95; p – 0,000; C – 0,323

Da bi interpretacija podataka bila korektna, treba naglasiti da je u upitniku pojam „građanske države“ bio ispitanicima razjašnjen (tako da „državnost ne počiva na nacionalnoj osnovi“), pa su se oni našli direktno suočeni s dilemom: nacionalno ili ne-nacionalno konstituisanje države. S obzirom na to, svakako vredi zapaziti, prvo, da razlike po (samodeklarisanim) nacionalnim linijama postoje, ali da nisu velike. Te razlike se, zatim, kreću uglavnom u očekivanom smeru: kod pripadnika manjina raste opredeljenje za građansko utemeljenje države, dok je među različitim varijantama Crnogoraca, odnosno Crnogoraca/Srba, naglašenija nacionalna orijentacija. Naime, jasno je da je druga alternativa tipa države („crnogorskog i svih drugih naroda...“) mnogo bliža prvoj („crnogorskog naroda“) nego trećoj („građanska, a ne nacionalna“), što se – bez ikakvih daljih obrazloženja – vidi i iz činjenice da su ovaj poslednji odgovor pripadnici manjina preferirali. Značajno je, međutim, to što „ekskluzivistička“ nacionalna varijanta – jednonacionalne državne osnove – koja je dominirala tokom formiranja novih država na prostoru SFRJ, ovde ima relativno malo pristalica u odnosu na tolerantiju, koja priznaje multietničnost kao konstitutivnu činjenicu (s tim da ipak naglašava ko je nacionalni „nosilac“ države). Svakako može izgledati kao kuriozitet činjenica da „nacionalno-ekskluzivistička“ opcija ima nešto više pristalica među delom stanovništva koji naglašava vlastitu etničku dvojnost (Crnogorci-Srbi), ali je to u skladu s inače naglašenijom nacionalnom orijentacijom ove grupe ispitanika.

U svakom slučaju, ovde smo se još jednom susreli s karakterističnom ambivalencijom među stanovništvom, kada je reč o temeljnim pitanjima konstituisanja

države. Nacionalna, kao i građanska opcija, široko su zastupljene – iako je prva šire prisutna među većinskim stanovništvom – ali je ono što ove dve suprotstavljene orijentacije dovodi u međusobno snošljiv odnos to što se tolerantnija podvajanta nacionalnog pretpostavlja isključivijoj.

Završne napomene

Čitaocu je jasno da je istraživanje potvrdilo ono što svakodnevna, nepristrasna opažanja lako registruju: crnogorsko društvo je duboko ispresecano podelama koje potiču iz konflikta oko jednog od najvažnijih pitanja društvenog života, konstituisanja državnog okvira. Ovaj konflikt raspiruju političke elite (uz pomoć intelektualnih), koje se bore za prevlast, ali on svoju potporu nalazi u nepotpunoj uobličivosti jednog od najznačajnijih elemenata savremene kolektivne svesti – nacionalne identifikacije. Savremena crnogorska nacionalna svest lomi se između ideje o etničkoj posebnosti i ideje o pripadanju širem etničkom korpusu srpskog naroda (u okviru kojeg predstavlja poseban deo). Iako je većina stanovnika Crne Gore pristalica prve ideje, brojčano vrlo značajna manjina zastupa drugu. S obzirom na činjenicu da već desetak godina na okolnim prostorima (doskorašnje zajedničke države) traju građanski ratovi usmereni na formiranje nacionalnih država, jasno je da se sukobi oko nacionalnog identiteta moraju fokusirati na problem države. Tako se ti sukobi istovremeno pojavljuju i kao sukobi oko pitanja nezavisne države ili zajednice sa Srbijom, pa su ta dva polja nerazmrsivo povezana. U sasvim direktnom smislu, opredeljenje za etničku posebnost Crnogoraca jača zahtev za formiranjem nezavisne nacionalne države, i obratno, orijentacija na državnu nezavisnost podstiče uverenje u etničku samosvojnost (a analogan odnos postoji i kod pristalica srpsko-crnogorskog etničkog i državnog jedinstva). Navedena podela se odnosi na tako fundamentalno pitanje i toliko je oštra, da nadilazi sve druge društvene podele: materijalne, obrazovne, generacijske itd. Ma koliko u izvesnim grupacijama, formiranim po drugim osnovama, postoji veća inklinacija prema ovom ili onom rešenju za problem državnog okvira, naspram takve – uvek neznatne – većine naći će se značajna manjina koja će zastupati suprotstavljeno stanovište. U tom smislu, nacionalno-državotvorno pitanje je, u Crnoj Gori, trenutno, sveobuhvatno i prioritarno.

Pri tom, dva elementa čine prethodno opisanu situaciju još složenijom. S jedne strane, onaj deo stanovništva koji sebe smatra etnički posebnom grupom ipak nije u celini orijentisan na državnu samostalnost: značajna manjina unutar njega podupire zajedničku srpsko-crnogorsku državu (pretpostavljam, zato što je zadržala tradicionalnu ideju o jedinstvenom etničkom korenu Srba i Crnogoraca). S druge strane, u Crnoj Gori postoje brojni pripadnici muslimanske i albanske nacionalne manjine koji (a pogotovo ovi drugi) izrazito naglašeno zastupaju ideju crnogorske državne samostalnosti (iz evidentnih vlastitih nacionalnih interesa). Ove ekscentricnosti imaju kao posledicu to da broj pristalica

jedne ili druge državne opcije nije sasvim fiksiran. Na temelju naših nalaza moglo bi se zaključiti da je – u vreme ovog istraživanja – približno četvrtina ispitanika tvrdo zastupala ideju državne samostalnosti, nešto više od dve petine čvrsto je branilo postojeću zajedničku državu, dok se preostali broj kolebao, s tim da se većina mogla smatrati orijentisanom na federaciju (uz odgovarajuće promene njenog ustrojstva).

Problem s ovakvim podelama je to što one zasecaju društveno tkivo na mestu koje skoro ultimativno zahteva barem minimalni konsenzus. Drugim rečima, ma kako se, pod uticajem različitih spoljašnjih događanja i s njima povezanih mobilizacijskih strategija elita, kretao broj pristalica jedne ili druge ideje o državnom ustrojstvu, manjina koja ne prihvata postojeći oblik (ma kakav on bio) obuhvataće toliki broj stanovnika da će se vlast neprestano suočavati s problemom svog legitimiteta. Odnosno, posednici vlasti biće dovođeni u pitanje, zato što neće biti opšte prihvaćena osnova te vlasti – sam državni okvir. Stoga će svaki mobilizacijski uspeh elita, u dogledno vreme, biti samo privremen i parcijalan, dok je dugoročnu, na konsenzus orijentisanu strategiju, u datim okolnostima teško zamisliti. Ipak, u celokupnoj kompleksnoj situaciji ima i elemenata koji ohrabruju. Pre svega, ogromna većina pristalica suprotstavljenih orijentacija usmerena je na miroljubivo rešavanje postojećih sukoba. Pri tom, izrazita većina njih zastupa – bez obzira na svoju „nacionalno-državotvornu“ usmerenost – principijelno demokratski tip vlasti. Iz toga sledi da bi demokratske promene u Srbiji, uz pacifikaciju barem brutalnih vidova međuelitnih konflikata, mogle da nagoveste i obrat u unutaretničkom sporu.

Beograd, 9. 4. 2001.

Literatura

- Anderson, A. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. Verso, London.
- Connor, W. 1994. *Ethno-Nationalism: The Quest for Understanding*. Princeton University Press, Princeton NJ.
- Cooley, L. 1992. *Britons: Forging the Nation, 1707-1837*. Yale University Press, New Haven and London.
- Dal, R. 1997. *Poliarhija: participacija i opozicija*. Filip Višnjić, Beograd.
- Ekmečić, M. 1989. *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*. Prosveta, Beograd.
- Gellner, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.
- Giddens, A. 1985. *The Nation State and Violence*. Polity Press, Cambridge.
- Goati, V. 1999. *Izbori u SRJ od 1990. do 1998. Volja građana ili izborna manipulacija*. CESID, Beograd.
- Held, D. 1997. *Demokratija i moderni poredak*. Filip Višnjić, Beograd.
- Hobsbawm, E. 1990. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Filip Višnjić, Beograd.
- Lazić, M. 1994a. Društveni činioci raspada Jugoslavije. *Sociološki pregled*, Vol 28, No 1.
- Lazić, M. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u M. Lazić, prirednik. *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*. Filip Višnjić, Beograd.
- Linc, H. i A. Stepan. 1998. *Demokratska konsolidacija i tranzicija*. Filip Višnjić, Beograd.
- Ra'anan, U. 1991. The Nation-State Fallacy, in J. Montville, ed. *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*. Lexington Books, New York.
- Sekelj, L. 1995. *Vreme beščašća. Oglеди o vladavini nacionalizma*. Akademia Nova i IES, Beograd.
- Smith, A. D. 1998. *Nationalism and Modernism*. Routledge, London and New York.
- Tilly, C. ed. 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, Princeton NJ.
- Tilly, C. 1992. War Making and State Making as Organized Crime, in P. Evans, D. Rueschmeyer and T. Skocpol, *Bringing the State Back in*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Todorova, M. 1999. *Imaginarni Balkan*. Biblioteka XX vek, Beograd.
- Vudvord, S. 1997. *Balkanska tragedija*. Filip Višnjić, Beograd.

State Framework of Montenegro: A Difficult Dilemma

Summary: Several problems have been explored in the article, based on the results of a survey (made in 2000): relationship of the population towards the state independence, acceptable means of achieving (possible) state independence, preferable forms of government.

The most important finding is that the Montenegrin population has been deeply divided on the most important issues concerning the state formation. Some 50% of respondents prefer common state with Serbia, 33% of them do not want any form of common state, while the rest opt for some looser (confederate) variant of common state. We see therefore that two big blocks with firmly articulated opposing attitudes have been formed, with only a (minority) part of the population that may be attracted to one or the another option.

Our data show that there are no significant differences between members of these two blocks in terms of gender, age, educational, or professional characteristics (proponents of state independence are, on average, slightly younger and better educated). The only statistically significant difference can be found in the self-declared ethnic identification of respondents. Namely, since ethnic identification of the Montenegrin population has not yet been stabilized (one interpretation insists on common ethnic origin of Serbs and Montenegrins while another stresses separate Montenegrin ethnicity), we put the question on ethnicity in the questionnaire in the open-ended form. Thus we got the following ethnic structure of our respondents: Montenegrins – 44.2%; Montenegrins-Serbs – 13.5%; Serbs-Montenegrins – 13.1; Yugoslavs – 7.4%; Serbs – 2.7%. On average, respondents

who declared themselves Montenegrins tended to opt for state independence (together with members of Albanian and Muslim ethnic minorities), while those who stressed their common ethnicity with Serbs (including Yugoslavs) preferred federal state (with Serbia). However, a significant minority exists which opts for federal state with Serbia even among Montenegrins. It is therefore obvious that the two questions: ethnic identity and the preferable state form are interdependent, so that one choice implies (or strengthens) the other.

It should be mentioned that a majority of followers of state independence option kept their choice even when faced with the possibility of democratic transformation in Serbia. At the same time, a majority of respondents who prefer pro-federal option also would keep the same attitudes in the hypothetical situation of a non-democratic regime in Serbia. An encouraging finding of the survey is that no matter what their attitude toward state independence is, vast majority of respondents is ready to accept only peaceful solution of the state problem. When faced with a dilemma – between civil state and ethnically defined state – majorities in both blocks prefer the second solution.

Key words: Montenegro, federation, attitudes on independence, ethnic selfidentification, civic state, nation state.

Srđan Vukadinović

Filozofski fakultet

Nikšić

Socijalno-političke promjene u Srbiji/Jugoslaviji i prilike u Crnoj Gori

Rezime: Promjene koje su se dogodile u Srbiji oktobra mjeseca 2000. godine imaju dublji odraz na zbivanja u regionu. Refleksija događanja u Srbiji svoje posebne naznake ima u Crnoj Gori, kao i na neposredna dešavanja u crnogorskom društvu, imajući u vidu složenost odnosa između ove dvije republike, a naročito ispoljenu konfliktnost u tim odnosima manifestovanu od 1997. godine. Iz tih razloga, kada se govori o socijalno-političkim promjenama u Srbiji, iste se nikako ne mogu locirati samo na prostorni realitet srpskog društva, već mnogo šire.

Ključne reči: Srbija, Crna Gora, federacija, politički odnosi, političke promjene, nezavisne države.

Odnosi Crne Gore i Srbije na kraju drugog milenijuma su na najnižem nivou od kada ove dvije republike egzistiraju u zajedničkom državnom okviru. Ispoljena konfliktnost društvenog ambijenta u crnogorskom društvu podsticana je upravo od elita koje su bile na vlasti u Srbiji prije oktobra 2000. godine. Takvim djelovanjem srpske vladajuće oligarhije odnosi između Crne Gore i Srbije su se dodatno komplikovali i zaoštravali. Pogrešno je povećanu konfliktnost republičkih odnosa locirati u poslednje 3-4 godine XX vijeka. Odnosi su bili otežani i u periodu jedinstvenosti i koalicione saradnje Demokratske partije socijalista Crne Gore i Socijalističke partije Srbije.

Rascijepom i događanjima u DPS-u 1997.godine na vidjelo je izašla dubina konflikata koja je u sebi sadržavala različite istorijske, nacionalne, društvene, ekonomske i druge protivrječnosti.

Na mogućnost uspostavljanja bitno drugačijeg odnosa ostvarenih promjena upućivala je i činjenica da su septembarški, kao i decembarški izbori u Srbiji, zajedno sa onima u Crnoj Gori iz maja mjeseca 1998. godine, jedini demokratski izbori, poslije 1945.godine, u političko-društvenom ambijentu ova dva državna realiteta.

Zbog toga je logično bilo da promjene sa određenim demokratsko-kvalitativnim specifičnostima pretpostave i razrješavanje brojnih problema, a jedan od ključnih je odnos Crne Gore i Srbije. Odgovornost vladavine novoizabranih elita u Srbiji polagala je svoj istorijski i civilizacijski zadatak na pitanju odnosa ove dvije republike. Činjenica je da je prije oktobarskih događanja državni suverenitet Crne Gore i građanski mir bio ugrožen. Stalne prijetnje pojedinih visokih zvaničnika Vojske Jugoslavije, koja je bila instrumentalizovana u funkciji očuvanja vlasti jednog čovjeka, stvarale su nesigurnost u crnogorskom društvu i bile permanentna prijetnja očuvanju mira.

1. Smjena vladajućih elita kao preduslov ostvarivanja demokratskih promjena

Promjena vlasti u jednom društvu pretpostavlja promjenu vladajućih elita. Jedne elite dolaze, a zamjenjuju ih druge. Specifičnost elita u posttranzicijskim dešavanjima u Istočnoj Evropi je u tome što su se vladajuće elite od političkih transformisale u ekonomske. Zapravo, politika je na ovim prostorima mogućnost za lako i brzo materijalno profitiranje pripadnika elita. Dok u uslovima zapadnih demokratija pojedinci na političke položaje dolaze, uglavnom, kao ekonomski nezavisni i bogati, dotle u ambijentu balkanskih događanja na politički vladajuće pozicije dolaze kao siromašni, a odlaze kao bogati ljudi. To bogatstvo je stečeno „preko noći“ i nije ništa novo ako se naglasi da je sumnjivog porijekla. U odnosu prema sticanju lične koristi sa takvim obilježjima može se protumačiti i stav vladajućih elita u Crnoj Gori prema pitanju regulisanja državnog statusa.

Političke elite u Crnoj Gori i pojedinci bliski njima su i ekonomski moćne elite. Njihova ekonomska i politička moć je rezultat sprege sa državom. Tako da te elite funkcionišu kao državne elite. Jedino u tim i takvim uslovima mogu i da egzistiraju. Bez čvrste povezanosti sa državom ne bi mogle ni funkcionisati. Zbog toga su te elite za nezavisnu Crnu Goru. U uslovima smanjene prostorne ambijentalnosti, mogućnost za njihovo egzistiranje je veća. U širem prostornom okviru one se ne snalaze. Smanjene su mogućnosti za njihovu promociju. Konkurencija i u političkom i u ekonomskom životu je veća, pa je nemogućnost za opstajanje pripadnika ovakvih elita izglednija. Iz tih razloga su ekonomske elite koje su srasle sa državnom vlasti za nezavisnost Crne Gore. Prostorno zatvoreno društvo je mogući ambijent njihovog bitisanja.

2. Fingiranje javnog mnjenja pomoću neobjektivnih anketa

U svrhu promovisanja zahtjeva elita koje su za nezavisnost Crne Gore koriste se i raznorazni „analitičari“ i „istraživači“.

Ispitivanja javnog mnjenja naručena od strane pripadnika vladajućih elita nijesu zasnovana na sociološko-metodološkim standardima. Već prve kritičke primjedbe na njihovu pouzdanost ruše mogućnost objektivnog opstajanja rezultata istraživanja. Tako, recimo, istraživanje jedne nevladine organizacije koje se puno eksploatisalo u crnogorskim medijima pokazivalo je da je, navodno, 65% pripadnika crnogorskog društva za nezavisnost. Pod pretpostavkom da otklonimo sumnju da je ovo ispitivanje frizirano prema zahtjevima vladajućih elita u Crnoj Gori, iako je riječ o navodnoj nevladinoj organizaciji, a u suštini se radi o glasnogovornicima tih istih elita, komentari dobijenih podataka i njihovo tumačenje ne zasnivaju se na sociološki i politikološki metodološki valjanom objašnjenju. Rezultati istraživanja su pokazali da je nedvojbeno riječ o 37% ispitanika koji bez rezerve podržavaju nezavisnost Crne Gore, dok se 28% onih koji su učestvovali u anketi dvoumi između nezavisnosti Crne Gore i opstanka Jugoslavije. Kako se navodi u komentaru rezultata ovog ispitivanja sam istraživač je „imao osjećaj“ da su ovih 28% ispitanika bliži prvoj pomenutoj opciji razrješavanja državnopravnih odnosa nego drugoj, i tako se dobio podatak da je 65% građana Crne Gore za nezavisnu državu koja bi bila međunarodno priznata. Jasno je da ovakav komentar ne bi izdržao iole ozbiljniju kritiku zbog površnog i sociološko-metodološki neznajućeg ili nepoznavajućeg istraživačko-teorijskog objašnjenja. Pored krupnih nedostataka u objašnjenju rezultata, u istraživanju je korišćen potpuno nestratifikovan uzorak. Pomenuto istraživanje je rađeno na uzorku od 1000 ispitanika što je, kada je riječ o brojnosti, sasvim reprezentativan uzorak. Ali, kada je u pitanju stratifikovanost uzorka po godinama starosti, školskoj spremi i mjestu življenja, onda nema govora o reprezentativnosti korišćenog uzorka. Tako je uzorkom bilo obuhvaćeno 70% građana Crne Gore starosti do 30 godina, a prema popisu iz 1991. godine u ovom prostornom realitetu egzistira 15,6% stanovnika uzrasta od 19-29 godina. Takođe, uzorkom je bilo obuhvaćeno 70% ispitanika sa visokom stručnom spremom. U Crnoj Gori je, prema pomenutom popisu, 5,17% populacije sa VSS, zatim 35% sa srednjom školskom spremom i 3,8% sa višom školom. Više od 54% stanovnika Crne Gore ima završenih osam razreda osnovne škole ili manje od toga i sasvim je jasno da će ova grupacija „prelamati“ rezultate eventualnog izjašnjavanja o statusu Crne Gore. Ispitivanjem je bilo obuhvaćeno i 70% pojedinaca koji žive u urbanim gradskim sredinama. Zapažamo da je uzorak bio konstruisan tako da su 70% ispitanika činili mlađi pojedinci, koji su visokoobrazovani i koji žive u gradovima. Bez ikakvog empirijskog istraživanja jasno je da je ova grupacija u crnogorskom društvu za nezavisnu međunarodno priznatu državu. Međutim, budućnost državno-pravnog statusa Crne Gore na nekom eventualnom demokratskom izjašnjavanju odredili bi, pored pripadnika grupacije koja je po školskim kvalifikacijama sa osam razreda osnovne škole ili još nižim kvalifikacionim stepenom, i oni pripadnici koji su stariji od 30 godina, a naročito oni preko 55 i 65 godina, kao i skupina koja egzistira na prigradskom i seoskom području. Iz tih razloga kao valjane ne možemo prihvatiti nikakve rezultate koji pokazuju da je preko 50% i više stanovništva Crne Gore za nezavisnost, jer taj broj je, očito, ispod natpolovične većine.

3. Odgovorna vladavina demokratskih elita

Elite su u mnogim zemljama odlučivale i odlučile o sudbini države. Zbog toga je suštinsko pitanje ono koje se tiče odgovorne vladavine demokratskih elita. Odgovornost vladajućih elita u slučaju socijalno-političkih promjena u Srbiji/Jugoslaviji se prvenstveno manifestuje u međusobnom odnosu Srbije i Crne Gore. Poslije više od 120 dana nove vlasti u Jugoslaviji, a mnogo manje trajanja nove vlasti u Srbiji, umjesto poziva na dijalog dviju elita vuku se potezi koji još više razdvajaju Crnu Goru i Srbiju. Mnogo je slučajeva u tako kratkom vremenskom periodu koji polarizuju i zaoštravaju razlike, a mnogo manje onih poteza koji spajaju i koji se kreću ka razrešavanju konflikata. Od predstavnika vlasti na nivou SR Jugoslavije, izabranih poslije oktobra mjeseca 2000. godine, često se navodi da će se priznati volja građana Crne Gore ako se budu izjašnjavali o eventualnom državno-pravnom statusu, ali se „ista mora verifikovati kroz savezni parlament“ koji, inače, zvanična crnogorska vlast ne priznaje. Takvo ponašanje novih srpskih elita u saveznoj vlasti ne doprinosi razrešavanju konfliktnosti odnosa dvije članice SR Jugoslavije, već naprotiv, dodatno ih zaoštrava i komplikuje. U tom smislu ide se još dalje, pa se iz usta istih elita čuje da će novi državni okvir egzistiranja Crne Gore i Srbije biti uređen i konstituisan kao tzv. funkcionalna federacija. Zanimljivo je se u ovim istupima pripadnika novizabranih elita u Srbiji činjenica da federacija Crne Gore i Srbije konstituisana po bilo kojem modelu može veoma teško opstati.

U periodu od 5. oktobra, od kada su održani izbori na nivou SR Jugoslavije, do 21. decembra 2000. godine, kada su održani u Srbiji, bio je jedan vakuum u kome su pripadnici nove jugoslovenske vlasti, kao i sam predsjednik SRJ, obavljali poslove koji nijesu bili u njihovom djelokrugu, niti su im shodno ustavnim ovlaštenjima pripadali. Zbog toga je Crna Gora mirno i staloženo čekala izbor nove vlade u Srbiji kao demokratske i partnerske sa kojim će razgovarati o budućem državno-pravnom statusu ove dvije republike.

Ako je i postojala neka mogućnost za održavanje i opstajanje federalne zajednice Crne Gore i Srbije, ona je potpuno uništena donošenjem šestojulskih amandmana na Ustav SR Jugoslavije. Ovi amandmani su predstavljali svojevrsni pritisak na Crnu Goru u cilju njenog disciplinovanja. Amandmani nijesu imali nijedan od tri legitimiteta: ni postupka, ni donosioca, ni sadržine. Takođe, nemaju ni civilizacijski, ni moralni, ni kulturni legitimitet. Svodili su Crnu Goru na neki n-ti izborni region, zajedno sa Vranjem i Leskovcem, kao izraz numeričke cjeline. Tako su donijeti zbog Crne Gore i upereni su protiv nje, oni su definitivno srušili državni provizorijum kakav je SR Jugoslavija. Sa njima je konačno otpala mogućnost bilo kakve federalne zajednice. Zbog toga je i suviše anahrona priča iz krugova vladajućih elita u Srbiji o tzv. funkcionalnoj federaciji. Međutim, iako su amandmani donijeti kao rezultat pravnog nasilja, mnogo više od takvog čina zabrinjava činjenica što nijedna kulturna, naučna ili neka druga institucija nije reagovala protiv njih. Nijedna univerzitetska jedinica ili organizacija nije ustala u

odbranu prava Crne Gore, iako je u tim institucijama bio lociran centar otpora Miloševićevom totalitarnom režimu. Bilo je pojedinaca, istina rijetkih, koji su na određeni način izrazili svoje nezadovoljstvo zbog takvog čina, ali njihov glas je bio usamljen i izgubio se u opštem srpskom konsenzusu i zahtjevu da se od Crne Gore traži da se pokori pomenutim amandmanima. Takvo insistiranje je dominiralo kod pokreta koji je trijumfovao na saveznim i republičkim izborima u Srbiji. Preuzimanjem vlasti od strane ovog pokreta, po tom pitanju ništa nije radikalno promijenjeno. Nikakav otklon u tome smislu nije učinjen, kao što nije učinjen ni u odnosu prema Crnoj Gori i njenom pravu da se samostalno opredijeli za zajednicu kakvu želi da konstituiše. Još manje je učinjen otklon prema vojsci koja je predstavljala permanentnu prijetnju miru i stabilnosti crnogorskog društva. Zbog takvog odnosa novih elita u Srbiji još uvijek postoji, istina mnogo manje nego prije oktobra 2000. godine, mogućnost instrumentalizacije vojnog vrha, koji je bio i Miloševićev komandni kadar, i vojne sile umjesto u „funkciji jednog čovjeka i jedne porodice“, sada u „funkciji jednog režima“.

Crna Gora je pokazala veliko strpljenje u nastojanjima da pokuša normalizovati odnose sa Srbijom. Sačekalo se i da prođe period „praznog prostora“ koji je nastupio od izbora u Jugoslaviji do izbora u Srbiji kako bi se razgovaralo sa srpskom vladom kao partnerskom, s obzirom da je treća vlada u razrješavanju tih odnosa sasvim nepotrebna i suvišna. Jer Crna Gora ima svoju legitimno izabranu vladu, a Srbija je dobila svoju. Treći entitet koji pri tome nema legitimnost crnogorske strane u svemu tome je nepotreban. Istina, razgovori između crnogorske i srpske strane mogu se voditi i u prostorima savezne Skupštine ili neke druge savezne institucije. I samo u takvom tehničkom pogledu može biti prisustvo jugoslovenskih institucija kada je u pitanju razrješnje crnogorsko-srpskih odnosa.

Iako je protok vremena od izbora u SR Jugoslaviji, a naročito Srbiji, do marta 2001. godine veoma kratak, događaji su pokazali da te, prije svega, političke promjene kada je u pitanju Crna Gora nijesu donijele bitne i suštinske promjene u odnosu na prethodni režim. Istina, mogućnost destabilizovanja Crne Gore putem vojske, kao i bivših jugoslovenskih republika, i oružanih pobuna je znatno umanjena. Još uvijek nije pokazana volja srpske strane da se sporni ustavni amandmani stave van snage, a trebalo je već to uraditi. Još uvijek nije pokazana volja da se raspišu novi savezni izbori u Crnoj Gori na kojima bi izašlo više građana nego što je izašlo na one koji su održani 24. septembra 2000. godine i koji su tada (22%) dali svoj glas za Slobodana Miloševića.

Novoizabrane vladajuće elite u Srbiji treba da razumiju da je neophodno da naprave diskontinuitet sa SR Jugoslavijom, koja faktički ne postoji. Taj diskontinuitet treba da bude totalan i svakovrstan. Vlasti u Srbiji treba, prije svega, da ostvare diskontinuitet sa politikom koja je ovu republiku odvela u ratove i zavadila sa cijelim svijetom, kao i sa narodima sa kojima se toliko dugo živjelo zajedno. Srbija treba da napravi diskontinuitet sa politikom koja je dovela na veoma nizak nivo kvaliteta života najveći dio populacije. Taj diskontinuitet mora biti ustav-

no-pravni. A prvi korak ka takvom diskontinuitetu je upravo stavljanje van snage amandmana donijetih na pravno zasnovanom nasilju. Ustav SR Jugoslavije iz 1992. godine, tzv. Fabljački, koji su napravile vladajuće garniture Srbije i Crne Gore, ne funkcionise već odavno. Zapravo, ovaj Ustav je pravno mrtav u tome smislu što je Crna Gora, suprotstavljajući se Miloševićevom reFimu, ostvarila zavidan nivo faktičke samostalnosti. Nove srpske vlasti treba da shvate da se ispod toga nivoa funkcija teško može ići i da je to politička realnost Crne Gore i Srbije. Tu realnost u prvoj polovini 2001. godine predstavlja činjenica da faktički postoji samo jedna zajednička funkcija Crne Gore i Srbije, a to je kontrola leta. Često se navodi da je i vojska zajednička. Međutim, nije – prema Vojsci Jugoslavije u Crnoj Gori postoji veliki otpor i animozitet kod značajnog broja crnogorske populacije. zbog ispoljene aktivnosti za vrijeme Miloševićevog reFima.

Ova vojska nije zajednički faktor egzistiranja Crne Gore i Srbije i zbog toga što Crna Gora ima svoju paralelnu armiju koja broji oko 20.000 policajaca, koji su dobro obučena i veoma respektabilna oružana formacija koja je predstavljala crnogorski odbrambeni štiti od pokušaja nasrtaja vojnih snaga lojalnih režimu bivšeg predsjednika SRJ. Zbog toga elite u Srbiji treba da shvate i razumiju da se teško može ići ispod sadašnjih funkcija koje ima Crna Gora i koja samo traži njihovu legalizaciju. Pri tome, postojeći Ustav SR Jugoslavije nikako ne može biti smetnja za tako nešto i ne može se sa njim braniti nepostojanje želje za prihvatanjem stanja onakvog kakvo jeste. Uostalom, taj Ustav ne poštuje ni republika Srbija budući da nikada nije usaglasila svoj Ustav sa pomenutim saveznim konstitucionalnim aktom.

Novoizbrane vlasti u Srbiji koje daju puni demokratski kapacitet za razgovore i koje su, što je mnogo bitnije, prihvaćene kao partnerske od strane demokratski izabrane vlasti u Crnoj Gori, moraju da stave na dnevni red što hitnije, što kompetentnije i što odgovornije pitanje odnosa Crne Gore i Srbije i da rasprave sve opcije i sve platforme koje su u opticaju. Pri tome se ne smiju zaboraviti istorijski i savremeni interesi naroda Crne Gore i Srbije koji trebaju da budu takvi da obezbjeđuju da i jedan i drugi narod žive u slozi i odnosima kakvi su primjereni njihovom egzistiranju. Aktivnosti dvije vlade u pregovorima treba da idu u pravcu koji će i po cijenu razdvajanja ta dva naroda omogućiti da ne dođe do ugrožavanja prava nekoga od njih. Bolje je u razgovorima da se dođe do bilo kakvog kompromisnog rješenja, nego da se insistira na rješenju kojemu bi se druga republika protivila. Svakako protivljenje jedne od dvije republike ostavlja negativne posledice na odnose dva naroda i prava građana.

Zbog toga se u razgovorima mora odstupiti od maksimalističkih zahtijeva i nastojati postići ona rješenja sa kojima se neće ugrožavati osnovna prava ni jednog od pripadnika naroda koji će biti tzv. nove manjine u jednom od dva entiteta. Ne treba zaboraviti da i dalje ima nastojanja da se podgrijava konfliktnost i u crnogorskom društvu, kao i između ove dvije republike. Treba shvatiti da je Crna Gora na početku trećeg milenijuma duboko podijeljeno društvo. Iz tih razloga i

nije moguće ostvariti maksimalističke zahtjeve zagovornika ideje o suverenoj međunarodno priznatoj državi. Ta duboka podijeljenost Crne Gore u ambijentu insistiranja crnogorske strane na svojem krajnjem rješenju, pretvara Crnu Goru u jedno konfliktno društvo. Nijedan Crnogorac neće biti sretan i ne treba mu nikakva nezavisna Crna Gora koja je konfliktno društvo i koju presijecaju parateritorije i paraorganizacije nekakvih SAO, CAO, MAO, AAO, itd. I pored saznanja o tako jasno ispoljenoj konfliktности ona se na određeni način i dalje podgrijava od novoizabranih vlasti u SRJ/Srbiji. Za vrijeme Miloševićevog režima na granici Crne Gore i Srbije kod Prijepolja bio je uspostavljen sistem carina. Jedan od prvih koraka novoizabranih vlasti u Srbiji je bio ukidanje takvog režima što je i slavodobitno saopšteno putem medija. Međutim, početkom marta 2001. godine nova srpska vlada ponovo uspostavlja režim carina, što se i javno saopštava. Zatim, pominjanje bilo koje institucije sa predznakom SR Jugoslavije u Crnoj Gori se nepovoljno prima i izaziva netrpeljivost i odbojnost od strane jednog broja građana. I pored takvih saznanja u Podgorici se u istom periodu otvara tzv. Kancelarija Savezne vlade, što je svojevrsan paradoks. Tabla sa natpisom takve kancelarije još istog dana je uklonjena na zahtjev republičkih vlasti Crne Gore.

Otvaranje ove Kancelarije se ne može pravdati nikakvim razlozima efikasnijeg funkcionisanja savezne države, kada funkcije te države ne prihvataju zvanični crnogorski organi i kada su odluke te države neobavezujuće za građane Crne Gore. U uslovima podijeljenog društva takvo djelovanje samo povećava i podgrijava daljnu konfliktnost.

Novoizabrane vladajuće elite u Srbiji moraju shvatiti i razumjeti realnost situacije u odnosima sa Crnom Gorom. A realnost je takva da Crna Gora i Srbija u prvim godinama XXI vijeka egzistiraju u državnom okviru koji je mnogo manje od federacije i kojemu bi se malo ko vratio ko je već stekao značajne prerogative suverenosti (samostalan pravni sistem, samostalan ekonomski i monetarni sistem, sopstveni carinski sistem, nezavisna spoljna politika, itd.). Crna Gora i Srbija treba da idu ka savezu koji ima neke zajedničke funkcije. Jer koliko nije interes Crne Gore da bude u zajednici u kojoj će biti permanentno ugrožavana njena državnost i sigurnost (a svjedoci smo da je tako bilo za vrijeme prethodnog režima u Srbiji), i ukoliko joj nije interes da bude u zajednici u kojoj će se njena disproportionalna zastupljenost tretirati i mjeriti veličinom statističke greške, a ne kao komparativna prednost, utoliko je interes građana Crne Gore da sa Srbijom imaju jedan trajan savez, ili neku vrstu saveza u kojemu će se obezbijediti očuvanje stečenih prava građana, stečeni stepen komunikacije i veza između naroda i građana. Taj oblik saveza može biti unija ili konfederacija. Može biti na principima skandinavskih zemalja ili komonvelta. U tome smislu nove vlasti ne treba da se iscrpljuju zalaganjima za neku federaciju koja nikome nije potrebna i koju neće ni građani Srbije. Ne treba se iscrpljivati u nečemu što neće dati zadovoljavajuće rezultate u smislu negiranja i dokazivanja nemogućnosti sticanja nezavisnosti i suvereniteta. Svaki suverenitet je početkom drugog milenijuma ograničen jer će se zemlje Jugoistočne Evrope susresti negdje u Evropi, pošto suverenitet u

pomenutom razdoblju nije ni u Beogradu, ni u Podgorici, ni u Prištini, ni u Novom Sadu... Suverenitet je u Briselu i svi će zakucati na ta vrata. Ne treba se zamarati raspravama o tome da li će biti referenduma u Crnoj Gori i ko može na njemu učestvovati. Time se samo usložnjava situacija i povećava konfliktnost crnogorskog društva. Referenduma u Crnoj Gori po pitanju nezavisnosti ne može i neće biti iz razloga što sve ozbiljne analize pokazuju da ne postoji, čak, ni obična većina koja bi glasala za takav status (ispod 43%). Ni šira međunarodna zajednica ne daje podršku crnogorskim vlastima u sprovođenju referenduma u uslovima podijeljenosti crnogorskog društva. Crnogorske vladajuće elite insistiraju samo na riječima na referendumu jer im je dobro poznato raspoloženje građana, nastojeći na taj način da ojačaju svoju pregovaračku poziciju u odnosu prema međunarodnoj zajednici i prema Srbiji. Poslije pada Miloševićevog totalitarnog režima predstavnici međunarodne zajednice prihvataju nove srpske političke elite kao odgovarajuće i ravnopravne partnere u pregovorima, dok su pozicije crnogorske vlade oslabile u međunarodnim okvirima poslije oktobra mjeseca 2000. godine. Imajući u vidu takvo činjenično stanje nikome nije u interesu, a pogotovo ne novim srpskim vlastima koje se u razgovorima sa svijetom tretiraju i deklariraju kao kooperativni partneri, da dalje zaoštravaju situaciju. Naprotiv, karakter socijalno-političkih promjena u Srbiji pokazuje da je racionalni i demokratski interes stabilizovanje prilika u odnosima sa Crnom Gorom. A do normalizacije odnosa se može doći jedino pregovorima i uvažavanjem faktičkog stanja.

Nikšić, 6. 6. 2001.

Social and Political Changes in Serbia/Yugoslavia and Situation in Montenegro

Summary: Changes that happened in October 2000 have had substantial consequences for the whole region. Given the complicated relations between Serbia and Montenegro, especially the high level of tension and conflict evident from 1997 onwards, events in Serbia have very specific implications in Montenegro and a peculiar impact on developments within Montenegrin society. For this reason socio-political changes in Serbia must be viewed within a broader framework rather than within the spatial confines of Serbia alone.

Key words: Serbia, Montenegro, federation, political relations, political changes, independent states.

Ljubomir Tadić

SANU / Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Beograd

Država i društvo u procesu mondijalizacije

Rezime: Rad je posvećen analizi promena tradicionalnih funkcija i statusa države i društva u savremenim procesima „mondijalizacije“ (globalizacije). Autor posebno kritikuje dva osnovna postulata vladajuće neoliberalne ideologije – veru u svemoć slobodnog svetskog tržišta i teoriju ograničenog suvereniteta nacionalnih država. Prvi je izveden iz kritike koncepta „socijalne države“, a drugi je posledica nestanka bipolarne strukture svetske političke moći. Oba fenomena vode globalnoj vladavini velikih svetskih kompanija i apsolutnoj dominaciji jedine supersile u svetskoj politici. Ideološko opravdanje ovih procesa formulisano je u konceptu „liberalne demokratije“ u kome liberalna tradicija političkog mišljenja potiskuje klasično demokratsku.

Ključne reči: država, društvo, mondijalizacija, tržište, liberalizam, demokratija, suverenitet, oligarhija, kapital.

Poslednjih decenija tek proteklog dvadesetog veka na Zapadu, koji daje ton i pravac razvitka savremenom svetu, dovedena je u pitanje uloga države, posebno njena specifična odlika: suverenost. Redukcija njene uloge i njenih ovlašćenja opravdava se jačanjem odlučujuće uloge društva. Smanjivanjem državnih ovlašćenja, ponekad njihovo pravo suzbijanje, objašnjava se razlozima *krize* „socijalne države“ ili „države nacije“.

Od kraja Drugog svetskog rata do sredine sedamdesetih godina dvadesetog veka dogodilo se poboljšanje uslova života u najvećem broju zapadnih država. Ta pojava je u društvenim naukama nazvana „država blagostanja“ ili „socijalna država“. Kao da su se u takvom obliku države počele ostvarivati aspiracije radničkog pokreta devetnaestoga veka. Skandinavske države i njihove socijaldemokratske vlade smatrane su predvodnicima ostvarenja „socijalne države“. Po mnogim pokazateljima to je bila i Savezna Republika Nemačka, pa i Kanada. Međutim, krajem šezdesetih godina i opadanjem studentskog pokreta, „socijalna država“ postaje predmet sistematske kritike. Stari argument teore-

tičara nemačke „pravne dr4ave“ iz devetnaestog veka o nedopustivom uplitanju dr4ave u privredni 4ivot ponovo je dobio na značaju. „Socijalna dr4ava“ je okrivljena zbog neefikasnosti i korupcije javnog 4ivota koje izaziva neodgovorno ponašanje individua. Kao što je u *Le Monde diplomatique* podsetio Rikardo Petrela (Riccardo Petrella)¹, „socijalnoj dr4avi“ se stavlja na teret pad profitne stope kapitala. Od tada uspostavljanje profitne stope postaje glavni cilj političkih konzervativaca i neoliberala, i – kako ističe ovaj profesor katoličkog univerziteta u Luvenu – osnovni motiv njihove borbe protiv „socijalne dr4ave“.

Koje su posledice ovakve kritike? Prva posledica je potčinjavanje svekolikog života nalozima ekonomije. Ali nije reč o nacionalnoj ekonomiji, ekonomiji pojedinih zemalja. Reč je o *mondijalizaciji* privrednog života, posebno razmene, potčinjene interesima najvećih svetskih kompanija koje su podržane od najmoćnijih svetskih država, a naročito Sjedinjenih Američkih Država. Petrela čak nabraja nazive nekih velikih kompanija: Microsoft, Cisco, Intel, IBM, Ericsson, Nokia, Time Warner, Walt Disney, CNN, Bertelsmann, Murdoch. One su primer tzv. „informatičkog društva“, kao novog društva budućnosti čiji simbol predstavlja *računar*. Informatičko društvo bilo bi kadro – tvrdi Petrela kritički – da stvori novu „politeju“, direktnu mondijalnu *vladu bez države*.

Sistemi obrazovanja, vaspitanja, pa i same nauke, umesto da budu okrenuti brizi o zajedničkom dobru, postaju instrument privatnih interesa i krupnog kapitala. Ne samo radna snaga nego i samo *znanje* postaje *roba*. Tendencija, koju je zapazio Marks već u devetnaestom veku, da kapital teži da nauku potčini svojim interesima, u naše vreme postaje stvarnost. Ibrahim Vard, u napisu „Profesori kao biznismeni“, koji je nedavno objavljen u srpskoj verziji *Le Monde diplomatique*,² navodi primere udruživanja univerziteta i preduzeća kao što je „Business Higher Education Forum“, lobi koji okuplja gazde i univerzitetske poslenike. Tako nastaje „market-model-university“. Vard ukazuje na primer „profesora preduzetnika“ koji, „ako se ukotve na jednom univerzitetu, imaju velike izgleda da se brzo obogate“. Tu nedavno je jedan američki profesor našeg porekla, u SANU, pokazao da se istraživanje gena i genoma u SAD prepušta interesima privatnih kapitalističkih kompanija. Talas naučnih i tehničkih revolucija, posebno u oblasti informacija, komunikacija i automatizacije neposredno utiče na stvaranje novih shvatanja društva i sveta u kojem živimo. Pjer Burdije (Pierre Bourdieu), profesor sociologije ma „Collège de France“ opisao je precizno 1999. godine neoliberalni društveni model.³ Prvi princip ovoga modela počiva na izdvajanju ekonomije od društva. Ekonomijom „vladaju prirodni univerzalni zakoni, a vlade treba da izbegnu da im se suprotstavljaju“. Burdije je zaboravio da se priseti učenja francuskih

¹ Riccardo Petrella, „La dépossesion de l'Etat“, u: *Le Monde diplomatique*, Paris, 1999.

² *Le Monde diplomatique*, Beograd, mart 2001. godine (srpska verzija).

³ Pierre Bourdieu, „La philosophie sociale du néolibéralisme“, u: *L' Humanité*, 4. novembra, 1999. O neoliberalizmu upor. takođe: Ljubomir Tadić, *Nauka o politici*, 2. izdanje, Beograd, 1996. str. 151, 506-513, 562-564, 592.

fiziokrata koji su davno anticipirali ovaj neoliberalni princip. Drugi neoliberalni princip, po Burdijeu, sastoji se u tome da u demokratskim društvima tržište postaje optimalno sredstvo organizacije proizvodnje i razmene na efikasan i pravičan način. S punim razlogom on označava američki sistem, kao, takoreći, idealan tip liberalizma i neokapitalizma, upravo onakav kakvog ga je opisao Maks Veber (Max Weber) u *Protestantskoj etici i duhu kapitalizma*.

Ako je ekonomija pojmljena kao neki metafizički entitet, izdvojen od društva, zar se ne bi moglo reći da je samo društvo postalo „tržišno društvo“ i da tržište nije rezervisano kao oznaka samo za ekonomiju? Francuski termin „la marchandisation“ najbolje izražava ovu pojavu.⁴ Fritrejderska („free trade“) ideologija, razvijena u devetnaestom veku, tržište i maršandizaciju posmatra kao *prirodne* forme organizacije društva. Društvo je zasnovano na ekonomskim pogodbama u kojima svaki individuum nastoji da razmenom dobara i usluga smanjuje troškove i uvećava dobit. Naročito se vrednuje princip individualne odgovornosti. Suzbijajući redistributivnu politiku „socijalne države“ koja, tobože, kažnjava individualnu inicijativu, tržišno društvo, prema modelu Rolsa (John Rawls) imalo bi da bude pravedno u smislu *pravičnog* („fair“) društva. Poznati i teško rešiv problem nezaposlenosti prema neoliberalnoj ideologiji više je posledica lošeg obrazovanja i pogrešaka u profesionalnoj karijeri, nego nepravdi kapitalističkog sistema. Vrhovni princip tržišnog društva je *rentabilnost*, a individuum, kako primećuje Petrela, postaje bezvredan čim prestane biti rentabilan.

Ovde se ponovo vraćamo Burdijeu. Društvo može ekonomski i naučno napredovati, podvlači on, a istovremeno biti zaostalo, politički i socijalno. Zaista, država se neprestano povlači iz ekonomije, a javna dobra kao što su zdravstvo, stanovanje, osiguranje, vaspitanje i kultura, preobraćena su u komercijalna dobra, a njihovi korisnici postaju klijenti. Pojam *self help* (samopomoć) kaže da svaki pojedinac mora sam da se stara o sebi. „Svako za sebe, a bog za sve“ valja da je lozinka takvoga društva izolovanih individua.⁵ Burdije je s pravom zaključio da, u stvari, osim američkog, nema nijednog savremenog društva koje je ostvarilo do te mere kalkulativni mentalitet. To je ona brutalnost, primećuje on, „sa kojom ljudi govore o svojoj vrednosti u dolarima“.

Moglo bi se zaključiti da je u opisanom svetu svaka logika potčinjena logici novca. Izolacija i desocijalizacija individua model je koji se preporučuje savremenom svetu. Burdije kaže, s punim pravom, da se u tom svetu individue individualizuju time što se desocijalizuju, dodajući: „Ova neoliberalna filozofija jest takođe ‘neodarvinizam’ u tom smislu u kome preživljavaju samo najjači. Ona isključuje svaku solidarnost ...“ U svetu neoliberalnih ideja za siromašne, zaceo, nema milosti. Oni su nerentabilni ili kako je, u davna vremena, liberalni ideolog Lok (John Locke) govorio, oni su „lenji“ i „kavgadžije“.

⁴ Kovanica potiče od reči „la marchandise“, roba. U mogućem prevodu na naš jezik to bi značilo „po-roblljavanje“, sa izvesnom smislenom dvosmislenošću.

⁵ Prema Burdijeu ovaj egositički princip ima svoj religiozni koren u kalvinizmu.

Drugi primer ovog svojevrsnog obračuna s državom predstavlja doktrina *ograničenog suvereniteta* (obznanjenog ulaskom trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku). U istoriji pojma suvereniteta susreću se njegova dva bitna oblika: (1) suverenitet apsolutne vlasti i (2) narodni suverenitet. Svi slobodarski pokreti u istoriji moderne države koja, inače, počinje s apsolutnim monarhijama, borili su se za ograničavanje apsolutne suverenosti. To se posebno odnosi na revolucionarno-demokratske pokrete. Oblik apsolutne suverenosti u naše vreme predstavljaju *totalitaristički* režimi nacifašizma i staljinizma. Borba demokratije protiv totalitarizma istovremeno je i borba protiv neograničenog suvereniteta vlasti. Neoliberalizam pretenduje na to da bude alternativa levom i desnom totalitarizmu, mada je frankfurtska škola („kritička teorija društva“) sa mnogo valjanih argumenata pokazala da se koreni kulta nacifašističkih vođa nalaze već u tipu uspešnog biznismena.

U optici neoliberalizma u današnje vreme sve nacionalne države su države sa ograničenim suverenitetom osim Sjedinjenih Američkih Država. Poznati geostrateg Zbignjev Bžežinski, ideolog totalne američke hegemonije u svetu, u svojoj knjizi *Veliki šahista – Amerika i ostatak sveta*,⁶ to iskazuje na retko ciničan način: „Ovaj geopolitički pristup ima smisla samo ukoliko služi interesima Amerike, a to će reći, u kraćem roku, održavanju njenog položaja planetarne supersile, a u dužem roku, evoluciji prema *institucionalizovanoj* mondijalnoj saradnji... Tri velika geostrategijska imperativa ovako bi se rezimirala: izbeći koliziju među vazalima i *održavati ih u stanju zavisnosti* koja opravdava njihovu sigurnost; negovati poslušnost zaštićenih subjekata; sprečavati varvare da obrazuju ofanzivne saveze“. U vezi sa ovim stavom prave se u svetu različite prognoze ekonomskog karaktera koje se nalaze u pretpostavljenom vidokrugu ove geostrategije, pre svega one o gospodstvu nad izvorima nafte u Kaspijskom bazenu. Ali, da bi se održala i proširila američka hegemonija nad svetom moraju se suzbiti svi pokušaji očuvanja nacionalne suverenosti i denuncirati ih kao varvarsku ofanzivu. Saveznike, međutim, kakva je Turska, ili njeno nasleđe (naslednici) na Balkanu, treba podržavati, čak i onda kada vrše agresiju na druge zemlje (turska invazija Kipra pre četvrt veka), ili kada pribegavaju otvorenim, krvavim pobunama i diverzijama u zemljama koje su unapred označene kao „varvarske“. Ali upravo varvarsko bombardovanje Jugoslavije u vazdušnoj kampanji pre dve godine, cinično nazvanoj „Milosrdni anđeo“, pokazuje drugu stranu medalje: pravu varvarsku okrutnost najveće planetarne supersile i njenih vazala.

Jedan tekst glavnog urednika poznatog američkog časopisa *Foreign Affairs*⁷, Ferida Zakarija (Fareed Zakaria), pokazuje u punom svetlu američko shvatanje demokratije ili, tačnije, odnos liberalizma i demokratije. U stvari, tekst sadrži kritiku tzv. „liberalne demokratije“ sa stanovišta neoliberalizma. Intere-

⁶ Navodim francuski prevod: Zbigniew Brzezinski, *Le grand échiquier: l'Amérique et la reste du monde*, 1997, str. 68.

⁷ Članak je objavljen u broju za novembar-decembar 1997.

santno je da se ovaj autor na samom početku poziva na jednu izjavu Ričarda Holbruka povodom izbora u Bosni i Hercegovini 1996. godine. Naime, Holbruk dovodi u sumnju rezultate tih izbora, bez obzira na to što su bili slobodni i pravični, jer izabrane proglašava fašistima i rasistima, javnim neprijateljima mira. Našoj javnosti poznati su kriteriji i merila po kojima je ovaj moćnik sudio i presuđivao ljudima na našim prostorima. Iza njegovih izjava i stavova stajalo je zastupanje istih onih strategijskih opredeljenja koje sa besprimernom bezobzirnošću zastupa B4e4inski. Na tragu ovih stavova Zakarija gradi svoju kritiku „iliberalne demokratije“. Njoj suprotstavlja model „konstitucionalnog liberalizma“ koji je, kako ka4e, istorijski različit od demokratije. Drugo ime za konstitucionalni liberalizam je, prema autoru, liberalna demokratija. Ona je vladajući oblik u dr4avama Zapada, a svojstveni su joj ne samo slobodni i pravični izbori, nego i pravna dr4ava, podela vlasti, zaštita osnovnih sloboda izra4avanja, okupljanja, religije i svojine. Istina, Zakarija priznaje da je do XX veka većina zemalja Zapadne Evrope 4ivela u re4imima liberalne autokratije. On kao poseban primer ističe Austrougarsku imperiju kao klasičnu liberalnu autokratiju. Na Zapadu je, smatra Zakarija, tekao proces liberalizacije preko ekonomske liberalizacije koja je odigrala odlučujuću ulogu u promociji liberalne demokratije.

Ne mogu se poreći vrednosti liberalne demokratije kao političke i pravne tekovine. Njeno pravo rodno mesto nalazi se u emancipatorskoj ideologiji prirodnog prava i na njegovim tekovinama nastalih političkih revolucija na Zapadu. Ne može se, takođe, poreći ni povezanost političke liberalizacije sa ekonomskom liberalizacijom za koju se zalagala buržoazija. Međutim, demokratija ne znači samo „vladavinu naroda“, kako smatra pomenuti autor, pozivajući se na Herodota. Demokratija je, sledimo li autentičnog tumača grčke Antike, Aristotela, *vladavina slobodne siromašne većine naroda*, za razliku od *oligarhije*, *vladavine bogate manjine*. Ovo značenje demokratije u Evropi se održalo sve do revolucionarne 1848. godine kada je pesnik Lamartin upozorio francusku buržoaziju da ne odbacuje demokratiju ako ne želi da izgubi sve pred talasom narodnog gneva.⁸ Od tada se u Evropi razvio pojam liberalne demokratije, kao svojevrsno pomirenje liberalizma sa demokratijom. Njoj je svojstveno funkcionalno podređivanje pojma *jednakosti* slobodi shvaćenog kao *slobodno preduzetništvo* na tlu *privatne svojine*. Na tim elementima je, kako smo ranije primetili, izgrađen smisao i sadržaj pojma „pravne države“. Zakarija vidi napredak liberalizacije u sprezi sa kapitalizmom kada tvrdi: „Pritisci svetskog kapitalizma mogu unaprediti liberalizaciju. Tržišta se mogu dobro usaglasiti sa moralom“. Iz ove logike sledi da je liberalna demokratija istoznačan pojam sa *vladavinom liberalne oligarhije*, ali i to da tržište određuje moralne kriterije. Liberalna demokratija, tj. liberalna oligarhija, rukovodi se zakonom profita kao najvišim zakonom. A zakon profita jeste zakon tržišta. Liberalna demokratija (oligarhija) ga smatra eminentno demokratskim sa obrazloženjem da potvrđuje pobedu proizvoda koji je prihvaćen od najvećeg broja, od većine. Kao da zakon tržišta najbolje i najviše odgovara

⁸ O diferenciranju pojma *demokratije* upor. Ljubomir Tadić, *Nauka o politici*, str. 359-369.

samoj ljudskoj prirodi. Uspostavljanje profitne stope kapitala valjalo bi da bude merilo napretka čovečanstva. To treba da ovekoveči „svetska vlada bez države“ (ali sa jednom planetarnom supersilom), svetska policija i svetska moneta. Time bi proces mondijalizacije bio završen.

Beograd, 28. 4. 2001.

State and Society in the Process of Mondialization

Summary: The paper is devoted to an analysis of the changes in the traditional functions and status of the state and society in current processes of “mondialization” (globalization). The author focuses his criticisms on two main postulates of the prevailing neo-liberal ideology – the faith in the all-powerful free world market, and the theory of limited sovereignty of nation-states. The first is derived from a criticism of the concept of “welfare state”, while the other is a result of the disappearance of the bipolar world structure of political power. Both phenomena lead to the global domination of large international companies and absolute preponderance of the single superpower in world politics. The ideological justification of these processes is couched in the concept of “liberal democracy”, where the classical democratic tradition of political thought is suppressed by the liberal one.

Key words: state, society, mondialization, the market, liberalism, democracy, sovereignty, oligarchy, capital.

Jagoš Đuretić

Izdavačko preduzeće „Filip Višnjić“

Beograd

Demokratija kao „sudbina“

Rezime: U ovom tekstu promene u Srbiji se razmatraju u širem kontekstu istorijskog trijumfa demokratije nad sistemima „realnog socijalizma“. Smatrajući socijalistički eksperiment tragičnim nasiljem nad „logikom istorije“, autor ističe superiornost demokratskih sistema i vrednosti. Stoga, on proces „tranzicije“ tumači kao proces univerzalizacije demokratskih ideala i institucija. Ali, za razliku od optimističke vizije „kraja istorije“, autor skreće pažnju na brojne izazove i opasnosti koje sa sobom, naročito u sferi međunarodnih odnosa, donosi proces globalizacije „realne demokratije“. Pozivajući se na stavove Noama Čomskog, autor posebno kritički razmatra ulogu koju Amerika, kao jedina supersila, sebi pripisuje u međunarodnoj politici. Na osnovu analogije američke spoljne politike sa politikom SSSR-a u vreme komunizma, autor zaključuje da je ta politika u odnosu na demokratske ideale i vrednosti može biti destruktivna u istoj meri u kojoj je to bila sovjetska politika u odnosu na ideale i vrednosti komunizma. Pored zahteva za afirmacijom demokratskih vrednosti u sferi međunarodnih odnosa, autor ističe značaj koju pojedinci kao vizionari i istorijske ličnosti imaju u procesu univerzalizacije demokratije.

Gljučne reči: demokratija, međunarodna politika, istorija, uloga ličnosti, globalizacija, socijalizam, istorijsko iskustvo, tranzicija, međunarodni odnosi

Svrha ovih redova nalaže podsećanje na to da istorijskim ličnostima nazivamo one pojedince koji, zahvaljujući svojim sposobnostima razumevanja najviših mogućnosti svoga vremena, kao i svojim delima, otvaraju neku novu epohu ili barem generacijama koje dolaze postavljaju pouzdane pokazatelje za snalaženje u vremenu u kome ostvaruju svoje ciljeve. Rečju, njihova dela imaju karakter „zakonodavnih normi“ za postupanje generacija koje tek dolaze sve dok mogućnosti tih normi ne budu do kraja iscrpljene posle čega će ostati samo kao svedočanstvo o pređenom putu. Zanemarivanje tih normi kažnjavaju odbrambene sile samog tog vremena koje se u tom zanemarivanju osećaju prevremeno i nekompetentno poreknute.

Hegel, koji zastupa nešto manje aktivističku koncepciju pojedinca, ovde bi rekao da ti pojedinci, zahvaljujući „spoznatoj nužnosti“, zapravo istorijskoj svesti,

samo zastupaju jednu veliku objektivirajuću istorijsku zakonomernost – „svetski duh“, koji „pravi korake u čizmama od sedam milja“. Prema Hegelu, svaka epoha živi svoj život po zakonu svojih unutrašnjih protivrečnosti, trošeći svoje mogućnosti sve dok se ne steknu okolnosti koje će obeležiti njen neminovni kraj, nezavisno od volje ovog ili onog pojedinca, uprkos činjenici što se ipak ništa bitno ne događa mimo neposrednog čovekovog udela.

Bez obzira na celinu Hegelove koncepcije pojedinca, saznanje o prolaznosti svake istorijske epohe, kao i to da je uloga pojedinca ili organizovanih grupa u događanjima jedne epohe bitno uslovljena svešću o njenim ograničenjima, mora se preuzeti od Hegela kao bezuslovno tačan nauk. Tačnost tog nauka savršeno jasno potvrđuje način na koji je okončana jedna „kvazi-istorijska epoha“ na tlu bivšeg Sovjetskog Saveza i Istočne Evrope, a još više dubina tragedije kroz koju ove zemlje prolaze da bi uhvatile ponovni „priključak“ sa savremenim evropskim trenutkom i istorijskim evropskim dostignućima.

Ono što se danas u procesu demokratske „tranzicije“ događa u Rusiji i Istočnoj Evropi, uključujući i Balkan, ne treba shvatiti kao trijumf kapitalizma nad socijalizmom (kojeg u pojmovnom smislu, zapravo, nije ni bilo), već je reč o vraćanju ovih društava u osnovni tok evropske istorije nakon tragičnih iskustava sa ignorisanjem njenih ograničavajućih elemenata. Iz tačnog uvida o zakonomernom događanju epohalnih smena, Lenjin je izveo kobno netačan zaključak o svom mogućem mestu u istoriji, odnosno o svojim zadacima i zadacima svojih partijskih drugova. Oslonivši se na „nepresušne“ izvore boljševičke energije, on je predstojeću istoriju shvatio kao realizaciju sopstvenog projekta, pri čemu će sve što je zatečeno kao „nanos predistorije“ biti radikalno planski rekonstruisano (uključujući i čoveka i njegovu svest) ili naprosto uništeno radi bržeg postizanja zamišljenog uzvišenog cilja. Staljinizam je tako postao prosta neizbežna posledica jednog novog proizvoljnog i neodgovornog poimanja istorije.

To što se danas dogodilo na tlu zemalja tzv. „demokratskog Zapada“, pokušavajući da se u procesu svoje univerzalizacije protegne na ceo svet, nije rezultat realizacije ovog ili onog kapitalističkog ili kakvog drugog ideološkog modela društvenog života – jer, ma koliko da ti modeli aktivno participiraju u istoriji i njenim zbivanjima – ona nije njihov proizvod nego njihovo ishodište. Ako se uopšte još uvek može kapitalizmom nazvati model današnjeg društvenog života u ovim zemljama, onda se u pomalo paradoksalnoj formi može izreći banalna istina da je kapitalizam opstao tako što je u procesu samonegacije istorijski odgovorno uključivao socijalističke društvene sadržaje.

U tom smislu je tačno da se samo u priči ideologa i sila neposrednog političkog vladanja tzv. socijalistički i tzv. kapitalistički princip apsolutno isključuju, ali ne i na tlu realne istorije. Tajna totalne propasti sovjetskog, lenjinističkog istorijskog eksperimenta baš i jeste u tome što ta okolnost nije shvaćena, već je u biti jedna neograničena subjektivistička ambicija ušla beskrupulozno u sukob sa nadmoćnom logikom istorije. Lenjinov model društvenog života i njegova

konceptija istorije, u suštinskom smislu, ni najmanje nisu zaokupljeni problemom čovekove „sadašnje slobode“ i mogućim situiranjem te slobode u statusnom jedinstvu sredstva i cilja, što bi moralo rezultirati demokratskim smerom društvenog razvitka.

Evropska ideja demokratije nije ni slučajna ni nebitna, već je koliko nužna i suštinski važna, toliko, uz sve poznate nedovoljnosti i protivrečne rezultate, i veoma praktična, naročito u sistemski razvijenoj i svetskoj recepciji. Dajući, principijelno, šansu opštem i posebnom, pojedincu i društvu, manjini i većini, razlici i identitetu itd., ona je postala ogledalo realno ostvarene slobode i neslobode i mera čovekovog napretka. Kad pomislimo na „savremeni Zapad“ s voljom da izdvojimo pozitivne aspekte toga pojma, onda svakako najpre pomislimo na materijalno bogatstvo čoveka u tom društvu koje, u krajnjoj liniji, objašnjavamo pažljivo razvijenom i sačuvanom slobodom ekonomske inicijative pojedinca, koja je utemeljena na realističkoj meri privatnog vlasništva i robnog tržišta kao osnovnog regulacionog principa ukupnog ekonomskog života, a potom, na veoma složenu mrežu demokratskih institucija kojima se štiti spisak istorijski izbornih političkih, ekonomskih i socijalnih, kako individualnih tako i kolektivnih čovekovih prava. To je, zapravo, ono što se pod zahtevom za zaštitu ljudskih prava i uspostavljanjem vladavine prava, razvijenog građanskog društva, nametnulo kao imperativ našeg vremena.

Današnji događaji u evropskim integracionim procesima, ali još mnogo više na tlu zemalja „realnog socijalizma“ u procesu „demokratske tranzicije“, nisu otkriće i afirmacija nekih novih, već je reč o prostornoj univerzalizaciji, vrednosnoj globalizaciji i internacionalnoj zaštiti starih demokratskih ideala, vrednosti i ciljeva čovečanstva, koje su do sada bile „privilegija“ samo jednog dela sveta – „demokratskog Zapada“. Ali, ako se ne menjaju ideali, vrednosti i ciljevi, upravo pod navedenim okolnostima se neizbežno menjaju gotovo svi stari politički pojmovi, relacije, značenja, pa i logika – kao što su, na primer, pojmovi: nacionalna država, državna suverenost, odnos podanika i države – stara predstava o svetu kao zbiru svega što na planeti jeste, odnosno, prostom zbiru svih naroda i država.

Taj proces univerzalizacije i globalizacije, koji je snažno podržan fantastičnim umnožavanjem čovekove tehnološke moći, sa jednakom neminovnošću bi završio u svojevrsnom totalitarizmu kao svom paradoksalnom rezultatu, kad ne bi na svom drugom polu, kao svoje bitno određenje, podrazumevao proces individuacije, odnosno slobodan razvoj i afirmaciju individualnog i posebnog. Svet tako stremlji svome jedinstvu, potvrđujući pri tom realno jedinstvo čovekovog identiteta, kao i neizmerno bogatstvo rodni i civilizacijskih razlika, od koji svaka ima pravo na život i slobodan razvitak.

Ali, kako svaka od njih uopšte da preživi kad globalizacija stremlji poistovećenju, jednobojnosti, pa čak, u nekontrolisanom vidu, i sveopštem sivilu, a pojedinačnost je životno zainteresovana da sačuva i razvije svoju razliku kao bitnu potvrdu svog identiteta? Sigurno je, da to nije stvar puke proizvoljnosti, sem ako

se uz sve to ne umeša sila „vezanih očiju“. One razlike koje su najdublje istorijski utemeljene imaju, svakako, najviše snage da prežive i najviše „pravo“ da budu svoje, jer se na jedinstvu snage i istorijske uslovljenosti zasniva njihovo „pravo“ da učestvuju u slobodi.

Kada je reč o nastojanjima pojedinih etnikuma da izdvoje svoju dosad potiskivanu ili čak silom prigušivanu posebnost, sa ciljem punog afirmisanja svog posebnog identiteta, onda se to nastojanje pretvara u eminentno političko pitanje, jer se tu, po pravilu, teži izdvajanju iz već postojeće državno političke celine, uspostavljanjem vlastite nacionalne države. Sve je to, doskora, gotovo redovno rešavano u ratnim sukobima. Internacionalna zaštita će, iako ne bitno, smanjiti, ili po nekim shvatanjima, svesti na minimum ratnu i antagonističku formu ostvarivanja tog demokratskog prava. Međutim, to svakim danom čini sve neizvesnijom mogućnost uspostavljanja istinskog demokratskog međunarodnog poretka, s jedne strane, a s druge strane, veoma mnogo komplikuje odnos između unutrašnjeg i međunarodnog političkog faktora. Razmere tog problema postaju do kraja respektabilne tek kad se ozbiljno uzme u obzir činjenica da je do sada (prema poznatim analitičarima savremenih tranzicionih procesa, Alfredu Stepanu i Huanu Lincu) registrovano osam hiljada etnikuma sa celovitim zasebnim jezicima, pa prema tome i na njima zasnovanim kakvim-takvim kulturama. Pošto će se svet najverovatnije u daljem procesu demokratske globalizacije i univerzalizacije suočiti postepeno sa osam hiljada zahteva za uspostavljanjem vlastite „spasnosne“ nacionalne države, teško je zamisliti Organizaciju ujedinjenih nacija sa osam hiljada delegacija koje zastupaju osam hiljada spasenih i oslobođenih etnikuma, a još je teže zamisliti demokratski organizovani međunarodni poredak u kome, na principu ravnopravnosti, saraduju Mali i Veliki, Bogati i Siromašni, Civilizovani i Necivilizovani, Naoružani i Nenaoružani itd. Stoga nema ništa logičnije nego zaključiti da istorija sveta nije završena, ako uopšte neko poveruje još u tu mogućnost, a pogotovu nije završena istorija međunacionalnih sukoba, što se mnogim analitičarima evropskih integracionih procesa prikazuje kao sasvim bliska evropska budućnost.

Ali, ako je rečeno da je demokratija imperativ našeg vremena, time ipak nije rečeno da se ona mora bezuslovno dogoditi svuda i u svakom slučaju, niti da se ona mora dogoditi u doglednom vremenu, pa čak ni to da se ona uopšte mora dogoditi u formi očekivanog totaliteta kao da se tu radi o nekakvoj prirodnoj zakonitosti, a ponajmanje je, naravno, tim rečeno, da se ona danas događa bez velikih otpora i u čistoj formi. Naprotiv, sadržina predstojećih istorijskih događanja biće, po svoj prilici, bitno obeležena tim otporima, kako na unutrašnjem planu tako i u međunarodnom prostoru.

Istina, moćne sile „demokratskog Zapada“ danas aktivno podržavaju unutrašnje demokratske procese širom sveta pod vođstvom Amerike, za razliku od nekadašnjih međunarodnih tiranskih alijansi koje su stvarane za gušenje raznih društvenih i nacionalnih emancipatorskih pokreta i pokušaja. Ali najpre što treba

s tim u vezi reći jeste, da ta podrška, bez obzira na njenu propagandističku pratnju, ne počiva toliko na solidarnosti tih sila sa bedom i neslobodom drugih, koliko na interesnim efektima koji se mogu očekivati od komunikativne otvorenosti i međunarodne tržišne prohodnosti demokratskih sistema. Tamo gde se ti interesi na adekvatan i očekivani način ne odazivaju, tamo ta podrška u svojoj doslednosti veoma često i veoma bitno otkazuje sve do skladne saradnje s despotkim režimima. Drugim rečima, demokratija u međunarodnom prostoru nema svoje zaklete i trajne protagoniste i prijatelje, barem za sada, ali je, bez sumnje u stalnom nespornom usponu njena moralna prestižnost kao garanta civilizacijskih čovekovih dostignuća u njegovoj neprekidnoj težnji slobodi, koja se kao večno ista nepropadljiva nit provlači kroz sva velika iskušenja istorijskih vremena i „nevremena“.

S druge strane, demokratija, baš zbog svoje nerazdvojne veze sa slobodom, „ne sme“ pobediti u odsustvu jasne svesti neslobodnih o njenoj životnoj važnosti i u odsustvu njihove narasle žudnje za njom sve do spremnosti za samožrtvovanjem. U protivnom, budući da nema oslonca u sebi samoj, ona nije ni autentična ni trajna, već se brzo pretvara u ono što najčešće funkcioniše u međunarodnom prostoru u znaku tzv. marionetske vlade, a na unutrašnjem planu kao licemerna demokratija i prevara.

Brutalna sila, ona unutrašnja, a pogotovu ona spoljna, nije tu previše poželjna i delotvorna. Štaviše, njena je delotvornost gotovo u potpuno obrnutoj srazmeri sa jačinom i dužinom primenjenog nasilja. Lenjin, Staljin i svi potonji sovjetski „vođi i učitelji“, crpli su veru u napredak svetske civilizacije više iz sile sa kojom su raspolagali, nego iz privlačne snage samih vrednosti koje su taj napredak reprezentovale, baš kao što i savremeni američki lideri, s osloncem na ubedljivu suprematiju svoje moći, pokušavaju tako često da narode sveta privedu poštovanju tzv. „američkog sistema vrednosti“ i „demokratiji“ dirigovanoj iz Bele kuće.

Noam Čomski je umnošću velikog znalca i strašću nepotkupljivog protagoniste veoma ubedljivo pokazao da su sve američke „emancipatorske“ i „humanitarne“ demonstracije sile nakon Drugog svetskog rata, a posebno ona, verovatno najbesmislenija među njima, 1999. godine u agresiji nad Jugoslavijom, donele neuporedivo više ljudske patnje, civilizacijskog nazadovanja i neverice u „američku pravdu“ i „slobodarsku misiju“, nego što im se može pripisati delotvornog pomaka u uspostavljanju stvarne demokratije i slobode u svetu. Vidno nova etapa u demokratskom napretku dogodiće se, naprotiv, upravo destrukcijom i rastakanjem pod dejstvom sopstvenih unutrašnjih protivrečnosti te neprikosnovene svetske sile, Atlantske alijanse. To će se desiti utoliko brže ukoliko se ta sila bude bezobzirnije širila, ne vodeći računa o „istorijskim neravninama“ na koje nailazi u svom „humanitarnom“ raznošenju demokratskih vrednosti po svetu. Taj neminovni kraj se naprosto već danas vidi „golim okom“, a Amerika je svoj istinski i nemerljiv doprinos uspostavljanju demokratije kao vladajućeg

principa u savremenom svetu davala i davaće svojim relativno uzorno razvijenim demokratskim ustanovama i besprimernim poverenjem u njihovu trajnu vrednost.

Demokratija, dakle, jeste imperativ našeg vremena, ali samo pod pretpostavkom da naporom posebnih subjektivnih činilaca to vreme do kraja razvije i realizuje svoje karakteristične mogućnosti, kao svešču obuhvaćena životno važna potreba i cilj koji se može, ali ne sme promašiti.

Međutim, pred nama stoji neizbežno pitanje: od kojih subjektivnih činilaca zavisi i da li će taj cilj biti ili neće biti doista promašen. Izgleda da se iz mogućeg mnoštva posebno mora izdvojiti uloga pojedinca koja, najblaže rečeno, ni danas bitno ne slabi uprkos vidnom porastu uticaja demokratije i razvoju njenih ustanova. Taj prividni paradoks bi se morao objasniti, u jednom smeru, velikom i sve većom koncentracijom ekonomsko-političke, vojne i tehnološke moći u rukama lidera i njihovog oligarhijskog okruženja u najmoćnijim demokratskim zemljama savremenog sveta, a u drugom, velikom manipulativnom (zlo)upotrebljivošću raznih demokratskih prava i vrednosti, naročito prava na nacionalno samoopredeljenje s pravom zasnivanja nacionalne države.

I u jednom i u drugom slučaju teško da se može bitno dovesti u pitanje stara istina, da „istorijski individuum“, došavši u poziciju da donese odluke od bitne istorijske važnosti, po pravilu, ne postupa po nalogu svoje neposredne volje, već pod snažnim uticajem širih i znatno jačih interesa. Ali, kako se ovi interesi ne moraju podudarati sa istorijski dozrelim zahtevima vremena, „individuum“ se očigledno često nađe u situaciji da odluči istorijski nesuvislo, bezlično i nerealno. Još je kobniji slučaj, međutim, kad individuum, gonjen voljom za moć i strasnom željom da ostavi večni trag o svom postojanju, odluči da samu istoriju kroji po svojoj volji zaslepljen silinom moći kojom raspolaže ili pogrešno pročitanim šansama na uspeh.

Uprkos činjenici da je, lativši se u „Perestrojci“ demokratskih društvenih reformi, dobro razumeo poruke našeg vremena, Mihailo Gorbačov bi mogao biti primer i za jedan i za drugi slučaj. Jednostranim okončanjem svog vojno-političkog sistema, čije je političke uslove raspuštanja autoritarno interpretirao i kontrolisao, on je onom drugom, sebi suprotstavljenom vojno-političkom sistemu, Atlantskom paktu, znatno produžio životni vek i ostavio mu mogućnost da se u međunarodnom prostoru predstavi kao jedini „vlasnik“ i suvereni gospodar našeg vremena, koji će pod neprikosnovenim vođstvom Sjedinjenih Američkih Država, jezikom neprikosnovene sile, propisivati norme i uslove učešća drugih u zbivanjima tog vremena.

Da nije, u svom vlastoljublju i slavloljublju, gonjen potkupljivim „uraganom“ hvalospeva i svestranih podrški interesno motivisanog unutrašnjeg i spoljnog okruženja, tako olako izgubio vezu sa stvarnošću i propustio priliku da istorijski zrelom i diplomatski mudrom politikom iznudi jednovremeno raspuštanje oba

džinovska vojno-politička sistema, Gorbačov ne samo što bi umanjio „tranzicione“ patnje svoga naroda i skratio put njegovog vraćanja u osnovni tok evropske istorije, već bi time pomogao da demokratski duh naše epohe bezbolnije i brže dođe do svoga „prava“. Međutim, on se ponašao ipak kao puki kompetitivni činilac svog, još uvek starog vremena, koji, shvativši konačno da mu je sistem dospeo u čorsokak i da je izgubio svetsku trku, hoće, u nastupu dobre volje, da svu tu sistemsku starudiju baci na smeće, te da tako, tretirajući zatečene istorijske okolnosti u maniru svojih boljševičkih predaka, odjednom promeni svet, objavljujući novi početak svega.

Ali, ako izuzmemo unutrašnje političke pretpostavke, postavlja se pitanje kakva je to, zapravo, suštinska razlika između filozofije savremenih američkih lidera i demokratski uklete i omrznute filozofije boljševizma, kad oni (ovi prvi), premreživši planetu svojom vojno i ekonomski nadmoćnom silom, poručuju svetu: „Demokratija – ili smrt“?

Evroamerički lideri, reći će se, preporučuju svim nedemokratskim društvima najnapredniji mogući sistem vladavine sa stanovišta jednakosti i slobode svih, pa sad sve to hoće samo silom da ubrzaju. Ali, i boljševici su upravo to isto, slobodu i jednakost, hteli kao cilj, nastojeći silom da se odmah domognu tog cilja.

Američki lideri vide sebe danas kao predvodnike u ujedinjenom svetu slobode, baš kao što su i boljševici videli sebe u ujedinjenom svetu Sovjeta kao nesporne „vođe i učitelje“ drugih. Američki lideri, insistirajući sve žešće na sveopštoj vladavini prava i jednakosti među ljudima i među narodima, sve više vide sebe i svoju zemlju iznad vladavine međunarodnog prava i jednakosti među narodima, baš kao što su se i boljševički vođi postavljali u svom „realsocijalističkom svetu“ kao arbitri koji najpravednije sude i vizionari koji od drugih bolje vide. Američki lideri, u drugoj polovini dvadesetog veka, u vreme velikog uspona njihove vojno-političke i ekonomske moći baš kao i sovjetski vođi za vreme sovjetskog vojnog i ekonomskog uspona, ostvarujući svoju (američku) „uzvišenu“ humanitarnu i slobodarsku misiju širom sveta, izazvali su mnogo, veoma mnogo ljudskih žrtava. Ako na tom „putu slave“ ima kakve razlike vredne pomena, onda se ona, kako svedoči Noam Čomski, sastoji u tome što su sovjetski lideri uništavali sopstveni narod, a američki lideri druge narode koje su želeli da usreće demokratijom, slobodom i blagostanjem. Time je, razume se, degradirana i sopstvena demokratija, a tuđe beskraino ponižene i obezvređene.

Sila, svaka pa i ova ljudska, ne može sama sebe da obuzdava i svodi na manju meru nego što jeste. Zato se vodi borba za jednakost s kojom se demokratija suštinski uzajamno podržava, da bi se odbranila od „nadmoćnih“ koji su joj samo po izuzetku iskreni, trajni i bezinteresni prijatelji. Takvi prijatelji demokratije mogu da budu samo ljudi izuzetne, zapravo dovoljne moralne snage u kojima svest o ravnopravnom postojanju drugih „mora“ da odnese prevagu nad onom karakterističnom strašću čovekovog bića koju zovemo „volja za moć“. Međutim kad je reč o prelomnim istorijskim situacijama kao što je ova naša –

onda i više od toga. Svako vreme, naime, zahteva protagoniste sa svešću „sopstvenih vršnjaka“ koje nazivamo vizionarima, ljudima zrele istorijske svesti koji su sposobni da razaberu šta je novo u svemu što se zbiva i sa čijim je delom rađanje tog novog bitno povezano. Pojedinci, koji svojim delima ne mogu da potvrde takve svoje osobenosti nemaju stvarne demokratske potencijale, te se ne mogu ni naći u ulozi bitnih istorijskih činilaca danas, bez obzira na to kakve se moći uspeali da domognu.

Sve što se danas u svetu zbiva ukazuje na to da živimo u vremenu koje veoma mnogo oskudeva u takvim pojedincima, što kvalitetne ishode savremenih demokratskih procesa u svetu čini krajnje neizvesnim. U odsustvu ovakvih istinskih istorijskih ličnosti ovi procesi, kao što vidimo, često dospevaju u vrednosnu i dezintegrišuću konfuziju, u „demokratsko bezakonje“, u teleološki ćorsokak u kome „osnovne demokratske vrednosti“, a posebno pravo naroda na samoopredeljenje, postaju sredstvo s kojim će bestidni balkanski mesijanski lažovi kočoperno i slavodobitno zakucati na velika vrata istorije i izazvati rat, uz čudesnu asistenciju velikih zemalja „demokratskog sveta“.

Beograd, 19. 4. 2001.

Democracy as “Destiny”

Summary: In this paper the changes in Serbia are analyzed within the broader context of the historical triumph of democracy over the systems of «real-socialism». Viewing the socialist experiment as a tragic violence against the “logic of history”, the author stresses the superiority of democratic systems and values. He therefore interprets the process of “transition” as the process of universalization of democratic ideals and institutions. But contrary to the optimist vision of the “end of history”, the author points out numerous challenges and dangers accompanying the process of globalization of “real democracy”, particularly in the sphere of international relations. Referring to Noam Chomsky’s views, the author is especially critical of the role that the USA, as the only superpower, ascribes itself in international politics. By making an analogy between the American foreign policy and the policy of USSR in times of communism, the author concludes that such a policy can be equally destructive for democratic ideals and values as was the case with Soviet policy with respect to ideals and values of communism. In conclusion, the author calls for an assertion of democratic values in the sphere of international relations and emphasizes the importance of individuals, as visionaries and historical figures, in the process of universalization of democracy.

Key words: democracy, international politics, history, role of personalities, globalization, socialism, historical experience, transition, international relations.

USTANOVE, CIVILNO DRUŠTVO,
SOCIJALNI AKTERI

Zoran Ivošević

Sudija Vrhovnog suda Srbije
Beograd

Sudstvo kao nezavisna, pravedna i efikasna institucija

Rezime: Iako je Srbija po važećem ustavu demokratska država zasnovana na slobodama i pravima čoveka i građanina, na vladavini prava i socijalnoj pravdi, u praksi ovi principi dosad nisu bili poštovani. Uprkos proklamovanoj podeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, sudstvo nije osvojilo ustavom zagaranovanu nezavisnost već se stavlja u službu dnevne politike, koja na njega utiče uglavnom preko izvršne vlasti i njenih oficijelnih i neoficijelnih poluga i derivata. Da bi sudovi istinski stekli svoju ustavnu poziciju, neophodno je da postanu nezavisni, pravedni i efikasni. Nezavisnost ima dva aspekta – nezavisnost suda kao institucije i sudije kao ličnosti. Tu su značajna pitanja izbora i razrešenja sudija, stalnosti funkcije i rezidencijalne stalnosti, imuniteta, zabrane inkompatibilnih aktivnosti, udruživanja i materijalnog položaja sudija. Da bi postalo pravedno, sudstvo se mora osloboditi klasne pristrasnosti, političke skučenosti i podaničkog mentaliteta, kojima je bilo okovano skoro pola veka. Umesto toga, ono treba stvaralački da primenjuje propise, rukovodeći se idejom opšte pravde koja posreduje između pravne norme i stvarnosti. Da bi sudstvo postalo efikasno, treba sprovesti korenitu reorganizaciju sudskog sistema i raspodele nadležnosti, koja će obezbediti redovnu obradu predmeta i odgovarati budućem ustrojstvu decentralizovane i regionalizovane Srbije. Zbog svog izuzetnog društvenog značaja sudstvo, pre ostalih delova društva, mora proći kroz „čistilište“, da bi doživelo stručnu, moralnu, profesionalnu i kadrovsku obnovu i postalo kompetentno da vrši sudsku vlast.

Gljučne reči: sudska vlast, podela vlasti, pravo, pravni sistem, položaj sudija, zakonitost, ustavnost, pravednost, efikasnost sudova.

Srbiju njen Ustav već više od jedne decenije predstavlja kao demokratsku državu zasnovanu na slobodama i pravima čoveka i građana, na vladavini prava i socijalnoj pravdi. U njoj, međutim, za sve to vreme nije bilo ni demokratije, ni vladavine prava, ni socijalne pravde. Umesto demokratije imali smo autokratiju, umesto vladavine prava vladavinu ljudi, a umesto socijalne pravde društvenu nepravdu, zasnovanu na nasilju, korupciji i političkoj moći. U takvom ambijentu,

sudstvo se stavilo u službu dnevne politike, sledeći inerciju poluvekovne privrženosti „istorijskim interesima klase na vlasti“, koje je zastupala svemoćna partija. Tako je upropastilo istorijsku priliku da u proklamovanom načelu podele vlasti nađe svoje pravo mesto. Ustav razgraničava zakonodavnu, izvršnu i sudska vlast, poveravajući svaku od njih posebnim organima, kako bi oni, samostalnim vršenjem svojih ovlašćenja, ograničavali ostale vlasti, ne dozvoljavajući nijednoj da postane apsolutna, težeći da uspostavi a potom i održava ravnotežu podeljene vlasti u okviru jedinstvene državne organizacije. Bez podele vlasti nema pravne države, jer se njihovi nosioci ne mogu ograničiti sopstvenom već tuđom voljom. Zakonodavna vlast ne može uzakoniti sve što hoće, nego samo ono što ustav ne zabranjuje. Izvršna vlast ne može izvršavati propise kad i kako hoće, nego uvek u skladu sa ustavom i zakonom. Sudska vlast se ne može vršiti kako drugi hoće, već samostalno i nezavisno, na osnovu ustava, zakona i drugih opštih akata. Ali, šta to sve vredi kad sudovi nisu osvojili vlast, koja im je Ustavom već poverena. Oni se još nisu oslobodili podaničkog duha i političke skučenosti, pa ne uspevaju da se suprotstave uticajima dnevne politike, koji do njih dopiru uglavnom preko izvršne vlasti i njenih oficijelnih i neoficijelnih poluga i derivata.

Da bi sudovi došli sebi i pronašli put do svoje ustavne pozicije, moraju postati nezavisni, pravedni i efikasni.

1. Nezavisno sudstvo

Nezavisnost sudstva ima dve dimenzije. Prva se odnosi na nezavisnost suda, kao institucije. Druga se odnosi na nezavisnost sudije, kao ličnosti.

Nezavisnost suda kao institucije ogleda se u njegovoj samostalnosti prema organima zakonodavne i izvršne vlasti, ali i prema svim drugim organima, organizacijama i pojedincima. Nezavisnost sudija kao ličnosti ogleda se u njihovoj slobodi da donose nepristrasne odluke, na osnovu sopstvene ocene činjenica i sopstvenog shvatanja zakona, bez ograničenja, uticaja, podsticaja, pritisaka, pretnji ili intervencija, neposrednih ili posrednih, ma od koga i bilo iz kojih razloga. Ovakvu sadržinu nezavisnosti sudstva određuju Univerzalna deklaracija o nezavisnosti pravosuđa (Montreal, 1983. godine) i Osnovna načela o nezavisnosti sudstva (Milano, 1985. godine).

Nezavisnost sudstva nije makla od proklamacije, zato što ne funkcionišu garancije sudske nezavisnosti. Prema izvoru normiranja, ove garancije se mogu svrstati u tri grupe: one koje utvrđuje Ustav, one koje utvrđuje zakon, one koje utvrđuju opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava. Najpotentnije su one koje utvrđuje sam Ustav. Važne su i zakonske garancije, iako se zakon lakše menja od Ustava. Garancije iz opšteprihvaćenih pravila međunarodnog prava deluju kao deo unutrašnjeg pravnog sistema, na osnovu člana 16. stav 2. Ustava Jugoslavije.

Kako stoje stvari sa našim sistemom garancija sudske nezavisnosti?

Uticao sudstva na izbor sudija ne postoji. Sudije bira Narodna skupština, na predlog njenog Odbora za pravosuđe, ali najveći uticaj u postupku izbora ima ministar pravde, koji je u poslednjih nekoliko godina, sledeći zahteve dnevne politike, unazadio kadrovski sastav sudstva. Krajnje je vreme da se u postupak izbora sudija uvede visoki sudski savet, kao organ predlaganja sudije, koji bi, sa promenama Ustava, mogao postati i organ izbora.

Stalnost sudijske funkcije je predviđena Ustavom, ali se ne poštuje. U poslednjoj „sezoni lova“ na sudije (novembar 1999. godine – jun 2000. godine), tridesetak sudija, koji su se zalagali za nezavisno sudstvo, nije moglo da nađe zaklon iza ove ustavne garancije.

Rezidencijalna stalnost je takođe predviđena Ustavom, ali i relativizovana političkim potrebama establišmenta. (U operetskom suđenju Bilu Klintonu i ostalim „milosrdnim anđelima“ održanom u Beogradu, glavnu ulogu je imao čačanski sudija).

Imunitet sudija postoji po Ustavu, ali je slabijeg kapaciteta od imuniteta nosilaca zakonodavne i izvršne vlasti, jer se odnosi na pritvor, a ne i pokretanje krivičnog postupka, kao kod njih. Dok o imunitetu ministra odlučuje Vlada, a o imunitetu poslanika Narodna skupština, o imunitetu sudije ne odlučuje Vrhovni sud nego Narodna skupština, što iritira princip podele vlasti.

Zabranu inkompatibilnih aktivnosti sudije predviđa sam Ustav. Sudija ne može obavljati službu ili posao, ako su nespojivi sa sudijskom funkcijom (obavljanje izvršne ili zakonodavne vlasti, vršenje političkih i upravnih funkcija i sl.). Ali, za ovu zabranu mnoge sudije nisu marile, naročito ako su bile na dužnosti predsednika suda.

Pravilo „slučajnog sudije“ omogućuje da svaki sudija dobije slučajni predmet, a svaki predmet slučajnog sudiju, čime se onemogućuje „nameštanje“ predmeta određenom sudiji, odnosno, „nameštanje“ sudije određenom predmetu. Ovu zakonsku garanciju, degradiranu na nivo poslovnčkih odredaba, predsednici sudova su prezirali, jer su u politički osetljivim predmetima, lako i veselo, obrazovali „specijalna veća“, nezavisno od unapred utvrđenog rasporeda poslova. Ova ozbiljna bolest sudstva leči se razrešenjem predsednika suda, ali taj lek još nije uvezen.

Udruživanje sudija doprinosi nezavisnosti sudstva, jer se njihova profesionalna udruženja i zalažu za samostalno i nezavisno vršenje sudske vlasti. Aprila 1997. godine osnovano je i Društvo sudija Srbije, sa istim ciljem, ali je njegov rad onemogućen odbijanjem zahteva za registraciju i represivnim razrešenjem tridesetak sudija koji su bili njegovi članovi. Ovo udruženje uskoro nastavlja sa radom.

Režim razrešenja sudija je relativno dobro postavljen. Ustav određuje razloge za razrešenje, a njihovo utvrđivanje poverava Vrhovnom sudu, s tim što Zakon o sudovima precizira da to čine njegova Opšta sednica (predsednik i sve

sudije tog suda). Ali, šta to vredi kada se pri razrešenju onih tridesetak sudija nije poštovao ni Ustav ni Zakon. Opšta sednica Vrhovnog suda nije sazvana, a Narodna skupština je donela odluku o razrešenju. Njen novi saziv je tu odluku stavio van snage.

Materijalni položaj sudija je bedan. Iako bi plate sudija morale biti primerene važnosti funkcije i srazmerne odgovornosti, one su na granici nutricionističkog minimuma. Zato se sve češće i sve više govori o korupciji, naročito u privrednom sudstvu i na poslovima istrage, izvršenja i ublažavanja kazni. Tako su priče o njoj još uvek bezimene, sudije koje primaju već imaju zvanje „primarijusa“.

Sudski budžet kod nas ne postoji (jer je deo opšteg budžeta koji predlaže Vlada, a usvaja Narodna skupština), a sve dok je tako, sudska nezavisnost će biti iluzija.

U poslednjim godinama tek izmaklog veka, nezavisnost sudstva se udaljila i od svoje iluzije. Sudstvo je zagađeno dnevnom politikom, jer je izbor sudija vršen po kriterijumu partijske pripadnosti i političke podobnosti, a ne znanja i ugleda. Posle odstranjivanja sudija koji su se javno zalagali za nezavisno sudstvo, u sudovima je zavladao stanje ogorčene resignacije. Ali i stanje straha, nesigurnosti i neizvesnosti. Učestali su politički procesi, montirana suđenja, vanpravna hapšenja. Suđenja su pretvarana u političke tribine i predizborne mitinge. Ugled sudske vlasti je upropašćen. Zato sudstvo, pre ostalih delova društva, mora proći kroz danteovsko „čistilište“, da bi doživelo stručnu, moralnu, profesionalnu i kadrovsku obnovu i postalo kompetentno da vrši sudsku vlast. Najmanje što u tom smislu treba učiniti je da se neustavno razrešene sudije vrate na dužnost, a da sa dužnosti odu sudije izabrane po partijskom i političkom kriterijumu.

2. Pravedno sudstvo

Da bi nezavisno sudstvo bilo dostojno demokratije, mora postati i pravedno. A da bi postalo takvo, mora se najpre osloboditi klasne pristrasnosti, političke skučenosti i podaničkog mentaliteta, kojima je bilo okovano skoro pola veka.

Pravedan sud svakome daje ono što mu pripada u jednakom postupanju sa jednakim stvarima i u nejednakom postupanju sa nejednakim stvarima srazmerno njihovoj nejednakosti. Zato više ne treba da traga za voljom vladajuće klase osluškujući šapat dnevne politike ili postupajući po naređenju, već mora nastojati da dopre do opšte pravde, te stožerne vrline, koja stražari između propisa i stvarnosti preobražavajući pravne norme u pravni poredak. U tom nastojanju sud ne stvara pravo (to pripada zakonodavnoj vlasti), već stvaralački primenjuje propise, prilagođavajući ih životu. Život je dinamičniji i suptilniji od propisa, pa uvek izmiče njihovoj kontroli: nekad što propisa nema, nekad što nije potpun, nekad što nije jasan, nekad što je izgubio smisao, nekad što postoji drugi razlog nemoći pravne norme. U takvim situacijama, sud ne može odbiti da sudi,

pozivajući se na mane propisa, već mora uspostaviti pravni poredak uprkos tim manama. Zato sudska praksa nije puko presađivanje propisa u ambijent stvarnosti, već njegovo kreativno ukrštanje sa stvarnošću, koje uvek daje sveže plodove na zelenom stablu života. Ako korene tog stabla stalno nalivaju bistri potoci razuma, onda će sud udahnuti život propisima i kad su ustajali, onemoćali ili beznadežno bolesni. Ukoliko propisa nema, sud će uspostaviti pravni poredak suđenjem po pravičnosti. „Suđenje po pravičnosti nikako ne znači proizvoljno suđenje po ličnim i subjektivnim merilima sudije, bilo da su ta merila zasnovana na nekoj apstraktnoj dogmi (individualna sloboda, društvena solidarnost), ideologijama uopšte ili na nekom etičkom principu ili osećanju (altruizam, humanost, bolećivost i sl.). Suđenje po pravičnosti nije ni ideološko ni sentimentalno suđenje. Nasuprot tome, suditi po pravičnosti znači suditi po izvesnim objektivnim, racionalnim i društvenim, tj. naučnim kriterijumima, kao što su ideja jednakosti i jednakog postupanja, ideje normalnog i razumnog, vladajuća društvena merila vrednosti, objektivni društveni interes... Usled ovoga, reči 'pravično je' nije ni poslednji ni samo dovoljan argument kojim se može obrazložiti sudska odluka. Iza njega mora da stoji, da ga dopuni, 'opravda', i neki bliži i konkretniji logički i realan društveni razlog, bio ovaj racionalan, etički, ekonomski, politički, tehnički, prosto praktičan ili sve to zajedno“ (B. S. Marković).

Pravičnost, u načelu, ne može delovati nasuprot pravnoj normi, pošto ona, kao izvor prava, obavezuje sud i kad ima mana. Ali, mane i jesu razlog što je pravičnost dopunski rekvizit sudske odlučivanja kojim se popunjavaju pravne praznine, otklanjaju nejasnoće i protivrečnosti u propisima i udahnuje život „istrošenoj pravnoj normi“. Zato je suđenje po pravičnosti – supsidijarno. Ako nema pravnih praznina, ako su propisi jasni i međusobno usklađeni i ako nema drugih nedostataka u pravnom sistemu, sudska odluka se mora zasnivati na pravnoj normi. Pošto je u njoj već sadržan „etički minimum“ (G. Jelinek), norma je „isključivo nadležna da kaže šta je u konkretnom pozitivnom poretku i pravno i pravično“ (B. S. Marković). Ali, ako se pokaže da odgovarajuće norme nema, ili da je nedovoljna, sud će obezbediti zaštitu na osnovu pravičnosti. Iz rečenog proizlazi da „ne postoje i ne mogu istovremeno postojati u okviru jednog pravnog poretka dva uporedna i međusobno neusklađena, a još manje međusobno protivrečna, pravna metoda suđenja, od kojih bi jedan bio suđenje po pravu, a drugi suđenje po pravičnosti“ (B. S. Marković). Ova dva metoda mogu, međutim, biti komplementarni elementi jedinstvenog koncepta sudske zaštite, koji dopušta primenu pravičnosti kad se pokaže da pravo ne postoji ili da nije dovoljno za uspostavu pravnog poretka. „Suditi po pravičnosti praktično znači, dakle, suditi i rezonovati na dvostrukom planu. U prvom planu, naime, mora se startovati sa čisto jurističkim elementima i razlozima (kao što su pravni propis ili ugovor) pa tek tamo gde oni nisu dovoljni, tj. u oblasti jurističkih vakuma, praznina i nejasnosti, treba dopunjavati i rešenja tražiti na sekundarnom planu pravičnosti, koja – kao što je napred pokazano – sa svoje strane znači neprekidno zalaženje u konkretan odnos i istraživanje objektivne društvene norme koju na taj odnos treba primeniti“ (B. S. Marković).

Bez obzira što deluje „iz drugog plana“, pravičnost je značajan činilac dobrog suđenja, jer se angažuje upravo u onoj sferi stvarnosti koja je suptilnija od propisa. To sudiji pruža priliku da se u suđenju oslobodi rutinskih pravnih rezona i rešenje potraži u slojevitoj strukturi komutativne, distributivne ili etičke pravde. Pri tom, međutim, mora paziti da ne zapadne u proizvoljnost, arbitrarnost, sentimentalnost ili slično stanje duha, kao i da ne postane žrtva pristrasnosti, neprincipijelnosti, korupcije i drugih negativnih pratilaca „slobodnog suđenja“. Pravičan je sudija koji jednako sudi u svim jednakim slučajevima, a u različitim slučajevima, različito, ali i srazmerno različitosti, pri čemu se trudi da se prema drugome odnosi kao i prema sebi. To i nije tako komplikovano. Bliže određivanje pravičnosti nije ni moguće. A ne bi bilo ni dobro. „Definisana pravičnost ne bi više bila pravičnost. Zatvorena u formulu i u apstraktne oblike suve logike, ona bi se i sama sasušila, te ne bi mogla da obuhvati ni novo pravo koje život svakodnevno stvara, niti bi uspela da popuni praznine staroga, niti da uđe u pojedini konkretnog slučaja. Neposredan dodir prava i života bio bi prekinut. Ne treba, dakle, ni očekivati potpunu materijalnu određenost ideje pravičnosti niti je želiti. Simbol složene i dinamične realnosti, ona mora ostati otvorena da bi mogla obuhvatiti svu raznolikost duhovnu i biološku sadržinu društva u sadašnjosti i budućnosti. – Iz tog razloga ne postoji ni neki stalan recept za iznalaženje pravičnih rešenja. Od pravičnosti, drugim rečima, ne treba unapred očekivati neka konkretna uputstva. U njoj treba videti, pre svega, jedan način rezonovanja, jednu metodu tumačenja prava, koja, pored suverenog vladanja pravnom tehnikom, predstavlja i jedno mnoštvo drugih znanja i ocenjivanja vrednosti“.

(B. S. Marković)

3. Efikasno sudstvo

Sudovi nisu organizovani na način koji omogućava uspešno vršenje sudske vlasti. Zato su nedelatni, neažurni i neefikasni. To naročito važi za prvostepene sudove (pogotovo u građanskoj materiji) kod kojih se na uzimanje predmeta u rad čeka više meseci, a na okončanje postupka – više godina. Stanje nije zadovoljavajuće ni u drugostepenim sudovima. Čak je i Vrhovni sud opsednut velikim brojem predmeta, naročito u upravnoj materiji. Ovakvo stanje nalaže da se organizacija sudova postavi tako: da prvostepeni sudovi profunkcionišu, da specijalizovani sudovi preuzmu „svoje predmete“ iz opšteg arsenala predmeta, da apelacioni sudovi preuzmu celokupnu drugostepenu nadležnost, da Vrhovni sud postane kasacioni.

Prvostepeni sudovi opšte nadležnosti. Prvostepeni sudovi su tradicionalno „usko grlo“ sudske vlasti. Ako oni budu organizovani tako da u razumnom roku savladaju priliv predmeta, čitavo sudstvo će se osloboditi neažurnosti. Normalna apsorpcija predmeta biće obezbeđena ako prvostepena nadležnost bude podeljena između opštinskih i okružnih sudova, pri čemu bi okružni sudovi sasvim izgubili drugostepenu nadležnost a, za uzvrat, dobili znatno širu prvostepenu

nu nadležnost, naročito u građanskoj materiji. Tako bi sudstvo dobilo dve vrste sudova sa isključivom prvostepenom nadležnošću.

Opštinski sudovi, koji su do sada bili jedini „čisti“ prvostepeni sudovi, zadržali bi jednostavnije predmete u krivičnoj i građanskoj materiji, kao i sve predmete iz vanparnične, izvršne, zemljišnoknjižne i beležničke materije, dok bi se oslobodili složenijih predmeta u krivičnoj i parničnoj materiji.

Okružni sudovi, koji su do sada bili pretežno drugostepeni a delimično prvostepeni, postali bi isključivo prvostepeni sudovi, ali višeg ranga od opštinskih sudova, jer bi sudili u složenijim predmetima građanske i krivične materije. Zato bi sudija okružnog suda imao viši rang od sudije opštinskog suda.

Specijalizovani privredni i radni sudovi. Privredni i radni sudovi bi bili organizovani kao specijalizovani sudovi i to na nivou okružnih sudova. Stoga bi to, zapravo, bili okružni privredni sudovi i okružni radni sudovi. Okružni privredni sudovi bi zadržali celokupnu nadležnost sadašnjih privrednih sudova. Okružni radni sudovi bi sudili u sporovima povodom: radnih odnosa; zadovoljavanja stambenih potreba iz radnog odnosa; zaključenja, primene ili promene kolektivnih ugovora; sindikalnih sporova; štrajka; socijalnog osiguranja; imenovanja i razrešenja organa u pravnim licima.

Apelacioni sudovi. U drugom stepenu sudili bi apelacioni sudovi. Oni bi bili isključivo žalbeni sudovi i ne bi imali nikakvu prvostepenu nadležnost. Ali zato bi bili žalbeni sudovi za sve prvostepene sudove opšte i specijalizovane nadležnosti.

Apelacioni sudovi opšte nadležnosti odlučivali bi o žalbama protiv odluka opštinskih sudova i okružnih sudova.

Apelacioni sudovi specijalizovane nadležnosti odlučivali bi o žalbama protiv odluka specijalizovanih okružnih sudova. Apelacioni privredni sud bi odlučivao o žalbama protiv odluka okružnog privrednog suda. Apelacioni radni sud bi odlučivao o žalbama protiv odluka okružnog radnog suda. Osnivanjem Apelacionog privrednog suda prestao bi sa radom Viši privredni sud.

Specijalizovani upravni sud. Specijalizovani upravni sud bi preuzeo nadležnost Vrhovnog suda Srbije i okružnih sudova u rešavanju upravnih sporova. Koncentracija nadležnosti u rešavanju tih sporova ubrzala bi sudski postupak i unapredila kvalitet sudskih odluka.

Vrhovni sud. Vrhovni sud, rasterećen instancione nadležnosti u krivičnim i parničnim predmetima kao i nadležnosti u rešavanju upravnih sporova, postao bi kasacioni sud u pravom smislu te reči. Preostalo bi mu: da odlučuje o vanrednim pravnim lekovima, da utvrđuje načelne pravne stavove i načelna pravna mišljenja; da se stara o jedinstvenoj primeni zakona od strane sudova; da daje mišljenja o nacrtima zakona i drugih propisa od značaja za vršenje sudske vlasti; da obavlja druge poslove kao reprezent sudske vlasti.

Sudstvo decentralizovane i regionalizovane Srbije. Razumna demokratska Srbija očekuje da postane decentralizovana regionalna država. Usudujem se da je zamislim kao državu sastavljenu od: opština – kao osnovnih teritorijalnih jedinica, okruga – kao subregionalnih zajednica opština, oblasti – kao regionalnih zajednica okruga i dve autonomne pokrajine – koje bi i same bile regionalizovane opštinama, okruzima i oblastima.

Opštinski sudovi bi se ustanovljavali za područja opština.

Okružni sudovi, okružni privredni sudovi i okružni radni sudovi bi se ustanovljavali za područja okruga.

Apelacioni sudovi bi se ustanovljavali za područja oblasti.

Upravni sudovi bi se ustanovljavali za područje Republike i za područja autonomnih pokrajina.

Vrhovni sud bi postojao i u Republici i u autonomnim pokrajinama.

Svi opštinski sudovi, svi okružni sudovi opšte i specijalizovane nadležnosti i svi apelacioni sudovi opšte i specijalizovane nadležnosti u zemlji primenjivali bi republičke propise.

Opštinski sudovi, okružni sudovi opšte i specijalizovane nadležnosti i apelacioni sudovi opšte i specijalizovane nadležnosti u Republici bez autonomnih pokrajina bi, pored republičkih propisa, primenjivali i lokalne propise donesene u tom delu Republike.

Opštinski sudovi, okružni sudovi opšte i specijalizovane nadležnosti i apelacioni sudovi opšte i specijalizovane nadležnosti u autonomnim pokrajinama bi, pored republičkih propisa, primenjivali i pokrajinske propise, kao i lokalne propise donesene u autonomnoj pokrajini.

Upravni sud za teritoriju autonomne pokrajine odlučivao bi o zakonitosti upravnih akata zasnovanih na pokrajinskim propisima i lokalnim propisima donesenih u autonomnoj pokrajini.

Upravni sud za teritoriju Republike odlučivao bi o zakonitosti upravnih akata zasnovanih na republičkim propisima i lokalnim propisima donesenih u Republici bez autonomnih pokrajina.

Vrhovni sud autonomne pokrajine odlučivao bi o vanrednim pravnim sredstvima protiv odluka zasnovanih na pokrajinskim propisima i lokalnim propisima donesenim u autonomnoj pokrajini.

Vrhovni sud Republike odlučivao bi o vanrednim pravnim sredstvima protiv odluka zasnovanih na republičkim propisima i lokalnim propisima donesenim u Republici bez autonomnih pokrajina.

Naravno, ovakva organizacija sudske vlasti mogla bi da usledi samo posle odgovarajućih ustavnih promena.

The Judiciary as an Independent, Just and Efficient Institution

Summary: Although the Constitution defines Serbia as a democratic state based on human and civil liberties and rights, on rule of law and social justice, in practice these principles have not been respected. In spite of the proclaimed division of power into legislative, executive and judicial, the judiciary has not really acquired its constitutionally guaranteed independence. Rather it has been in the service of current politics whose influence mostly comes from the executive power and its official and unofficial levers and derivations. In order for the judiciary to win in practice its constitutional position it is necessary for it to become independent, just and efficient. Independence has two aspects – independence of the judiciary as an institution, and independence of the judge as a person. Here the following issues are relevant: appointment and dismissal of judges, permanence of function and residential permanence, immunity, ban on incompatible activities, right of association and the material status of judges. In order for the judiciary to become just, it must get rid of class bias, political partiality and slavish mentality which have beset it for almost fifty years. Instead the judiciary ought to apply rules in a creative manner, being guided by the idea of general justice that mediates between the legal norm and reality. In order for the judiciary to become efficient, the judicial system and the distribution of competences ought to be radically reorganized in such a way as to ensure a regular processing of cases and correspond to the future decentralized and regionalized Serbia. Because of its utmost importance the judiciary is the first of all segments of society that has to go through a „purgatory“ and renewal in terms of expertise, morality, professionalism and personnel. This is a precondition for its ability to enforce its power competently.

Key words: judicial power, division of power, the law, legal system, position of judges, legality, constitutionality, justice, efficiency of the judiciary.

Dragica Vujadinović

Pravni fakultet

Beograd

Prepreke i perspektive razvoja civilnog društva u SRJ

Rezime: Tekst polazi od pretpostavke da moderno društvo karakteriše paradigma „pravna država-civilno društvo“, koja u društvima „real-socijalizma“, kao ni u SRJ nastaloj nakon raspada SFRJ, nije funkcionisala. Tekst, takođe, polazi od pretpostavke da nakon smene starog režima u Srbiji i SR Jugoslaviji postoje šanse za uspostavljanje normalnog, modernog liberalno-demokratskog poretka. Generalni stav – da unutar paradigme liberalno-demokratskog poretka civilnog društva ne može biti bez pravne države, te da bez razvoja civilnog društva, kao protivteže ili društvene opozicije vlasti, nema vladavine prava – počinje da važi i za Srbiju i SR Jugoslaviju. Međutim, koliko će se istinska tranzicija Srbije i SR Jugoslavije u liberalno-demokratski poredak ostvariti pre svega zavisi od dinamike i kvaliteta koraka učinjenih na putu ostvarenja oba pola navedene paradigme. U tom smislu, veoma je važno razmotriti ograničavajuće faktore za razvoj civilnog društva u Srbiji danas.

Ograničavajući faktori demokratskog preobražaja i u aspektu ustanovljenja pravnog poretka i u sferi razvoja civilnog društva su višestruki: nasleđena razorena i korumpirana država, razoreno društvo u svim vitalnim segmentima – ekonomija, socijalna politika, kultura, obrazovanje, mediji...; nedovoljno razvijeno civilno društvo, uključujući činjenicu nedovoljne diferenciranosti građanske opcije unutar opštenarodnog otpora iz koga je rezultirala pobeda nad bivšim režimom.

Pretpostavke za razvoj civilnog društva su neodvojive od suzbijanja navedenih ograničavajućih faktora. Konkretno uzev, civilnog društva ne može biti bez kažnjavanja za ratne zločine i druga kriminalna dela, dekriminalizacije policije, formiranja nezavisnog sudstva, uspostavljanja pravne i socijalne sigurnosti, borbe protiv korupcije i sive ekonomije, kao ni bez razvoja političke kulture tolerancije i nenasilja, suprotstavljanja činjenjem govoru mržnje i nacionalizmu, suočavanja sa zločinima i odgovornošću, javne kontrole nove vlasti (uz beskompromisno demistifikovanje nove „opozicije“) i generalnog unapređenja društvene opozicije.

Ključne reči: Civilno društvo, vladavina prava, društvena opozicija, politička kultura tolerancije, antinacionalizam, antimilitarizam.

Govor o modernoj državi i ograničenoj vlasti je neodvojiv od govora o civilnom društvu. Od vremena kada se formirala moderna, uspostavlja se komplementarnost pravne države i civilnog društva.

Preduslovi funkcionisanja ograničene vlasti ne mogu se svesti na institucionalnu političko-pravnu regulativu. Ustav i ustavne garancije ljudskih prava, ustavno sudstvo, parlamentarni sistem, partijski pluralizam i delovanje opozicije, podela i međusobna kontrola tri oblika vlasti, periodični izbori, vanredni izbori, ombudsmeni... nisu sami po sebi dovoljna osnova ili garancija funkcionisanja ograničene vlasti, iako, naravno, jesu njeni nužni preduslovi.

Iskaz – svaka vlast kviri, a apsolutna vlast kviri apsolutno, može se parafrazirati u smislu da je svaka vlast pa i ona najdemokratskija sklona kvarenju.

Civilno društvo (društvena opozicija) je kontrabalans u odnosu na državnu vlast i u odnosu na političko polje. U odnosu na državu – da ne postane dominantna sila, da ne posegne za autonomijom društva, u smislu „kolonizacije sveta života“ (autoritarnosti, totalitarizma); u odnosu na političko polje – da se ne osamostali u odnosu na građanstvo, da se ne zatvori u sebe i ne uspostavi odnose (političkih) elita i masa. Civilno društvo, shvaćeno kao dijalektički proces, sadrži i kvalitet kontrabalansa sopstvenom kvarenju: pretvaranju autonomne ličnosti u depersonalizovani deo mase, slobodne javnosti u manipulisanu, civilnih asocijacija u udruženja i pokrete koji su civilizacijski retrogradni.

Po Robertu Dalu, arene demokratije su: ekonomsko društvo, političko društvo, vladavina prava, efikasna administracija i građansko društvo. Političko društvo je vezano za podelu vlasti i politički pluralizam, a u užem smislu za stranke, koalicije stranaka i biračko telo. Građansko društvo ne može bez političkog društva da sprovede demokratiju, ali predstavlja korektiv političkom polju (vlasti i delovanju stranaka).

Savremeno shvatanje principa vladavine prava ima nekoliko aspekata: juristički (vladavina zakona), konstitucionalni (ustavno garantovanje osnovnih ljudskih prava), politički (podela vlasti), dok je četvrti aspekt vezan za postojanje civilnog društva kao korektiva vlasti (neodvojivo od slobodne javnosti i demokratske političke kulture).

Pojam civilnog društva kod klasičnih mislilaca (Hobs, Lok, Pejn, Hegel, Mil, Tokvil), centriran je oko pojma vlasništva (nad privatnom svojinom, svojim životom i slobodom). Za klasično shvatanje civilnog društva polazna tačka je individualni građanin kao vlasnik svojine (negativna sloboda, nesvodivost društvenog polja na državno).

Savremeno shvatanje civilnog društva se vezuje za pojmove pozitivne slobode i participatornog karaktera društvenog delanja. Ideja ograničavanja političke moći je u bitnoj povezanosti s idejom civilnog društva. Otuda, razvoj liberalne države – sa idejom ograničene vlasti i minimalne države koja štiti

pojedince kao vlasnika – predstavljao je prvu sponu s teorijom i praksom civilnog društva; a s razvojem liberalno-demokratske države i s njenom krizom javlja se i moderni pojam „civilno društvo“, koji stavlja naglasak na udruživanje i na formiranje demokratske javnosti (demokratske političke kulture preko medija, obrazovanja... demokratskih institucija javnog delovanja), dakle, na širenje polja samoodređenja građanina i samoorganizovanja građana među sobom.

U odnosu na klasičnu paradigmu u kojoj se civilno društvo razmatra samo u odnosu na političku državu, moderni pojam civilnog društva podrazumeva složeni model u kome se civilno društvo određuje u odnosu na neka bitna polja društvenog života, kao što su ekonomsko, kulturno i političko, mada odnos civilno društvo-država ostaje u fokusu i ima ulogu osnovne paradigme.¹

Najvažnije pretpostavke za postojanje civilnog društva su: vladavina prava i pravna država, garantovana građanska prava i slobode, proceduralna demokratska pravila i institucije (najčešće u obliku višestranačke parlamentarne demokratije), tržišna ekonomija i privatna svojina, demokratska politička kultura, participativna demokratija i sloboda samoorganizovanja.

Civilno društvo deluje kao horizontalna mreža ljudskih odnosa koje karakterišu: neposredna komunikacija, međususedska i lokalna solidarnost, spontanost i samoniklost, nepolitički i neklasno zasnovana kolektivna akcija. To je polje vaninstitucionalne politike ili posredujuće polje između pojedinca, porodice, društva uopšte uzev, na jednoj strani, i države i institucionalne politike, na drugoj strani.²

Značajan sastavni deo civilnog delanja je građanska neposlušnost, tj. kako Hana Arendt kaže, „narušavanje zakona u svrhu provere njegove ustavnosti“.³

U bivšim državama „real-socijalizma“, koje su na pervertirani način pripadale modernom društvu, eminentno moderni spoj „pravna država – civilno društvo“ nije funkcionisao, tačnije, niti je postojala pravna država niti je postojalo civilno društvo.

Za razliku od normalnih liberalno-demokratskih zemalja Zapada, u kojima komplementarno deluju pravna država i civilno društvo, kao nerazdvojni elementi ili aspekti poretka zasnovanog na vladavini prava, u državama bivšeg „real-socijalizma“ elementi civilnog društva su – kolikogod redukovano i inicijalno – ipak uspostavljeni pre pravne države i na neki način su predstavljali prethodnicu i podsticaj (kao socijalna baza koja se formirala uprkos i nasuprot represivnim režimima), za tranziciju tih država u pravcu uspostavljanja liberalno-demokratskih poredaka. To se, pre svega, odnosi na deo država Istočnog bloka – Mađarsku, Poljsku i Češku – u kojima je „real-socijalizam“ prevladan

¹ Videti: tekst V. Pavlovića u: V. Pavlović, (pri), *Potisnuto civilno društvo*, Beograd 1995.

² Videti: tekst D. Vujadinović, u: V. Pavlović, (pri.), *Potisnuto civilno društvo*, Beograd 1995.

³ H Arendt, *Politički eseji*, „Građanska neposlušnost“, Zagreb 1996, str. 242.

zahvaljujući, između ostalog, i formiranom liberalnom pokretu (inicijalnim elementima civilnog društva), dakle, u kojima se „real-socijalizam“ nije naprosto urušio zahvaljujući datom konkretno-istorijskom kontekstu (pada Berlinskog zida i nespremnosti sovjetskog rukovodstva da vojnim sredstvima spreči bilo „urušavanje“ bilo „prevladavanje“ real-socijalizma).

Između pomenutih država nastalih raspadom SSSR-a i dela država nastalih nakon raspada SFRJ, na jednoj strani, i SRJ, na drugoj strani, postoje vidne razlike. Jedna razlika se sastoji u tome što je u prvima proces tranzicije počeo deceniju ranije i utoliko su maligni procesi derogiranja države i društva, poput onih u Srbiji i SRJ, manje došli do izražaja. Ne treba, pri tom, zaboraviti da je produžena agonija „real-socijalizma“, pretočenog u nacionalistički ratnički projekat, potpomognuta, s jedne strane, većom interiorizacijom socijalističke tradicije u SFRJ (naročito u Srbiji i Crnoj Gori) i, s druge strane, frustriranim nacionalnim bićem sklonim ili pogodnim za nacionalističku mobilizaciju i militarističku manipulaciju. Druga važna razlika je u tome što elementi razvoja civilnog društva i socijalnog otpora iznutra i odozdo u bivšim članicama SSSR-a, sami po sebi, odnosno bez ključne odluke sovjetske vlasti (na čelu s Gorbačovim) da ne interveniše vojno u cilju sprečavanja političkih promena, ne bi doveo do demokratskih promena, ili se bar promene ne bi događale bez krvi i na miran način.⁴ Dakle, razlika je u tome što je rušenje Miloševićevog režima išlo u najvećoj meri iznutra i odozdo i dogodilo se u suštini mirnom predajom vlasti.

Kao ni u drugim državama „real-socijalizma“, ni u bivšoj SFRJ nije postojala ni pravna država ni razvijeno civilno društvo. Inicijalni elementi civilnog društva su se ipak bili uspostavili sedamdesetih i osamdesetih godina, pod uticajem Zapada i „welfare state“. Zahvaljujući većoj transparentnosti granica i komunikacija nego u ostatku „real-socijalizma“, zahvaljujući ograničenim modernizacionim procesima, bumom obrazovanja, zapošljavanju žena itd., elementi razvoja autonomnog tipa ličnosti na pretpolitičkom nivou i izvesni dometi civilnog delanja bili su na sceni vaninstitucionalne politike. S raspadom zemlje, ratovima, razaranjima, bujanjem nacionalizma, siromašenjem... i ti inicijalni elementi se potiskuju, ali se ne zatiru do kraja, o čemu svedoče studentski protesti iz 1992. godine i studentski i građanski protesti iz 1996/97. godine. Međutim, sa suštinskim neuspehom protesta i sa represivnim odgovorom režima, sa ratom na Kosovu i NATO intervencijom, došlo je do daljeg razaranja i društva i države, do ponovnog potiskivanja elemenata civilnog društva uspostavljenih tokom građanskih i studentskih protesta i do ponovnog narastanja straha i nasilja kao protivnika civilnoga.

U SRJ ili Trećoj Jugoslaviji, gde ne postoji pravna država, gde ustav ni po načinu stvaranja ni po načinu proglašenja nije legalan i legitiman, gde savezni i

⁴ To na drugi način važi i za Sloveniju i Makedoniju: odnosno, bez pristajanja JNA i političkog rukovodstva Srbije i Crne Gore da ove republike „pusti“ da izadju iz Federacije, i bez podrške međunarodnog faktora raspadu SFRJ, i one ne bi prošle bez ratova poput onih u BiH i Hrvatskoj.

republički ustavi nisu usaglašeni, gde svi temeljni zakoni nisu u skladu s ustavnim standardima, građanska neposlušnost dobija značenje ne pre svega popravke pravno-političkog ustrojstva već podsticaja odozdo iz sfere društvene opozicije za uspostavljanje pravne države i civilnog društva. Naravno, navedeni „podsticaj odozdo“ ne može sam po sebi da dovede do suštinske promene poretka i režima, ali predstavlja značajnu socijalnu bazu mogućeg procesa tranzicije u liberalno-demokratski poredak.

Građanska neposlušnost, kao inicijalni izraz civilnog delanja u našim uslovima, predstavlja, dakle, podsticaj odozdo i za uspostavljanje liberalno-demokratskog poretka i za razvoj civilnog društva, ali samo pod pretpostavkom i u meri u kojoj se to čini nenasilno i po principima demokratske političke kulture. To znači da bi svako nasilno prevazilaženje krize (vojnomo diktaturom ili građanskim ratom) ovo društvo i državu još više udaljilo od perspektiva demokratije.

Studentski i građanski protest iz 1996/97. godine je po neposrednim motivima bio eminentni izraz građanske neposlušnosti – pobuna protiv kršenja izborne volje i izbornih prava propisanih ustavom. Međutim, po genezi i suštini, dakle kontekstualno uzev, ovaj protest (kao i svi oblici ispoljavanja građanske neposlušnosti tokom poslednje decenije), bio je mnogo više od toga – zahtev za uspostavljanjem normalne moderne države, kao i društva, za promenu poretka i režima, za radikalnu promenu tipa javnosti i političke kulture.

Građanski protest 1996/97. godine je uspeo, gledano iz perspektive neposrednog cilja, a to je priznavanja izborne volje građana, ali nije uspeo gledano iz perspektive dugoročnih i suštinskih ciljeva vezanih za promenu poretka i za uspostavljanje društva i države liberalno-demokratskog tipa.

U određenom momentu tokom 2000. godine – nakon NATO bombardovanja, Miloševićevog iznenadnog proglašenja izbora, okupljanja opozicije u DOS-u i nakon odbijanja režima da prizna poraz na saveznim predsedničkim i parlamentarnim izborima, građanski otpor subjekata civilnog društva (kao što su nastavljači studentskog i građanskog protesta iz 1996/97. godine, studentska organizacija „Otpor“ koja vremenom prerasta u narodni pokret „Otpor“, enklave nezavisnih medija, delovi univerziteta i kulturne javnosti, multiplikovani izrazi otpora režimu u manjim mestima širom Srbije, NVO sektor), oslonjen na opozicione stranke i na s teškoćama stvarani jedinstveni opozicioni blok, prerastao je u masovni društveni otpor vladajućem režimu, narastajućoj represiji i ukupnom sklopu destruktivnih procesa. Omasovljenje otpora i dostizanje kritične mase ogledali su se u svim empirijskim istraživanjima javnog mnjenja tokom 2000. godine, izrazili su se u rezultatima saveznih parlamentarnih i predsedničkih izbora septembra 2000, zatim su se na sudbonosan način potvrdili kroz masovni pritisak naroda da Miloševićev režim na saveznom nivou prizna poraz i da mirno preda vlast 5. oktobra 2000. godine, a onda još jednom „overili“ kroz rezultate izbora za republički parlament, decembra 2000. godine.

Praktično, subjekti civilnog društva i omasovljeni društveni otpor režimu doveli su do stvaranja pretpostavki odozdo da se sruši režim, a time i tendencijski do stvaranja pretpostavki za uspostavljanje pravne države i vladavine prava. Dakle, civilno društvo koje se – kolikogod parcijalno – ipak izrazilo kroz građanske proteste u Srbiji, predstavlja glavni formativni faktor oblikovanja političke kulture sposobne da se suprotstavi antidemokratskim tendencijama i istovremeno okvir podsticanja demokratske rekonstrukcije i društvene konsolidacije.

Rušenje Miloševićevog režima je, kao što je već spomenuto, išlo u najvećoj meri iznutra i odozdo, i to je jedna od značajnih vrednosti nastalih promena. Drugi važan momenat je što se sve odigralo uglavnom bez prolivanja krvi i sa srazmerno malom primenom nasilja i od strane branilaca stare vlasti i od strane narodnih masa. Treći generalno pozitivan momenat sastoji se u tome što je stavljena tačka na sistemsko i sistematsko razaranje društva, ekonomije... a pre svega tačka na militantnu politiku i dominantnu logiku rata.

Na pitanje *šta se promenilo i da li se uopšte promenilo* – odgovor bi mogao biti da je došlo do suštinskog boljitka: stvorene su institucionalne pretpostavke za transformaciju države i društva ili za uspostavljanje vladavine prava; dogodio se mirni prelaz vlasti i prva istinska smena vlasti u Srbiji; na delu je odustajanje od ratne logike u državnoj politici, kao i reintegracija u međunarodnu zajednicu. Otvorila se nada, perspektiva, budućnost (iako mladi i dalje odlaze, jer ne mogu da čekaju konkretnu realizaciju promena). Potvrđena je moć *demos*a, pretvaranje podanika u građane; podstaknuta je samosvest građanstva i evropski identitet nasuprot klaustrofobiji. Na izvestan način, najvažnija promena se sastoji u ponovnom rađanju nade i rehabilitaciji ideje budućnosti.

Naprосто nije opravdano reći da se ništa nije promenilo (u javnosti su prisutni stavovi: „samo se bore za fotelje“, „standard je opao“, „policija kao glavna poluga stare vlasti ostala je nepromenjena“, „Sjaši Kurta da uzjaši Murta“). Nije opravdano reći ni da se nova vlast samo deklarativno opredeljuje za promene, sve dok se u svakodnevnom životu ništa nije promenilo ili se promenilo nagore. Prvo, izrazito nizak životni standard bi tokom protekle zime postao dramatično još niži da nije bilo stranih donacija (preko 200 miliona dolara), kojima su nadoknađivani nedostaci energenata, hrane, isplaćivani dečiji dodaci, pomoć penzionerima itd. Uprkos nasleđenoj izrazitoj pauperizaciji i socijalnim dugovima nametnutim od prethodne vlasti i uprkos činjenici da životni standard nije porastao i nije mogao da poraste, kvalitet života je ipak, bar tendencijski, bitno popravljen. Poenta je da se kvalitet života ne može izjednačiti s kvalitetom materijalne egzistencije, iako ona predstavlja njegov osnovni kriterijum, jer važni kriterijumi su povezani i sa stanjem ljudskih sloboda i životnih šansi. Naime, otvoren je prostor pa i proces uspostavljanja pravne sigurnosti, proširen je prostor političkih sloboda, otvorile su se perspektive, nada, razmišljanje o budućnosti, a ne samo o preživljavanju.

Za perspektive daljeg razvoja ili, bolje reći, istinskog uspostavljanja civilnog društva u Srbiji i Jugoslaviji neophodno je, na prvom mestu, uspostavljanje pravne države, i simultano uspostavljanje autonomije medija, autonomije institucija obrazovanja i kulture... a posebno intenziviranje razvoja građanskih inicijativa i ispoljavanje građanske neposlušnosti kadgod se iznova pojave oblici ugrožavanja ustavnih garancija ljudskih prava, ili elementi nacionalističke i/ili militantne opcije na političkoj i društvenoj sceni.

Generalni stav – da unutar paradigme liberalno-demokratskog poretka civilnog društva ne može da bude bez pravne države, te da bez razvoja civilnog društva, kao protivteže ili društvene opozicije vlasti, nema vladavine prava – počinje da važi i za Srbiju i SR Jugoslaviju. Međutim, koliko će se istinska tranzicija Srbije i SR Jugoslavije u liberalno-demokratski poredak ostvariti pre svega zavisi od dinamike i kvaliteta koraka učinjenih na putu ostvarenja oba pola navedene paradigme. U tom smislu, veoma je važno razmotriti ograničavajuće faktore za razvoj civilnog društva u Srbiji danas.

Ograničavajući faktori demokratskog preobražaja, i u aspektu ustanovljenja pravnog poretka i u sferi razvoja civilnog društva, višestruki su: nasleđena razorena i korumpirana država, razoreno društvo u svim vitalnim segmentima – ekonomija, socijalna politika, kultura, obrazovanje, mediji; nedovoljno razvijeno civilno društvo, uključujući činjenicu nedovoljne diferenciranosti građanske opcije unutar opštenarodnog otpora iz koga je rezultirala pobeda nad bivšim režimom. Masovna podrška koju su glasači na izborima dali DOS-u i opštenarodni pokret koji je oborio Miloševićev režim u suštini su više bili anti-miloševićevski nego jednoznačno građanski po političkom, socijalnom, kulturološkom karakteru i vrednosnom opredeljenju. Konkretnije, taj pokret manje jasno reprezentuje pravu građansku opciju u poređenju s građanskim i studentskim protestom iz 1996/97. godine ili, recimo, u odnosu na sve proteste početkom 2000. godine, koji nisu uspevali da dosegnu kritičnu masu. Demokratsku većinu je na saveznim predsedničkim i parlamentarnim izborima dobilo glasanje protiv Miloševića i retrogradnog režima, kritična masa je dobijena u saglasju protiv čega se jeste, a ne u jednakoj meri i za šta se jeste. Drugim rečima, među DOS-ovim strankama i pristalicama postoje nekad temeljne programske razlike, nekad u finesama.

U navedenom kontekstu, ograničavajući faktor za budućnost civilnog društva je već spominjana nedovoljna diferenciranosti građanske opcije unutar opštenarodnog otpora iz koga je rezultirala pobeda nad bivšim režimom. U svakom slučaju, tek predstoji ponovno diferenciranje iznutra, za i protiv građanske i nacionalističke opcije i za stranke DOS-a svaku ponaosob i za DOS-ove pristalice u narodu.

Principijelno uzev, značajna pretpostavka za razvoj civilnog društva jeste afirmacija demokratske političke kulture tolerancije, nenasilja, poštovanja autonomije i različitosti, tj. nesegregacijskog odnosa prema Drugome – u smislu rase, nacije, pola itd. U vezi s tim „maligni nacionalizam“, „etnonacionalizam“,

„nacionalizam kao politička patologija“, „govor mržnje i logika rata“ su u radikalnoj suprotnosti sa samom idejom civilnog društva. Štaviše, tolerisanje ili podsticanje svakog nacionalizma (bar zasigurno na ovim prostorima) predstavlja ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva. U kontekstu višenacionalnog sastava stanovništva u Srbiji i SRJ, recimo, insistiranje pre svega na negovanju srpske tradicije i religije – na pravoslavlju, na uvođenju veronauke u škole, na obeležavanju pravoslavnog Uskrsa i Božića u školama, na službenoj upotrebi ćirilice po Ustavu SRJ iz 1992. godine (iako je latinica kulturološki ravnopravno pismo, a bila je i ravnopravno pismo po prethodnom Ustavu), i generalno uzev naglašeno insistiranje na tradicionalno utemeljenom nacionalnom identitetu većinskog srpskog naroda moglo bi delovati kao ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva.

U kontekstu razmatranja aspekata političkog polja ograničavajućih po razvoj civilnog društva mora se spomenuti i karakter nove opozicije. Uspostavljanje vladavine prava i razvoj civilnog društva zahtevaju demokratsku opoziciju, koja se rukovodi demokratskim vrednostima i čije je individualno i kolektivno delanje kontrolisano i sankcionisano i zakonom i javnom kritikom, odnosno demokratskom javnošću. Novonastala opozicija u Srbiji je obeležena političkom i kriminogenom hipotekom, autoritarna je i bez trunke demokratske političke kulture, korumpirana, neosveščena o sopstvenim gresima, agresivna, uplašena. Ona i dalje zagađuje politički i društveni prostor i pokušava da mobiliše javno mnjenje na osnovu tvrdnji da je nova vlast izdajnička i nesposobna, da izaziva socijalni i ekonomski kaos, da nije u stanju da reši probleme na Kosovu i jugu Srbije, da se ponaša navodno pogromaški umesto demokratski spram svoje opozicije. Pokušavajući da sebe prikažu kao žrtve umesto kao vinovnike, kao moguće spasioce umesto rušitelja, patriote naspram izdajnika, novi opzicionari plasiraju u svojim karikaturnim imitacijama građanskih protesta parole: „Dole NATO vlada“, „Ne damo nikoga“, „Najbolji je Sloba za Srbiju“, „Jedan hapsi, drugi šamara“. Ovu opoziciju i dalje karakteriše govor mržnje, i to nesankcionisane zakonom i javnom kritikom. Na ekstremno neprihvatljiv način govor mržnje je izražen i u parlamentu republike Srbije, nakon pobede demokratske opozicije, u rečima poslanika Srpske radikalne stranke Tomislava Nikolića – da ne oseća ni trunku žalosti za Slavkom Ćuruvijom. On je, dakle, javno i nekažnjeno dao legitimaciju političkim ubistvima, i to se usudio da učini nakon poraza „crno/crvne koalicije“, vladajuće u bivšem režimu.

Govor mržnje, u svim svojim vidovima, mora se eliminisati iz medija, školstva, vaspitanja, iz političkog diskursa, ako se hoće i korak napred napraviti u civilizacijskom smislu.

Principijelno uzev, razvoj civilnog društva pretpostavlja stanje relativnog mira, relativne socijalne i ekonomske sigurnosti (intenzivna pauperizacija i masovna nezaposlenost onemogućavaju civilno delanje), relativne ekonomske stabilnosti (zasnovane na tržišnoj ekonomiji i privatnom preduzetništvu), kao i

relativne pravne sigurnosti (vladavine zakona i kontrole kriminogenog ponašanja bilo kojih subjekata ili grupa, zaštićenost života, svojine, slobode).

U vezi s tim, akutni problemi na jugu Srbije i na Kosovu, nerešeni odnosi u federaciji, definisanje odnosa spram međunarodne zajednice i u tom sklopu odnosa prema Haškom tribunalu, odnosa prema krivici i odgovornosti pripadnika starog režima, kao i nasleđeno dramatično osiromašenje stanovništva i preteći ekonomski kolaps, i jednako dramatično nasleđeno stanje socijalne i pravne nesigurnosti, suštinski ograničavaju perspektive razvoja civilnog društva.

Prvi navedeni akutni problem, vezan za jug Srbije i Kosovo, drži otvorenom ratnu opciju, dakle, priziva ili daje argumente – ako bi neke snage htele da ih upotrebe – za dalje podgrevanje „cementiranih“ nacionalističkih sentimenata protiv Albanaca, za produžavanje pogubne militantne politike i za prihvatanje izazova ratne opcije, koju već sprovode i provociraju albanske paravojne formacije. Civilno društvo nasuprot tome, po definiciji, pretpostavlja stanje mira a nika-ko stanje rata.

Drugi navedeni akutni problem, vezan za intenziviranje političke volje u Crnoj Gori za raspadom i ove poslednje Jugoslavije, takođe, daje povode za razbuktavanje novog nacionalističkog naboja – sada usmerenog protiv Crne Gore i Crnogoraca, ali bez postojanja ozbiljne opasnosti od provociranja ili izbijanja ratnog sukoba između Srbije i Crne Gore (koji je u doba Miloševićevog režima predstavljao realnu mogućnost). U vezi s tim, ni vlasti u Crnoj Gori ni vlasti u Srbiji ne ulažu adekvatan napor za sprečavanje pojave antisrpskog i anticrnogorskog nacionalizma. Mediji uglavnom prenose vesti na način koji poentira razlike ili naglaske iz stavova političara koji su radikalni, opominjući, preteći, isključivi, a pozivanje na poštovanje volje naroda, insistiranje na mirnom razlazu ili pomirenju često su više retoričkog nego iskrenog karaktera. Nevladin sektor, takođe, po ovom pitanju ne čini ono što bi bio dužan, a to je otvaranje dijaloga i javno prezentovanje argumenata obe strane, objavljivanje na sistematski način argumenata za i protiv očuvanja SRJ, ponuda racionalnih rešenja, a pre svega pozivanje na toleranciju, sprečavanje netrpeljivosti i neprijateljstva, odnosno nacionalizama na obe strane. Naime, nijedna domaća nevladina organizacija nije ništa uradila po tom pitanju; s druge strane, pod pokroviteljstvom stranih nevladinih fondacija jeste organizovano nekoliko korisnih skupova eminentnih crnogorskih i srpskih eksperata, intelektualaca i političara, ali nigde se u medijima nisu pojavile pune sistematske argumentacije obeju strana, a u Srbiji se uopšte nisu dale javnosti na uvid argumentacije crnogorske strane. U medijima, bar u Srbiji, sve se završavalo pretežno na kratkim obaveštenjima o održanim skupovima, temama, i često na konstataciji o nepomirljivim stavovima dve strane. Takav pristup medija sigurno ne doprinosi smanjenju tenzija i produktivnom iznalaženju političkih rešenja.

Treći akutni problem je internacionalna dimenzija, koja na višeznačan način ograničava perspektive razvoja civilnog društva: vezana je za činjenicu da

bi SRJ, i kada su u pitanju predstavnici nove vlasti i kada je u pitanju većina naroda, bezrezervno htela da bude deo međunarodne zajednice⁵ (i uspela je da povрати status punopravnog člana u većini značajnih institucija), a da s druge strane u novouspostavljenoj vlasti postoje nesaglasja i otpori spram Haškog tribunala kao sastavnog dela projekta punopravnog članstva u međunarodnoj zajednici. Relativizovanje ili odbijanje obaveze da se isporuče ratni zločinci, s obrazloženjem da bi taj čin vodio destabilizaciji Jugoslavije i njene nove vlasti, ne stoji ni po moralnim, ni po pravnim, ni po konkretno-političkim i strateško-političkim implikacijama. Moralno uzev, postavlja se pitanje zašto na taj način faktički štiti ratne zločince, odnosno davati prednost procesuiranju lakših oblika kriminogenog ponašanja. Naprosto bi bilo sramota za srpsko pravosuđe i državu da se, recimo, Miloševiću sudi za korupciju, ili krađu izbora, umesto pre svega za ratne zločine i za krvavi raspad države (ovo drugo, naravno, ne isključuje prvo, ali prvo nikako ne bi smelo da potisne u drugi plan – ni hronološki ni suštinski uzev – zločine protiv čovečnosti)⁶. Pravno uzev, nije tačno da se i po važećem Ustavu ratni zločinci ne mogu izručiti organu UN, čiji je i SRJ član. Konkretno-politički, otezanje sa izvođenjem osumnjičenih za zločine pred sud deluje nasuprot stabilizaciji situacije u zemlju, štaviše doprinosi prikrivanju zločina, a strateško-politički dela nasuprot uspostavljanju pravne države⁷ i nasuprot

⁵ Agencija za javno mnjenje „Medium“ je sproveda istraživanje u periodu od 19. do 26. februara 2001. na uzorku od 1050 ispitanika na teritoriji Srbije bez Kosova, s pitanjima o opredeljenju građana u odnosu na međunarodnu zajednicu. Odnos građana prema učlanjenju SRJ u Partnerstvo za mir, NATO i EU pokazuje da je većina građana za integraciju u međunarodne institucije, izuzev kada je reč o NATO, gde je većina ispitanika (58,1 odsto) protiv priključenja Alijansi, (dok je 23,4 odsto bilo „za“, a odgovor „ne zna“ je dalo 18,5 odsto građana). Na pitanje da li bi naša zemlja trebalo da radi na priključivanju Evropskoj uniji pozitivno je odgovorilo 67,9 odsto ispitanika, protiv je bilo 14,2 odsto, a „ne zna“ 17,8 odsto građana. (Videti: *Blic*, utorak 6. mart 2001.)

⁶ Upravo dok pripremam tekst za predaju, nakon čitave prethodne noći i današnjeg čitavog dana traje još uvek neuspešni pokušaj privođenja Slobodana Miloševića na saslušanje po krivičnoj prijavi za zloupotrebu službenog položaja i korupciju, i dodatno, za „oružanu pobunu“ prilikom sprečavanja hapšenja.

⁷ Slobodan Vučetić kaže u vezi sa hapšenjem, odnosno odlaganjem hapšenja šefa državne bezbednosti Srbije Radeta Markovića: „Ali, zašto se sa ovim hapšenjem, koje ima skoro presudan značaj za utvrđivanje krivične odgovornosti vrha bivšeg režima, toliko nedopustivo dugo kasnilo? Zašto je do njega došlo tek kad je formirana Vlada Srbije na čelu s Z. Đinđićem? U ime kakve političke procene je objektivno šticećen od odgovornosti čovek koji je, po nalogu dedinjskog bračnog para, godinama organizovao „odrede smrti“ koji su njihove političke protivnike protivzakonito tajno prisluškivali, pratili, pretili im i ucenjivali ih, pritvarali, premlaćivali, vršili otmice i ubijali? A bilo je tako očigledno da je zadržavanjem na funkciji šefa tajne policije posle 5. oktobra praktično data šansa vrhu bivšeg režima da na miru počisti tragove svojih mnogih kriminalnih dela, posebno finansijskih malverzacija... Pošto je za višestruko političko ubistvo na Ibarskoj magistrali, pre više od godinu dana, ekspertski tim SPO utvrdio i nadležnim državnim organima i javnosti predočio neoborive dokaze o tome da je reč o terorističkom delu vrha tajne policije Srbije – to je bio više nego dovoljan razlog za neodložno hapšenje R. Markovića već 6. oktobra 2000. godine. To, svakako, ne bi bio čin „revolucionarne komunističke pravde“, već upravo striktno sprovođenje krivičnog zakona i krupan doprinos nove vlasti

uspostavljanju vladavine prava (koja podrazumeva i to da se i javno mnjenje pita o strateškim odlukama, a ne da pojedinci iz vrhova vlasti nanovo kroje sudbinu čitave države).⁸ Strateško-politički u ekonomskoj dimenziji ovo pitanje se postavlja zaista kao pitanje opstanka, odnosno zaustavljanja ekonomskog kolapsa, koji bi doveo i do socijalnog haosa. Strateško-politički u smislu istinske demokratizacije države i ozdravljenja društva, ovo pitanje se takođe postavlja kao pitanje kvalitetnog života (u smislu Aristotelovog stava da nije važan samo život, nego dobar život).

Zdrav razum kaže da je navedeno odlaganje nemoralno i politički nemudro „inačenje“ sa svetom čiji bismo deo da budemo; zdrav razum kaže da će svi traženi nalogodavci ratnih zločina i najvažniji direktni egzekutori biti izručeni Haškom tribunalu, samo je pitanje da li pre ili nakon uspostavljanja nove formalne ili faktičke izolacije zemlje, odnosno eventualnih ponovnih sankcija međunarodne zajednice. Praktički um kaže da se ratnim zločincima i kriminalcima, koji su produkt prethodnog režima, mora suditi za sva nedela, ali na prvom mestu za ona najteža – učinjenja protiv čovečnosti, jer bez toga nema presecanja pupčane vrpce između logike rata, nasilja i nacionalističkog ludila, i nema otrežnjenja srpskog naroda. Drugačije rečeno, suočavanje srpskog naroda i građana Srbije i SR Jugoslavije s moralnom i političkom odgovornošću za ulogu koju su imali u krvavom raspadu SFRJ jedna je od ključnih pretpostavki za kristalisanje građanske opcije i za razvijanje civilnog društva. Nije poenta u tome da stanovništvo Srbije skine ljagu sa sebe tako što će da potisne ili mimoiđe suočavanje s nedelima učinjenim u njegovo ime i od nekih njegovih pripadnika⁹, nego da se

efikasnoj borbi protiv organizovanog kriminala uopšte. Ovako, ne samo što mesecima posle 5.oktobra šef tajne policije Srbije nije uhapšen, nego nije ni smenjen sa svoje funkcije!“ (*Blic*, 1.mart 2001.)

⁸ U vezi s participacijom građana u donošenju sudbinskih odluka kao što je ova o Hagu, istraživanje agencije „Argument“, sprovedeno od 12. do 19. februara 2001. na uzorku od 910 ispitanika iz 26 opština u Srbiji bez Kosova, pokazuje da većina ispitanika vezuje navedenu odluku za učešće građana, bilo preko delegata u parlamentu, bilo putem referendumu, ili javnih rasprava. „Odluku o izručenju, prema ovom istraživanju, trebalo bi da nove vlasti samostalno donesu i za to se zalaže 38 odsto anketiranih, dok 35 odsto smatra da o tome treba da odluče građani. Za rešenje koje bi proizašlo is skupštinske rasprave u parlamentu zalaže se 21 odsto anketiranih, dok oko pet odsto smatra da jedini put do odluke o izručenju predstavlja javne rasprave u kojima bi mogli da učestvuju i građani.“ (Videti: *Blic*, 1.mart 2001)

⁹ U spominjanom istraživanju agencije „Argument“ ispitivan je stav 910 građana iz 26 opština u Srbiji o ratu, a postavljeno je i pitanje glavnih krivaca za rat. Pokazalo se da više od dve trećine ispitanika (66,2) ima antiratni stav, dok je neutralno više od 30 odsto anketiranih, a samo 2,4 odsto se svrstalo u one s militantnim namerama. U vezi rata u Hrvatskoj, 74 odsto ispitanih je za ratni ishod optužilo političke lidere, njih 25 odsto međunarodnu zajednicu, a tek u malom broju su imenovani kao krivci: ostrašćene grupe i pojedinci, paravojne formacije, vojska, policija i građani. Najmanje građana smatra da su ratu u Hrvatskoj doprineli mediji. Slični rezultati su dobijeni i povodom pitanja o krivcima za rat u Bosni, a gotovo identični procenti su dobijeni i za slučaj rata na Kosovu. Nadalje, više od 40 odsto smatra da je rat u Hrvatskoj bio koristan sa stanovišta hrvatskog nacionalnog interesa, a samo 2 odsto smatra da je on bio koristan sa stanovišta srpskog nacionalnog interesa, dok 70 odsto misli da je upravo bio sa

suoči sa sopstvenom odgovornošću za to što je davao demokratski legitimitet etnonacionalističkoj politici i logici rata.¹⁰ Iskustvo pokazuje da građani menjaju postepeno svoje stavove o nekom pitanju onda kada političke i intelektualne elite, kao i mediji, počnu jasnije da se opredeljuju po tom pitanju. U tom smislu, jasno opredeljenje nove vlasti i odgovornih intelektualaca u Srbiji da se srpski narod suoči s negativnom „srpskom stranom rata“, i sledstveno medijsko obznajivanje ratnih nedela učinjenih prema drugim narodima na prostorima bivše SFRJ, naravno bez umanjivanja nedela učinjenih spram srpskog naroda, od izuzetnog su značaja u kontekstu govora o civilnom društvu i njegovim perspektivama na ovim prostorima.

Ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva je, što je već napomenuto, i izrazita pauperizacija stanovništva, kao i ogromna nezaposlenost. Pojedinci koji su bazično, egzistencijalno nesigurni i ugroženi, nisu u mogućnosti da delaju kao subjekti civilnog društva i, faktički, oni i nisu bili nosioci građanske opcije tokom poslednje decenije. Oni su se bavili pre svega preživljavanjem, sivom ekonomijom. Ipak, deo njih je kroz pervertirano privatno preduzetništvo stekao u redukovanoj meri i nekakav preduzetnički duh, koji se možda može produktivno upotrebiti u procesu ekonomske i socijalne transformacije. Zanimljivo je da se neposredno nakon pobede opozicije u privrednom i uslužnom sektoru budi socijalni bunt, aktiviraju se sindikati i pokreću štrajkovi, i to čine isti oni sindikati koji poslednje decenije nisu ništa ili gotovo ništa u tom smislu činili. U prosveti, u kojoj je nekoliko sindikata, za razliku od prethodno spomenutih, bilo aktivno i organizovalo štrajkove i obustave rada i tokom prethodne vlasti, nestrpljenje i stupanje u štrajkove je poslednjih meseci izrazito na delu. Može se pretpostaviti da je u slučaju prosvete pre svega socijalni element presudan, odnosno da stari zahtevi i dalje jesu na snazi, a nestrpljenje i oslobađanje od straha nisu novog datuma. U drugim slučajevima, uticaji oslobođene energije protesta i otpora spram vlasti uopšte, oslobođenje od straha da će režim odgovoriti represijom, suočavanje sa obelodanjenim malverzacijama prethodnih rukovodstava, ali

tog stanovišta štetan. Što se tiče rata u BiH, 28, 7 odsto smatra da je bio u muslimanskom interesu, 25,8 odsto da je bio u hrvatskom interesu, a 5 odsto smatra da je bio u srpskom interesu. Na pitanje da li su pripadnici srpskih snaga učestvovali u ratnim zločinima tokom ratova na prostorima bivše Jugoslavije, najviše ispitanika, njih 49 odsto, smatra da su to radili samo pojedinci eksczesno, a 21 odsto je odgovornim za zločine imenovalo paravojne formacije. Oko 8 odsto ispitanika smatra da pripadnici srpskih snaga nisu činili zločine, 6 odsto smatra da su za zločine odgovorni svi pripadnici srpskih snaga, dok samo 0,3 odsto smatra da su za to odgovorne regularne jedinice. Oko 15 odsto ispitanih nije znalo odgovor na ovo pitanje. (Videti: *Blic*, utorak, 6. mart 2001.)

¹⁰ U tom pogledu dragoceni su stavovi koji su se mogli čuti na ovom skupu, kao što su oni profesora Lina Veljaka da „ako se ne uspostavi pravni okvir za katarzu nužan je neuspeh tranzicije“, ili kako je to profesor Nenad Dimitrijević iskazao: „Pravno se mora obezbediti okvir za sprečavanje nekog budućeg govora mržnje, logike ubijanja po etničkoj pripadnosti“. Takođe je vredno napomenuti stav profesora Lina Veljaka da se mora obezbediti „praktično, kulturološki, medijski suočavanje s prošlošću i sa još živućom idejom o vršenju zločina prema drugim narodima u ime navodnog nacionalnog interesa“.

verovatno i delom pokušaji pripadnika bivše vladajuće koalicije da mobilišu radnike protiv nove vlasti i da izazovu socijalni haos, sve to zajedno je na delu.

Evidentno je da bi novoj vlasti bio potreban određeni period socijalnog mira, kako bi energiju uložila u ekonomsku transformaciju i konsolidaciju. Jer, opasnost od ekonomskog kolapsa i prerastanja socijalnog bunta u socijalni haos jeste realna. S druge strane, ne može se osporiti da navedeni socijalni ekonomski motivisani buntovi, kolikogod opasni u ovom momentu, nose i potencijal autonomnog delanja građana i kontrole vlasti. Kao takvi, oni nose neosporni potencijal društvene opozicije, odnosno podsticanja razvoja civilnog društva.

Pretpostavke za razvoj civilnog društva su, generalno uzev, neodvojive od suzbijanja navedenih ograničavajućih faktora. Konkretno uzev, civilnog društva ne može biti bez kažnjavanja za ratne zločine i druga kriminalna dela, dekriminalizacije policije, formiranja nezavisnog sudstva, uspostavljanja pravne i socijalne sigurnosti, borbe protiv korupcije i sive ekonomije, kao ni bez razvoja političke kulture tolerancije i nenasilja, suprotstavljanja činjenjem govoru mržnje i nacionalizmu, suočavanja sa zločinima i odgovornošću, javne kontrole nove vlasti (uz beskompromisno demistifikovanje nove „opozicije“) i generalnog unapređenja društvene opozicije (u delanju za boljitak, a ne više samo protiv unazađivanja). Optimalni rezultat bi bio proces ozdravljenja društva i države u Srbiji, odnosno uspostavljanje i na našim prostorima paradigme „pravna država – civilno društvo“, kao izraza normalnog funkcionisanja društva i države i dokaza o pripadništvu modernosti, tj. Evropi i svetu.

Beograd, 31. 3. 2001.

Obstacles to and Prospects for the Development of Civil Society in FRY

Summary: The paper starts from the assumption that the modern society is characterized by the paradigm “state of law – civil society” which worked neither in “real socialist” societies nor in the FRY emerging after the breakup of SFRY. Another assumption is that after the removal of the old regime Serbia and FR Yugoslavia have a chance to establish a normal, modern liberal-democratic order. The general view – that within the liberal-democratic paradigm there can be no civil society without the state of law, and that there is no rule of law without a developed civil society, as a counterbalance or social opposition to the political power – begins to apply to Serbia and FRY as well. However, to which extent a genuine transition of Serbia and FRY into a liberal-democratic order will be achieved depends primarily on the dynamics and quality of the moves undertaken on the way of implementing both poles of the given paradigm. Therefore it is very important to consider

the factors limiting the development of civil society in Serbia today. The limiting factors of the democratic transformation, in terms of the establishment of the legal system as well as in the sphere of development of civil society, are manifold: the inherited destroyed and corrupt state, the society devastated in all vital segments (economy, social policy, culture, education, the media); insufficiently developed civil society, including the fact of insufficient articulation of the civic option within the broad movement of popular resistance that won over the old regime. Civil society cannot develop further unless these limiting factors are countered. Concretely put, it is necessary to punish war crimes and other criminal acts, to decriminalize the police, to establish independent judiciary, to provide legal and social security, to fight corruption and black economy, and to develop political culture of tolerance and non-violence, to act against hate speech and nationalism, to face crimes and responsibility, to establish public control of the new government (and demystify the 'new opposition'), and generally to upgrade social opposition.

Key words: civil society, rule of law, social opposition, political culture of tolerance, anti-nationalism, anti-militarism.

Puniša A. Pavlović

Beograd

Nevladine organizacije i njihov doprinos pozitivnom nacionalnom i međunarodnom razvoju

Rezime: U prilogu ću skrenuti pažnju na neke od značajnih karakteristika njihovog ustrojstva i delovanja u drugim zemljama ili u okviru međunarodnih nevladinih organizacija. Osnovna poruka priloga je da su nevladine organizacije, kao svojevrsna udruženja građana, istih ili srodnih stručnih i profesionalnih profila, stvarane početkom XIX veka; da su države i vlade, tokom XX veka, shvatajući njihov značaj za sopstveni svekoliki razvoj, ostvarile niz pogodnosti za njihovo delovanje; i, najzad, da su nevladine organizacije ipak zadržale svoju intelektualnu slobodu, nezavisnost od država i vlada i očuvale svoj identitet tako što su obrazovale svoje nacionalne saveze ili međunarodne organizacije koje danas značajno doprinose opštem, bilo nacionalnom bilo svetskom, pozitivnom razvoju. Prema procenama Unije međunarodnih nevladinih organizacija, trenutno ih u svetu deluje oko 10 hiljada, od kojih se, preko hiljadu, nalazi u specijalnom konsultativnom statusu sa Socijalno-ekonomskim savetom Ujedinjenih nacija, Uneskom ili drugim specijalizovanim agencijama Ujedinjenih nacija, služeći kao „intelektualna, stručna i naučna osnova“ delovanja ovih institucija. Kao opšti zaključak, o globalnom razvoju nevladinih organizacija, može se istaći da od svoga osnivanja pa do današnjih dana – skoro dva veka u kontinuitetu – nevladine organizacije pokazuju svoju životnost i korisno doprinose razvoju čovečanstva. Što se tiče uloge naših nevladinih organizacija u nacionalnom razvoju, može se zaključiti da one značajno i snažno unapređuju procese demokratizacije, u svim sferama našeg društvenog i privrednog razvoja i nezadrživo doprinose izgradnji pravne države i građanskog društva.

Ključne reči: nevladine organizacije, međunarodne organizacije, UNESCO, demokratija, pravna država, civilno društvo.

Pripremajući se za ovaj Skup i izborom da govorim o doprinosu nevladinih organizacija našem pozitivnom opštedruštvenom razvoju, morao sam da se ograničim na prikaz njihove uloge samo u prosvetnom, naučnom i kulturnom razvoju zato što fenomen „nevladinih organizacija“ srećemo apsolutno u svim oblastima ljudskog razvoja i bilo bi nemoguće – a i nekorektno – izlaganje o

svima svesti na 15 minuta, koliko mi stoji na raspoloženju. Stoga sam se ograničio na gore navedene profile.

Na samom početku ovog izlaganja ne mogu a da ne podelim, sa svima vama, osećanje zahvalnosti prema aktivnostima brojnih nevladinih organizacija u našoj zemlji koje su, posebno tokom poslednje decenije, svojim svestranim, hrabrim i pozitivnim zalaganjem, značajno doprinele ostvarenju mirne revolucije od 5. oktobra 2000. godine, čime su stvoreni solidni preduslovi za demokratske procese i promene u svim oblastima našeg društvenog razvoja. Bilo da se radilo o akcijama sredstava nezavisnih javnih glasila, radija i televizije, štampane reči ili organizacije skupova, naučnih sastanaka, simpozijuma i okruglih stolova ili aktivnosti raznih foruma, fondova ili novoformiranih centara – na kojima je ostvarivano podizanje opšte političke svesti i uverenja da naša zemlja može izaći iz duboke krize samo kroz demokratizaciju i slobodu – nevladine organizacije, iz navedenog perioda, ušle su u istoriju našeg naroda. One su privukle pažnju svekolike javnosti i nametnule brojna pitanja oko suštine fenomena „nevladina organizacija“ i šta se može od nje očekivati u novonastalom demokratskom ambijentu naše zemlje.

Status, sastav, tematsko-programska i operativna svojstva i obeležja

Nevladine organizacije, prema tumačenjima Unije međunarodnih nevladinih organizacija sa sedištem u Briselu i sadržajno-programskih, upravljačkih i finansijskih odrednica, jesu one organizacije, udruženja ili grupe građana koji se udružuju na bazi svojih profesionalnih istovetnosti ili sličnosti, u cilju razmene pozitivnih iskustava iz konkretnih profesionalnih aktivnosti i radi unapređivanja ili šire afirmacije svoje struke ili profesije. Zajednički imenitelj za sve ove organizacije je njihov *nevladin karakter*, naime, vlade i administrativne vlasti, kao i političke partije ili grupe, u njima ne ostvaruju nikakvu dominantnu ili određujuću ulogu. To, naravno, nikako ne znači da su nevladine organizacije „antivladine organizacije“ već da su one, jednostavno, udruženja samostalnih individualnih ličnosti, kojima je osnovno ono zajedničko, naime, istraživanje i unapređivanje stručnih i naučno zasnovanih znanja. Sastavni deo aktivnosti nevladinih organizacija čine i razni oblici popularizacije svojih naučnih disciplina ili profesije u širim javnim krugovima, u nadi da će njihova naučna otkrića i zaključci, kao i stečena iskustva, biti od koristi društvenoj zajednici kojoj nevladina organizacija pripada.

U stremljenjima za unapređivanje svoje struke ili naučne discipline kojom se bave članovi nevladinih organizacija osećaju neophodnost razmene ili provere svojih znanja i mišljenja sa kolegama, istih ili sličnih profesionalnih profila; oni ostvaruju naučne i stručne kontakte, sa istim ili sličnim u sopstvenoj zemlji ili, sve više, sa kolegama u drugim zemljama. Na osnovu takvog razvoja dolazi se do stvaranja međunarodnih nevladinih organizacija koje igraju sve značajniju ulogu u savremenom, sve uže međuzavisnom svetu.

Kada se radi o „političkim opredeljenjima“ nevladinih organizacija, onda se mora stalno imati u vidu da je nevladina organizacija udruženje građana – koji mogu biti vrhunski naučni radnici, stručnjaci iz pojedinih profesija ili sasvim obični građani raznih profesija – koji imaju slična uverenja, slične motive udruživanja sa sebi istim ili sličnim, sa jedinstvenom željom da afirmišu svoja uverenja, svoju struku ili profesiju, a na dobrobit svoje okoline, društvene zajednice ili države. One nisu ni „vladajuće“ ni „opozicione“, nisu ni „provladine“ niti „antivladine“ one su, jednostavno udruženja građana altruističkih pobuda i praktičnog pozitivnog delovanja, bilo u kojoj oblasti da deluju i bilo kojom problematikom se bavile. Zahvaljujući takvim svojim „osnovnim karakteristikama“ nevladine organizacije su „istorijski fenomen“ usko i dvosmerno vezan sa opštim razvojem ljudskih zajednica, evo već skoro dva veka istorije čovečanstva.

Nevladine organizacije su, u savremenom svetu – i kod nas – svojevrsni izraz demokratskih društvenih odnosa ili demokratizacije kao procesa kroz koji prolazi neka društvena ili državna zajednica, zato što njegovu sadržinu čine svojevolljno udružene osobe koje, samo u slobodnim uslovima i delovanju, mogu da izraze sebe, svoja mišljenja i znanja – profesionalna, politička i druga – i, neometani, i bez bilo kakvih uticaja vladajućih struktura ili vlasti uopšte, ispoljavaju integritet i samosvojnost svoje ličnosti. Pošto su motivi i razlozi udruživanja sa drugim osobama, sličnih uverenja ili profesije, u suštini pozitivne i lukrativne prirode, onda te organizacije i udruženja ostvaruju pozitivne doprinose razvoju svoje okoline, struke, društvene zajednice. Evidentno je, i to ne samo na osnovu veoma velikog povećanja broja nevladinih organizacija, nego i po bogatoj sadržinsko programskoj lepezi oblasti i tema koje preokupiraju njihovo interesovanje, da one postaju sve značajniji faktor opšteg društvenog razvoja i to kako na lokalnom tako i na međunarodnom nivou.

Osvrt na istorijski razvoj nevladinih organizacija do stvaranja Društva naroda i Ujedinjenih nacija (Uneska)

Reformacije i Renesansa su otvorile nove puteve razvoja i oslobođenja čoveka Srednjeg veka. Sveopšti razvoj i nastajanje novih univerziteta, povećana migracija i pokretljivost naučnika, profesora, istraživača, književnika i umetnika, zatim opšte povećavanje znanja i širenje pismenosti, književnosti i umetnosti i sve intenzivniji, četvorovekovni proces formiranja nacija u Evropi, sa sve širom afirmacijom nacionalnog partikularizma i nacionalnih kultura, uslovio je zamenu uticaja crkve u oblastima obrazovanja, nauke i kulture.

U senci izrastanja moćnih kolonijalnih sila i imperija odvijao se intenzivan proces razvoja društvene podele rada, jačanja proizvodnje i opšteg privrednog razvoja. Otkrivanje pojedinih izvora energije nalazilo je svoje primene u svakodnevnom životu i u međunarodnim razmerama. Parna mašina, električna struja i benzinski motori su usloveli i odrazili novu, industrijsku eru svetskog razvoja i poslužili za osnovu svekolikog opšteg razvoja. Sastavni deo sve intenzivnijeg

i šireg opšteg i razvoja međunarodnih odnosa toga vremena, postale su međunarodne naučne konferencije, stvaranje nacionalnih učenih društava, udruženja ili naučnih sekcija pojedinih međunarodnih nevladinih organizacija koje su, tokom XIX veka, postale snažne mreže povezivanja naučnika, naučnih ustanova, univerziteta, istraživača.

Početkom XIX veka, u Evropi će se održati više velikih međunarodnih skupova: svetsko-istorijski međaši – Bečki kongres u 1815. i Berlinski kongresi 1878. i 1884-1885. godine – gde će velike sile definisati nove granice u Evropi i ostvariti dogovore o kolonijalističkoj podeli sveta, ali će, istovremeno, ovi kongresi ubedljivo dokazati da je opšti razvoj u svetu nametnuo međunarodno dogovaranje da bi se regulisala različita pitanja. Saradnja na naučnom, kulturnom i prosvetnom planu u okviru Evrope predstavljala je jednu od „unutrašnjih strana“ ovog procesa međunarodnog dogovaranja. Ozbiljno je porastao interes za pojedina pitanja iz područja prirodnih i egzaktnih nauka: u 1864. godini u Berlinu je održana Međunarodna konferencija o geodeziji; u 1875. godini održana je Međunarodna konferencija o statistici u Parizu; u 1895. godini stvorena je Međunarodna služba o bibliografiji. U tome periodu se pojavljuje sve veći broj različitih međunarodnih organizacija ili naučno-istraživačkih asocijacija, tako da je došlo i do stvaranja Unije međunarodnih asocijacija sa sedištem u Briselu. Ova Unija je ubrzo postala jedinstveni centar povezivanja različitih međunarodnih organizacija i udruženja, tako da je, u 1910. godini, u Uniju bilo učinjeno 132 asocijacije, u 1914. godini bilo je već 230 različitih međunarodnih organizacija, dok je, prema dokumentima Društva naroda iz 1921. godine, u Evropi, u to vreme, bilo preko 500 različitih međunarodnih organizacija ili asocijacija, pretežno iz oblasti obrazovanja, nauke i kulture.

Porast broja međunarodnih – međuvladinih ili nevladinih – organizacija je samo spoljni izraz jačanja specijalizacije istraživanja i širenja ljudskih saznanja, uzročno-posledičnih efekata fenomenalnog tehnološkog i opšteprivrednog razvoja, produbljanja međunarodne podele rada. Na toj osnovi dolazi do stalnog povećavanja broja međunarodnih, posebno nevladinih organizacija, tako da je trend njihovog rasta, od Bečkog kongresa u 1815. do 1967. godine, prema podacima Unije međunarodnih organizacija, zabeležio postojanje 1.978 međunarodnih organizacija, udruženja, različitih naučnih saveza i svih 1.978 su registrovane. Najveći broj, odnosno 319 nevladinih organizacija i 33 međuvladinih organizacija bilo je formirano u periodu 1950-1954. godine. Na osnovu podataka Unije međunarodnih organizacija u svetu je u 1967. godini postojalo oko 2.500 registrovanih međunarodnih organizacija, a samo 25 godina kasnije, procenjeno je da ih ima oko 10.000, najvećim delom nevladinih organizacija.

Međunarodne nevladine asocijacije i udruženja su se – i tada kao i danas – bavile naučnim, prosvetnim, pravnim, moralnim, društvenim, filozofskim ili filantropskim pitanjima i uglavnom su bile dosta različite sa gledišta struktura, obima i broja članstva. Članstvo u ovim asocijacijama je bilo ili individualno ili su različiti

ta udruBenja, na nacionalnom nivou, bila članovi; asocijacije su se izdržavale od članarine svojih članova ili nacionalnih udruBenja. Po pravilu, udruBenja su štampala određene publikacije, stručnog karaktera, o svojim ciljevima, zadacima i programima, što je bio značajan element nacionalnog ili međunarodnog povezivanja. UdruBenja su imala svoja međunarodna sedišta, održavala su, godišnje ili periodične konferencije i sve su bile specijalizovane u određenim oblastima nauke ili kulture. Bile su, na određeni način, međusobna veza pojedinaca, istih ili sličnih profesija, sa istim ili sličnim obrazovnim, naučnim ili kulturnim interesima. Bilo je i međunarodnih organizacija opšteg tipa sa određenim opštim ciljevima, kao što, na primer, bile Svetska fondacija za mir, formirana 1910. godine ili KarnedBjeva zaduBina za međunarodni mir, koja je formirana iste godine i čiji su osnovni zadaci bili očuvanje, istraživanje i borba za mir.

Sve ove međunarodne organizacije danas snažno doprinose međunarodnoj saradnji i to različitim putevima. Posebno je značajan doprinos preko njihovih stručnih publikacija u kojima se objavljuju različita otkrića i rezultati istraživanja u pojedinim oblastima, kao i dokumentima koja istraživači, članovi udruženja, stavljaju u cirkulaciju na svetskom tržištu informacija, što snažno doprinosi povećanju obima i specijalizovanosti znanja savremenog sveta. Imajući u vidu da danas sa Uneskom sarađuje preko 600 ovakvih međunarodnih organizacija, od kojih su neke, kvalitetom svoga rada praktično integrisane u programe Uneska, moglo bi se zaključiti da su one jedna od značajnih spona Uneska i „međunarodnih intelektualnih sredina“.

Društvo naroda i nevladine organizacije

Društvo naroda, kao međuvladina organizacija, stvorena na Pariskoj konferenciji o miru, nakon okončanja Prvog svetskog rata nije, prvih godina svoga postojanja (1918-1921.), posvećivalo nikakvu pažnju međunarodnoj saradnji u oblasti obrazovanja, nauke i kulture. Međutim, na bazi rezolucije koju je podnela Belgija, septembra 1921. godine a posle brojnih intervencija, posebno Francuskog udruženja za Društvo naroda, kao i niza različitih intervencija Unije međunarodnih organizacija iz Brisela, pedagoških asocijacija iz ženeve, univerziteta iz Oksforda i Londona, zatim Sorobne, Krakova, Praga, Društvo naroda je prihvatilo da formira Međunarodnu komisiju za intelektualnu saradnju. U izveštaju koji je 2. septembra 1921. godine bio prihvaćen na Sednici Saveta Društva naroda, koji je podneo predstavnik Francuske Leon Buržoa, između ostalog, se kaže: „Mi smo se svi slagali da Društvo naroda nema hitniji zadatak od proučavanja onih velikih faktora međunarodnog javnog mnjenja, sistema i metoda obrazovanja i naučnih i filozofskih istraživanja“.

Društvo naroda je imenovalo 11 članova Međunarodne komisije za intelektualnu saradnju u koju su, između ostalih, ušli Albert Ajnštajn, Marija Kiri, Rabin-dranat Tagore i drugi. Položaj članova Komisije je bio tako regulisan da su oni bili predloženi od svojih vlada ali su u Komisiji radili „u ličnom svojstvu“. Komisija za

međunarodnu intelektualnu saradnju održavala je godišnje sastanke u sedištu Društva naroda, odnosno u Ženevi, i oni su trajali 3-4 dana. Vremenom Komisija je počela da formira svoja razna pomoćna tela, ekspertske grupe i komitete eksperata za različita pitanja. Broj ličnosti koje su u različitim svojstvima učestvovala u radu Komisije u 1932. godini dostigao je 150, a krajem 1939. godine Komisija je imala 14 stalnih komiteta eksperata i veliki broj *ad hoc* studijskih grupa, tako da je Međunarodna komisija Društva naroda za intelektualnu saradnju postala svojevrsni centar sve šire međunarodne saradnje u oblasti obrazovanja, nauke i kulture.

Gledano u celini, čitava evolucija bavljenja Društva naroda međunarodnom saradnjom u oblasti obrazovanja, nauke i kulture doprinela je podizanju opšte društvenog ugleda i mogućnosti te saradnje. Pokazalo se, takođe, da „međunarodno organizovanje kulturne, naučne i obrazovne saradnje u okviru Društva naroda“ nije umanjilo značaj razvoja, uloge i mesta međunarodnih nevladinih organizacija koje su se razvijale, čiji se broj, sa opštim društvenim razvojem i društvenom podelom rada, stalno povećavao i koje su, sa svoje strane, doprinosile opštem progresivnom razvoju međunarodnih kulturnih, obrazovnih i naučnih veza i saradnje.

Unesko i nevladine organizacije

Dok je Društvo naroda, kao međuvladina i izrazito „politička“ organizacija, prihvatilo da se „bavi“ međunarodnom intelektualnom saradnjom i time otvorilo puteve snažnom angažovanju vlada država članica na finansijsko-materijalnoj podršci nacionalnim ili međunarodnim nevladinim organizacijama, osnivači Ujedinjenih nacija su, 26. juna 1945. godine, u San Francisku, među *ideale i zadatke* ove organizacije, u njoj Povelji, istakli značaj „podrške i pomoći međunarodnim organizacijama radi unapređivanja ekonomskog i socijalnog napretka svih naroda“ Ustvari, već prvih dana po završetku Drugog svetskog rata, tokom 1945. i 1946. godine, utanačeni su svi dogovori Saveznika i osnivača Ujedinjenih nacija oko formiranja Organizacije Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu (Unesko) sa statusom „specijalizovane agencije sistema Ujedinjenih nacija“.

Kakav su značaj dobile oblasti obrazovanja, nauke i kulture u svetskim razmerama, vidi se i po tome što je Unesko, po opštim shvatanjima, rangiran „odmah iza Generalne skupštine Ujedinjenih nacija“ zato što on, za razliku od drugih specijalizovanih agencija, ostvaruje međunarodnu intelektualnu saradnju u najznačajnijim oblastima ljudskog života, humane strane opštih međunarodnih odnosa. Opšte je poznato da međunarodni odnosi „nisu potpuni“ ukoliko se svode samo na klasično političke i ekonomske odnose. Kultura, nauke i obrazovanje predstavljaju bitne komponente međunarodnih odnosa a tu funkciju predstavlja i uspešno obavlja Unesko, (kada se o Evropi radi, onda treba dodati i nekoliko desetina evropskih regionalnih organizacija na područjima obrazovanja, nauke ili kulture).

I pored svoga „međuvladinog“ karaktera Unesko, svojim metodom rada i programsko-sadržinskim aktivnostima, nosi mnoga bitna obeležja nevladine organizacije. Kada se uzme u obzir činjenica da preko 600 međunarodnih nevladinih organizacija i oko 250 zadužbina – među kojima je i zadužbina Fridrih Ebert koja je jedan od pokrovitelja ovog Skupa – sa područja obrazovanja, nauke i kulture, usko saraduje sa Uneskom u „konsultativnom statusu“, kao i to da Unesko svake godine organizuje stotinak naučnih sastanaka, simpozijuma, okruglih stolova, konferencija – za koje radne materijale najčešće pripremaju stručne međunarodne nevladine organizacije – onda se tek shvata koliko je Unesko nesumnjivi i nezamenljivi „centar međunarodne intelektualne saradnje“.

Postojanje i aktivnosti Uneska i drugih međuvladinih organizacija koje deluju u oblastima obrazovanja, nauke i kulture – ma koliko značajne one bile – nije umanjilo značaj i doprinose nevladinih organizacija na nacionalnom, regionalnom ili međunarodnom planu, zbog toga što su one nalazile svoje mesto faktora znanja, stručnosti i profesionalne objektivnosti – uz obaveznu svrsishodnost i korisnost – tako da su, i u najnovijoj istoriji i savremenosti, ostale racionalan i neophodan faktor razvoja čovečanstva, počev od embrionalnih ljudskih zajednica do čovečanstva Planete kao celine.

Nekoliko zaključaka za ovaj period delovanja nevladinih organizacija:

– Zahvaljujući pozitivnim doprinosima nevladinih organizacija opštem razvoju svojih državnih zajednica, Društvo naroda i Ujedinjene nacije su visoko ocenile njihovo delovanje, uključile ih u sopstvene programske ciljeve i materijalno i finansijski unapredile one naučne, prosvetne i kulturne discipline koje su najneposrednije doprinosile željenom razvoju i ispunjenju državnih planskih ciljeva. Konkretni administrativni izraz toga procesa predstavljaju brojni primeri veoma široke i tematski razuđene institucionalizacije obrazovanja, nauke i kulture i njihovo direktno uključjenje u faktore državnog razvoja.

– Države i vlade, kao i Društvo naroda i Ujedinjene nacije su, na složene posredne načine, podržavale i koristile aktivnosti nacionalnih i međunarodnih nevladinih organizacija za sopstveni razvoj, poštujući njihov nevladin i najčešće apolitičan karakter, uz podsticanje njihovog formiranja u oblastima nacionalnog razvoja u kojima su nevladine organizacije, svojim znanjima, stručnošću i profesionalnošću, mogle najefektivnije – i superiornije od državnih institucija – da doprinose specifičnom nacionalnom razvoju.

Istorijski posmatrano, nevladine organizacije su stvarane uporedo sa potrebama razvoja društvenih sredina u kojima su egzistirale, one su u nastojanjima i sa ambicijama unapređivanja svojih stručnih i profesionalnih opredeljenja stvarale i udruženja i organizacije na međunarodnom planu; davale su svoje doprinose i uključivale se i u državne, nacionalne i međuvladine organizacije, ali, na kraju krajeva, ipak uspevale da očuvaju svoj nezavisni identitet, zato što im je takav položaj, objektivno omogućavao da ostvaruju poželjni napredak u naučnom i

stručnom razvoju, kako pojedinaca tako i cele nevladine organizacije kojoj su oni pripadali. Sasvim je izvesno da su nevladine organizacije pozitivan fenomen istorijskog razvoja i značaja koga je istorija ljudskog društva stavila u položaj vredne pčelice-radilice koja je, sa svoje strane, stvarala tu istoriju u kojoj je bivstvovala.

Nevladine organizacije u našoj zemlji: perspektive i ograničenja

U našoj zemlji su nevladine organizacije relativno nov, a svakako poseban i specifičan fenomen društvenog razvoja. Relativno nov, jer se njihova brojnija pojava beleži tek negde s kraja 19. i početkom 20. veka, kada se, oslanjanjem na tradicije sabornosti srpskog naroda, stvaraju prva umetnička i filantropska udruženja po provincijskim gradovima i samom Beogradu, a zatim profesionalna i naučna udruženja lekara, književnika, kulturnih radnika u okviru kojih se odvijaju stručne rasprave i vrši razmena mišljenja o problemima materijalnog i duhovnog razvoja Srbije toga vremena. Veoma značajnu ulogu, u tome razdoblju, igraju „školovani ljudi“ sa univerziteta u Beču, Pragu, Parizu, pored, takođe, aktivnih sa Velike škole – Beogradskog univerziteta. Najistaknutije mesto, u tome periodu, pripada svakako Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, a posebno Matici srpskoj, kulturnoj instituciji srpskog naroda u Vojvodini – koja ove godine slavi 175. godišnjicu svoga delovanja – kao centrima obrazovanja ali i očuvanja i afirmacije najviših srpskih nacionalnih i kulturnih vrednosti. Ove institucije će, poput svetionika, decenijama pa i vekovima služiti svekolikom Srpstvu, pošto su „izašle iz okvira privatnih i nevladinih organizacija“ i postale posebno značajne, ustvari, vrhunske nacionalne institucije.

U razdoblju između Prvog i Drugog svetskog rata pojaviće se niz naučno-stručnih udruženja, s jedne strane, kao izraz početaka modernijeg naučno-tehničkog razvoja i početnih faza industrijalizacije, a sa druge strane, jugoslovenska inteligencija, toga razdoblja, će pokazivati povećano interesovanje za razvoj „na svetskoj sceni“ i na univerzitetima će se osnivati „odbori za saradnju sa Međunarodnom komisijom Društva naroda za intelektualnu saradnju“, kao i sa Institutom za intelektualnu saradnju sa sedištem u Parizu. Biće, takođe, uspostavljeni odnosi sa Međunarodnim biroom za obrazovanje u ženevi, a jugoslovenski intelektualci će se sve češće pojavljivati na međunarodnim naučnim konferencijama, kongresima, seminarima, simpozijumima...

Značajnu ulogu, u podsticanju razvoju naučnih i stručnih udruženja građana, odigraće i veoma razvijeno zadužbinarstvo u Srbiji. Imućni i rodoljubivi ljudi će, u tome periodu, pružati finansijsku pomoć u razvoju niza nacionalnih udruženja naučnih ili prosvetnih i umetničkih poslenika, a neke od njihovih zadužbina – zgrada – i danas služe plemenitim ciljevima i izazivaju divljenje svojom arhitekturom i praktičnošću. Pogledajmo zgradu Rektorata Beogradskog univerziteta (Miša Anastasijević – svome otečestvu), Kolarčevu zadužbinu ili Zaduzbinu Nikole Spasića, (sadašnju Gradsku bolnicu!). Vukova zaduzbina,

stvoren tek pre petnaestak godina, svojim aktivnostima i mestom u srpskom nacionalnom, kulturnom i prosvetnom razvoju, zaslužuje posebno istaknuto mesto, i igra sve efikasniju ulogu u svestranoj afirmaciji nacionalnog i kulturnog identiteta srpskog naroda – ono što je svojim životnim delom činio sam Vuk Stefanović Karadžić.

Specifičnosti perioda 1945–1990. za „nevladine organizacije“

Period 1945-1990. godina obeležiće specifično, ali veoma razgranato i aktivno učešće Jugoslavije u aktivnostima nevladinih organizacija na nacionalnom i međunarodnom planu. Međutim, mora se odmah naglasiti da, u navedenom periodu, u našoj zemlji nisu postojale nevladine organizacije sa metodologijom rada, unutrašnjom strukturom, autonomnošću, na području finansiranja njihovih aktivnosti, onako kako to „doslovno“ propisuju već formirani međunarodni standardi Unije za međunarodne organizacije u Briselu. Osnovni razlozi leže u činjenici da su skoro sve institucije, sa područja prosvete, nauke ili kulture, bile „podržavljene“ ili „podruštvljene“ i da su njihove aktivnosti finansirane iz budžeta države ili društvenopolitičkih zajednica. Ali, mora se, takođe, istaći da su te institucije, u pogledu svojih strukovnih obeležja i aktivnosti, uživale „specifičnu relativnu slobodu“ u svim naučno-stručnim i profesionalnim sadržajima ukoliko nisu javno dovodile u pitanje marksistička idejno-politička tumačenja ili socijalističku – samoupravljajuću koncepciju nacionalnog razvoja. A to je već bilo nešto!

Specifičnost učešća naših naučnika, uglednih stvaralaca, istraživača i visokih stručnjaka, kao i obrazovnih, naučnih i kulturnih institucija u međunarodnoj saradnji ogledala se, bilo u okviru međunarodnih međuvladinih organizacija – kao što su Unesco, Ekonomsko-socijalni savet Ujedinjenih nacija, Međunarodni biro za obrazovanje, OECD, bilo u okviru nekoliko stotina međunarodnih nevladinih organizacija koje su bile aktivne u „konsultativnom statusu“ sa navedenim međunarodnim organizacijama, ili su delovale van njih, po svojim statutarno određenim programsko-sadržajskim odrednicama.

Ovde posebno ističem onu specifičnu crtu našeg učešća u međunarodnoj naučnoj i kulturnoj saradnji prema kojoj su učesnici iz Srbije i Jugoslavije, na brojnim međunarodnim naučnim skupovima, seminarima, konferencijama, okruglim stolovima, simpozijumima, učestvovali najčešće „u ličnom svojstvu“; da su davali zapažene naučne priloge i doprinose međunarodnom razvoju i da su, neretko – pojedini od njih, koji su i sada, u ovoj sali sa nama – bivali birani za predsednike, potpredsednike ili članove upravnih odbora međunarodnih nevladinih organizacija.

Moramo se ovde podsetiti da je u uslovima jednopartijskog sistema, u Beogradu, u 1970. godini održano zasedanje Evropske rektorske konferencije, da je u 1971. godini formiran Međunarodni slavistički centar Srbije (koji od tada,

svake godine, okupi na naučno razmatranje aktuelnih tema iz „srboslavistike“, srpskog jezika i književnosti, tridesetak stranaca-profesora slavistike na univerzitetima širom Evrope, Amerike, Bliskog Istoka), da je u Beogradu, u 1980. godini održana 21. Generalna konferencija Uneska, na kojoj je učestvovalo preko 4.500 istaknutih ličnosti iz sveta obrazovanja, nauke, kulture i informacija.

Isto tako su udruženja književnika, pravnika, inženjera i tehničara, kao i pojedini instituti i centri na fakultetima u Beogradu, Nišu, Novom Sadu i Prištini, u toku svoje intenzivne i neposredne saradnje sa brojnim međunarodnim nevladinim organizacijama, bivali, često, domaćini godišnjih skupština, konferencija ili skupova ovih organizacija. Tako je, na primer, u Beogradu, 1982. godine, održana Godišnja skupština Međunarodnog Društva za kulturu, sa sedištem u Parizu, a 1989. Godišnja sednica Uprave međunarodne federacije za javno pravo. I brojna umetnička udruženja (književnika, filmskih i pozorišnih umetnika, Oktobarski susreti pisaca, BITEF, BEMUS, FEST, itd.) takođe su razvijala bogatu i programski veoma razućenu međunarodnu saradnju. Procenjuje se da je u saradnji sa međunarodnim nevladinim organizacijama, u ličnom svojstvu ili preko nevladinih organizacija, angažovano nekoliko hiljada naših vrhunskih intelektualaca. Smatramo da to predstavlja veliko i značajno intelektualno bogatstvo naše zemlje koje bi trebalo na primeren način iskoristiti.

Nevladine organizacije danas

U našoj zemlji su danas retke nevladine organizacije koje, po svojoj strukturi, normativno-pravno regulisanim unutrašnjim odnosima i izvorima finansiranja, udovoljavaju *apsolutno svim međunarodno prihvaćenim i normativno određenim standardima*, ali nevladine organizacije postoje i, tokom poslednje decenije, nastajale su, u sve većem broju, igrale su i odigrale značajnu ulogu u rešavanju više kardinalnih društveno-političkih problema od kojih je „najteži i najvažniji“ bio rušenje jednog despotskog sistema vlasti u ime demokratskog projekta i uspostave demokratskih odnosa i pristupa opštedruštvenim aspektima nacionalnog razvoja. Takvom svojom ulogom one su, ne ulazeći u detalje brojnih neodređenosti i nedorečenosti u pogledu njihovih tematsko-sadržinskih odrednica ili rigoroznog pridržavanja međunarodnih formalno-pravnih normi i pravila, ušle u kategoriju „istorijski zaslužnih faktora“ i učesnika „mirne revolucije od 5. oktobra“. Verujem da ćemo, u novostvorenom demokratskom ambijentu, veoma brzo uspeti da prevaziđemo neke situacije u kojima se tematsko-sadržinsko delovanje pojedinih nevladinih organizacija preklapa ili je u svojevrsnoj koliziji ili „tematskom paralelizmu“ sa istorodnim postojećim institucijama, pa se stvara neracionalno stanje stvari i nepotrebna podela među visokostručnim kadrovima, istih ili sličnih profesionalnih profila, angažovanih u dve ili više nevladinih organizacija.

Strukturirane i organizovane po opštepознатim i prihvaćenim međunarodnim standardima, naše nevladine organizacije bi trebalo, što aktivnije i energičnije,

da se uključuju u postojeće međunarodne nevladine organizacije, prvenstveno u one čiji profesionalni profili, razvijenost i naučni potencijali, mogu najefektivnije biti iskorišćeni za naš pozitivan nacionalni razvoj. Suvišno je, pri ovome, isticati da je to moguće učiniti samo ukoliko su naše nevladine organizacije, po svome sastavu, sadržaju i metodu rada, unutrašnjoj organizaciji i izvorima finansiranja, po svome opštem stručno-naučnom karakteru, kompatibilni partneri, odnosno „prihvatljivi“ za učešće u međunarodnoj saradnji sa homolognim nevladinim organizacijama.

U ovome prilogu je, nadam se, jasno definisan opšti profil, struktura, metod rada i saradnje koji se, već skoro dva veka – a i danas – praktikuje u odnosima i saradnji između nevladinih organizacija te je, stoga, na nama da se prilagodimo, ponegde i znatno izmenimo, da bismo se uključili u tokove međunarodne nevladine intelektualne saradnje i stekli koristi koje su neophodne za naš pozitivan nacionalni razvoj.

Na početku demokratskog razvoja, nakon „mirne revolucije od 5. oktobra 2000.“, pred jugoslovenskim društvom se postavljaju novi problemi – reforme i promene u svim oblastima društvenog i privrednog života i uopšte razvoja. Sledstveno tome i uloga i aktivnosti nevladinih organizacija će doživljavati procese adaptacije novonastalim uslovima i potrebama. Taj proces će ubrzo početi i doživljavaće svoje ubrzanje i kvalitativne promene uslovljeno sposobnošću nove vlasti da formuliše osnovne pravce novog demokratskog razvoja i da oko novih ciljeva i potreba okupi i nevladine organizacije i njihove veoma značajne stručne i naučne potencijale. Pri ovome, značajnu ulogu mogu da odigraju: (1) Savet nevladinih organizacija koji je, i do sada, svojim autoritetom i percepcijama razvoja, uspešno usmeravao opšte pravce delovanja nevladinih organizacija; (2) Savezno ministarstvo za inostrane poslove i Jugoslovenska komisija za saradnju sa Uneskom, koji mogu da odigraju odgovarajuću ulogu u povezivanju i uključenju naših nevladinih organizacija u međunarodne nevladine organizacije kojih, samo u sistemu saradnje preko Ujedinjenih nacija, ima preko hiljadu; i, najzad, brojna ministarstva i državni organi koji u svojim delatnostima podrazumevaju značajno učešće neiscrpnih potencijala nevladinih organizacija. Podsetimo se, na momenat značaja i uloge humanitarnih nevladinih organizacija tokom tzv. jugoslovenske krize i njihovog doprinosa u ublažavanju egzistencijalnih problema izbeglica, prognanih i nesrećenih lica.

Šta nam valja činiti?!

Ukoliko je, na kraju ovog izlaganja, potrebno da jasno odgovorim na pitanja – koja su „ograničenja“ a kakve su „perspektive“ za pozitivan doprinos nevladinih organizacija našem nacionalnom razvoju, bez dvoumljenja ću reći da su perspektive povoljne, da su nam danas sva vrata otvorena za sve oblike dosada institucionalizovane i precizno određene modalitete međunarodne saradnje, ali što se „ograničenja“ tiče, ona su „u nama“ i ona su, ponegde, veoma ozbiljna.

(1) Prva teškoća je „u odabiru“ odgovarajućih ličnosti koje mogu da „dovedu u red“ pokidane i zanemarene svojevremene solidne spone i veze sa nizom međunarodnih nevladinih organizacija; druga teškoća je u adekvatnom izboru odgovarajućih partnera za intelektualnu i iskustvenu pomoć u rešavanju naših prioritetnih problema u obrazovanju, naukama, kulturi i informacijama, a to konkretno, znači da je *conditio sine qua non*, da naši stručnjaci iz obrazovanja budu sposobni da iz bogatog fonda znanja i iskustava iz reformi obrazovanja, sprovedenih uz pomoć Uneska i nevladinih organizacija koje su u konsultativnom statusu sa njim, odaberu one modele i obrasce koji će biti najprikladniji za naše uslove i potrebe; da naše ustanove, kao što je svojevremeno bio Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, „stanu na svoje noge“, obnove svoje stare i solidne međunarodne veze i uz potrebnu stručnu pomoć sa strane, ali i angažujući naše veoma visoko stručne kompetentne potencijale, ponudi koncept nacionalne kulturne politike; da se obnovi Institut za novinarstvo, svojevremeno svetski poznata i priznata stručna institucija i da se, sličnim pristupom kao i na području kulturnog razvoja, „opšti zakonodavni“ i praktični društveni položaj novinarstva i kompleksa javnih informacija saobrazi sa međunarodno prihvaćenim normama, deklaracijama i konvencijama; da se, na području naučnog razvoja, obezbedi, preko Uneska i relevantnih nevladinih organizacija, da se naša nauka uključi u niz naučnih, evropskih i regionalnih projekata, kao i među korisnike naučno-informativnih sistema neophodnih za iole ozbiljan naučni razvoj; da se naši univerziteti uključe u aktivnosti Međunarodne unije univerziteta, a sa Evropskom rektorskom konferencijom i rektorima balkanskih univerziteta, obnove davno uspostavljene kontakte i iskoriste njihova iskustva – ukoliko nam odgovaraju – za uspešnu reformu univerzitetskih ustanova; da se preformulišu kriterijumi po kojima će savezne institucije, kao što je, na primer, Jugoslovenska komisija za saradnju sa Uneskom, pomagati i podržavati šire uključjenje nacionalnih nevladinih organizacija u saradnju sa Uneskom i drugim međunarodnim i nacionalnim nevladinim organizacijama uz, primerenu pomoć oko uplata članarine i pokrivanja dela troškova za učešće naših stručnjaka na međunarodnim naučnim sastancima, seminarima i simpozijumima, na kojima se tretiraju pitanja od interesa za naš privredni, naučni, kulturni ili drugi oblik nacionalnog razvoja.

(2) U interesu je demokratskog razvoja naše zemlje, podsticanje i podrška, formiranju i radu nevladinih organizacija zato što opšti slobodni ambijent, neformalnost i demokratičnost u razmeni mišljenja o stručnim i naučnim pitanjima, omogućava efikasnije unapređenje naučne oblasti ili konkretne discipline, koja je predmet istraživanja ili rasprave u okviru same te nevladine organizacije. Njeni okviri omogućavaju posebno značajnu afirmaciju struke, ali i stručnjaka u društvenoj zajednici. Ova, sa svoje strane, ima koristi od naučnih unapređenja i inovacija i njihove primene u funkcionisanju države. Najzad, nevladina organizacija, kao svojevrсна „pametna ćelija“ opšteg društvenog mehanizma, oličenog u državi i njenim organima, ostvaruje ulogu „stručnog pomoćnika države“ ali i „pragmatičnog i racionalnog“ kontrolora adekvatnog i odgovornog vršenja funkcija u društvu.

(3) Istakli smo već napred da je u ovoj fazi našeg demokratskog razvoja neophodno, što šire i što brže, uključenje u sve međunarodne organizacije, međuvladine ili nevladine, ponovo uspostavljanje pokidanih veza tokom desetogodišnje izolacije i na temeljima, i ranije stečenih pozitivnih iskustava, nastavljati saradnju i unositi u nju nove, sveže ideje, primerene opštoj demokratizaciji svih oblasti života našeg društva.

Za sve ovo, napred navedeno, osnovni preduslov je da ličnosti koje treba da ostvaruju ovaj svojevrсни transfer znanja iz međunarodnih organizacija i Uneska, za naše potrebe i plasiranje naših pozitivnih iskustava međunarodnoj intelektualnoj zajednici, moraju da budu visoko kvalifikovane i sposobne da uspešno vrše takvu funkciju. Takve ličnosti imamo u zemlji, samo im treba pružiti priliku. Radi se, procenjujemo, o više hiljada naših vrhunskih stručnjaka, iz raznih oblasti života, čija znanja i iskustva mogu dragoceno doprineti procesima demokratizacije i izgradnji civilnog društva koji se danas odvijaju u našoj zemlji.

Beograd, 2. 4. 2001.

Non-Governmental Organizations and Their Contribution to Positive National and International Development

Summary: The paper points to some significant characteristics of the structure and activity of NGOs in other countries or within international NGOs. These specific associations of citizens with identical or similar professional profiles were created in early 19th century. During 20th century states and governments, realizing the importance of NGOs, provided these with a variety of opportunities for action. NGOs have managed to maintain their intellectual freedom, independence of states and governments, and identity by founding national associations or international organizations which nowadays contribute significantly to general positive development both nationally and globally. According to the estimates of the Union of International NGOs, there are about 10,000 such NGOs active in the world today; over 1,000 of them has a special consultative status with the UN Socio-Economic Council, UNESCO or other specialized UN agencies, serving as the "intellectual, expert and scientific basis" for the activity of these institutions. A general conclusion may be that in the almost two-century period since their first establishment NGOs have contributed beneficially to the development of humankind. In our country, NGOs significantly and powerfully promote processes of democratization in all spheres of social and economic life and greatly contribute to building the state of law and civil society.

Key words: non-governmental organizations, international organizations, UNESCO, democracy, state of law, civil society.

Todor Kuljić
Filozofski fakultet
Beograd

O konverziji i samorazumevanju jugoslovenske stvaralačke humanističke inteligencije

Rezime: U tekstu je skrenuta pažnja na pravac, glavne pobude i samorazumevanje zaokreta u opredeljenju (konverzije) kod jugoslovenske stvaralačke inteligencije od marksizma, internacionalizma i antifašizma ka antikomunizmu, nacionalizmu i antitotalitarizmu krajem 20. veka. Više reči je bilo o retorici žrtve i iluziji doslednosti i kontinuiteta vlastitog opredeljenja kod konvertita.

Cljučne reči: konverzija, humanistička inteligencija, marksizam, antikomunizam, antitotalitarizam, žrtva.

U promene se ne može ulaziti bez inteligencije koja nije kadra da se menja. Ali, kakve promene obećava inteligencija koja odveć brzo menja uverenja? Na koji način se menjala jugoslovenska stvaralačka humanistička inteligencija u poslednjih desetak godina i kako je videla vlastitu ulogu? Periodični talasi konvertiranja otvaraju pitanje ponašanja intelektualaca u krizi. Kako intelektualci, koji su iz temelja izmenili uverenja, pravdaju zaokret? Vrlo uopšteno govoreći u njihovom samorazumevanju prevladavaju dve osnovne teme:

- a) viđenje sebe kao žrtve, i
- b) uverenje o neprekinutom vlastitom disidentskom statusu i postojanom idejnom kontinuitetu.

Ovi sadržaji, najčešće, odudaraju od realnosti i viđenja drugih, i stvaraju kod inteligencije naročitu vrstu iskrivljene svesti o vlastitom osvedočenom i dokazanom doslednom idejnom razvoju. Da je lišena racionalizacije, ova manje ili više osećajna komponenta opredeljenja (ranija vezanost za marksizam, a danas za nacionalizam i antitotalitarizam), koja je u periodima kriza duboko proživljavana, bi, naročito stvaralačku inteligenciju, odvela dubokim unutrašnjim

lomovima usled potrebe poricanja ranijih uverenja u zapisanim radovima (npr. doktorati i knjige o marksizmu i samoupravljanju kod novih nemarksista ili anti-marksista). Brutalna stvarnost podeljene biografije se zato manje ili više svesno pokriva novom samosvešću. U psihološkom pogledu nova iskrivljena samosvest, obezbeđujući nužno samopoštovanje, zamagljava realni diskontinuitet, zaokrete i pocepanu biografiju, ali takođe ne manjom snagom, zbog odsustva samokritičnosti prema vlastitoj misli, utiče negativno na stvaralaštvo.

1. Pojam konverzije i pristup

Pojam potiče iz teologije, gde se povratak od greha vrlini naziva konverzijom. Najčešće se pod ovim podrazumeva prelaz iz neverništva istinskoj veri, ili povratak šizmatika i jeretika Rimokatoličkoj crkvi. Dugo su se konvertitima, ili radikalnim disidentima, u misli o politici nazivali samo uticajni „otrežnjeni komunisti“ (Đilas, Kolakovski, Fire) koji su svojim zaokretom mogli delovati kao „virus“ koji nagriza homogenost i ubrzava rasulo komunističke ideologije. Od 1990-ih konverzija inteligencije postaje masovna. Dubina i karakter konverzije razlikuju se s obzirom na obim i način promene različitih slojeva minule istorijske svesti.

Nije uvek jasna ni primena pojma konverzija: najčešće je dijagnostička, katkad i analitička, a sreće se i upotreba u normativnom sklopu. Ovde se o konverziji govori u sva tri smisla. U dijagnostičkom smislu najpre se prepoznaje odstupanje od ranijih gledanja, u analitičkom se pokušavaju objasniti zaokreti, a u normativnom smislu pokušaću se proceniti funkcionalnost konverzije kod dubljih društvenih promena i oceniti odstupanja od nekih prihvaćenih naučnih vrednosti, kao što su: integritet, intelektualno poštenje, organizovani skepticizam i neličnost. R. Merton je pisao da su osećanja ugrađena u naučni etos nepojiva s osećanjima na kojima su utemeljene druge društvene ustanove (cit. prema Milić, 1995: 126). Dok većina ustanova zahteva bezuslovnu veru, ustanova nauke čini skepticizam vrlinom. Mogu li vansaznajne strasti biti spojive sa pomenutim Mertonovim načelom? Teško, jer svaka politizacija nužno nameće manihejsko mišljenje, a nijanse i paradokse osuđuje kao kolebljivost ili izdaju.

Pojam konverzije može biti možda preširok jer se njime obuhvata široka skala zaokreta različite prirode (izmena ontoloških i epistemoloških načela, zaokret u klasnom ili nacionalnom pogledu i sl.). Treba razdvajati ličnu od uže ili šire grupne konverzije, kao i konverzije različitog trajanja (od privremenih lokalnih preokreta do izmene globalne epohalne svesti). Kod konverzije stvaralačke humanističke inteligencije nužno je razlikovati njene različite dimenzije, društvene nosioce, funkcije i interesne sklopove koji je održavaju. Treba razdvajati izvrtnje činjenica od njihovog drugačijeg akcentovanja, negiranje od prećutkivanja i relativizovanja senki prošlosti, delimičnu od radikalne konverzije. Utilitarni motivi nisu jedini. Ne treba zaboraviti da je deo inteligencije izmenio uverenja iskreno zaokupljen stradanjem vlastite nacije, a u ime neutilitarne apstraktne pravde. Konverzija se najčešće odvija u krizi, a što je kriza akutnija, opredeljenje je

strasnije, pa su i zaokreti veći. Pre toga treba napustiti afektivnu neutralnost kao naučna normu, jer slabi snagu angažmana.

Veza opredeljenja i naučne misli vrlo je složena i posredovana nizom činilaca. Još je složeniji postupak tumačenja zaokreta kod opredeljenja. Ovde bi trebalo pokazati uticaj samo nekih činilaca: (1) globalnu izmenu epohalne svesti i njenih ključnih vrednosti, (2) karakteristične sadržaja samorazumevanja intelektualaca konvertita.

2. Izmena epohalne svesti

Izmena epohalne svesti krajem 20. veka kod stvaralačke inteligencije uslovila je snažnu promenu opredeljenja. Opšti zaokret u svetu udesno, od marksizma ka antimarksizmu, u Istočnoj Evropi praćen je normalizacijom nacionalizma i antikomunizma, a kod bivših marksista dodatno je pojačan renegatskim žarom.

U globalnim okvirima promenu epohalne svesti obeležava kraj hladnog rata, ekspanzija poslefordističkog kapitalizma, ubrzana globalizacija i postmodernističko mišljenje. U njihovom međudelovanju izmenjeno je poimanje odnosa slobode i jednakosti, oslabljeni su antikolonijalizam i antiimperijalizam (važne osnove legitimnosti socijalizma), smanjen je značaj utopije, a individualna građanska prava potisnula su klasnu pravdu. Sve to je izazvalo i normalizovalo masovnu konverziju inteligencije i snažno pomeranje političkog spektra udesno. Na nove opšte svetopogledne elemente utiče:

(1) postmodernistička verzija nihilizma, koja se zalaže za „oslobađanje od iluzije progressa“, sugerišući neizvesnost promena, (2) različito obrazloženo gledanja o suštinski novom poslehladnoratovskom svetu, kao konačnoj kruni promena u međunarodnoj politici, i (3) vizija promena koju izražavaju ne manje raznolike teorije o globalizaciji, tj. slabljenju klasičnog državnog suvereniteta i veze između države i nacije, što stvara novu neizvesnost.

Uprkos uvažavanju uticaja društvenih potresa na opredeljenje, treba praviti razliku između konverzije u nauci i konverzije u politici. Kod stvaralačke inteligencije opredeljenje je rezultat intenzivnog samorazmišljanja, a manje spontano otvoreno poistovećivanje sa interesima širih grupa. M. Veber je kod naučnika uočio presudnu ulogu vrednosnih ideja kao odlučujućih činilaca u postavljanju problema kojim se konstituiše predmet istraživanja. U nauci se ne napušta samo poželjna vizija društva već i teorijski i metodološki aparat koji je usavršavan decenijama i proveravan u istraživanju društvenih protivrečnosti. Političari konvertiti nisu obavezni minulom opredeljenju kao što su to naučnici. Napuštajući marksizam, naučnici su manje ili više korenito odbacivali vrednosti na kojima je počivalo minulo shvatanje determinizma i istraživačkih prioriteta i okretali se dijametralno suprotnim teorijskim orijentacijama. Relativizacija nauke manje je razumljiva od relativizacija politike (ovde je reč o korenitim zaokretima iz marksizma u zagriženi antimarksizam, a ne o nužnom sazrevanju i korigovanju

ranijih gledanja, što je u nauci prirodno i poželjno). Verovatno je brzinu i masovnost konverzije olakšavala i neukorenjenost inteligencije u radničku klasu čije je interese pravdala (nedostatak organske komunističke inteligencije). S druge strane, može se postaviti pitanje da li je konverzija odista bila masovna kao što izgleda, ako se uzme u obzir da je samorazumevanje kod mnogih bivših marksisista moglo biti samoobmana?

U sociologiji su Ziml, Lukač i Manhajm uočili izvesne karakteristične crte intelektualca renegata. Ziml je uočio naročitu novu vernost renegata koja se razvija do isključivosti, jer sadrži u sebi ono što vernost kao vernost isključuje: svesno dalje prisustvo vezivnih motiva, koje se trajnije stapa sa formalnom snagom novih odnosa nego u slučajevima kada oprečna prošlost i njeno potiskivanje spontano nestaju iz svesti. Lukač je zapazio da je renegat „transcendentni beskućnik“ i da iz tog teško podnošljivog stanja teži stvaranju duhovnog krova. On je kao i izdajnik sklon novoj vernosti. Na sličan način i Manhajm je nepoverenjem okoline objašnjavao fanatizam radikalnih intelektualaca: „U njemu se dokumentuje izvesna duhovna kompenzacija za nedostatak društveno-vitalne povezanosti, kao i neophodnost da se preodoli sopstveno i tuđe nepoverenje“. Dakle, u kojoj meri se isključivosti savremenih intelektualca-renegata mogu objašnjavati naporom da se otkloni podozrivost novog okruženja, koju iskazuje rezerva „jednom komunista – uvek komunista“?

Ono što je nekada bila izdaja čvrstih načela danas je samorazumljivo napuštanje dogmi i gotovo uslov samouvažavanja i intelektualnog poštenja. Skoro da stupanj konverzije određuje prestiž salonskih intelektualaca. Diferenciranje levičarskih renegata je upadljivo, jer ih ne može ujediniti ni novi zajednički neprijatelj. Konvertiranje različitog stupnja i motiva danas je mehanizam diferenciranja renegata. Stvara se „nova nepreglednost“ o kojoj je pisao Habermas. Masovna idejno-politička konverzija je naličje 20. veka, „veka ideologijâ“. Uslovno govoreći, što je žar prihvatanja marksizma bio osećajniji, to je potonji renegatski bes bio isključiviji. Naročito je karikaturalan preobražaj novih renegata iz marksista internacionalista u narodnjačke nacionaliste i fašistoidne šovinate. Nacionalna mržnja je postala nekažnjena i svesna mržnja ponosna na sebe (ž. Benda). Svaka prenaglašena strast traži teorije podesne da je zadovolje. Najbolje je zadovoljavaju isključive teorije koje ne kritikuju minuli režim višeslojno (tj. ne razdvajaju npr. autoritarne od neautoritarnih, modernizacijske od stagnantnih segmenata), nego paušalno demoniziraju. Višeslojna ocena socijalizma oslanja se na složene pojmove (autoritarna modernizacija, harizma razuma, oslobodilačka politička kultura), a paušalna na udobnije polarne i jednoznačne suprotnosti (otvoreno-zatvoreno društvo, demokratija-totalitarizam i sl.). Opšti utisak je da stvaralačka humanistička inteligencija uglavnom nije nadrasla domaću političku kulturu koja je razapeta između glorifikacije savremenosti i demonizacije prošlosti (tekući demokratski nacionalizam ili liberalizam protiv totalitarnog socijalizma). Zato je druga strana i kod konverzije bilo solunaštvo, tj. uverenost da jedino stradanje i oslobodilački učinak kvalifikuju subjekta za donošenje

spasenja. Stradanje je u politici najubedljiviji vid osvedočavanja, a u nauci je takođe iluzija o kontinuitetu vlastite biografije, bez reza, garantija nadmoći saznajne pozicije. Doduše, opredeljenje prožeto strastima snažnije je od onoga koje počiva na hladnoj odmerenosti, ali je kolebljivije i pristrasnije. Izlaz iz najčešće potisnute traume nepriznate konverzije nije ispovedanje, niti priznavanje greha marksističke prošlosti. Samo višeslojno sagledavanje prošlosti i aktualne epohalne svesti i diferencirane ocene istorijske funkcionalnosti njihovih različitih komponenti mogu sačuvati intelektualce od strasti hilijazma i razočarenja. Glorifikacija sadašnjice i demonizacija prošlosti obezbeđuju prolazni identitet, a isključivosti gone naučnike u novu krizu samorazumevanja.

3. Karakteristični sadržaji samorazumevanja konvertita

a) Retorika žrtve

Većina renegata trudi se da sebe prikaže kao žrtvu minulog opredeljenja (od zablude do nasilja). Monopol na žrtvu ne nosi samo političku nego i saznavnu prednost. Naime, kada se neko uspešno predstavi kao žrtva on u raspravi stiče moralno hermeneutičko preimućstvo, ukoliko imalo polaže pravo na vlastiti privilegovani gnoseološki položaj. „Zato što sam iskusio patnju treba mi više verovati“. Ova prenaglašena retorika žrtve (Muenkler / Fischer, 2000) stvara različite isključivosti: od ličnog, u frejdovskom smislu, „destruktivnog povratka potisnute osvete,“ do politički instrumentalizovanog statusa koji pruža dobit.

Sa stanovišta političke kulture manje je važna psihološka potreba preobraćenih da se predstave kao žrtve. Važnije je to, da, ukoliko se svima prizna status žrtve, nestaju dželatati. To je npr. bila posledica hegemonije pasivne semantike „žrtve rata i nasilja“ u poslefašističkoj Nemačkoj (Muenkler / Fischer, 2000), ili sintagme „žrtve komunizma“ u poslesocijalističkim društvima, naročito kada je trebalo potisnuti svesno ili nesvesno vlastitu prošlost. Antinacizam i antikomunizam najčešće se javljaju u obliku prohodnog antitotalitarizma, a svaka ocena minulog režima kao totalitarnog bar implicitno podrazumeva da je ocenjivač bio žrtva. Retko će ko reći da je živeo u lagodnom totalitarizmu. Svaka žrtva polaže pravo na naknadu, ali se pre toga mora žrtvovanje politizovati i instrumentalizovati. Antitotalitarni intelektualci moraju najpre sebe, a potom i pristalice, ubediti da su bili žrtve. Priznato žrtvovanje im obezbeđuje čak i kvalitet osvedočenih izbavitelja. Ako se nekome prizna status žrtve, priznaje mu se i spremnost na rizik, što ga direktno kvalifikuje za političko vođstvo na temelju stradalničke harizme. Međutim, da bi žrtva mogla da polaže pravo na naknadu prethodno mora izmeniti opredeljenje.

U poslesocijalističkoj političkoj kulturi danas se svuda čuje da je minulo doba bilo period totalitarnog nasilja i terora. Ove epsko-moralne vizije manje odražavaju suštinu socijalističkog društva, a više kulturu sećanja na socijalizam koju nameću konvertiti koji su uspešno pribavili harizmu žrtve. U čemu je smisao ovakve

slike istorije krajem 20. veka, i kojoj etici služe? Nije uloga selektivnog sećanja toliko iskrivljavanje stvarnosti, niti obmana, koliko napor da se objasni ono što se ne želi na racionalan način objasniti. Nove antikomuniste, naime, treba osloboditi obaveze da sagledaju vlastitu biografiju. Treba ih osloboditi krivice za aktivnost u minulom sistemu. U poslekomunističkoj martirologiji današnjih antikomunista, oni i njihov narod predstavljeni su kao nedužne žrtve komunizma i njegove totalitarne utopije, kataklizme protiv koje su bili bespomoćni (Barbu, 2000). Osećaj žrtve iskrivljuje saznavnu perspektivu i stvara nesvesnu osvetu u obliku globalne demonizacije prošlosti, da bi se zamaglila i preradila lična prošlost.

Retorika o žrtvi totalitarizma raširena je ne samo zato što se pojedinac u atomizovanom poslekomunističkom svetu oseća socijalno nezaštićenim, nego više otuda što mu pruža različite mogućnosti da naknadi tobožnje trpljenje. Naknade nisu samo direktne materijalne, već i one druge vrste u obliku moralnog samouzdanja iznad drugih. Žrtva je moralno čista, pa je kao nekoruptivna kvalifikovana za politiku više od drugih. Zbog toga se lako prihvata kao oslobodilac, a još lakše se kasnije pretvara u dželata. Prelazi između pomenutih uloga neosetni su, naročito u društvima sa nerazvijenom konstitucionalnom tradicijom, gde se politika više poima kao trajni poziv spasenja, a manje kao prolazni biznis. Gotovo da nema ničega čudnog u tome što se žrtva (ratna, zatvorska) najlakše legitimizuje patnjom i održava kao doživotni oslobodilac, jer je njeno odricanje provereno, pa stiže gotovo biblijsku harizmu stradalnika koja može odvesti do neprikosновенosti, nedodirljivosti ili bar do pojačane otpornosti prema kritici (teže može pogrešiti onaj koji se dokazao da je kadar da bude žrtva, a i kad pogreši, teže ga je moralno srozati). Uz sve rečeno, kod konvertita je pribavljanje kvaliteta žrtve i uslov iskupljenja.

Biti uistinu spreman na žrtvovanje znači, s jedne strane, pokazati spremnost na rizik, a s druge ne koristiti podneti rizik za sticanje monopola bilo koje vrste. Tome nasuprot najudobnije je *ex post facto* martirološki prerađivati prošlost. Kada zbivanja minu teško se prepoznaju žrtve, jer se naknadno svi predstavljaju i osećaju kao žrtve. Ali, žrtve nisu vidljive ni u situaciji kada su patnja i trpljenje očigledni. Istinska žrtva ne polaže pravo na obeštećenje. To nisu samo pojedinci koji su se protivili vladajućem režimu (jer je na ovim prostorima tamnica uvek bila najpouzdanije osvedočavanje političke harizme), već pre oni koji na osnovu osvedočavanja zbog prihvatanja rizika nisu kasnije polagali pravo na oslobodilački monopol bilo koje vrste. Drugim rečima, da bi žrtva bila realna (u smislu nepovratnog uloga) nije dovoljna samo patnja nego i odsustvo solunašenja. U nauci je rizik od pristrasnosti koje nose iskušenja ove vrste veći nego u politici. Saznavna pretenzija politizovanog humanističkog intelektualca analogni je sveltinom vođi koji je takođe nekada bio spreman na žrtvu. Svaku žrtvu banalizuje pretenzija na obeštećenje, a intelektualca pozivanje na neintelektualne zasluge. Retko koja konverzija nije skopčana sa solunaštvom. Kao što istinsko žrtvovanje ne traži obeštećenje, tako se i inteligencija mora čuvati od

konvertitskog kompleksa žrtve, tj. polaganja pretenzije na gnoseološki monopol, kako zbog realnog, tako i zbog tobožnjeg stradanja.

b) Iluzija o neprekinutom kontinuitetu vlastitog opredeljenja

Ovaj sadržaj samorazumevanja sindromski je vezan sa retorikom žrtve. U Istočnoj Evropi napušteni marksizam je ostavio idejni vakuum: intelektualci i dalje tragaju za smislom svog poziva u svetu gde je doslednost idejno-političkog opredeljenja relativisana. U idejnom vakuumu traži se novi oslonac. Nakon toga sledi racionalizacija zaokreta u obliku lažne svesti konvertita, tj. tvrde uverenosti da su uvek bili demokrate, liberali, nacionalne patriote i borci protiv komunizma i totalitarizma. Reči kao „časť“ i „vernost“ obilno se koriste u lažnoj svesti preobraćenih intelektualaca i učvršćuju njihovo samopoštovanje i identitet. Bez vizije vlastite doslednosti nema samopoštovanja.

Ovaj odbrambeni mehanizam je proziran, a pozivanje na vlastito disidentstvo za vreme totalitarizma je stereotipno. U istoriji 20. veka nije bilo samo zaokreta s leva udesno, već i u obrnutom smeru. Socijalizam i SSSR 1920-ih su privlačili veliki broj građanskih intelektualaca. Tadašnja racionalizacija zaokreta ulevo bila je drugačija od današnje konverzije udesno. Svest o diskontinuitetu nije skrivana, već se otvoreno raščišćavalo sa buržoaskim predrasudama u duhu komunističke samokritike (partija je jaka koliko je jaka samokritika njenih članova, jer snaži jedinstvo borbenog stroja). Krajem 20. veka u procesu „otrežnjavanja“ od čari komunizma bilo je daleko manje samokritike. Daleko je češće izbegavanje javnog suočavanja sa vlastitom prošlašću, u obliku isticanja tobožnjeg stalnog disidentva, unutrašnjeg neslaganja ili bezizglednosti otpora.

Unutrašnju stabilnost ove iskrivljene samosvesti obezbeđuje gipki antikomunizam, bez konkurencije najudobniji kontinentalni idejno-ideološki stereotip 1990-ih. Kao da celom Istočnom Evropom vlada novi moralni i politički konformizam koji se izražava u stereotipnoj i konvencionalnoj demonizaciji totalitarne prošlosti. U Istočnoj Evropi antikomunizam ima već decenijski kontinuitet, što je inače retkost kod političkih strasti visokog intenziteta. Nove nacionalne homogenizacije tražile su idejnu organizaciju političke mržnje ove vrste. Različito opredeljene nacionaliste i ostale „žrtve“ još uvek uspešno ujedinjuje antiboljševizam, a u nauci su mnoga sitna plodna neslaganja išezla u korist antitotalitarnih ili nacionalnih strasti. Nacionalni interes ili antitotalitarizam su aksiomi koji obezbeđuju prohodnost u tekućem žargonu. Najbolje je ukoliko se mogu uskladiti. Antifašizam ne spada u ove aksiome, jer s jedne strane ugrožava normalizovani nacionalizam, a s druge preti da oslabi antitotalitarni antikomunizam. Rasprava oko bilo kog aksioma diskvalifikuje sagovornika. Sumnja u prioritet nacionalnog interesa nosi stigmu izdaje, a interes od pripadanja antikomunističkoj svesti danas je skoro veći nego što je u prošlosti bila probitačnost od marksizma. Uz to ponosni antitotalitarni identitet stvara danas snažniju samouverenost nego minula ortodokсна marksistička samosvest. Preobraćeni intelektualci 1990-ih bi se

osećali razgolićenim bez antitotalitarne frazeologije, tj. radikalnog raskida sa marksizmom i totalitarnom prošlošću. Pravo je čudo kako je socijalizam mogao opstati pola stoleća pored mnoštva tako anagažovanih antitotalitarnih intelektualaca koji su mu se „protivili“? Neupućeni hipotetički posmatrač bi mogao pomisliti da su iščezle ideologije komunističkih partija imale izvanredno težak zadatak u suočavanju sa mnoštvom vatrenih braniča nacionalne tradicije, liberalizma, hrišćanske demokratije i drugih struja koje su težile demaskiranju nehumanog karaktera totalitarizma. Sudeći po današnjoj raširenosti antimarksističkog i anti-komunističkog konformizma, realni socijalizam je teško odolevao pritisku disidentata i idejnih protivnika, a opstajao je samo zahvaljujući kombinaciji terora i manipulacije (Barbu, 2000).

Da li je antitotalitarni otpor odista bio snažan, ili će pre biti da u Istočnoj Evropi vlada endemski nedostatak postojanosti ideja, tj. da preteže instrumentalna upotreba ideja nad heurističkom? Ova nepostojanost bi manje brinula da nije zahvatila i stvaralačku humanističku inteligenciju, pa i sam njen vrh. Ideje gotovo da nisu ništa drugo do naziv koje je primila određena strateška situacija odnosa moći na idejnom i političkom polju u određenom razdoblju. Novu stratešku situaciju i izlaz iz nje najbolje iskazuje rastegljivi antitotalitarizam konvertita.

Novo antitotalitarno opredeljenje nudi pristalicama važno preimućstvo, neku vrstu etičkog rasterećenja od tereta prošlosti, koja u novom okruženju smeta. Pošto su bivši marksisti posle 1989. naprasno postali liberali, ne osećaju se ni na koji način obaveznim da objašnjavaju vlastitu prošlost, a još manje da je popravljaju. Jedinu odgovornost vide u odnosu prema poslednjem izboru (antitotalitarni antikomunizam kao poslednja ideologija), koji je prethodno opredeljenje potpuno izbrisao. Biti liberal u periodu transformacije socijalizma u kapitalizam jeste udoban način da se nastavi sa etikom neodgovornosti i izbegne obaveza određivanja prema etici ubeđenja. Konvertiti se najčešće neodređeno izjašnjavaju kao demokrate ili kao demokratski nacionalisti. Prihvata se i izraz liberal, ali je vrlo upadljivo da se izbegava izraz kapitalizam, uprkos neskrivenom antikomunizmu. Umesto kapitalizma koriste se izrazi tranzicija, transformacija ili civilno društvo kao pravci poželjnih promena. Već samo izbegavanje izraza kapitalizam pokazuje terminološko zamagljivanje loma u biografiji konvertita: napuštenom marksizmu i antikapitalizmu nije zgodno odmah suprotstavljati kapitalizam, jer bi diskontinuitet bio odveć upadljiv.

Osim svesno organizovanog zaborava, konverzija je praćena manje ili više iskrivljenim selektivnim sećanjem. Psihološka istraživanja su našla da naši sadašnji stavovi menjaju i naše sećanje. Brže ćemo se priseliti sadržaja koji odgovaraju našem trenutnom samopoimanju, dok ćemo negativne obrasce ponašanja brže zaboravljati. Kod današnjih konvertita selektivno sećanje stvara tvrdo uverenje o vlastitoj, najčešće antimarksističkoj i antikomunističkoj postojanosti. Odavno je poznato da slika lične i kolektivne prošlosti nije statična nego je posledica i funkcija sadašnjih stavova. Ona je rezultat subjektivnog tumačenja i

sećanja koju usmeravaju naša trenutna ubeđenja i vrednosti. „Totalitarno ja“ opire se svakoj promeni i kognitivnoj preorijentaciji. Najčešće biramo sadržaje sa kojima se slažemo. Sećanja se preinačuju tako da prošle postupke i ideje dovede u sklad sa trenutnim ubeđenjima i postupcima.

Lako je, dakle, pojmljivo zašto se prošlost lakše potiskuje kada ugrožava aktuelnu pozitivnu sliku o nama samima. Problem postaje složeniji što se dokazi o prošlosti teže mogu ukloniti. Kod stvaralačke inteligencije ovaj problem je nešto teži, a kod naučnika skopčan sa još većim dodatnim dilemama. Kako se, naime, poneti prema vlastitim anahronim doktoratima i knjigama na osnovu kojih su stečena naučna zvanja. Da li ih proglasiti za iluziju mladosti, rezultat totalitarne prinude, ili jednostavno prećutati? U psihologiji konvertita uopšte teško je sresti otvoreno suočavanje sa afektivno shvaćenom vlastitom ranijom ulogom. Nesuočavanje sa ličnom komunističkom prošlošću je izbegavanje unutrašnjeg suočavanja sa samim sobom. Nema kajanja niti ispovedanja greha kao u religiji, niti ritualne komunističke samokritike. Samo ređe se krivica svaljuje na praznu iluziju ili utopiju mladosti. Daleko češće je kod bivših marksista lični angažman u iščezlom režimu postao nestvaran. Nema ničega na šta bi se minula aktivnost mogla u izmenjenoj situaciji nadovezati. Ipak „zbilja izgubljene stvarnosti“ je čvrsto zapisana i biografija se ne može u potpunosti menjati. Međutim, ako se prošlost ne može izbrisati, može se preraditi. Zato preobraćeni levičari sebe rado poimanju i prikazuju kao „unutrašnje“ disidente.

Balkanski intelektualci još dramatičnije su razapeti između dva stoleća, dve epohalne svesti, dva različita patriotizma, starog i novog opredeljenja, starih i novih saveznika. Manji je broj levičara koji su u čvornim gledištima to i ostali posle 1990, zalažući se za demokratiju, socijalnu pravdu i kritiku nacionalizma. Postojano idejno-političko opredeljenje podrazumeva korigovanje, sazrevanje i stalno promišljanje stanovišta, ali i kontinuitet čvornih gledišta. Na Balkanu se misao o društvu teško izdizala iznad protivrečnosti prostora, a postojanost naučnika humanističkih disciplina je često bila labilna, kolebajući se u širokim amplitudama između apologije tekućeg i demonizacije minulog režima. Temeljito osmišljena opredeljenja koja su iznad rutinskog, verbalnog i utilitarnog lako se ne napuštaju. To ne znači da kod snažnih zaokreta katkad nisu presudna i duboka lična proživljavanja, razočarenja ili težnja za iskupljenjem u obliku spremnosti da se vlastitim autoritetom podupre nova vizija društvene organizacije oprečna prethodnoj, takođe vlastitoj. Ipak gotovo je nemoguće sresti spremnost da se vlastita doslednost otvoreno žrtvuje novoj višoj vrednosti (naciji, veri, partiji) tj. da se otvoreno prizna napuštena iluzija, pogrešna čvorna okosnica dela ili opusa, a još ređe je javno odricanje od ranijih naučnih radova. I u ovom pogledu se novi svetovni konvertiti razlikuju od verskih preobraćenika. Oni nisu prinuđeni na traženje oprost, jer koriste raznorodne, svesne ili nesvesne, racionalizacije zaokreta koje ne narušavaju viziju o doslednosti vlastitog opredeljenja, a istovremeno ne ugrožavaju ni smisao poziva niti lično dostojanstvo. Racionalizacije su deo samopojmanja naučnika i prema njima treba biti uvek

kritičan. Kod značajnih naučnika svakako bi trebalo pažljivije raščlanjavati unutrašnje lične pobude i motive revizionizma, jer bi zaokrete kod snažno individualizovane misli bilo ne manje pogrešno svoditi na obrasce i motive trivijalnog konvertitstva. Ovdje se polazi od pretpostavke da se svako izvorno opredeljenje lakše menja ili napušta što je slabije prožimalo celokupni intelektualni angažman, tj. što je bilo manje promišljeno, razučeno i diferencirano i što je kritičnost u prihvatanju novih ideja bila niža. Lako je pojmljivo da se teže napuštaju duboko proživljena, idejno diferencirana i kritički osmišljena stanovišta, od npr. prebrzo i neretko u zanosu eklektički usvajanih raširenih i pomodnih ideja. Masovno konvertitstvo može biti razumljivije ako se ima na umu da je kod mnogih bivših levičara vezanost za marksizam bila impresionistička, tj. upadljivo naglašena, ali površna nepromišljena privrženost.

Važan razlog nagle antimarksističke konverzije jeste i dogmatsko gledanje da se marksizam može ili prihvatiti u paketu ili ga treba potpuno odbaciti. Ovo manihejstvo negira načelo inkluzivnosti, tj. ne samo mogućnost nego i potrebu ugradnje različitih pristupa u složenu teoriju. Uprkos pomenutom manihejstvu bilo bi pogrešno tvrditi da komponenta strasti u opredeljenju nije složena. Ona je ne samo složena već i na različit način posredovana. Jugoslovenski marksizam nije bio dogmatski dijamatovski već elastičniji, samoupravni i praksisovski, što je već okolnost koja olakšava razumevanje laganijeg toka konvertitstva: nije, naime, bilo zagrižene nametnute i prihvaćene vere u apsolutni prioritet partijske istine čak ni u partijskom vrhu. U SFRJ je Staljin osporavan, a oko Lenjina, pa čak i oko Marksa, vođene su debate. Već rano službeno odbacivanje Staljina otvorilo je važnu brešu ka potonjem antimarksističkom konvertitstvu, a republički sukobi su podstakli različito akcentovanje ključnih ideoloških načela. Dakle premda je konverzija bila u izvesnom smislu postupna, ipak je bila iznenađujuća masovna provala renegatskog antikomunizma i erozija antikapitalizma, a delom i antifašizma. Prodor nacionalizma olakšao je potiskivanje antifašizma antitotalitarizmom, ali je isti proces oslobađao prostor liberalizmu, jer je antitotalitarizmom trebalo suzbiti sada suvišni antikapitalizam.

Konverzija kod marksista odvijala se različitom brzinom (Mc Bride, 1997). Kod Kolakovskog i Firea tekla je godinama, kod praxisovaca nešto kraće, a kod mnogih novih antimarksista bila je trenutna. Uslovno rečeno, mogu se razlikovati dugi procesi idejno-ideološke konverzije, srednji i trenutni. Malo će ko od intelektualaca priznati vlastitu konverziju, a iz vrlo uskog kruga onih koji su na to donekle spremni, retko će ko pristati da bude svrstan u drugu i treću grupu. Kod duge konverzije, po pravilu, kako uočava Mek Brajd, ne iščezava svaki kontinuitet (iako ga pojedinac može poricati), kod srednje konverzije, napuštanje marksizma je više prećutno (dubljeg kontinuiteta uglavnom nema, a marksizam je tiho potisnut), a kod trenutne konverzije rascep je najupadljiviji (jer je marksizam zamenjen borbenim antimarksizmom). Konverzija se može posmatrati i sa stanovišta obima, a ne samo brzine toka. Tako se domaća stvaralačka humanistička inteligencija može podeliti na one koje su konvertirali u jednoj komponenti

(iz marksista internacionalista u nacionalne marksiste kao Mihailo Marković) ili koji su radikalno konvertirali u obema komponentama (iz marksista internacionalista u nacionalističke antimarksiste). Osnovna podela daleko manje može ići linijom razdvajanja onih koji su to učinili deklarativno od onih koji su izabrali prećutni put. Kod konvertita nema ni usamljenog izuzetka koji bi se javno ogradio od ranijih radova ili odrekao naučnog zvanja stečenog na osnovu gledišta koja se otvoreno danas osporavaju. Tu već problem konverzije sa sociološkog prelazi na moralni plan.

Jedna ovlašna tipologija mogla bi jasnije da pokaže glavne tokove konverzije. Ako se iz vrha humanističke inteligencije u SR Jugoslaviji izuzme gotovo sasvim usamljeni slučaj nemarksiste M. Đurića (kome je konverzija bila izlišna iako je uvažavao Marksovu misao) i nekoliko doslednih marksista (G. Petrović, V. Milić) mogu se uočiti dva glavna pravca delimične konverzije: već pomenuti zaokret ka nacionalnom marksizmu i konverzija u pravcu anacionalnog liberalizma i antimarksizma. Najmasovnija je struja potpune ili čiste konverzije koja podrazumeva napuštanje i marksizma i internacionalizma. To što su uticajni bivši vodeći marksisti koji su svojim primerom normalizovali konverziju, a ne dosledni marksisti, govori o snazi nove epohalne svesti, ali i povodljivosti krizom zahvaćene inteligencije.

Mek Brajd smatra konverziju u Istočnoj Evropi normalnim prirodnim „povinovanjem pravilima ljudskog ponašanja“, a iznenađuje ga samo brzina zaokreta koji je „u osnovi dobra stvar“. Ova ocena je paušalna i nediferencirana, jer uopštava raznorodne motive, uzroke i obrasce umerenije i isključivije konverzije. Tek kada se uzroci pažljivo raščlane, moguće je samo neke od njih uvažiti kao opravdane i normalne. Ne manje je važno objasniti zašto u užem naučnom pogledu (u slučajevima doslednog davanja prioriteta marksizmu, što nije podrazumevalo nipodaštavanje drugih pristupa) neki vodeći intelektualci u Jugoslaviji nisu konvertirali? Da li to nisu učinili zbog dogmatizma, ili izuzetne složenosti i stupnja promišljenosti opredeljenja, koja je sprečavala konverziju, jer bi u slučaju zaokreta bio doveden u sumnju celokupni plodni opus?

Konverziju treba odvajati od nužnog naučnog sazrevanja. Ovo drugo označava izmenu, pa i napuštanje pojedinih gledišta, promenu njihovog obrazloženja, ali sve to uz očuvanje ključnih duboko promišljenih svetopoglednih nazora. Grubo rečeno nisu konvertirali (1) oni koji su bili na distanci od užarenog prihvatanja marksizma (tj. nisu marksizam shvatali kao najautentičniju osnovu praktične emancipacije i spasenja podvlašćenih već više kao oblik objašnjenja društvene stvarnosti kojem su davali prioritet nad drugima), i (2) oni koji su bili na distanci od ideološkog marksizma i političkog angažovanja uopšte. Dakle, važan uslov marksističke postojanosti bila je trajna distanca od njegove politizovane (službene, ali i disidentske) verzije. Kontinuitet opredeljenja je osiguravala privrženost prosvetiteljskom jezgru marksizma, a ne politizovanim verzijama marksizma, dok je na drugoj strani odveć strasno prihvatanje ili službenog ili

autentične verzije izabranog marksizma bilo važan uzrok nepostojanost i kolebljivosti opredeljenja. Oportuni zaokreti ovde nisu uzeti u obzir jer teorijski nisu poučni. I naučnike u krizama zahvataju različita osećanja lične ili grupne ugroženosti koja narušava osećajno-saznajnu organizaciju i ravnotežu opredeljenja. Kada strasti naruše distancu kao uslov odmerenosti, doslednost gubi prioritet, iščezava diferenciranost i dijalektičnost pristupa, a jača sklonost ka manihejskom mišljenju. Osim toga, kod stvaralačke inteligencije jača stalno prisutna strast u obliku pretenzije na saznajni monopol, čije priznavanje posredno obezbeđuje različite povlastice (bogatstvo, moć, ugled). Stvaralačka inteligencija u krizi nije uspešnije od drugih intelektualnih grupa odolevala pomenutim strastima.

Još nekoliko napomena povodom nekih raširenih oblika tumačenja konverzije. Konverziju bi bilo jednostrano označiti samo kao manje-više spontanu smenu oblika autoritarnog kolektivizma, tj. zamenu socijalizma nacionalizmom. Ovim se zamagljuje ili ignoriše drugi rukavac konverzije, tj. prelaz od marksizma ka apologiji kapitalizma. Pisci koji glavni pravac konverzije vide u neprekinutoj liniji kolektivističkog totalitarizma, tj. gledanju da suštinske konverzije u stvari nije ni bilo, potcenjuju društvenoekonomski sadržaj idejnog obrta. Reč je u osnovi o formalnom liberalnom viđenju kontinuiteta tzv. totalitarnog kolektivizma: od partijsko-komunističkog ka nacionalističkom. Ovde se, po pravilu, ne vodi računa o njihovim kvalitativnim razlikama. Koliko god bila monopolska i autoritarna, komunistička ideologije ne može se izjednačavati sa autoritarnim nacionalizmom. Zavodljiva antitotalitarna vizija kontinuiteta između socijalističkog i nacionalističkog kolektivizma skriva „neosetni prelaz“ iz antikomunističkog liberalizma u pravdanje narodnjačke zajednice koja počiva na „ravnopravnosti etničkih sunarodnika“ i samostalnoj nacionalnoj ekonomiji. Zato bi trebalo opreznije koristiti pomenuti rašireni obrazac tobožnje direktne konverzije: iz socijalističkog u nacionalistički kolektivizam. To što su primeri pokazivanja direktne konverzije iz borbenog liberalizma u etnički šovinizam usamljeni, dokaz je slabosti levičarske misli u Jugoslaviji. Antitotalitarizam je u Istočnoj Evropi daleko uspešnije potisnuo anti-kapitalizam nego u Zapadnoj Evropi.

Ako se kao ključne prihvate razlike između u društvenoekonomskom pogledu različitih vizija poželjnog društva, onda je kod inteligencije u Jugoslaviji glavni tok konverzije išao od marksističkog antikapitalizma ka liberalnom antitotalitarizmu. U opštem epohalnom zaokretu s leva udesno, na Balkanu je slepi nacionalnopatriotski osećaj kočio, zamagljivao i pomerao glavni pravac konverzije. Slep, a ne kritički patriotizam, bio je vodeća politička strast Balkana 1990-tih godina, a sve druge ideologije (liberalizam, socijaldemokratija, konzervativizam) prelamale su se kroz ovu prizmu i, što je još veća ironija, morale su voditi računa o ovoj strasti kod biračkog tela na koje su opet vodeće elite indukovale istu strast. Dakle, nije na delu bila direktna već stupnjevita konverzija od marksizma ka normalizovanom liberalizmu: najpre je trebalo da levičari odbace neke ključne ideološke sadržaje (komunističko jugoslovenstvo), potom da u samopoi-

manje ugrade normalizovani „demokratski nacionalizam“, pa da se tek onda preko nacionalizma transformišu u zagovornike nacionalne anitotalitarne pravne države. Rastegljiva antitotalitarna frazeologija je u svim fazama konverzije imala važnu vezivnu ulogu: u prvoj fazi u ime nacionalne države odbačeno je internacionalističko jugoslovenstvo kao mondijalizam, a u drugoj fazi je u ime istog cilja socijalistički kolektizam osuđen kao oblik komandne totalitarne ekonomije. Osećajni nacionalni identitet bio je najčešći posrednik glavnog toka konverzije koja je u jednoj kobnoj fazi slepog patriotizma sejala mržnju i rat. Ali, posrednik konverzije bio je i anacionalni antitotalitarni antiboljševizam. Bilo bi zanimljivo ispitati stupanj podudarnosti i srodnosti dve verzije antitotalitarne svesti, (šovinističko-narodnjačke i liberalno „demokratsko“-nacionalističke), ali i dva nacionalistička obrasca (levičarskog i desničarskog).

Zaključak

Namera je bila da se ukaže na jednu važnu srodnost političke kulture i kulture stvaralačke humanističke inteligencije u Jugoslaviji. Domaće nasleđe nije jedini uzrok konverzije, ali je odredilo kulturu zaokreta. Upravo zato što nije u dovoljnoj meri odolela domaćoj političkoj kulturi, najveći deo pretežno srpske, stvaralačke inteligencije završio je u radikalnoj i prilično ostrašćenju konverziji. Idejni zaokret nije nošen toliko nezasićenim strastima vlastoljublja, niti usrećiteljskim egalitarnim strastima, čak ni novim revolucionarnim strastima, već naporom da se u trenucima krize misli o društvu, nova alternativa osmisli pre svega paušalnom, strastima opterećenoj, demonizacijom prošlosti, umesto hladnom analizom haosa sadašnjice. Retka su bila upozorenja da socijalizam u celini nije bio totalitaran, a još ređa ona da građanska demokratija nije konačno rešenje istorije. Otuda umesto prirodno nešto ubrzanijeg sazrevanja misli i odmerenijeg promišljanja opredeljenja na razmeđu epoha, imamo kao rezultat pocepane naučne biografije, diskontinuitete i neprogresivne sukobe oko doslednosti. U biću jugoslovenske humanističke inteligencije je neprevladani sloj konverzije prožete solunaštvom, tj. spremnost na radikalni zaokret praćena iskrivljenom svešču o vlastitoj patnji, koja stvara samorazumljivi zahtev za obeštećenjem u obliku demonizacije prošlosti. U kojoj meri masovna i radikalna promena idejnog opredeljenja bivših marksista može biti pouzdana i trajna osnova njihovog tumačenja socijalizma i samorazumevanja vlastite prošlosti? Ako je jedna strast zamenjena drugom, koliko će i ova potonja biti trajna? Stara opaska da je najteže prvi put „prevjeriti“ upozorava na nepredvidljivost svake naredne konverzije. Cilj ovoga priloga je da skrene pažnju na pretnju naučnoj objektivnosti od prenatlaženog dokazivanja nove vernosti.

Beograd, 15. 3. 2001.

Literatura

- Benda, žilijen. (1996). *Izdaja intelektualaca* (prevod s engleskog), Beograd, Socijalna misao.
- Barbu, Daniel. (2000). "Der postkommunistische Antikommunismus" (prevod sa rumunskog), *Halbjahresschrift für sudosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, H. 1.
- Kuljić, Todor. (2000). „Činioci izmene epohalne svesti krajem 20. veka“, *Sociologija* 3.
- McBride, William. (1997). „Konverzije i kontinuiteti“ (prevod s engleskog), *Filozofija i društvo* XII.
- Milić, Vojin. (1995). *Sociologija nauke – razvoj, stanje, problemi*, Novi Sad, Odsek za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Muenkler, Herfeld / Fischer, Karsten. (2000). "Nothing to kill or die for..." Überlegungen zu einer politischen Theorie des Opfers, *Leviathan*, 28. Jhrg. H. 3.

On Conversion and Self-Consciousness of Yugoslav Social Science Intelligentsia

Summary: The paper examines the conversion of the Yugoslav intelligentsia from Marxism, internationalism and antifascism to anticommunism, nationalism and antitotalitarianism by the end of 20th century. Two problems in the self-justification of converts are discussed: victim-rhetoric and the illusion of self-consistency.

Key words: conversion, intelligentsia, self-consciousness, Marxism, anti-Communism, anti-totalitarianism, victim.

Contents

INTRODUCTION

<i>Mile Savić</i>	Event and Narrative (On Judging the Character of Contemporary Events)	11
-------------------	---	----

THE CHARACTER OF CHANGES

<i>Svetozar Stojanović</i>	Democratic Revolution in Serbia	23
<i>Slobodan Antičić</i>	The Nature of the Overthrow of 5 October, “Milošević’s Legacy”, and Democratic Serbia	33

THE ROAD TO SERBIAN OCTOBER

<i>Vladimir Goati</i>	The Nature of the Order and the October Overthrow in Serbia	43
<i>Srećko Mihailović</i>	Political Formulae of Maintenance and Change of Regime in Serbia	57
<i>Andrija Krešić</i>	A Note on the Changes We Voted for	71

CONTINUITY OR DISCONTINUITY?

<i>Mirjana Vasović</i>	Changes in Serbia: The Change of Sign	83
<i>Lasko Sekelj</i>	Forced Democratization of a Criminalized State	93
<i>Đokica Jovanović</i>	Legality or a Discreet Defense of Nationalism	107
<i>Jovica Trkulja</i>	Serbia at a Historical Turning Point	117
<i>Slobodan Divjak</i>	Cultural/Ethnic and Political Identity	129
<i>Đorđe Pavićević</i>	A “Pass”: Changes in Serbia as a Form of Social Learning	137

LOOKING INTO THE FUTURE

<i>Milan Podunavac</i>	The Future of the Liberal Revolution in Serbia	153
<i>Zagorka Golubović</i>	What We Have Found and Where We Should Head: The Future of the Democratic Transition in Serbia	165

<i>Vesna Pešić</i>	The Scope of Changes in Serbia after the October Revolution	175
<i>Aleksandar Molnar</i>	Uncertainties of the Revolution Initiated on 5 October 2000	183

CHALLENGES ALONG THE WAY

<i>Dragoljub Mićunović</i>	From the Perspective of a Politician	193
<i>Milorad Belančić</i>	Democratic Changes and Resistance	205
<i>Lino Veljak</i>	Reaching for Europe	215
<i>Bo idar Jakšić</i>	Democratic Deficits of Changes in Serbia	225
<i>Stjepan Gredelj</i>	War, Crimes, Guilt, Sanctions	241

CONSTITUTIONAL ISSUES AND INTERNATIONAL CONTEXT

<i>Slobodan Samardić</i>	Federal Consensus between Serbia and Montenegro – Is It Possible?	263
<i>Nenad Dimitrijević</i>	The Paradoxes of Constitutional Continuity in the Context of Contested Statehood	273
<i>Mladen Lazić</i>	State Framework of Montenegro: A Difficult Dilemma	281
<i>Srđan Vukadinović</i>	Social and Political Changes in Serbia/Yugoslavia and Situation in Montenegro	299
<i>Ljubomir Tadić</i>	State and Society in the Process of Mondialization	307
<i>Jagoš Đuretić</i>	Democracy as “Destiny”	313

INSTITUTIONS, CIVIL SOCIETY, SOCIAL ACTORS

<i>Zoran Ivošević</i>	The Judiciary as an Independent, Just and Efficient Institution	323
<i>Dragica Vujadinović</i>	Obstacles to and Prospects for the Development of Civil Society in FRY	333
<i>Puniša Pavlović</i>	Non-Governmental Organizations and Their Contribution to Positive National and International Development	347
<i>Todor Kuljić</i>	On Conversion and Self-Consciousness of Yugoslav Social Science Intelligentsia	361

R/EVOLUCIJA I POREDAK
O DINAMICI PROMENA U SRBIJI
Zbornik radova

Izdavač

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Narodnog fronta 45, Beograd
Tel. (+381-11) 646-242
E-mail: institut@instifdt.bg.ac.yu
www.instifdt.bg.ac.yu

Za izdavača

Mile Savić, direktor

Priredili

Ivana Spasić
Milan Subotić

Likovno rešenje

Aida Spasić

Tehnički urednik

Draško Grbić

Grafička obrada teksta

Sanja Ivanović

Tiraž

700 primeraka

Štampa

„Filip Višnjić“, Beograd

Beograd, 2001.

ISBN 86-82417-02-2

ЦИП – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.22(497.11)“2000“(082)

REVOLUCIJA i poredak : o dinamici promena u Srbiji : [zbornik radova] / priredili
Ivana Spasić, Milan Subotić. – Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2001
(Beograd : „Filip Višnjić“). – 378 str. ; 24 cm. – (Biblioteka Disput)

Tiraž 700. – „Zbornik radova sa naučnog skupa ‘Socijalno-ekonomske promene u
Srbiji / Jugoslaviji : perspektive i ograničenja’, Beograd, 2. i 3. mart 2001. godine“
-->prelim. – Bibliografija uz sve radove.

ISBN 86-82417-02-2

321.7(497.11)(082)

a) Демократија – Србија – Зборници

b) Србија – Политичке прилике – 2000 – Зборници

ID=93154572